

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

KUR'AN'IN TARİH İNŞÂSI

Doktora Tezi

Zeynep CERAN

Sivas

Aralık 2017

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

KUR'AN'IN TARİH İNŞÂSI

Doktora Tezi

Zeynep CERAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hasan KESKİN

Sivas
Aralık 2017

KABUL VE ONAY

Üniversite: : Cumhuriyet Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Başlığı : Kur'an'ın Tarih İnşası
Savunma Tarihi : 22.12.2017
Danışmanı : Prof. Dr. Hasan KESKİN

Unvanı - Adı Soyadı

İmza

Jüri Başkanı : Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ

Üye : Prof. Dr. Hasan KESKİN

Üye : Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN

Üye : Prof. Dr. Zekeriya PAK

Üye : Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ

Oy Birliği

Oy Çokluğu

Zeynep CERAN tarafından hazırlanan KUR'AN'IN TARİH İNŞÂSI başlıklı tez, kabul edilmiştir. / /

Prof. Dr. Ahmet ŞENGÖNÜL
Enstitü Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Doktora tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orjinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dâhil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

İmza

Zeynep CERAN

ÖN SÖZ

İster ilkel ister modern olarak isimlendirilsin yeryüzünün var edilmesinden bu yana gelişen her kültürün ve onun hayata aktarılmasıyla kurulan her medeniyetin altyapısını müntesiplerinin varlık ve hayat algısı oluşturmuştur. İnsanın varlığa ve varlığın kendini gerçekleştirdiği tarihsel sürece dair tasavvurları yeryüzünde yaşanmış/yaşanacak her durum ve olayda kendini göstermektedir. Dolayısıyla bu tasavvurun, insanın bu dünya serüvenine yaklaşımında ve hayata dair tercihlerinde belirleyici rol oynadığı inkâr edilemez bir gerçekliktir. Tezimiz, sayıca fazlaymış gibi görünse de farklı varlık ve hayat algılarıyla şekillenen tarih anlayışlarının, Kur'an'ın tarih anlayışı ve Kur'an dışı düşünce sistemlerinin tarih anlayışı olarak ikiye ayrılabilceği ön kabulünden hareketle, Kur'an'ın insan zihninde inşâ ettiği tarih tasavvurunun temel unsurlarını ve ilkelerini ortaya koymayı hedefleyen bir konulu tefsir çalışmasıdır. Bu bakımdan tezimiz; tarihsel süreç içerisinde teşkili ve teşekkülü birlikte gerçekleşen Kur'an-ı Kerim'in teşkil boyutunu merkeze almıştır.

Bu çalışmamı büyük bir titizlikle okuyup değerlendiren, ayrıca her aşamasında fikir ve yönlendirmeleriyle bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Hasan KESKİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Konunun farklı boyutlarının belirlenmesindeki katkılarından dolayı Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ ve Doç. Dr. Halis DEMİR, çalışmamı dikkatle okuyan, yapıcı eleştirileriyle konuyu zenginleştiren ve kaynaklara ulaşmamda değerli yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN, Prof. Dr. Zekeriya PAK, Prof. Dr. Ali AKSU, Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ hocalarıma, tezin araştırma stratejisinin geliştirilmesi, kaynakların değerlendirilmesi ve yazım tekniklerinin uygulanması noktasındaki eşsiz katkılarından dolayı Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT hocama teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	İ
KISALTMALAR	V
ÖZET	Vii
ABSTRACT	İx
GİRİŞ	1
1. METODOLOJİK ÇERÇEVE	1
1.1. Çalışmanın Kapsamı.....	1
1.2. Çalışmanın Amacı	2
1.3. Çalışmanın Önemi	3
1.4. Çalışmanın Yöntemi, Kaynakları ve Sınırlılıkları.....	4
2. TARİH İNŞÂSI VE BELİRGİN TARİH ANLAYIŞLARI	7
2.1. İnşâ ve Tarih İnşâsı.....	7
2.2. Temel Tarih Anlayışları	12
2.2.1. Döngüsel (Cyclic) Tarih Anlayışı	16
2.2.2. Çizgisel (Linear) Tarih Anlayışı.....	17
BİRİNCİ BÖLÜM	19
KUR'AN DIŞI DÜŞÜNCE SİSTEMLERİNDE TARİH ANLAYIŞLARI	19
1. ANTİKÇAĞ VE İLKÇAĞDA TARİH ANLAYIŞLARI	20
1.1. Kadim Kültürlerin Tarih Anlayışları	21
1.2. Yahudiliğin Tarih Anlayışı.....	34
1.3. Hristiyanlığın Tarih Anlayışı.....	54
2. ORTAÇAĞDA TARİH ANLAYIŞI	63
3. YENİÇAĞDA (AYDINLANMA DÖNEMİNDE) TARİH ANLAYIŞI	69
4. 19. VE 20. YÜZYILLARDA TARİH ANLAYIŞI	79

İKİNCİ BÖLÜM	111
KUR'AN'IN TARİH İNŞÂSINI ORTAYA KOYAN ANLATIMLAR	111
1. KUR'AN'IN TARİH ANLATIMINDA ÖNE ÇIKAN UNSURLAR	112
1.1. Tarihsel Bir Olgu Anlamında 'Geçmiş'in Anlatımı	112
1.1.1. Hayatın ve İnsanın Yaratılışına Dair Anlatımlar	113
1.1.2. Geçmiş Ümmetlerin Yaşamlarına (İlk Muhataplar Açısından Uzak Geçmişe) Dair Anlatımlar	135
1.1.3. İlk Muhatapları İlgilendiren Olaylara (Yakın Geçmişe) Dair Anlatımlar	168
1.2. Yaşanan Bir Olgu Anlamında 'Şimdi'nin Anlatımı	172
1.3. İdeal Bir Olgu Anlamında 'Gelecek'in Anlatımı	188
1.3.1. Yakın Geleceğe Dair Anlatımlar	190
1.3.2. Ahirete Dair Anlatımlar	193
2. KUR'AN'IN NÜZUL DÖNEMİNDEKİ TARİH ANLAYIŞLARINA KARŞI TUTUMU	211
2.1. Kur'an'ın Nüzul Ortamındaki Farklı Ümmetlerin Tarih Anlayışları Karşısındaki Tutumu	212
2.2. Kur'an'ın, Cahiliye Dönemi İnsanlarının Tarih Anlayışları Karşısındaki Tutumu	221
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	233
KUR'AN'DA İNŞÂ EDİLEN TARİHİN MANA VE MUHTEVASI KUR'AN'IN TARİH ANLAYIŞINDA TEMEL HAREKET NOKTASI....	233
1. KUR'AN'IN 'TARİHTEKİ ZAMAN' ALGISINDA TEVHİD	238
1.1. Tarihin 'Algılanabilen' Zamanı İçerisinde Yaşananlar Bağlamında <i>Tevhid</i>	240
1.2. Tarihin 'Gerçek' Zamanı İçerisinde Yaşananlar Bağlamında <i>Tevhid</i>	243

1.2.1. Tarihteki Çatışmaların Özündeki Gerçek Sebep Bağlamında <i>Tevhid</i>	245
1.2.2. Tarihteki Nihâî Gaye/Erek Bağlamında <i>Tevhid</i>	259
2. KUR'AN'IN 'TARİHTEKİ VARLIK (ÖZNE)' ALGISINDA <i>TEVHİD</i>	266
2.1. Tarihin 'Gerçek' Öznesi Bağlamında <i>Tevhid</i>	267
2.1.1. Tarihin 'Bilen' Öznesi.....	268
2.1.2. Tarihin 'Yönlendiren' Öznesi	271
2.1.3. Tarihin 'Yapan' Öznesi.....	281
2.1.3.1. Fert ve Toplum Hayatına Hükmeden Özne.....	282
2.1.3.2. Dünyevî Zamana ve Mekâna Hükmeden Özne.....	287
2.1.3.3. Uhrevî Zamana ve Mekâna Hükmeden Özne	292
2.2. Tarihin 'Görünür' Öznesi Bağlamında <i>Tevhid</i>	297
SONUÇ	311
KAYNAKÇA	319
ÖZGEÇMİŞ	333

KISALTMALAR

age.	: adı geçen eser
agm.	: adı geçen makale
agmd.	: adı geçen madde
agt.	: adı geçen tez
bk.	: bakınız
C.	: Cilt
ç.	: çoğul
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
S.	: Sayı
s.	: sayfa
thk.	: tahkik eden
vb.	: ve benzer(ler)i
vd.	: ve diğerleri
Yay.	:Yayını, Yayınları, Yayıncılık

ÖZET

Bu çalışmamızda Kur'an'ın zaman mefhumuna yüklediği anlamı ve bu anlam doğrultusunda muhatapların zihninde oluşturmayı hedeflediği tarih tasavvurunu tahlil ettik. Bunun için öncelikle tarih felsefesinde esas kabul edilen sorunsalları belirledik ve Kur'an'ın tarih anlayışı ile farklı düşünce sistemlerinin anlayışlarını bu sorunsallar çerçevesinde karşılaştırdık. Böylece Kur'an'ın farklı düşünsel yapılarla ve kültürlerle benzeşen ve ayrılan yönlerini belirleyerek Kur'an'ın özgün tarih anlayışının sınırlarını ve ilkelerini ortaya koyduk. Bunu yaparken farklı düşünce sistemlerinin tarih anlayışları hakkında doğrudan veya dolaylı bilgiler veren kaynaklarla, Kur'an ayetlerine çeşitli açılardan yorumlar getiren klasik ve modern dönem tefsirlerinden faydalandık.

Çalışmamızın en temel amacı pek çok farklı okumaya tabi tutulabilecek Kur'an ayetlerine, geçmiş, şimdi ve gelecek perspektifinden hareketle yeni bir açıdan yaklaşmaktır. Bu okumayla Kur'an'ın, insan varlığının kendisini gerçekleştirdiği bu üç farklı zaman diliminde muhataplarının zihnini ve davranışlarını nasıl yönlendirdiğini ortaya koymayı hedefledik.

Araştırmamızda Kur'an'ın, tarih anlayışı konusunda farklı düşünce sistemleriyle birtakım ortak noktalarda buluşmakla birlikte, kendi özgün tasavvurunu geliştirdiği sonucuna ulaştık. Onun özellikle zaman mefhumuna yüklediği bütünsel anlam noktasında diğer sistemlerden tamamen ayrıldığını farkettilik. Düşünce sistemlerinin gerek kendi aralarında gerekse Kur'an ile uzlaştıkları noktalar ise bizi, Kur'an öncesi vahyin farklı coğrafyalarda bıraktığı izlere ve kültürlerarası etkileşime götürdü. Bu ortak noktalar aynı zamanda hangi dönem ve coğrafyada yaşamış olursa olsun, insan zihninin büyük oranda aynı düşünsel parametrelerle yol aldığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu sebeptendir ki Kur'an, tarih anlayışı konusunda muhatapların zihnini inşa ederken ortak duygu ve düşünce süreçlerini esas alan bir yöntem izlemiştir.

Anahtar Kelimeler:

Kur'an, İnşâ, Tarih Tasavvuru, Tarih Felsefesi, Zaman, Varlık.

ABSTRACT

In our thesis, we analysed the mean given by Qoran to the concept of time and the history imagination which Qoran aimed to construct in its listeners' minds according to this mean. For this purpose, firstly, we determined the basic problematics of historical philosophy, then compared the different history approaches of Qoran and other thinking systems, in the frame of these problematics. So, we determined the borders and principles of Qoranic historical approach by finding the different and common points between Qoran and other thinking systems or cultures. We referred to some sources which give direct or indirect information about historical approaches belonged to different thinking systems. Besides that we referred to some tafsir sources written in classical and modern era, which evaluate Qoranic verses from variable aspects.

Main purpose of our thesis is evaluating Qoranic verses with a different aspect from the perspective of past, present and future. With this manner of reading, we aimed to find out how Qoran directs its listeners' minds and behaviours in these three sections of time, in which human being realizes itself.

In our research we found out that although Qoran shares some common on historical approach points with other thinking systems, it developed its own history idea. It differs from other systems completely, especially about the whole mean which it gives to the concept of time. The common points, on which thinking systems agree to Qoran, led us to consider that there were some traces of divine inspiration before Qoran, in different territories. Besides, there were a kind of interaction between cultures. These common points are also very important for the view of that it shows wherever and whenever he lives, human intellect develops according to almost the same mental parameters. For his reason, when constructing its listeners' mentality, Qoran used a method based on common emotional and mental process among human beings.

Keywords:

Qoran, Construction, History Imagination, Historical Philosophy, Time, Existence.

GİRİŞ

1. METODOLOJİK ÇERÇEVE

1.1. Çalışmanın Kapsamı

‘Kur’an’ın Tarih İnşâsı’ başlıklı bu çalışmamızda Kur’an-ı Kerim’in muhatapların zihninde oluşturmayı hedeflediği tarih tasavvurunu tahlile ve ardından diğer tarih anlayışlarıyla mukayeseli bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Söz konusu tasavvuru ve bu tasavvurun hem etkilediği hem de etkilendiği varlık ve yaşam algısını net olarak ortaya koyabilmek amacıyla tezimizi üç bölüme ayırdık. Birinci Bölümde Antikçağlardan modern dönemlere kadar, Kur’an dışı düşünce sistemlerine ait zaman ve tarih algısını, bu algının oluşmasında etkili olan tarihsel olaylarla birlikte sunacağız. Bu bölümde temel hedefimiz Kur’an’ın büyük oranda karşı çıktığı anlayışların temel kabullerini ve kavramsal çerçevelerini ortaya koyabilmektir.

Tezimizin İkinci Bölümünde Kur’an’ın kendi tarih anlayışını onun tarih anlatım yöntemleri ışığında inceleyeceğiz. Bir başka deyişle Kur’an’ın tarih anlayışını, onun zamana ve tarihe verdiği anlamdan ve bu anlamı muhataplara aktarırken kullandığı anlatım tekniklerinden yola çıkarak ortaya koymaya çalışacağız. Kur’an’da tarihin bütünsel bir süreç olarak değerlendirildiği ön kabulünden hareketle, bu bütünsel süreci ‘geçmiş’, ‘şimdi’, ve ‘gelecek’ olarak ayırıp her bir sürece dair ayetleri önce kendi içerisinde, ardından birbirleriyle bağlantılı şekilde değerlendireceğiz. Kur’an’ın tarih anlayışına ait kavramsal çerçeveyi de belirleyeceğimiz bu bölüm, Kur’an dışı ve Kur’anî tarih anlayışlarının farkını kavram bazında ortaya koymamıza yardımcı olacaktır. Bölümün sonunda Kur’an’ın nüzul dönemindeki tarih anlayışlarına hangi açılardan karşı çıktığını, onlara getirdiği eleştirileri ve bu eleştirilerin temel dayanaklarını yine ayetler ışığında tespit edeceğiz. Bu bölümde ayrıca Kur’an’ın bütünsel zamana dair söylemlerinin bugünkü tarih ilminin alanına girip girmediğini, bu ayetlerin söz konusu ilmin ilke ve metotlarına göre değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini sorgulayacağız.

Tezimizin Üçüncü Bölümünü Kur'an'ın tarih anlayışının hareket noktasını teşkil ettiğini düşündüğümüz 'tevhid' kavramına, bu kavramın hayatın çeşitli alanlarındaki yansımalarının tahliline ve *tevhid* dayanan bir tarih anlayışı ile farklı hareket noktalarını kendine esas edinen tarih anlayışlarının oluşturduğu medeniyetlerin mukayeseli bir değerlendirmesine ayıracağız. Bunun için öncelikle tarih felsefelerinde esas alınan bağlamları *tevhid* esaslı olarak inceleyecek, ardından peygamber prototipleri üzerinden bu bağlamların yaşanmış hayatlardaki karşılıklarına örnekler getireceğiz. *Tevhid*'in merkezde olduğu tarih anlayışı ile üretim gibi insan aklının ürünü olan unsurların asıl kabul edildiği anlayışların farkını medeniyetler bazında irdeleyeceğiz. Bu bölümde ayrıca tezimizin konusu kapsamında olan kıssaları zaman, mekân, olay üçgeninde değerlendirmeye çalışırken, kıssa anlatımıyla modern tarih yazıcılığının kesiştiği ve ayrıştığı noktaları vurgulayacağız. Bu şekilde Kur'an'ın ortaya koyduğu tarihsel anlatı yönteminden hareketle modern tarih ilminin anlatı yöntemine eleştirel bir bakış açısı getirmeye çalışacağız.

1.2. Çalışmanın Amacı

Kur'an-ı Kerim ayetlerinin konularına göre bir tasnife tabi tutulmasıyla anlaşılacağı üzere ilahi kelamın önemli bir bölümü geçmişe, geçmişten beslenen bugüne ve geleceğe ayrılmıştır. Çalışmamızda bu ayetlerin insanın zihninde özgün bir zaman ve tarih algısı inşa etmek üzere nazil olduğu ve bu algının salt düşünceyle sınırlı kalmayıp insanın yirmi dört saatini belirlediği kabulünden hareketle, söz konusu tarih tasavvurunu ayrıntılı bir şekilde tahlil etmeyi ve bu tasavvurun diğer tarih anlayışlarından farkını ortaya koymayı hedefledik.

Çalışmamızın bir diğer hedefi ise pek çok farklı okuma şekline konu olabilecek Kur'an ayetlerine tarih ilminin ilke ve metodolojisini dikkate alacak yeni bir okuma tarzıyla yaklaşmaktır. Kur'an-ı Kerim'in zamana ve tarihe verdiği anlamı sorgularken aslında onun bütünsel olarak varlığa, hayata ve insana verdiği anlamı keşfetmeyi istedik. Bu amaçla, söz konusu tarih algısından hareketle Kur'an-ı Kerim'in önce soyut olarak zihinlere, ardından somut olarak hayatın kendisine sunduklarını tahlil etmeye çalıştık. Zira bu tahlilin bize ilahi vahyin esas

alındığı ve alınmadığı medeniyetlerin farklı kodları hakkında önemli ipuçları sağlayacağı kanaatindeyiz.

Çalışmamızda bir taraftan Kur'an-ı Kerim'de ortaya konan tarih tasavvurunun temel unsurlarını ve kodlarını incelerken, diğer taraftan da bu tasavvur inşâsının nesnesi konumundaki insanda ve toplumda ortaya çıkan psikolojik durumlara ulaşmayı hedefledik. Kur'an-ı Kerim'de zaman mefhumuna ve dolayısıyla tarihe verilen bütünsel anlam bizi, ayetleri konularına göre tasnif ederken çok farklı yöntemlerin denenebileceği, ilk bakışta farklı konularla ilgiliymiş gibi görünen pek çok ayetin aslında aynı konu kapsamında değerlendirilebileceği sonucuna götürdü. Bu nedenle ayetler arasında bilinenlerin ötesinde farklı bağlantıların da kurulabileceğini göstermek çalışmamızın temel hedeflerinden birisidir.

1.3. Çalışmanın Önemi

Kimi zaman kesin bir cevabın verilemeyeceği iddia edilse, kimi zaman da düşünce ve inanç sistemlerine göre birbirinden son derece farklı cevaplar verilse de 'nereden geldik nereye gidiyoruz?' sorusu insanlık tarihi boyunca hep sorulagelmıştır. İnsanların ve toplumların hayatın tüm alanlarındaki yapıp etmeleri, esas itibarıyla bu soruya verdikleri farklı cevapların, hatta soruya net bir cevabın verilemeyeceği iddiasının birer yansımasından ibarettir. Zira insanların düne, bugüne ve yarına yükledikleri anlam, onların hayata, varlığa, başka insanlara yükledikleri anlamın ve bu sayılanlara karşı takındıkları tavrın asli belirleyicisi olmuştur. Zaman, mekân, olay üçgeni içerisinde gerçekleşen yaşamın özünde, insanın bunlara yaklaşımı yatmaktadır. Çalışmamızın önemi de bu noktadan kaynaklanmaktadır. 'Nereden geldik nereye gidiyoruz?' sorusu, hayata, kendi ruhuna uygun bir düzen getirmeyi hedefleyen Kur'an-ı Kerim'in de asli konusudur ve bu soruya verdiği cevabı derinlemesine bilmek onun bütünsel mesajını kavrayabilmenin vazgeçilmez şartıdır. Kur'an-ı Kerim'in tarih anlayışını ve inşâsını, kuşatıcı bir bakış açısıyla sunmayı hedefleyen bu çalışmamızın Kur'an'a, tüm zamanları içine alacak şekilde bir okuma yöntemi ile yaklaşmamızda yardımcı olacağını ümit ediyoruz.

Günümüzde hayatın siyasi, askerî, sosyal, ilmî, psikolojik vs. hemen her alanına yön veren modernist tarih anlayışının ve bu anlayışın perde arkasını oluşturan kadim zaman algılarının kaynaklara inilerek incelenmesi, Kur'an'ın tüm bu algılamalara yeri geldiğinde karşı çıkma, yeri geldiğinde onaylama nedenlerinin ve sunduğu alternatif yaşam tasavvurunun doğru anlaşılması bakımından büyük önem taşımaktadır. Daha öncesinde tarih algısına ve Batı kökenli tarih felsefesine dair pek çok çalışma yapılmış olmasına, yine Kur'an'da tarihsel gerçekliğe matuf olduğu düşünülen ayetlerin ve özellikle de kıssaların pek çok ilmi araştırmancının merkezine alınmasına rağmen, bu iki farklı tarih tasavvurunun karşılaştırmalı değerlendirmesinin yapıldığı bir çalışma yoktur. Oysa Kur'an'ın neyi getirdiğinin anlaşılabilmesi için öncelikle neyi/neleri niçin reddettiğinin anlaşılması gerekmektedir. Bu durum tarih gibi hayatın hemen tüm alanlarını içine alan ve insan algılamalarına doğrudan yön veren bir ilmin/disiplinin, ilke ve kaynağını Kur'an'dan alan yepyeni bir bakış açısıyla yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Tarihin vahiyden, vahyin tarihten bağımsız ele alındığı çalışmalar insan varlığının iki ayrılmaz boyutunu bir arada değerlendirememenin yanlış sonuçlarını bünyesinde barındırmaktadırlar. Modern anlamıyla tarih ilminin Kur'an ile ayrıştığı ve kesiştiği noktaların ortaya konması söz konusu bütünselliğin yakalanmasında büyük önem taşımaktadır. Antik ya da modern tüm tarih anlayışlarının, tarihsel süreçlerde yaşananlardan esinlendiği varsayımından hareketle, farklı dönemlere ait anlayışları mümkün olduğunca döneminin askerî, siyasi, sosyal olayları ile birlikte sunmaya özen gösterdik. Bu tezimizin, hem Yüce Kitap'ın kendisine hem de bilinen kural ve ilkeleriyle tarih ilmine yeni bir bakış açısı getirilmesi yolunda önemli bir kilometre taşı olmasını ümit ediyoruz.

1.4. Çalışmanın Yöntemi, Kaynakları ve Sınırlılıkları

Bu çalışmamızdaki tahlilin mantığı, modern anlamıyla tarih biliminden, onun ilke ve metotlarından hareketle Kur'an'a yaklaşmaktan ziyade, Kur'an'ın kendi anlatım ve üslup özelliklerinden hareketle tarih ilmine yeni bir bakış açısı getirmektir. Gerek kadim kültürlerin gerekse modern dönemlerin zaman ve tarih anlayışları incelendiğinde, bunların salt bir algılamanın çok ötesinde bir varlık ve yaşam tasavvurundan beslendiği ya da ona götürdüğü hemen fark edilecektir.

Tüm bu zaman ve tarih algulamalarının esas aldığı, merkezine koyduğu bir temel kavram bulunmakta, fakat bu kavram söz konusu algının öne çıkan düşüncelerinin arkasında gizlenmektedir. Tezimizde tarih anlayışlarının salt düşünce tarzını ve yöntemini açıklayıp gerekli bağlantıları kurmadan bırakmak yerine, bu anlayışların altında yatan kavramı ya da asıl mantığı keşfetmeyi ve tüm bu tarih anlayışlarını birbirleriyle ilişkili bir şekilde ortaya koymayı hedefliyoruz.

Araştırmamızın kapsamı ve kaynakları son derece geniş olduğundan, konunun araştırma hattını belirleyebilmek ve kaynakları etkin biçimde kullanabilmek için belirli bir strateji geliştirmeye çalıştık. Bunun için bir taraftan uzman kişilerce ortaya konan araştırma hattını örnek alırken, diğer taraftan tefsir dışında, özellikle Felsefe, Dinler Tarihi ve İslam Tarihi alanlarının kullandıkları yöntemleri inceledik. Araştırma konusuna bütün olarak hâkim olabilmek ve ona dair ikna edici ve kuşatıcı bir sentez ortaya koyabilmek için konuyu üç temel başlığa ayırdık ve her bir bölüme ait kavramsal çerçeve ile birlikte temel bir soru ve alt sorular belirledik. Bu soruların konuyu anlamak ve anlatmak noktasında geçerli ve faydalı sorular olmasına özen gösterdik, bu amaçla bölümlere ait soruları bölüm başlangıcında, onları sormamızın nedeni ile birlikte verdik. Tezimiz, bu sorulara bizden önce verilmiş cevaplarla bizim onlara verdiğimiz cevaplardan, kurduğumuz bağlantılardan ve getirdiğimiz yorumlardan müteşekkildir. Bunu yaparken elimizdeki kaynakları, sorularımızın cevabını doğrudan veren kaynaklar ve cevaplara işaret eden dolaylı kaynaklar olmak üzere ayırdık.

Çalışmamızın ilk bölümünde Antikçağdan başlayarak İslamiyet'in yayıldığı dönemlere kadar geçen süredeki tüm tarih anlayışlarının ve bu anlayışların arka planında yatan tarihsel olayların tahlilinde Dinler Tarihi'nin öncü ismi Mircea Eliade'nin hem kendi yazdığı eserlerden, hem de editörlüğünü yaptığı eserlerden fazlasıyla istifade ettik. Yine antikçağlardan günümüze kadar tüm sosyal ve siyasi tarihi inceleyen Server Tanilli, araştırmamıza önemli katkılar sundu. Özellikle Batının tarih algısını ortaya koyarken Arnold Toynbee'nin *'Medeniyetler Yargılanıyor'* ve R. G. Collinwood'un *'The Idea of History'* adlı eserleri, Yahudiliğin tarih anlayışını belirlerken İsmail Taşpınar'ın *'Duvarın Öteki Yüzü, Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı'*, Hristiyanlığın tarih

anlayışını belirlerken Aytunç Altındal'ın eserleri bize yol gösterdi. Tarih felsefesini bütünsel ve çok anlaşılır bir dille ortaya koyan Doğan Özlem'in ve özellikle döngüsel, çizgisel, ilerlemeci vs. farklı tarih anlayışlarının dayanaklarını ve eleştirilebilecek yönlerini zihnimizde belirginleştiren Kubilay Aysevener'in ulaşabildiğimiz tüm kitap ve makalelerinden faydalandık.

Çalışmamızın İkinci Bölümünde Kur'an'ın tarih anlayışını ortaya koyan anlatımlarını ve kullandığı üslubu tahlil ettik. Bu bölümde faydalandığımız asli kaynak doğal olarak Kur'an'ın kendisidir. Konumuz kapsamına giren ayetleri tespit edip bunlar arasında bizi amacımıza ulaştıracak doğru bağlantılar kurmaya çalışırken, öncelikle Kur'an'ı dil ve üslup tahliline tabi tutan, onun edebi yönüne vurgu yapan kaynak eserlerden faydalandık. Bunların başında Zemahşerî ve Ferrâ'nın tefsirleri gelmektedir. Kur'an'ın tarih anlatımında kullandığı kelime ve kavramların tahlilinde *el-Müfredât*, *Mekâyisü'l-Lüğa*, *Esasü'l-Belâğa* gibi Arap dili lügatlerinden ve Kur'an sözlüklerinden yardım aldık. Ayrıca Kur'an'a göre yaratılış, gündelik yaşam ve ahiret hayatı konularında yazılmış kitaplar araştırmamıza büyük katkıda bulundu.

Tarih anlayışının ve anlatısının belirli bir kavramdan veya kaynaktan beslenmesi Kur'an için de geçerlidir. Kur'an'da tarihe dair tüm anlatılara ve ulaşılan tüm sonuçlara yön veren ilkenin *tevhid* olduğu kanaatimizden hareketle, tezimizin üçüncü bölümünde Kur'an'ın tarih inşasını *tevhid* üzerinden anlatmayı istedik. *Tevhid* ilkesinin tarih anlayışına getirdiği farkı ortaya koyarken, bir taraftan da kadim ve modern tarih anlayışlarının Kur'an'ın tarih anlayışıyla kesiştiği noktaları belirlemeye çalıştık. Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle ilahi vahyin ilk muhatapları olan sahabenin çeşitli konulara dair rivayetlerini günümüze taşıyan ve böylece onların Kur'an'a yaklaşımları noktasında önemli ipuçları veren Taberî tefsirinden ve ayetlere getirdiği felsefî ve kelamî yaklaşımlarla Kur'an'ı anlama konusunda yeni açılımlar kazandıran Fahreddin Razî tefsirinden faydalandık. Taberî tefsirinden faydalanarak ulaştığımız, sahabenin zaman ve tarih mefhumuna yaklaşımına dair bilgiler Kur'an'ın tarih anlayışını ortaya koyarken bizim açımızdan belirleyici olmuştur. Kur'an dışı düşünce sistemlerinin tarih anlayışlarını onlara mensup tarih felsefecilerinin kaleminden aktarırken, İslam felsefesinde tarihe yüklenen anlamı Razi tefsirini

esas olarak belirledik. Araştırma konumuzun tarih, felsefe, dil, siyaset, sosyoloji ve psikoloji vs. farklı alanları bünyesinde barındırması hasebiyle, bu temel kaynaklar dışında, söz konusu alanlarda yazılmış tefsirleri de inceledik. Ayrıca *tevhid*in tanımı, kapsamı ve hayata uygulanmasına dair yazılmış çok sayıda kitap ve makaleden yardım aldık.

Çalışmamızın en önemli sınırlılığı ‘tarih’ dediğimiz alanın büyük oranda kaygan bir zemininin bulunmasıdır. Bu anlamda tarihe ve tarih anlayışlarına dair söylenecek hemen her sözün, ulaşılabilecek her sonucun en nihayet ‘yorum’ olduğunu unutmamak gerekir. Bunun yanısıra özellikle Kur’an dışı kültürlerin tarih anlayışlarını incelerken eldeki metinlerden hareket etme zorunluluğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Zira örneğin Yahudiliğin tarih anlayışında Eski Ahit’ten, Hristiyanlığın tarih anlayışında Yeni Ahit’ten elde edilen verilerle, Yahudi ve Hristiyan tarihi hakkındaki mevcut bilgilerin birlikte yorumlanarak değerlendirilmesi, ulaşılan sonuçların objektifliğine gölge düşürmektedir. Ayrıca eldeki metinlerin gerçeği ne kadar yansıttığı sorusu hep gündemdedir ve bu yüzden de metinlerde geçenlerin doğruluğu, tarihsel vakıa ile test edilmek durumundadır. Bu nedenle tezimizde metin ve olaylara farklı açılardan yaklaşan yazarların yorumlarına yer vererek ve tarih anlayışlarını bütünsel bir bakış açısıyla ele alarak söz konusu sınırlılıkları en aza indirmeye, tezimizin konusu inandığımız kitap olsa da çalışmalarımız esnasında ilmî tarafsızlığımızı korumaya gayret ettik.

2. TARİH İNŞÂSI VE BELİRGİN TARİH ANLAYIŞLARI

2.1. İnşâ ve Tarih İnşâsı

Bilindiği üzere Asr-ı Saadet döneminin bireysel ve toplumsal şartlarına binaen peyderpey nazil olan Kur’an-ı Kerim, kendine özgü bir teşekkül yani oluşum ve teşkil yani oluşturma sürecinden geçmiştir. İnsan aklının algılamaktan aciz olduğu metafizik âlemlerde Kur’an’ın nasıl oluşturulduğu, soyut mananın somut kelama nasıl dönüştürüldüğü tam olarak bilinemese de, dünyevi planda Kur’an’ın, indiği dönemin olay, durum ve ihtiyaçlarına göre şekillendiği bir gerçektir. Kur’an’ın nazil olduğu Asr-ı Saadet döneminin bitmesiyle teşekkülün lafzi yönü nihayete ermiş olmakla birlikte, farklı tarihsel süreçlerde ve şartlarda Kur’an’a getirilen yeni yorumlamalarla teşekkülün mana yönünün devam ettiğini

söylemek mümkündür. İnsanlığı değiştirmek ve hayırlı olana dönüştürmek üzere indirilen Kur'an bir taraftan tarihsel bir teşekkül sürecinden geçerken, diğer taraftan geldiği toplumun ve kıyamete kadar gelecek toplumların tasavvur ve uygulamalarını oluşturmaya yani 'teşkil'e devam edecektir. Lafzı sonsuza dek ilahi koruma altında olan bu kelamın, hayatın her alanında insanlığın ortak zihniyetini, tasavvurunu teşkili kıyamete kadar sürecektir. Çalışmamız, varlığın her boyutunu kuşatan bu sürekli teşkilin, tarih tasavvurundaki sonuçlarına; Kur'an'ın inşâ ettiği tarihe yoğunlaşmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'ın bütünsel yapısı içerisinde tarih algısının yeri, tarihsel sürecin oluşumunda Allah'ın müdahalesi ve kulun konumu ve nihayet Allah'ın, kulun zihin dünyasında oluşturmayı murad ettiği tarih anlayışının esasları çalışmamızın omurgasını oluşturacaktır.

Çalışmamızın esasını teşkil eden 'tarih inşâsı' ifadesinin doğru anlaşılabilmesi için 'inşâ' ve 'tarih' kelimelerinin kök anlamlarına inmemiz gerekmektedir. Zira çalışmamızda özellikle tarih (*history*) kelimesine verilen farklı anlamların, her dönemde ve coğrafyada insanların hayatına yön veren bütünsel düşünce sistemlerinin omurgasını oluşturduğunu ve bu yönüyle onun bir hayat tasavvuru inşâ ettiğini göstermek istiyoruz.

'İnşâ' kelimesi "n-ş-e" fiil kökünün if'âl vezninin mastarıdır ve bu fiil kökü Arapça, Habeşçe, İbranice ve Asurca'da 'yükselmek, yükseltmek' anlamında kullanılan ortak lafızdır.¹ Canlı, cansız bütün varlıklar ve durumlar için kullanılabilen kelime bir varlıktaki yükseklik ve uzunluğa, artmaya ve gelişmeye delalet etmektedir. Buradan hareketle kelimeye 'bulutların gökyüzünde yükselmesi, gecenin ilerlemesi, bir kimsenin yaşının büyümesi suretiyle çocukluk çağını tamamlayıp ilk gençliğe adım atması' anlamları da verilmiştir.² N-Ş-E fiil kökü aynı zamanda Arapça'da başlama fiillerindedir, zira bir işin oluşum şartları gerçekleştiğinde o iş yapılmaya başlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de yirmi sekiz ayette geçen bu fiil 'yaratmak, büyütüp yetiştirmek, inşa etmek ve yüce olmak'

¹ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beyrut, 1980, p.6, s.352; İskender Şahin, *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, Ekin yay., İstanbul, 2013, s.132.

² Râğıp el-İsfahâni, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'ş-Şâmiyye, Beyrut, 1996, s.807; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisânu'l-Arab*, Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, I, 170.

gibi anlamlara gelmektedir.³ Fiil kökünün if'âl veznindeki *en-şe-e* formu ise 'çölde çadır direklerinin dikilmesi, ev vs. bir yapının bina edilmesi, savaş esnasında kabileye ait sancağın cepheye ya da kaleye çekilmesi' demektir. Fiilin bu formu cahiliye döneminde 'şairin başarıyla şiir söylemesi' anlamında da kullanılmıştır, zira edebiyata ve özellikle şiire büyük önem verilen bir toplumda bu işi başarıyla yapabilmek, dil ve düşünce anlamında belirli bir olgunluğa ulaşmayı gerektirmektedir.⁴

N-Ş-E fiil kökünün farklı anlamları arasındaki ortak nokta varlığın fiziksel ve/veya ruhsal açıdan gelişmesi, kendine has özellikler doğrultusunda çeşitli evrelerden geçerek yeni bir biçim, değer ve konum kazanmasıdır. Bu bakımdan fiilin her anlamında eski oluşumun ya da halin yerini bir başka hale terk etmesi söz konusudur. N-Ş-E fiil kökünün ve ondan türetilen 'inşâ' kelimesinin çalışmamız açısından önemi de bu noktadan kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda inşâ fiilini 'insanın zihin ve ruh dünyasında yeni bir oluşum meydana getirmek, bir konuya ya da alana dair yeni bir algı oluşturmak' anlamında kullanıyoruz.

'Tarih' kelimesinin aslı İbranice '*verrehe*'dir ve 'hilali görmek' anlamına gelmektedir. Kelime kökünün tef'îl babına aktarılmasıyla '*tevrîh*' elde edilmiş, bunun da dönüşüme uğramasıyla '*tarîh*' kelimesi ortaya çıkmıştır. Hilali görmek anlamındaki bir fiilin, insan hayatını sorgulayan temel bir disiplini ifade etmekte kullanılması, özellikle Sami kavimlerin temel yaşamsal faaliyetlerini ayın hareketlerine göre düzenledikleri takvimleri esas alarak gerçekleştirmeleri sebebiyledir. Örneğin oruç vaktinin geldiği ayın hilal şekline girmesinden anlaşılmıştır.⁵ Bu kavimlerde '*tevrîh*' kelimesi 'kamerî takvime göre yapılan bir kronoloji ile hadiselerin vaktini tespit etme' anlamında kullanılmıştır.⁶ Kelimenin Arapça'daki ilk karşılığı ise 'bir olayın meydana gelme zamanı'dır. Bu anlamın genişletilerek kavramlaştırılmasıyla 'tarih' kelimesi, 'geçmişte yaşamış insan topluluklarının başlarından geçen olayları zaman ve sebepleriyle birlikte derleyen

³ Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*, Düşün yay., İstanbul, 2013, s.597.

⁴ Edward William Lane, *age*. p.6. s.352.

⁵ Ay başta olmak üzere gök cisimlerinin hareketlerine önem verilmesi ve yaşamın bu hareketlere göre düzenlenmesi kültürünün kökleri kadim medeniyetlere uzanmaktadır. Vaktin belirlenmesinde ve buna göre hayatın düzenlenmesinde gök cisimlerine duyulan ihtiyaç onlara kutsallık atfetmeye hatta onlara tapmaya kadar gitmiştir. Çalışmamızın birinci bölümünde bu konuya farklı medeniyetlerden getirdiğimiz örneklerle yer vereceğiz.

⁶ Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Meseleleri*, Nehir yay., İstanbul, 1997, s.15.

ilim' anlamında kullanılmıştır.⁷ Günümüzde tarih kelimesi her iki anlamı da bünyesinde barındıracak şekilde, hem geçmişte kalan insani ve toplumsal olaylar topluluğunu yani 'yaşanmış geçmiş'i adlandırmada kullanılmakta hem de bu kelimeyle, bahsedilen yaşanmış geçmişi konu edinen bilim, 'tarih bilimi' kastedilmektedir.⁸ Tarih sözcüğünün çifte anlamından hareketle 'tarih felsefesi' ifadesiyle 'yaşanmış geçmişin felsefesi ve tarih biliminin felsefesi' kastedilmektedir.⁹

Geçmiş olayların her yönüyle açıklanması anlamındaki *tarih* kelimesi Türkçeye Arapçadan geçmiş olmakla birlikte günümüzde bu ilmin kapsamı, esasları, yöntemi ve felsefesi, tarih kelimesinin batı dillerindeki karşılığı olan '*history*' kelimesine ve bu kelimeye verilen anlamlara dayandırılmaktadır. Bir başka deyişle *history* ile ifade edilen tarih algısı kültürlere ve coğrafyalara göre küçük farklılıklar arz etse de esas itibarıyla aynıdır.

History kelimesinin aslı Yunanca'dır ve 'bilmek, öğrenmek, anlamak' anlamına gelen '*histôr, istor, istoria, istorein*' kelimelerinden türetilmiştir. Kelime Yunanca'dan önce Latinceye daha sonra diğer batı dillerine geçmiştir.¹⁰ Tarih kelimesinde olduğu gibi *history* kelimesi de başta sadece günlük dilde kullanılıyorken bilimlerin gelişmeye başlamasıyla kavramlaşmış ve anlamı genişlemiştir. Bu bakımdan *history* kelimesinin de sonradan kavramlaşan diğer tüm kelimeler gibi bir değişim ve gelişim süreci olmuştur. Sözcük İon lehçesinde 'bildirmek, haber alma yolu ile bilgi edinmek' gibi anlamlarda kullanılırken Attika lehçesindeki 'görerek, tanık olarak bilmek' şeklindeki anlamı, fizik, coğrafya, zooloji, astronomi başta olmak üzere tüm 'doğa bilgisini' kuşatacak şekilde genişletilmiştir. Tıp alanında da *istoria* 'haberdar olunan şeylerin bilgisi' olarak, doğrudan gözlem bilgisinden ayrı tutulur.¹¹ Örneğin yapılması gereken bir deney hakkında el altında bulunan bilgiler *istoria* ile ifade edilmiş, sonradan yapılacak olan deneyden elde edilecek yeni bilgiler bundan ayrılmıştır.

⁷ Josef Yase, *el-Mu'cemü'l- Medrasî, Dâru'l-Mecânî*, Beyrut, 2000, s.182.

⁸ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, Say yay., İstanbul, 2010, s.11.

⁹ Doğan Özlem, *age*. s.11.

¹⁰ *The Penguin English Dictionary*, (ed. Robert Allen), Penguin Books, London,2003, s.660.

¹¹ Şahin Uçar, *age*. s.38.

İstoria kelimesi sonraki dönemlerde o an için bir açıklama olanağı bulunmayan ve bu nedenle ya olağanüstü ya da olağan dışı sayılan bir takım doğa olayları hakkındaki tanıklık bilgisi olarak kullanılmıştır. Bu anlamıyla *istoria*, genel geçer bir açıklaması olmayan, ancak gözlem aracılığıyla tanık olunan olayların bilgisine verilen ad olmuştur. Platon bu sözcüğü eski doğa filozoflarının görüşlerini aktarırken geçmişte kalmış düşünceleri haber verme anlamında kullanmıştır. *History* kelimesi günümüzde beş farklı anlamda kullanılmaktadır:

- 1) Bir bütün olarak geçmişteki olaylar (*history of World*)
- 2) Geçmişteki olayların bir bölümü (*a history of the university-üniversitenin geçmişi*)
- 3) Bir insanın/insanların tıbbi, psikolojik vs. geçmişi (*a history of schizophrenia in the family - ailenin şizofreni geçmişi*)
- 4) Alışılmadık, tuhaf, ilginç geçmiş
- 5) Sistemik doğal gelişim olgusu (*a history of African monkeys - Afrika maymunlarının kökeni*)

History kelimesinin bu beş anlamından hareketle ona ‘geçmiş olayları kaydeden ve yorumlayan bilim dalı’ anlamı verilmiştir.¹² Kelimenin bu anlamına yöntemi de dâhil ettiğimizde tarih bilimi “*niceliksel zaman açısından geçmişte olup bitenleri, toplumların geçirdikleri dönemleri yer ve zaman belirterek anlatan; geçmişte yaşanan olaylar arasında nedensel ilişkiler kurmaya çalışarak, bu ilişkileri belge ve kalıntılara dayandırarak sistemik şekilde incelemeyi konu edinen disiplin*” şeklinde tanımlanmaktadır.¹³

Tarih mefhumunun kökeni insanlık kadar eski olmakla birlikte tarihin, konusu, esasları, yöntemi belirli bir bilim dalı olarak ortaya çıkması oldukça yenidir. Tarih biliminin ilke ve yöntemlerinin tartışılıp mevcut olanların eleştiriye açıldığı ve tarih biliminin bizzatı kendisinin sorgulandığı tarih felsefesinin bir disiplin olarak ortaya çıkışı 19. yüzyılın ikinci yarısında Herder ve onun takipçileri olan Alman Tarih Okulu’nun çalışmalarıyla olabilmıştır.¹⁴

¹² *The Penguin English Dictionary*, s.660.

¹³ Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç yay., İstanbul 1993, s.347.

¹⁴ Doğan Özlem, *age*. s.16.

‘Tarih’ ve ‘inşâ’ gibi kendi içinde son derece önemli anlamlar barındıran iki kelimenin bir araya getirilmesiyle oluşan ve çalışmamızın ana konusunu teşkil eden ‘tarih inşâsı’ kavramını ‘insanların ve toplumların zihinlerinde yeni bir zaman ve tarih tasavvuru oluşturulması, geçmiş, şimdi ve gelecek algısının yeniden şekillendirilmesi’ olarak değerlendireceğiz.¹⁵ Tarihe, zamana ve dolayısıyla varlığa ve yaşama dair oluşturulan bu tasavvurun belirli şartları yerine getirmesi ve bir olgunlaşma sürecini tamamlamış olması gerekir. ‘Bireylerin ve toplumların belli bir gelişme ve olgunlaşma sürecinin ardından edindikleri tarih birikimi’ olarak da tanımlayabileceğimiz ‘tarih inşâsı’ mefhumu hem ‘inşâ’nın ‘belirli şart ve sürecin ardından olgunlaşmış yeni bir konuma gelmek’ anlamını hem de ‘*history*’nin ‘bilmek, bildirmek, bilgi ve hikmeti aktarmak ve bilgiyi edinmek’ şeklindeki kök anlamını bünyesinde barındırmaktadır.

2.2. Temel Tarih Anlayışları

Kesin ve herkes tarafından kabul görmüş bir tanımı yapılamasa da ‘zaman’ insanın hem en büyük güç kaynağı hem de en zayıf noktasıdır. Zira insan ulaşmak istediği tüm yaşamsal hedeflere belirli bir zaman içerisinde ulaşıyorken, bir anlamda zamanı kendi hedefleri için kullanırken, diğer taraftan onu biriktirememekte ve onun tüketici, yıpratıcı ve nihayet yok edici gücünün önüne geçememektedir. Bu bakımdan insan zamanın belirli bir süre için hâkimi imiş gibi görünse de son tahlilde onun mahkûmudur denilebilir. Görüldüğü üzere zaman mefhumu pek çok karşıtlığı bünyesinde barındırmaktadır ve belki de bu yüzden insanlık tarihi boyunca zamana ve zamanın ürettiği tarihe birbirinden oldukça farklı anlamlar yüklenmiştir. İnsanlar zamanın mahiyetini tam olarak idrak edemedikleri halde onun hakkında düşünmekten, teoriler üretmekten geri durmamışlardır. Hem zamana getirilen farklı tanımlar, hem de hayatın bu en önemli boyutunu ifade etmekte kullanılan kelimeler şüphesiz farklı insanların ve kültürlerin ona yaklaşımı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Örneğin Aristo zamanı “önce ve sonra arasında gerçekleşen hareketler dizini”, Platon ise

¹⁵ İnsanın, zaman ve içerisinde gelişen olaylar üzerinde derin düşünmesi onun kendisiyle ve çevresiyle kurduğu ilişkiyi büyük oranda belirlemektedir. Birey ve toplum olarak insanın kendini bilme ve kendi kimliğini oluşturma sürecinde tarih bilgisi ve yaklaşımı önemli bir yere sahiptir. ‘Tarih bilinci’ olarak ifade edilen bu düşünsel halin ortaya çıkışı ve insan üzerindeki etkileri hakkında farklı filozofların görüşleri için bkz. Ayhan Bıçak, ‘Tarih Bilinci’, *Felsefe Dünyası*, S:XX, 1996, s.46-52..

“sonsuzluğun hareket halindeki tasavvuru” olarak tanımlamışlardır.¹⁶ Dikkat edilirse her iki tanım da zamanın işlevselliğinin, yani varlığın hareketine yön verici ve zemin hazırlayıcı boyutunun ön plana çıkarıldığı görülür. Zaman mefhumunun batı dillerindeki karşılığı ‘time’ kelimesi “büyük bir varlığı/nesneyi kesip parçalara ya da bölümlere ayırmak” anlamına gelen ‘temno’dan türetilmiştir.¹⁷ Günlük dilde ‘bölümlere ayırmak’ manasında kullanılan bir kelimenin, yaşamın en önemli boyutunu ifade eden bir kavrama dönüştürülmesi, zamanın, bir bütünselliğin bölümlere ayrılmış süreçleri olarak algılandığını göstermektedir. Bu bütünsellik içerisinde ‘geçmiş’ ve ‘şimdi’ en önemli kesitlerdir.¹⁸

Zaman mefhumuna dair söylenecek çok söz, üzerinde tartışılacak çok konu olmakla birlikte biz zamanın çalışmamız kapsamına giren boyutuna, ona yüklenen farklı anlamlarla şekillenmiş iki temel tarih anlayışına yer verip, bu anlayışlara Kur’an ayetleri ışığında üçüncü bir alternatif getirmeye çalışacağız. Öncelikle belirtmeliyiz ki tarihin mahiyetine dair geliştirilen farklı yaklaşımların tamamı, tarihin kendi içerisindeki sorunsallara verilen farklı cevaplardan beslenmektedir. Fakat daha önemlisi insanların ve toplumların kendilerini, tarihin kendi bünyesinde taşıdığı bu sorunsallara neden cevap bulmak zorunda hissettikleridir. Üzerinde mutlaka durulması gerektiğine inandığımız bu sorunun bizim ulaşabildiğimiz en mantıklı cevabı “toplumsal yapıda bir düzenlilik saptama arzusu”dur.¹⁹ Zira hem insanlar hem de insanlardan müteşekkil toplumlar için, hakkında önceden hiçbir bilgiye, öngörüye sahip olamadıkları belirsiz bir gelecek düşüncesi büyük tedirginlik oluşturur. Özellikle toplumlar, gelecekte başlarına nelerin geleceğini, evrensel işleyişin düzenini önceden bilmek, bunlara karşı tedbirli ve hazırlıklı olarak kendi toplumsal bütünlüklerini korumak arzusu taşırlar. Doğru anlamlandırılmış bir tarih bilgisi, bu bilgiyle üretilen tarih bilinci ve bu bilinçle planlanan bireysel ve toplumsal hayatlar ise tedirginliğin giderilip

¹⁶ *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, (ed. Robert Audi), Cambridge University Press, U.S.A., 1999, s. 920. (Kaynak, sonraki bölümlerde C.D.P. olarak belirtilecektir.)

¹⁷ William L. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanity Books, U.S.A., 1996, s. 772. (Kaynak, sonraki bölümlerde D.P.R. olarak belirtilecektir.)

¹⁸ Mustafa Safran-Ahmet Şimşek, ‘Tarih Yazımında Bir Sorun: Tarih Ve Zaman İlişkisi’, *The Pursuit Of History (Tarihin Peşinde)*, S:I, 2009, s.10.

¹⁹ Kubilay Aysevener, E. Müge Barutca, *Tarih Felsefesi*, Cem yay., İstanbul, 2003, s.21.

yerine güvenin tesis edilmesi anlamına gelir. Antikçağlardan günümüze kadar tüm dönemlerde düşünürlerin, toplumların yaşadıklarını bütüncül olarak açıklama eğiliminde olmalarının altında yatan sebep de bu olsa gerektir. Buradan hareketle diyebiliriz ki doğru değerlendirilmiş köklü bir geçmiş, sağlam temellere oturtulmuş ve sonsuzluğa uzanan bir geleceğin olmazsa olmaz şartıdır. Tüm toplumların bu türden sonsuzluğa uzanan bir geleceğin hayalini kurdukları vakıdır ki Romalıların kendilerine '*Roma Aeterna*' (Ebedi Roma), Osmanlıların ise '*Devlet-i Ebed Müddet*' demelerinde bu hayalin somut izlerine rastlanmaktadır.²⁰

Tarihin ve tarihsel olayların mahiyetine dair geliştirilen yaklaşımları açıklamadan önce tarihin kendi sorunsallarını belirlemek yerinde olacaktır. Hem yaşanmış geçmişin kendisi hem de bu geçmişe dair edinilen bilgi anlamında tarihin dört temel sorunsalı bulunmaktadır. Bunlar;

1. Tarihsel olayların bilinebilirliği sorunsalıdır. Bununla ilgili olarak geçmişte yaşanmış olayların hakikatlerine tam ulaşmanın imkânsızlığını savunanlar çoğunluktadır. Zira eldeki kaynaklar bize olaylara dair yığın bilgiler vermektedir, bunların yorumları ise son derece izafidir. Aynı olay çeşitli kaynaklarda birbirinden çok farklı anlatılabilmektedir. Dolayısıyla tarih bilgisi doğa bilimleri gibi kesinlik ifade etmez ve bu yönüyle tarihi bir bilim olarak görmek yerine bir edebi tür ya da bir disiplin olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır.

2. Tarih bilgisinin amacı ve değeri sorunsalıdır. Buna göre, tarihin bilgisi ancak tarihin tekerrürden ibaret olmasıyla anlam kazanır, zira ancak bu durumda insanın geçmişten ibret alıp geleceğini yönlendirmesi mümkün olur ve tarihi bilmek insanın işine yarar. Tarihin düzensiz, rastlantısal olaylar yığını olması halinde ise bu yığına dair bir şeyler bilmenin insana bir getirisi yoktur. Farklı dönemlerde her iki düşünceyi savunanlar da olmuştur ve iki tarafın da güçlü delilleri vardır. Örneğin Hz. Âdem'in bir tarihi yoktur ve bir tarih bilgisine de ihtiyaç duymamıştır.²¹

²⁰ Şahin Uçar, *a.g.e.*, s.19.

²¹ Doğan Özlem, *age.* s.46.

3. Tarihin bir diğerk temel sorunsalı tarihsel olaylarda ‘erek’in bulunup bulunmadığı sorunsalıdır ve tarih anlayışlarının farklılaşmasında buna verilen farklı cevapların etkisi büyüktür. Genel itibariyle tarihin bir olaylar yığını mı yoksa belirli bir düzen ve sistemle devam eden bir olaylar zinciri mi olduğu şeklindeki bu sorunsala verilen iki farklı cevaptan iki temel tarih anlayışı; döngüsel (*cyclic*) tarih anlayışı ve çizgisel (*linear*) tarih anlayışı doğmuştur. Tarihte bir ereğin bulunup bulunmadığı sorusu aynı zamanda tarihsel olaylarda bir ‘ilerlemenin’ olup olmadığı sorusudur.

4. Tarihsel olaylarda öncenin sonraya etkisi sorunsalıdır. Bu sorunsal geçmiş-şimdi-gelecek üçlemesinin yalnız fiziksel bir ayırım mı yoksa düzenli bir bütünlük mü olduğuyla ilgilidir. Geçmişin şimdiki, şimdinin geleceği ne kadar belirlediğine verilen farklı cevapların da tarih anlayışları üzerinde önemli etkileri olmuştur.

Tarihin özü hakkında yukarıda belirttiğimiz sorunsallara verilen karşılıktan kaynaklanan iki temel anlayış döngüsel tarih anlayışı ve çizgisel tarih anlayışıdır. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda hümanist, materyalist, varoluşçu, hermönetik, sosyalist vs. tarih anlayışları geliştirilmiş olsa da tüm bu sistemleri genel itibariyle döngüsel ya da çizgisel tarih anlayışlarından birine dâhil etmek mümkündür. Her iki anlayış da tarihin -doğruluğu her zaman tartışmaya açık olmakla birlikte- bilinebilir olduğundan hareket eder. Bu iki tarih anlayışından birincisinin daha önce geliştiği düşünülse de aslında her ikisi de aynı dönemlerde birlikte ortaya çıkmıştır. Zira döngüsel tarih anlayışı antikçağlardan itibaren gelişmiş olmakla birlikte vahyin şekillendirdiği kültürlerin tamamında birbirinden küçük farklılıklarla da olsa çizgisel tarih anlayışına yöneliş olmuştur.²² Bunun yanısıra örneğin Ortaçağ’da Hristiyanlığın etkisiyle çizgisel tarih anlayışı etkinmiş gibi görünse de döngüsel tarih anlayışı kısmî bir muhteva değişikliği ile varlığını devam ettirmiş, hatta bu yeni formuyla döngüsel tarih anlayışı ‘tarih yüzyılı’ olarak isimlendirilen 19. yüzyılda bile ısrarla savunulmuştur. Bu konunun

²² Döngüsellik ve çizgisellik anlayışları Antik çağlardan günümüze kadar tüm insan topluluklarının zamana yaklaşımlarında belirleyici etkiye sahiptir. Bu iki anlayışın farklı kültür ve toplumlarda kabul edilen ve reddedilen boyutları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Safran-Şimşek, agm., s.13-19.

ayrıntılına çalışmamızın ileriki bölümlerinde yer vermek üzere şimdi bu tarih anlayışların genel hatlarını ortaya koymakla yetinelim.

2.2.1. Döngüsel (Cyclic) Tarih Anlayışı

Büyük oranda Grek (Yunan) düşüncesinin şekillendirdiği ilk dönem döngüsel tarih anlayışı antikçağın ve ilkçağın tamamında etkili olmuştur. Buna göre tarih belli dönemler içerisinde sürekli devinip duran, yani sürekli biten ve yeniden başlayan düzensiz, rastlantısal olaylarla örülü bir süreci ifade etmektedir. Bu olaylar yığınının bir ereği, yani insanı ve toplumları ulaştıracağı bir konum ya da hedefi yoktur. Bu ereksizliğin doğal sonucu olarak geçmişe, şimdiye ve geleceğe ait olayların birbiriyle bağlantısı ve birbirine etkisi yoktur. Geçmiş, şimdi ve gelecek üçlemesi tamamen fiziksel içerikli zaman kesitleridir ve aralarında sürekli, nedensel bir ilişki bulunmamaktadır.²³ Bu anlayışa göre tarihte bir erek bulunmadığı için bir ilerleme de söz konusu değildir, tarihin belirli dönemlerinde adına ilerleme diyebileceğimiz gelişmeler yaşanmışsa da tarihin tümüne yansıyan bir ilerleme yoktur. İnsanlar, toplumlar ve olaylar ilk var oldukları halleriyle kendilerini tekrar ederler. Ayrıca tarih tam bir ereksizlik olduğu için geçmişin şimdiye, şimdinin geleceğe etkisi de imkânsızdır. Bu nedenle geçmişteki olaylara bakıp şimdi ve gelecek hakkında yorum yapmamız da bir anlam ifade etmemektedir. Çalışmamızın ileriki bölümlerinde açıklayacağımız üzere, antikçağ ve ilkçağ toplumlarının sosyal ve siyasal hayatlarında çok önemli sonuçlar doğuran bu tür döngüsellik anlayışını ‘sonsuz döngü’ olarak isimlendirmek mümkündür.²⁴

Sonsuz döngü anlayışı antikçağ ve ilkçağda etkili olurken, ‘kültür döngüsü’ olarak isimlendirebileceğimiz anlayış ortaçağdan başlayarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Kültür döngüsü tasarımında da belirli bir toplum ya da uygarlığın varoluş sürecini, bu süreç içerisinde geçireceği evreleri ve her bir evrede ne yönde şekilleneceğini bilme arzusu yatmaktadır. Toplum veya uygarlıkların canlı birer organizma gibi ele alınıp, geçirdiği süreçlerin doğma, büyüme ve ölme olarak değerlendirildiği bu anlayış, sınırlı ya da sonsuz bir

²³ Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.28.

²⁴ Kubilay Aysevener-Müge Barutca, *age.* s.15.

zaman diliminde yaşanan olayların kendini sürekli tekrar etmesinden ziyade, kültür değerlerinin kendini tekrar ettiği ön kabulünden hareket etmektedir. Kültür döngüsü tasarımının daha sonraları bir uygarlık tasarımına dönüşecek olan en ayrıntılı şeklini İslam Ortaçağının en büyük sosyoloğu olan İbn Haldun (1332-1406) ve sonrasında ondan etkilenen Giambattista Vico'da (1668-1744) görüyoruz.

2.2.2. Çizgisel (Linear) Tarih Anlayışı

Çizgisel tarih anlayışı, tarihin belirli olaylar zinciri halinde, önceden belirlenmiş bir sona doğru gittiğini savunan düşüncedir. Bu anlayışa göre olaylar birbirinin tekrarı değil, sebep, sonuç ve amaç bağlamındaki devamı niteliğindedir. Döngüsel tarih anlayışına tamamen karşı olan çizgisel tarih anlayışının kökeni ilk vahye dayandırılabilir, zira ilahi vahyin değişmez ilkelerinden birisi hiç şüphesiz zaman algısı ve ondan beslenen tarih bilincidir. Bu yönüyle, tespit edilen geçmiş Eski Ahit'e dayanmakla birlikte çizgisel tarih anlayışının kökeni ilk vahye kadar uzanır kanaatindeyiz, zira vahyin kimi zaman kendisinden öncekileri tasdik ettiği düşünüldüğünde zaman algısının Eski Ahit'le başladığını ifade etmek çok mantıklı görünmemektedir. Ayrıca çizgisel tarih anlayışına ait olan 'insanın geleceğini geçmişinin belirlediği' düşüncesi M.Ö.3000'li yılların Mısır kültürüne kadar dayanmaktadır. Fakat felsefe tarihi açısından bakıldığında antikçağın zaman ve tarih algısındaki ilk değişim Eski Ahit sayesinde olmuş, tarih mefhumuna süreklilik ve gelişim, daha da önemlisi 'erek' girmiştir.²⁵ Buna göre tarihte kesin bir erek vardır ve geçmişteki olayları doğru yorumlayabilirsek bu ereğin ne olduğunu saptayabilir, ayrıca geleceğe dair öndeyiler ortaya koyabiliriz. Tarihteki ilerlemede gelmiş geçmiş tüm insanların ve toplumların katkıları olmuştur ve gelecekte de bu ilerleme aynı şekilde devam edecektir. İnsanın hem bireysel hem de toplumsal yaşamında olaylar bir zincirin halkaları gibi düzenli, sistemli, birbirine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı gerçekleşmektedir. Bu anlayışın yaygınlaşmasında, Yahudiliğin tarih anlayışı bölümünde daha ayrıntılı açıklayacağımız üzere Eski Ahit'te ifadesini bulan dünyanın sonluluğu, dünyevî zamanın bir başlangıcı ve bir bitişi olduğu düşüncesinin payı büyüktür. Ana

²⁵ Doğan Özlem, *age*. s.30.

hatlarıyla ortaya koyduğumuz iki temel tarih anlayışının esinlendiği ve etkilediği farklı düşünce sistemlerine ait zaman algılarını, çalışmamızın birinci bölümünde açıklamanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN DIŞI DÜŞÜNCE SİSTEMLERİNDE TARİH ANLAYIŞLARI

Tarihin kendisi gibi inşası da insanlık kadar eskidir, zira bugün ister ilkel, isterse modern olarak isimlendirilsin, gelmiş geçmiş tüm kùltürlere mensup insanların bir zaman ve tarih algısı olmuş, bu algı onların kurdukları medeniyetlere fazlasıyla yansımıştır. Bugün kabul edilen anlamıyla tarih ilminin sistematüğının oluşması nispeten yeni olmakla birlikte, tarihe, dolayısıyla geçmişe ve hayatın bütününe belli bir algıyla yaklaşmak hep varolagelmiş bir tutumdur.

Çalışmamızın bu bölümünde Kur'an'ın tarih anlayışıyla karşılaştırma yapabilmemizi mümkün kılması amacıyla, antikçağlardan günümüze farklı kùltürlerin tarih anlayışlarını, onların, zamanı, tarihsel süreçleri ve olayları nasıl anladığı, nasıl anlamlandırdığı ve bunu gündelik hayata nasıl yansıttığı sorusu üzerinden inceleyeceğiz. Bunun için söz konusu kùltürlerin tarih anlayışlarını, bunlarla karşılıklı etkileşim halinde olan tarihsel olaylarla birlikte ortaya koyacağız. Ayrıca bu kùltürlerin birbirlerine olan etkilerini, aralarındaki uygulama benzerlikleri ve insan ruhunun yaşamsal kodlarındaki değişmezler üzerinden anlatırken; aralarındaki algılama/anlamlandırma farklarını ise insani ve toplumsal şartlardaki çeşitliliklerle açıklayacağız. Bu bölümde inceleyeceğimiz her dönemin ve her kùltürün, kendisinden öncekinden aldıklarına ve sonrakine miras bıraktıklarına özellikle vurgu yapacağız.

Kur'an dışı kùltürleri farklı dönemlere ayırarak incelememizin, son derece geniş kapsamlı olan bir sürecin tahlilini kolaylaştıracağı ve sistematize edeceği kanaatindeyiz. Fakat çalışmamızda 'Kur'an dışı kùltürler'den kastımız kronolojik olarak Kur'an'dan önce gelen kùltürler değildir, zira Kur'an kronolojik anlamda Ortaçağda nazil olmuştur. Dolayısıyla bu kùltürleri kendi aralarında Antikçağ, İlkçağ, Ortaçağ vs. olarak ayırmakla birlikte, Kur'an'ın tarih anlayışını bunlardan ayırmayı ve onun nazil olduğu dönemin kùltürünü ise 'cahiliyye' adı altında ikinci bölümde incelemeyi uygun bulduk.

Çalışmamızın bu bölümünde ilk olarak Antikçağ ve İlkçağın tarih anlayışını, dünyanın farklı coğrafyalarında uzun yıllar hüküm sürmüş dört kadim kültürün zamana ve tarihe yaklaşımları ve bu yaklaşımların kendilerinden sonraki anlayışlara etkileri üzerinden değerlendireceğiz. Bunlar Mısır, Hind, Çin ve Yunan kültürleridir. Ardından teolojik tarih anlayışlarına, bunlardan esinlenen Ortaçağ algısına ve son olarak da Yeniçağ ve Yakınçağda teolojik tarih anlayışlarına tepki olarak ortaya çıkmış pozitivist tarih anlayışlarına geçeceğiz. Tüm bu tarih anlayışlarını ortaya koyarken farklı dönemlerde isminden en çok bahsedilen tarih filozoflarına ve onların görüşlerine yer vereceğiz.

1. ANTİKÇAĞ VE İLKÇAĞDA TARİH ANLAYIŞLARI

Bugün tarih anlamında kullanılan *history* kelimesine Antikçağda iki farklı anlam verilmiş ve bu anlam farklılığı nihayetinde bir anlam karmaşasına da yol açmıştır. *History* kelimesi önceleri sadece “doğa olaylarına ilişkin bilgi birikimi” anlamında iken sonraki süreçlerde bu kelime ‘insanların ve insan topluluklarının başından geçenler hakkında kaydetme yoluyla edinilen bilgi’ yi ifade edecek şekilde genişletilmiştir. Birinci anlamıyla *history* kelimesi hemen tüm bilim dalları için kullanılmıştır. Örneğin tıpta *history* bir hastalığın tedavi sürecine veya bir ilacın kullanım şekline dair geçmişten günümüze gelen tüm bilgi birikimini ifade etmektedir.²⁶ *History* kelimesinde anlam karmaşasının ortaya çıkması ve bu karmaşa etrafında tartışmaların yoğunlaşması ise gözlenebilen, ölçülebilen, üzerinde deneyler yapılabilen doğaya dair bilginin yanısıra bu sayılanların neredeyse hiç yapılamadığı insan hayatına dair bilginin aynı kelimeyle anlatılması sonucudur. Doğa bilgisi yapısı itibarıyla genellenebiliyorken, insana dair olanın genellenememesi özellikle ilkçağ filozofları arasında felsefe-*history* çatışması olarak değerlendirilmiş, insan hayatına dair bilinenlerle doğa bilgisinin kesin çizgilerle ayrılması gerektiği vurgulanmıştır. Aristo (M.Ö.384-322) başta olmak üzere pek çok ilkçağ filozofu genellenebilen doğa bilgisine ‘felsefe’, insan yapıp etmelerine dair genellenemeyen bilgiye ise ‘*history*’ demiş ve bunlardan araştırmaya, üzerinde uğraşmaya değer olanın yalnızca felsefe bilgisi olduğunu

²⁶ Reese, *D.P.R.*, ‘History’md., s.304.

savunmuştur.²⁷ Zira felsefe hakikat peşinde koşan bir disiplindir, insana ait yaşanmışlıkların bilgisi anlamında *history* ise kaydetme esasına dayalıdır ve aslında bir malumat yığındır. Doğayı konu alan felsefi bilginin doğruluğu kesin olarak tespit edilebiliyorken, insanı konu alan *history*'nin doğruluğunu test etmek imkânsızdır. Dolayısıyla felsefe hakikatin somut bilgisidir, *history* ise insanlara hayata dair ibretler sunmak gibi daha pragmatik amaçlara hizmet eden edebi bir tür olarak kalmaya mahkumdur.²⁸ Daha çok Yunan düşüncesinin bir ürünü olan bu baskın anlayış diğer kültürlerden hem etkilenmiş, hem de onlar üzerinde etkili olmuştur.²⁹

1.1. Kadim Kültürlerin Tarih Anlayışları

İnsan düşüncesinin hemen her alanında Antikçağ ve İlkçağın, kendilerinden sonra gelenleri belirleme veya onlara yön verme hasebiyle özel bir önemi bulunmaktadır. Çalışmamızda yeri geldikçe farklı yönleriyle işaret edeceğimiz üzere, insan düşüncesinin bu dönemlerdeki kazanımları modern dönemlerdeki dâhil tüm düşünce sistemlerinde etkili olmuştur. Antikçağ ve İlkçağın etkisini her dem devam ettirdiği düşünsel alanlardan birisi de hiç şüphe yok ki zaman algısı ve bundan kaynaklanan tarih anlayışıdır. Söz konusu dönemlerde gelişen kültürlerin yaşanmakta olan zamana ve tarihe yaklaşımının izlerini günümüzün tarih anlayışlarında da görmek mümkündür. Kur'an'ın tam olarak neye karşı çıktığının, neye alternatif ürettiğinin anlaşılabilmesi açısından mevcut tarih anlayışlarının beslendiği kaynaklara inmemiz gerekmektedir. Antikçağın ve özellikle de İlkçağın tarih anlayışına yön veren ve bu anlayışın somut karşılığını bulduğu medeniyetleri inşa eden kültürlerin başında Mısır, Yunan, Hind ve Çin kültürleri gelmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde söz konusu kadim kültürlerin tarih algısına, bu algının beslendiği kaynaklara ve günlük hayatın davranış kalıplarındaki yansımalarına yer vereceğiz.

²⁷ Audi, C.D.P., 'Philosophy of History' md.,365.

²⁸ Doğan Özlem, *age*. s.17.

²⁹ Yunan filozoflarının antikçağ felsefesi üzerindeki büyük etkisi ve bu etkinin farklı coğrafyalardaki yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Russel, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi 'Antik Çağ'*, Çev.: Muammer Sencer, Kitap Yay., İstanbul, 1969, s.100 vd.

Nil nehri etrafında hüküm süren Mısır kültürünün tespit edilebilen tarihi milattan önce 4000’li yıllara kadar uzanmaktadır ve bu kültürün tüm diğer unsurları gibi tarih anlayışı da hem uzun dönemlere hem de geniş coğrafyalara taşınmıştır.³⁰ Öncelikle belirtmeliyiz ki Mısır’ın dinî algısı da bu algıdan beslenen kültürü de oldukça karmaşık ve çelişkilerle doludur. Konumları gibi güçleri ve akıbetleri de birbirine karışan, birbirleriyle olan mücadeleleri bazen öldürmeye kadar giden Tanrılar, ahiretin gerçekliği, ‘nefs ve ruh’ olarak anlaşılan ‘ba’ ve ‘ka’ ismindeki tabiat güçleri Mısır dininin aslı unsurlarıdır. Bazı monoteist unsurlara rastlansa da Mısır dini özü itibariyle çoktanrılıdır. Mısır’da yaratıcı Tanrı aynı zamanda ilk kraldır³¹ fakat dünyayı yönetme yetkisini daha sonra firavunlara devretmiştir ve firavunlar Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcileri olup yarı Tanrı hükmündedirler. Mısır’da tapınaklar sadece bir ibadethane değil, aynı zamanda kralın gücünü arttıran siyasi kurumlardır.³² Mısır’da Tanrı krallık düşüncesi hem siyasî yapıyı hem de ahiret algısını etkilemiştir. Mısır toprakları Yukarı Mısır ve Aşağı Mısır olarak ikiye ayrılmış, bu topraklar ‘çifte krallık’ şeklinde yönetilmiştir ve bu yönetim biçimini salt birtakım tarihsel rastlantılarla açıklamak doğru görünmemektedir, zira benzeri bir çifte krallık düşüncesi dünya ve ahiret için de söz konusudur. Daha aşağı seviyede algılanan dünya krallığını yarı Tanrı hükmündeki firavunlar, daha üstün olan ahiret krallığını Tanrı’nın kendisi yönetmektedir.³³

Mısır kültürünün zaman ve tarih anlayışı hakkında bilgi edinebileceğimiz en temel kaynak bu kültürün kutsal kitabı sayılan ve kökeni M.Ö.16. yüzyıla kadar uzanan ‘Ölümler Kitabı’dır, fakat bu kitapta konuların son derece karmaşık anlatılması ve düzensiz bir şekilde yerleştirilmesi ondan elde edilen bilgi ve yorumların sıhhatine gölge düşürmektedir.³⁴ Bu sınırlılık göz önünde bulundurulmak kaydıyla, zaman algısına dair söz konusu kaynaktan elde edilen temel bilgi, Mısır kültüründe zamanın bir bütün olarak algılandığı ve insanların bu dünyanın ardından gelecek ahiret hayatında, geçmişteki tüm yapıp etmelerinden

³⁰ Doğan Özlem, *age.*, s.31.

³¹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, (terc. Ali Berktay), Kabalcı yay., İstanbul, 2000, I, s.119.

³² Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Adam yay., İstanbul, 2001, I, s.87.

³³ Mircea Eliade, *age.*, I, s.141.

³⁴ Mircea Eliade, *age.*, I, s.138.

sorgulanacaklarına inandıklarıdır.³⁵ İnsanlar '*Hades Ülkesi*' adı verilen bu ahiret yurduna ölümlerinin hemen ardından gideceklerdir ve yargılama hemen başlayacaktır. Yargılama mekânı tam olarak belli değildir, kimi zaman karanlık yeraltı kuyuları, kimi zaman da gökyüzüdür. *Ölüler Kitabı*'nda, ölünün yargılanma safhaları dünyevî bir mahkemeye benzetilmektedir, ölü kendisinin günahsız ve temiz olduğunu iddia etmekte ve Tanrılara yalvarmaktadır.³⁶ Ölen kişinin sonunun ne olacağı bilinemez, bu tamamen bir sırdır, fakat kitabın sonuna Tanrıları yatıştırdığına inanılan büyülerin eklenmesi, ayrıca ölü defnedilirken onunla birlikte mezarına gömülen eşyalar, hayatta kalan yakınların ölü için endişelendiklerini ve bu zorlu süreçte ona yardımcı olmak istediklerini göstermektedir. Zira aynı gizemli sonu er ya da geç kendileri de yaşayacaklardır ve bu durum, insanoğlunun kendi yapıp etmelerinde, bilinmezliklerden kaynaklanan korkunun büyük oranda belirleyici olduğunu göstermektedir.

Mısır kültüründe öbür dünya inancı bulunmakla birlikte ilk dünya hayatının biteceği inancı yoktur, bir başka deyişle bu dünya hayatı öte dünya hayatı ile birlikte devam edecek, sadece insanlar kendi vakitleri eriştiğinde bu hayatlardan birinden diğerine geçeceklerdir. Belirli bir kıyamet günü ve insanların topluca yargılanacakları bir büyük mahkeme yoktur, her insan için mahkeme öldüğü anda kurulacaktır. Dolayısıyla ahiret hayatının paralelinde devam eden dünya hayatı da sonsuzdur, hatta Antikçağın diğer toplumlarında olduğu gibi Mısır toplumunda da ölüm yalnız bedenle ruhu değil, iki zaman boyutuyla birlikte farklı değerdeki üç tinsel özü de birbirinden ayırmaktadır. Bunlar esas Tanrısal öz olan ve ölümlerin göksel niteliğini ifade eden '*Akh*', zaman zaman dünyaya dönen ve evini, tarlasını vs. gezdikten sonra ahiret alemine giden '*Ba*' ve sağlığında insanla beraber gezip onu koruyan yaşamsal güç/can olan '*Ka*'dır. İnsan için dünya zamanının bitip ahiretin başlaması, bu özlerden birinin görevinin bitip, sonsuz zamanı diğerinin devam ettirmesi anlamına gelmektedir.³⁷

³⁵ Server Tanilli, *age.*, I, s.108.

³⁶ Mircea Eliade, *age.* I, s.137.

³⁷ Mircea Eliade, *age.* I, s.145.

Mısır kültürü ölüm sonrasında nelerin nasıl gerçekleşeceğini tam olarak açıklayamadığı için bu dünyada da gizemlere büyük yer veren bir yaşam tarzını benimsemiştir. Gizem anlayışı edebiyattan sanata, ritüellerden gündelik yaşama kadar hayatın her alanına yansımıştır.³⁸ Örneğin *Hades* ülkesindeki mahkemeyi kuracak ve yönetecek olan Tanrı ile insanlar arasında ilişki kuran, aracılık eden din adamlarının gizemli hayatları ve birtakım gizli güçleri olduğu inancı hem Mısır kültüründe hem de ondan etkilenen tüm doğu dinlerinde bulunmaktadır.³⁹

Mısır kültürü başta olmak üzere tüm doğu kültüründen etkilenen ve ondan izler taşıyan Yunan kültürü ise M.Ö. 6.yy öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı dönem geçirmiştir. 6.yy öncesi dönemde Mısır'dan büyük oranda etkilenmiş bir dinî anlayış ile Grek geleneğinin sentezi olan bir Yunan kültürü tüm Ege ve Akdeniz sahillerindeki şehir devletlerinde etkili olmuştur.⁴⁰ İlk dönem Grek kültüründe din önemli bir konuma sahip olmakla birlikte dinî algılar, özellikle de Tanrı algısı oldukça karmaşıktır. Tanrılar insan gibi düşünülmüştür; belirli bir tarihsel zaman içerisinde doğar, büyür, ölür ve tekrar doğarlar. Grek mitleri Tanrıların kıskançlıkları ve birbirlerini öldürmeye varan kavga hikâyeleriyle doludur ve bu hikâyeler bize bu kültürün karmaşık zaman algısına dair önemli ipuçları vermektedir. Felsefenin dinle özdeş kabul edildiği Platoncu geleneğe ait mitlerde insan, sonsuz zaman içerisinde özgürce yaşama imkânına sahip olabileceken, bedensel arzuları nedeniyle ruhunu *Hades*'e hapsedmiştir ve ruhun bu hapisneden kurtulmasının tek yolu insan ve kutsal, yani felsefî düşünce ile hayat arasındaki engellerin kaldırılmasıdır. Hint kültüründe yer alan, ruhun farklı bedenlerde tekrar tekrar dünyaya gönderilmesi düşüncesinin yerini Grek kültüründe bir ve aynı ruhun ölümsüzlüğü inancı almaktadır.⁴¹ Görüldüğü üzere bu ilk dönem Yunan kültüründe de ahiret olarak değerlendirilebileceğimiz *Hades Ülkesi* ve insanların bu dünyadaki yapıp etmelerinden hesaba çekilecekleri bir ilahi mahkeme inancı bulunmaktadır.⁴² Mitolojinin dini şekillendirdiği bu

³⁸ Selahattin Sert, *Mezopotamya'dan Mısır'a Büyük Uygarlıkların Doğuşu*, Ozan yay., İstanbul, 2009, s.13.

³⁹ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.14.

⁴⁰ Macit Gökberk, *a.g.e.*, s.12.

⁴¹ Mircea Eliade, Ioan P. Cauliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev.: Ali Erbaş, İnsan yay., İstanbul, 1997, s.92-94.

⁴² Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.31; Gökberk, *a.g.e.*, s.12.

dönemde hayata dair son derece karamsar bir yaklaşım sergilenmiştir. Buna göre insan keder yükü ile doğmakta ve yaşam boyu Tanrı Zeus'un savaş, hastalık, yaşlılık, yoksulluk gibi sayısız tuzaklarına düşmekte, ölümle bile bu alçaltılmışlıktan kurtulamamaktadır. Zira ölümün ardından insanı *Hades*'in karanlık dehlizlerinde yine küçük düşürücü bir varoluş beklemektedir. İnsanın kaderi tamamen Tanrıların elindedir ve bu Tanrılar kimi zaman adaleti sağlamak adına birbirlerine savaş açarken, kimi zaman insana karşı son derece acımasız olabilmektedirler. Kendisine uygun görülen sınırlı yaşam süresinde insanın, kaderini değiştirme, olaylara müdahale etme yetisi kesinlikle yoktur. Bir başka deyişle insanın Tanrıların kendisi için belirlediği kadere karşı gelme gücü, kurumuş bir yaprağın fırtınanın önündeki gücü kadardır. İlginçtir ki insan psikolojisini altüst etmesi beklenecek böylesi bir karamsar yaklaşımdan tam tersi bir hayat anlayışı doğmuş, hayata dair beslenen umutsuzluktan -büyük oranda Homeros'un tasarladığı- bir 'yaşam ülküsü' ortaya çıkmıştır. Buna göre 'bilgelik' hayatın geçiciliğinin, bir başlangıcı ve sonu olduğunun farkına varılması, düne ve yarına hükmedilemeyeceğine göre, içerisinde yaşanan 'bugün'de hayatın insana sunabileceği her şeyden -sağlık, gençlik, eğlence, tensel zevkler ve aynı zamanda tüm erdemleri sergileme fırsatları- sonuna kadar faydalanılmasıdır. Tanrılar insanın kendi sınırlarını aşmasına asla müsaade etmediğine göre insana düşen Tanrılarla çatışmaya girmeden kendi insanlık durumunun mükemmelliğini ve kutsallığını ortaya çıkarmaktır. İnsanın varoluşuna ve bedensel zevkler yaşamak dâhil tüm yaptıklarına dinsel anlamlar yüklenmesi de bu kutsallık algısının sonucudur; insanın bedensel güzelliğinin kutsallığı keşfedilmiş, insanı sınırlı hayatında mutlu eden toplu eğlencelerin -ayinler, oyunlar, danslar, sportif faaliyetler, yarışmalar, şöenler, temsiller vs.- her biri dinî ritüele çevrilirken, insan bedeninin işleyişindeki mükemmellik -hareketlerin uyumu, huzur, sükûnet vs.- sanatsal faaliyetlerin esin kaynağı olmuştur. Özellikle mitolojilerde Yunan Tanrılarının insan biçiminde düşünülmesi de aynı kutsallık algısından beslenmektedir. Yunan dini bir taraftan Tanrı ile insan arasına ontolojik bakımdan aşılması mümkün olmayan bir mesafe koyarken, diğer taraftan Tanrıların kutsallığının temsil edilebilmesi için insan bedeninin mükemmel görüntüsünden yardım alarak kendi içinde paradoksa düşmüştür.

Yunan dini, sıradan insanlarda basit bir eğlence imajı oluşturan ‘yaşama zevinci’ olgusuna da kutsallık atfetmiştir, zira düne ve yarına hükmetmekten aciz olan ölümlü insanın elindeki tek değer ‘şu an’ dır ve varolmanın anlamlı kılınabileceği tek an da budur. Dolayısıyla insana düşen, içinde yaşamakta olduğu anın tüm güzellik ve zenginliklerinden faydalanarak kısacık ömrüne dinî bir hüviyet kazandırmaktır. İnsana ve insan yaşamına dair sınırlılıkların, hatta acizliklerin kutsal birer olay veya olguya dönüştürülmesi Yunan kültürüyle sınırlı kalmayıp farklı kültürlerle de sirayet etmiş, özellikle Çin ve Japon kültürlerinde doğal olana aşkın anlamlar yüklenmesi estetik sanatlarda kendini göstermiştir.⁴³

Yunan kültüründe bugün kullanılan anlamıyla felsefenin geliştiği M.Ö.6.yy sonrasında din ve geleneğin şekillendirdiği dünya görüşü sarsılmış, bunun yerini insanın kendi aklı, kendi görgüleriyle kurmaya çalıştığı, doğa bilimlerine dayandırılmak istenen bir tasarım almaya başlamıştır. İnsan düşüncesinin tarihi insanlık kadar eski olsa da bugün kabul edilen tanımıyla felsefenin kurucuları ilk Yunan filozofu Thales başta olmak üzere Anaximenes, Anaximander, Heraklitus, Permenides, Zenon, Empedokles, Anaxagoras, Demokritos ve sonrasında Aristo, Platon ve Sokrates gibi Yunan filozoflarıdır.⁴⁴ Bu dönemde felsefe ile doğa bilimleri birlikte yürütülen iki disiplin konumundadır, dahası hakikatin peşinde olduğu iddiasıyla ortaya çıkan felsefe, özellikle yöntem ve verilerin değerlendirilmesi noktasında doğa bilimlerine öncülük etmiş, felsefe ilk olarak fizikçi filozofların elinde şekillenmiştir. Antikçağda felsefe ‘insanın içinde yaşadığı dünya ile ilgili edindiği bütünsel bilgi’ anlamında kullanılmıştır ve bu bütünsellik arayışı, özellikle Yunan felsefesinin hem kendinden önceki kültürlerin birikimlerini hem de doğa bilimlerinin parçadan bütüne götüren yöntemlerini bir potada eritmesinin yolunu açmıştır.⁴⁵ Bu etkileşimin belki de en beklenmeyen sonucu bu dönemde doğa bilimlerinden koparılıp artık sadece ‘fert ve toplumların başlarından geçenler hakkında kaydetme yoluyla elde edilen ve biriktirilen bilgi’ anlamında kullanılan ‘istoria’ (*history*) ile ‘deney, gözlem ve sistematik düşünceye dayanarak hakikate ulaşma

⁴³ Mircea Eliade, *age*. I, s.320.

⁴⁴ ‘Hikmet sevgisi’ anlamında felsefe bütün uygarlıklarda vardır fakat sistematik felsefe daha çok yazılı kültürün etkin olduğu Yunan, Mısır, Hint ve Çin topraklarında gelişmiştir. Zira buralarda felsefe yazılı forma aktarılabilmektedir.

⁴⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s147.

çabası' anlamı verilen 'felsefe' arasında bugün bile devam eden çatışmanın başlamasıdır.

Yunan düşüncesinde tarih (*historia*) ile felsefeyi (*theoria*) karşı karşıya getiren anlayışın temelinde bu kültürün özellikle M.Ö. 6. yüzyıl sonrasında geliştirdiği tarih anlayışı yatmaktadır. Daha önce belirttiğimiz üzere Grek felsefesi döngüsel tarih anlayışını benimsemiştir. Buna göre tarih düzensiz olayların sonsuz bir süreklilikle birbiri ardına sıralanmasından ibarettir ve tarih bilgisi bir yığının, bir çokluğun bilgisidir.⁴⁶ Ereğin ve ilerlemenin olmadığı bir alanda bunlara dair ilkeler, kurallar belirlemek de imkânsızdır, dolayısıyla hakikate ulaşmanın kurallarını belirleyen felsefe ile olaylar yığınının bilgisi olan tarih birbirine taban tabana zıttır. Özellikle Heraklet ve Aristo hakiki bilgi olarak gördükleri felsefî bilgiye 'episteme' ya da 'logos', doğruluğu test edilemeyen tarih bilgisine ise 'doxa' diyerek bu ayrımı isim bazında da gerçekleştirmişlerdir.⁴⁷

Grek düşüncesinde hayattaki düzensizliğin tek istisnası doğadır. Sadece doğanın kendi içindeki işleyişine 'düzen' diyebiliriz, zira sadece doğa olaylarının birbirini takibinde bir neden-sonuç ilişkisi kurmamız, bir önceki olayı yorumlayarak bir sonraki hakkında tahmin yürütmemiz mümkündür. İnsanî ya da toplumsal olaylardaki tek düzen ise insanın doğa olaylarına verdiği karşılıklı bulunabilir. Bu yönüyle insanî ve toplumsal yaşam doğal yaşamın bir uzantısı ama rastlantısal bir uzantısıdır.⁴⁸

Greklerde zamanın başı sonu yoktur, zaman döngüsel bir hareketle devam eder. İyiye ya da kötüye doğru bir gidiş de yoktur. Bu düşünce yine Aristo ve Platon başta olmak üzere Yunan filozoflarının devlet anlayışlarını da belirlemiştir. Onlara göre aristokrasi, oligarşi, demokrasi gibi devlet şekilleri birbirinden bağımsız formlardır ve hiçbirisi mükemmel değildir. Yalnızca birisi bir yönüyle diğerinden daha iyi ya da daha kötü olabilir. Bu şekillerden sonra gelenin bir öncekinin gelişmiş şekli olduğu düşünülemez, zira tarihte ilerleme ve erek yoktur. Greklerde insanlar da bir devlet sisteminden diğerine bilinçli bir tercihle değil rastlantısal olarak geçerler. Dolayısıyla geçmiş-şimdi-gelecek üçlemesi, bu devlet

⁴⁶ Mustafa Safran-Ahmet Şimşek, agm., s.13.

⁴⁷ Reese, *D.P.R.*, 'Aristo' md., s.41.

⁴⁸ Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.28.

formlarının sürekli tekrarlandığı geçici bir evrenin zaman boyutlarından ibarettir. Birinin diğeri üzerinde belirleyici hiçbir etkisi yoktur. Greklerin Antikçağ ve İlkçağ boyunca başını çektiği bu tarih anlayışı tarihe ‘sonluluk’ ilkesini getiren Eski Ahit’e kadar devam etmiştir.⁴⁹

M.Ö. 14. ve 12. yüzyıllar arasında, günümüzde Pakistan sınırları içerisinde kalan İndus Vadisi’nde gelişen kadim Hint uygarlığının da mevcut tarih anlayışlarının şekillenmesinde önemli katkısı olmuştur. Özellikle Alman filozofları Arthur Schopenhauer (1788-1860) ve Friedrich Nietzsche (1844-1900) tarafından Batı düşüncesine taşınan ve etkisi hala devam eden Hint felsefesinin temel unsurlarından birisi hiç kuşkusuz zaman algısıdır.⁵⁰ Öncelikle belirtmeliyiz ki Hint düşünce geleneğinde bilinen anlamıyla din ve felsefe ayrımı yoktur, bir başka deyişle felsefi her düşünce aynı zamanda bir dinî algı ve bir ahlakî öğretilerdir. Dolayısıyla zamana, geçmişe, geleceğe verilen anlam ve bu anlamın ışığında yaşanan hayat Hint dininin özünü teşkil eder.

Hind dininin ve düşünce geleneğinin esaslarını öğrendiğimiz temel metinler olan *Vedalar* daha çok ilahilerden oluşurken, *Upanişadlar* hayata dair bir fikir ve tez üretmektedir. *Upanişadlar*’ın zamana dair temel algısı ‘doğumla ölümün ezelî-ebedî dansı’ şeklinde sembolize edilmektedir.⁵¹ Buna göre insanlar sonsuz geçmişten sonsuz geleceğe kadar sürekli doğup yaşamakta, ardından ölüp bir başka hayatta tekrar doğup, yaşayıp ölmektedirler. Tüm bu doğumlar, ölümler ve tekrar doğmalar bu dünyada gerçekleşmektedir, dolayısıyla *samsara*⁵² adı verilen bu döngü sonsuza kadar devam etmektedir. Bu bakımdan Hind düşüncesinde bilinen anlamıyla bir ahiret günü ve ahiret yurdu inancı yoktur. Zaman bütünseldir ve öncelik sonralık aslında sadece davranışın vakti ve karşılığının vaktidir. Bu döngünün dinle ve ahlakla bağlantısı ise kişinin ikinci hayatında nerede ve ne konumda doğacağı noktasındadır. Kişi erdemli bir hayat yaşayıp öldüğünde bir sonraki hayatında örneğin zengin, sağlıklı ve güçlü bir konumda olacaktır, dolayısıyla fakir, hastalıklı, sıkıntılı bir hayat yaşayan insan

⁴⁹ Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.29.

⁵⁰ Nils Gilje, Gunanr Skirbekk, *Antik Yunan’dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev.: Emrullah Akbaş, Şule Mutlu), Üniversite Kitabevi yay., İstanbul, 1999, s.39.

⁵¹ Audi, *C.D.P.*, ‘Hinduism’ md., s.446.

⁵² ‘Samsara’ kelimesi Sanskritçe’de yeniden doğmak anlamına gelmektedir.

bu durumu, bir önceki hayatında sergilediği kötü davranışlardan dolayı kendisi hak etmiştir. Buradan hareketle zor durumdaki insanlara merhamet etmek yerine, bir sonraki hayatlarında daha iyi durumda olabilmeleri için mevcut hallerinden ders alıp erdemli yaşamaları tavsiye edilmelidir. Hind felsefesinde erdemden kasıt acı çekmektir, fakat bununla olumsuz, kötümser bir anlam kastedilmez, bilakis acı bir varoluş yasası, kozmik bir gerekliliktir. Tüm davranışlar ve düşünce sistemleri hem bireysel hem de evrensel acıya deva olabildiği ölçüde değerlidir. Hem bedensel hem de evrensel varoluşun merkezinde acı ve onunla başa çıkma mücadelesi veren ruh yatmaktadır. İnsan, kendi ruhunun ev sahipliğini yapan bedenine acı verecek davranışlarda bulunur ve buna direnmeyi öğretirse zamanla ruhunu özgür kılmayı başaracaktır. Bu bakımdan her türlü zevk bile acıdır, zira her zevki bir acı takip eder ve etmelidir. Merkeze tamamiyle davranış problemini koyan bu sisteme yine aksiyon anlamına gelen ‘*Karma*’ adı verilmiştir.⁵³

Karma felsefesinin kökeni Hind düşüncesindeki ‘İlk Varlık’ anlayışına dayanmaktadır. Buna göre mahiyeti tam olarak asla bilinemeyen, tasavvur edilemeyen, hem ‘Bir’ hem de ‘Bütün’ olan bu varlık, dünyanın yaratıcısı ve efendisidir. Ezeli ve ebedî olan bu varlığın en yaygın kullanılan ismi ‘*Brahman*’dır. Karma felsefesinin en temel öğretisi olan ‘kurtuluş düşüncesi’ yani ‘*moksha*’, kişinin kendi iç dünyasının derinliklerinde yolculuk ederek kendisini tanıması, sıradan dünyevî işlerden uzaklaşıp acıyla bütünleşerek Tanrısal âlemlere ulaşması ve nihayetinde kendi beşerî ruhundan arınıp Tanrı ile bir olması anlamına gelmektedir. *Tanrı Brahman* ile aynı özde buluşan kişi bir nevi *Brahman* olmuş demektir.⁵⁴ Dolayısıyla karma düşüncesinde insanın tek hedefi bahsettiğimiz *samsara* döngüsünden kurtulmak, yani her yeni hayatında özellikle manevî anlamda en üst makama gelmiş olarak doğmaktır. Hayatının her döneminde iyilik ve erdemle yaşayan ve Tanrı ile aynı öze sahip olup aynı ismi taşıma hakkını elde eden elit kesim yani *Brahmanlar* kurtuluşa ermişlerdir ve artık bu döngüden korkmalarını gerektiren bir sebep kalmamıştır. Onlar her yeni hayatlarına bu makamda başlayacaklardır.⁵⁵ Aynı zamanda din adamları olan bu

⁵³ Mircea Eliade-Ioan Cauliano, *age*. s.59.

⁵⁴ Reese, *D.P.R.*, ‘*Moksha*’md., s.490.

⁵⁵ Gilje-Skirbekk, *age*. s.40; Eliade, *age*. I, s.294-297.

kimselerin Tanrısal özellikler taşıdıklarına inanılmakta ve bu nedenle özellikle toplumsal olaylarda onların sözleri emir telakki edilmektedir.

Hind kültürünün ölüm algısı da kadim kültürlerin zaman algısına dair önemli ipuçları vermektedir, zira ölüme dair insanlık tarihi kadar eski motifler bu kültür vasıtasıyla tüm doğuya ve Hristiyanlıkla birleşerek de tüm Avrupa'ya geçmiştir. Örneğin ölümlerle birlikte ruhun göğe yükselmesi, bir köprüden geçmesi, köprüyü bekleyen garip yaratıklar, ruhun sorguya çekilmesi gibi motifler kadim kültürlerde oldukça yaygındır. Aynı şekilde günahkârlara verilecek cezalar (kızgın yağa atılma, yırtıcı hayvanlar tarafından parçalanma, testereyle kesilme, demirden veya taştan kalıplara sokulma gibi), cehennem ve cennet motifleri neredeyse birbirinin aynısıdır. Hind kültüründe ve onun etkilediği tüm kadim kültürlerde zaman algısıyla bağlantılı olarak gerçek sonsuzluğun mekânı bu dünyadır. Ölen bir insan için üç ihtimal bulunmaktadır; ölen insanın ruhu yeni bir bedenle tekrar dünyaya dönebilir, geçici bir süre için cennette Tanrıların yanında kalabilir, fakat en iyisi Brahmanla özdeşleşip bir şekilde sürekli bu dünyada kalması ya da ölümün ardından yine Brahman olarak dünyaya hep geri dönmesidir.

Hint felsefesinde Tanrının, daha doğrusu Tanrıların zamana hâkimiyeti tartışılmazdır. Tanrılar söz konusu ezeli-ebedî döngüyü yönetirler ve insanların bir sonraki hayatlarında ne konumda olacaklarına, bir anlamda ödülleri ve cezalarına karar verirler. Fakat Tanrıların kendi özellikleri tam olarak ortaya konamamıştır. Burada yine pek çok kadim kültürde mevcut olan 'zıtların birliği' ilkesini de görmek mümkündür, zira Hind düşüncesinde Brahman bazen ölümlü, bazen de ölümsüz olarak algılanmaktadır.⁵⁶ Tanrı ya da Tanrılar kimi zaman aşkın, kimi zamansa tıpkı bir insan gibi zafiyet içerisindedirler. En eski Sanskritçe metinlerde Tanrılar doğa güçleriyle eşdeğer olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla Hind düşüncesinin bir diğer temel öğretisi iyilikle kötülüğün, karanlıkla aydınlığın, düzen ile karmaşanın ezeli-ebedî mücadelesi anlamında kullanılan kozmos-kaos savaşıdır. Bu savaşta Tanrıların zaferi baştan garanti altında değildir ve Tanrılar kozmosun yani iyiliğin, düzenin, aydınlığın kazanması için erdemli davranışlar sergileyen ve bunu özellikle sosyal hayata hâkim kılan

⁵⁶ Eliade, *age*. I, s.303.

insanlara ihtiyaç duyarlar. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde ayrıntılı açıklayacağımız üzere ‘iyilikle kötülüğün savaşı’ neredeyse tüm düşünce ve inanç sistemlerinde vardır, fakat bu savaşın tarafları ve sonucu konusunda büyük ihtilaflar bulunmaktadır.

Hind felsefesindeki *samsara* düşüncesi yüzyıllar boyunca Hind toplumsal ve siyasî hayatını da şekillendirmiş, insanları sınıflara ayıran ve kimilerini yüceltirken kimilerine hayat hakkı dahi tanımayan kast sistemi’ne meşruluk kazandırmıştır. Beyaz tenli Aryan halkının zenci Dravidyan’larla sürekli savaşmalarının, onların topraklarını istila etmelerinin de kökeninde bu düşünce yatmaktadır. Zira bu düşünceye göre insanlar bir önceki hayatlarında kötü davranışlar sergiledikleri için şimdiki hayatlarında köle ya da zenci olarak dünyaya gelmişlerdir. Kölelikten daha kötüsü de mümkündür, örneğin çok kötü davranışlarından dolayı bir insanın fare olarak dünyaya gelmesi de kuvvetle muhtemeldir. Anlaşıldığı üzere hemen bütün düşünce sistemlerinde olduğu gibi Hind düşünce sistemi de sadece bir zihinsel faaliyet olarak kalmamış hayatın neredeyse tüm alanlarında belirleyici rol oynamıştır.

Hayatla ölümün sonsuz devinimi anlamında re-enkarnasyonu ve kozmosla kaosun bitimsiz savaşını esas alan Karma öğretisi Batı düşüncesinde de etkili olmuş, kimi zaman aynen alınmış kimi zamansa farklı yorumlanmıştır. Yeniden dirilme düşüncesi Yahudilik ve Hristiyanlıkta büyük oranda kabul görmektedir, fakat bu dirilme belirli tek bir zaman ve mekânda olacaktır. Bu inanca karşı çıkan filozoflar (özellikle Nietzsche) sonsuz devinim düşüncesini alternatif olarak sunmuşlar, fakat bunu bir tür tevbe imkânı gibi olumlu anlamda değerlendirmişlerdir. Hint felsefesinin bir tekrarı niteliğinde olan, fakat kurtuluşa (*Nirvana*) erişmek için erdemli davranışların yanısıra acı çekmeyi öne çıkaran Budist felsefenin⁵⁷ öğretileri bu filozofların rehberi olmuş ve Hristiyanlık karşıtı “çarmıha gerilene karşı Buddha” söylemi geliştirilmiştir.⁵⁸ Günümüzde Batı tarih

⁵⁷ Budist felsefenin kurucusu Buddha’nın asıl adı Siddharta Gotama’dır ve M.Ö. 563-483 yılları arasında yaşamıştır. ‘Buddha’ kelimesi Sanskritçe’de ‘aydınlanmış’ demektir, Budist felsefenin kurucusuna bu lakabın verilmesi söz konusu öğretinin insanı, karanlıkla simgelenen bedensel arzularından arınıp, ışıkla simgelenen ruhsal aydınlığa kavuşmaya yönlendirmesi sebebiyledir. Siddharta Gotama’nın hayatı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Audı, C.D.P., ‘Buddha’ md., s.104.

⁵⁸ Mircea Eliade-Ioan Cauliano, *age*. s.55.

felsefesinin kurucuları sayılan Alman Tarih Okulu'nun adı geçen Alman filozoflarından etkilenmemiş olması düşünülemez.

Günümüz tarih felsefelerinin etkilendiği bir başka kaynak ise Asya kıtasının büyük bölümünde etkili olan kadim Çin kültürü ve felsefesidir. Kadim Çin felsefesi hemen tüm tarih anlayışlarında yer alan 'çatışma teorisi'ni esas almaktadır, buna göre karanlık ile ışığın mücadelesi olarak simgeleştirilen çatışma dünya hayatı boyunca devam edecek ve sonunda ışığın hâkim olduğu ve sonsuza dek sürecek olan asıl hayat başlayacaktır. İnsan bedeni fani olmakla birlikte ruh ölümsüzdür, bu nedenle ölmüş ataların ruhlarını çağırmak önemli bir ibadettir. Dahası din adamları ve kahramanların dünyada yaşarken de zaman zaman cennete gidip geldiklerine inanılmaktadır. Fakat bunun için tıpkı Hind kültüründe olduğu gibi bedensel arzulardan uzak durup riyazete girilmeli, Tanrı ile bütünleşmek üzere yoga yapılmalıdır. Bu kültürde beşerî varlığın aslî amacı tüm kötülüklerden uzaklaşarak temiz ve düzenli bir hayat yaşamak ve bununla hem kendini hem de bütün insanlığı mükemmele taşımaktır.⁵⁹ İnsanlığın kendi bilinçli tercihleri ve yaptıklarıyla zamanla mevcut durumundan daha iyi konuma gelebileceğini, tek hedefinin nihaî mükemmele ulaşmak olduğunu savunan bu düşüncede çizgisel ilerlemeci tarih anlayışının izlerini görmek mümkündür.

Çin kültürünün zaman anlayışı günlük hayata fazlasıyla yansımıştır. Örneğin ruhun ölümsüzlüğünün dünyaya aktarılması amacıyla yeni yapılan her sarayın, tapınağın vs. önünde insan kurban edilmiş ve ruhun ölümsüzlüğünün bu yapılara geçmesi sağlanmıştır. Aynı düşünceden hareketle kadim Çin dilinde, zamanın sürekliliğinin, periyodik aralıklarla ölüp yeniden dirilmenin simgesi olan mevsimlerin oluşturduğu yılı ifade eden kelime ile kurban anlamına gelen kelime aynıdır ve yıllık yaşamsal faaliyetler kurban takvimi denilen bir tür takvime göre düzenlenmiştir. Yine ölümsüzlüğe duyulan özlemin bir göstergesi olarak kralların insan kurban edip, kurbanın son soluğunu içlerine çekmeleri, ahirette kendisine yardımcı olmaları için ölen kralın, atı ve köleleriyle birlikte aynı mezara

⁵⁹ Mircea Eliade-Ioan Cauliano, *age*. s.201.

gömülmesi, ömür uzatma teknikleri üzerinde uğraşılması ve nihayet dünyaya ölümsüzlüğü getirecek bir mesih beklentisi içerisinde olunması zikredilebilir.⁶⁰

Çin felsefesinde hayatın davranışsal boyutlarını öne çıkaran, bireysel ve toplumsal hayatın somut problemlerine çözümler üretmeyi hedefleyen, bazen bunu pragmatizme kadar götüren bir anlayış ve bunun tam tersi olan yani son derece soyut, kimi zaman anlaşılmaz kavramlar ileri süren bir başka anlayış bulunmaktadır. Hayata dönük yüzü öne çıkan anlayışın temsilcisi Konfüçyüs (M.Ö. 551-479), Buddha, Thales ve Pythagor gibi filozoflarla aynı dönemde yaşamıştır. Konfüçyüs felsefesinin temeline davranışı yerleştirmiş, yönetici-tebaa, ebeveyn-evlat, öğretmen-öğrenci vs. insan ilişkilerine dair temel ölçüler geliştirmiştir. Onun genel tavrı Hind felsefesinde olduğu gibi dünyadan, dünyevî arzulardan kaçmak değil, dünyayla uyum içerisinde yaşamaktır. Konfüçyüs sınırlı olduğunu kabul ettiği hayat içerisinde dinin, ahlakın, bilginin ve düşüncenin bireysel ve toplumsal düzene hizmet etmesi gerektiğini savunmaktadır. Dürüstlüğü ve dürüstçe çalışıp çabalamayı tavsiye ettiği metinler bugüne kadar korunmuş, günümüz Çin kültürünün oluşmasına büyük katkıda bulunmuştur.⁶¹ Modern eğitim sistemi dâhil olmak üzere Çin’de pek çok toplumsal kurum temel ilkelerini bu felsefeden almaktadır.

Konfüçyüs felsefesinden kesin çizgilerle ayrılan Tao felsefesinin kurucusu ise Lao Tzu’dur. Kendisi tüm hayatın yöneticisi olarak sınırsız, sonsuz, değişmez, varlığı tam anlaşılmaz olarak kabul ettiği ‘*Tao*’yu görmektedir. Bir tür Tanrı anlayışına götüren bu düşünce Yunan felsefesi başta olmak üzere pek çok düşünce sistemini yakından etkilemiştir. Lao Tzu varlığın yokluktan geldiğini savunmakta ve bununla Tao’yu nesneleşmekten, şekillenmekten uzak tutmayı amaçlamaktadır. Konfüçyüs’ünki gibi onun felsefesi de bireysel ve toplumsal planda hayat boyu devam edecek bir düzeni kurmayı hedeflemektedir, fakat bu düzen (kozmos) ancak aşırılıklardan uzak durularak sağlanabilir. Ona göre her şeyin zirve noktası tersinin başlangıcıdır. Örneğin fazla nimet felakete götürmektedir, aşırı mutluluğun sonu mutsuzluk, aşırı mutsuzluğun sonu bir tür mutluluktur.

⁶⁰ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, II, s.16-18.

⁶¹ Server Tanilli, *age.*, I, s.202.

Dolayısıyla denge hayatın merkezinde olmalıdır ve geçmişten geleceğe tüm dengelerin kurucusu Tao'dur.⁶²

Anlaşıldığı üzere kadim kültürler, zamana, geçmişe, geleceğe verilecek anlam konusunda birbirlerini etkilemiş olmakla birlikte önemli farklılıkları da bünyelerinde barındırmışlardır. Bu kültürlerin izleri ve etkileri geliştikleri dönemle ve coğrafyayla sınırlı kalmamış, Batı tarih felsefesi başta olmak üzere neredeyse tüm düşünce sistemlerinde varlığını hissettirmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde kadim kültürlerden etkilenmekle birlikte tarih felsefesine dinî motifleri öne çıkaran Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih anlayışlarına yer vermek istiyoruz.

1.2. Yahudiliğin Tarih Anlayışı

Bilindiği üzere günümüzde felsefenin alt bölümleri olarak kabul edilen din felsefesi ve ondan büyük oranda etkilenen tarih felsefesinin sistem olarak kaynağı Batıdır. Batı kaynaklı hemen tüm disiplinlerde olduğu gibi modern tarih felsefesinin de arka planında Yahudi-Hristiyan geleneği bulunmaktadır. Dolayısıyla bugün de geçerliliğini koruyan farklı tarih anlayışlarına dair net bir bakış açısı geliştirebilmek için bu disipline kaynaklık eden Yahudi-Hristiyan geleneğini doğru analiz etmek gerekir. Söz konusu geleneğin analizin en önemli problemi ve dolayısıyla en büyük sınırlılığı ise Yahudiliğin ve sonrasındaki Hristiyanlığın tarih anlayışlarının, yazarları ve yazılma koşulları hala tam olarak bilinmeyen metinlerden, bu metinlerin ilham kaynağı olan mitolojilerden ve bu dinlere mensup halkların tarih boyunca sergiledikleri davranışlardan çıkarılması zorunluluğudur. Zira hiçbir Yahudi ve Hristiyan 'bizim tarih anlayışımız şudur' dememiştir. Yahudiliğin tarih anlayışına ulaşmaya çalışacağımız metinler ve mitolojiler insanlığın ilk yaratılışına kadar uzanmakta iken, tarih felsefesi adında sistemli bir disiplinin kurulması oldukça yenidir. Dolayısıyla kadim kültürlerin tarih anlayışlarında olduğu gibi Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih anlayışları hakkında söylenenler yorumun ötesine geçememektedir. Bu noktada yapılması gereken ise söz konusu yorumların somut olaylarla delillendirilmesidir. Zira Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih anlayışı, bir taraftan yaşanmışlıklarla

⁶² Audi, *C.D.P.*, 'Lao Tsu' md., s.466.

şekillenirken diğer taraftan hayata bakışı doğrudan etkilediği için yaşanmakta olan tarihi yönlendirmiştir.

Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih anlayışlarına ‘Teolojik tarih anlayışı’ denmekle birlikte biz bu tür bir ayırımın çok yerinde olmadığı kanaatindeyiz. Zira gerek kadim kültürlerin gerekse modern dönemlerin tarih anlayışları arasında dinden ve inançtan etkilenmeyen/esinlenmeyen anlayış neredeyse yoktur. Tarih anlayışlarının tamamı, savunucularının Tanrı tasavvurunu az çok yansıtmaktadır. Ayrıca bunun tersi de geçerlidir. Tarih anlayışlarının hiçbirisi salt teoloji ile kurulmuş, şekillenmiş değildir; teolojik gibi algılsa da hem Yahudiliğin hem de Hristiyanlığın tarih anlayışlarında, bu dinlerin kendi mensupları arasında bile çok ciddi ayrılıklar bulunmaktadır. Bu ayrılıklarda tarih boyunca yaşanan olayların, bu olaylara yüklenen anlamların ve bunların üstesinden gelmek üzere geliştirilen farklı savunma mekanizmalarının belirleyici olduğunu unutmamak gerekir. Örneğin Yahudiliğin tarih anlayışının temel parametreleri olarak açıklayacağımız ırk merkezlik, seçilmişlik, vadedilmiş toprak, eskaton, mesih gibi kavramların tamamı, Yahudilerin tarih boyunca yaşadıkları baskıların, yıkımların, sürgünlerin ve doğal olarak yeniden bağımsızlaşma çabalarının ve buna gücün yetmediği yerde de işi Tanrı’ya havale ederek tüm acılara rağmen morali yüksek tutmaya çalışmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Yahudiliğin tarih anlayışı, Yahudi halkının tarihte yaşadıklarıyla birlikte analiz edildiğinde anlamlı olacaktır. Bu nedenle çalışmamızın kapsamı bakımından Yahudi tarihinin ayrıntılarına inmemekle birlikte, Yahudiliğin tarih anlayışını ve bu anlayışın temel problematiklerini ortaya koyarken önce Eski Ahit’in konuyla ilgili bölümlerini,⁶³ ardından bu bölümlerin yorumlanmasında son derece etkili olan tarihsel hadiseleri incelemeyi uygun buluyoruz.

⁶³ Eski Ahit ve Yeni Ahit’ten oluşan Kitabı Mukaddes’in farklı tercümelemleri olmakla birlikte biz bunlar arasından, anlamı tartışmalı bazı kelimelere getirilen farklı yorumlara yer vermesi ve dilinin anlaşılır olması sebebiyle Kitabı Mukaddes Şirketi’nin yayınladığı tercümeyle çalışmamızda esas almayı uygun bulduk. Bkz. *Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil)*, Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yay., İstanbul, 2009.

Eski Ahit dünyanın ve insanın yaratılmasıyla başlamaktadır. İçerisindeki tüm varlıklarla birlikte kâinatın yaratılmasına dair Eski Ahit anlatımları Kur'an'ın anlatımına benzemektedir, fakat Eski Ahit'te Tanrının sözü, yaratma esnasında daha ön plandadır:

“¹ Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. ² Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde hareket ediyordu. ³ Tanrı, 'Işık olsun' diye buyurdu ve ışık oldu. ⁴ Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan ayırdı. ⁵ Işığa 'Gündüz', karanlığa 'Gece' adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ilk gün oluştu. ⁶ Tanrı, 'Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın' diye buyurdu. ⁷ Ve öyle oldu. Tanrı gök kubbeyi yarattı. Kubbenin altındaki suları üstündeki sulardan ayırdı. ⁸ Kubbeye 'Gök' adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ikinci gün oluştu. ⁹ Tanrı, 'Göğün altındaki sular bir yere toplansın, kuru toprak görünsün' diye buyurdu ve öyle oldu. ¹⁰ Kuru alana 'Kara', toplanan sulara 'Deniz' adını verdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. ¹¹ Tanrı, 'Yeryüzü bitkiler, tohum veren otlar, türüne göre tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları üretsın' diye buyurdu ve öyle oldu. ¹² Yeryüzü bitkiler, türüne göre tohum veren otlar, tohumu meyvesinde bulunan meyve ağaçları yetiştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. ¹³ Akşam oldu, sabah oldu ve üçüncü gün oluştu. ¹⁴⁻¹⁵ Tanrı şöyle buyurdu: 'Gök kubbede gündüzü geceden ayıracak, yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olsun. Belirtileri, mevsimleri, günleri, yılları gösterecek.' Ve öyle oldu. ¹⁶ Tanrı büyüğü gündüze, küçüğü geceye egemen olacak iki büyük ışığı ve yıldızları yarattı. ¹⁷⁻¹⁸ Yeryüzünü aydınlatmak, gündüze ve geceye egemen olmak, ışığı karanlıktan ayırmak için onları gök kubbeye yerleştirdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü. ¹⁹ Akşam oldu, sabah oldu ve dördüncü gün oluştu. ²⁰ Tanrı, 'Sular canlı yaratıklarla dolup taşsın, yeryüzünün üzerinde, gökte kuşlar uçuşsun' diye buyurdu. ²¹ Tanrı büyük deniz canavarlarını, sulara kaynaşan canlıları ve uçan çeşitli varlıkları yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü. ²² Tanrı, 'Verimli olun, çoğalın, denizleri doldurun, yeryüzünde kuşlar çoğalsın' diyerek onları kutsadı. ²³ Akşam oldu, sabah oldu ve beşinci gün oluştu. ²⁴ Tanrı, 'Yeryüzü çeşit çeşit canlı yaratık, evcil ve yabanıl

hayvan, sürüngen türetsin' diye buyurdu. Ve öyle oldu. ²⁵ Tanrı çeşit çeşit yabancı hayvan, evcil hayvan, sürüngen yarattı. Bunun iyi olduğunu gördü."⁶⁴

Eski Ahit'te insanın yaratılması ve cennete yerleştirilmesi ile başlayan süreç insanlık tarihinin gerçek başlangıcını ifade etmektedir, fakat ilginçtir ki gerek Yahudiliğin gerekse Hristiyanlığın tarih anlayışını şekillendiren olay insanın yaratılması değil, ilk günahı işlemesidir. Aynı şekilde tarihin başlangıcı kabul edilen olay da Yahudilikte Mısır'dan çıkış, Hristiyanlıkta İsa'nın doğumudur.⁶⁵ Anlaşıldığı üzere tarih anlayışları kendilerine bir sistem belirlerken gerçek tarihsel başlangıçları değil, kendilerinin milat kabul ettikleri önemli olayları esas almışlardır. Âdem ve eşinin zahmetsiz bir mutluluk içinde yaşamakta oldukları cennetten uzaklaştırılıp her türlü sıkıntı ve acının beldesi olan dünyaya gönderilmelerine yol açan ilk günah, özellikle Hristiyan dünyasında yüzyıllar boyu sürecek tarih anlayışının ve bu anlayıştan doğan kilise otoritesinin beslendiği kaynak olmuştur. Ayrıca Âdem'in ve onun kaburga kemiğinden eşinin yaratılması, ardından ilk günahın işlenmesinde kadının oynadığı rol Yahudilik ve Hristiyanlığın yalnızca tarih anlayışını değil, kadına bakışını da belirlemiştir:

"⁷RAB Tanrı Adem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Adem yaşayan varlık oldu. ⁸ RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Adem'i oraya koydu.⁹ Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. (...) ¹⁵ RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Adem'i oraya koydu. ¹⁶ Ona, 'Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin' diye buyurdu, ¹⁷ 'Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün.' ¹⁸ Sonra, 'Adem'in yalnız kalması iyi değil' dedi, 'Ona uygun bir yardımcı yaratacağım.' ¹⁹ RAB Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Adem'e getirdi. Adem her birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. ²⁰ Adem bütün evcil ve yabancı hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu. Ama kendisi için uygun bir yardımcı bulunmadı. ²¹ RAB Tanrı Adem'e derin bir uyku verdi. Adem uyurken,

⁶⁴ Tekvin 1/1-25.

⁶⁵ Eliade-Cauliano, *age.*,s.291.

RAB Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı. ²² Adem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Adem'e getirdi.”⁶⁶

¹RAB Tanrı'nın yarattığı yabanıl hayvanların en kurnazı ylandı. Yılan kadına, ‘Tanrı gerçekten, ‘Bahçedeki ağaçların hiçbirinin meyvesini yemeyin’ dedi mi?’ diye sordu. ² Kadın, ‘Bahçedeki ağaçların meyvelerinden yiyebiliriz’ diye yanıtladı, ³ Ama Tanrı, ‘Bahçenin ortasındaki ağacın meyvesini yemeyin, ona dokunmayın; yoksa ölürsünüz’ dedi. ⁴ Yılan, ‘Kesinlikle ölmezsiniz’ dedi, ⁵ ‘Çünkü Tanrı biliyor ki, o ağacın meyvesini yediğinizde gözleriniz açılacak, iyiyle kötüyü bilerek Tanrı gibi olacaksınız.’ ⁶ Kadın ağacın güzel, meyvesinin yemek için uygun ve bilgelik kazanmak için çekici olduğunu gördü. Meyveyi koparıp yedi. Yanındaki kocasına verdi, o da yedi. ⁷ İkisinin de gözleri açıldı. Çıplak olduklarını anladılar. Bu yüzden incir yaprakları dikip kendilerine önlük yaptılar. ⁸ Derken, günün serinliğinde bahçede yürüyen RAB Tanrı'nın sesini duydular. O'ndan kaçıp ağaçların arasına gizlendiler. ⁹ RAB Tanrı Adem'e, ‘Neredesin?’ diye seslendi. ¹⁰ Adem, ‘Bahçede sesini duyunca korktum. Çünkü çıplaktım, bu yüzden gizlendim’ dedi. ¹¹ RAB Tanrı, ‘Çıplak olduğunu sana kim söyledi?’ diye sordu, ‘Sana meyvesini yeme dediğim ağaçtan mı yedin?’ ¹² Adem, ‘Yanıma koyduğün kadın ağacın meyvesini bana verdi, ben de yedim’ diye yanıtladı. ¹³ RAB Tanrı kadına, ‘Nedir bu yaptığın?’ diye sordu. Kadın, ‘Yılan beni aldattı, o yüzden yedim’ diye karşılık verdi. ¹⁴ Bunun üzerine RAB Tanrı yılanı, ‘Bu yaptığından ötürü bütün evcil ve yabanıl hayvanların en lanetlisi sen olacaksın’ dedi, ‘Karnının üzerinde sürünecek, yaşamın boyunca toprak yiyeceksin. ¹⁵ Seninle kadını, onun soyuyla senin soyunu birbirinize düşman edeceğim. Onun soyu senin başını ezecek, sen onun topuğuna saldıracaksın.’ ¹⁶ RAB Tanrı kadına, ‘Çocuk doğururken sana çok acı çektireceğim’ dedi, ‘Ağrı çekerek doğum yapacaksın. Kocana istek duyacaksın, seni o yönetecek.’ ¹⁷ RAB Tanrı Âdem'e, ‘Karnının sözünü dinlediğin ve sana, meyvesini yeme dediğim ağaçtan yediğin için toprak senin yüzünden lanetlendi’ dedi. ‘Yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın. ¹⁸ Toprak sana diken ve çalı verecek, yaban otu yiyeceksin. ¹⁹ Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın. Çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin.’ ²⁰ Adem karısına Havva adını verdi. Çünkü o bütün

⁶⁶ Tekvin 2/7-21.

insanların annesiydi. ²¹ RAB Tanrı Adem'le karısı için deriden giysiler yaptı, onları giydirdi. ²² Sonra, 'Adem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu' dedi, 'Artık yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli.' ²³ Böylece RAB Tanrı, yaratılmış olduğu toprağı işlemek üzere Adem'i Aden bahçesinden çıkardı."⁶⁷

Bilgiye varoluşsal bir anlam yüklenen Eski Ahit'in bu bölümünde satır aralarına gizlenmiş gibi görünen 'ölümsüzlük' arayışı, Yahudilikten önceki ve sonraki tüm tarih anlayışlarında bir şekilde yer almaktadır. Çalışmamızda yeri geldikçe açıklayacağımız üzere kadim veya modern tüm tarih anlayışlarında varlığa, zamana ve dolayısıyla tarihin kendisine verilen anlamda, ölümsüzlüğe ulaşma arzusunun ve geçicilikten, yok oluştan duyulan korkunun izlerine rastlanmaktadır. Farklı kültürler yok olmaya farklı çözümler sunmuşlar ve bu çözümleri kurdukları medeniyetlere fazlasıyla yansıtmışlardır. Mısır kültüründe, ölen efendinin atıyla, hizmetçileriyle ve eşiyle birlikte gömülmesinden, Afrika kültürlerinde kadının, ölen kocasının bedeninden aldığı bir kemiği onu ölümsüz kılmak adına ömür boyu boynunda taşımasına kadar pek çok ritüelin arka planında sonsuz bir hayata duyulan özlem yatmaktadır. Fakat Yahudilikteki ölümsüzlük anlayışı Yahudi tarihinin geç dönemlerinde, özellikle sürgün yıllarında kendini gösteren bir olgudur ve yine uhrevi bir sonsuzluktan ziyade devlet ve halk olarak bu dünyadaki sonsuz bir varoluşu ifade etmektedir. Uhrevi ölümsüzlüğe dair ilk referanslara ise çok daha geç dönemlerde, M.Ö. II. yüzyılda yazıldığı kabul edilen Daniel Kitabı'nda (Daniel, 12/1-3) rastlanmaktadır.⁶⁸

Yahudilikte ölümden sonraki hayat konusunda özellikle mezhepler arasında önemli görüş ayrılıkları bulunmaktadır ve ölümden sonra yeniden dirilişe inansın ya da inanmasın her mezhep kendi düşüncesine Kutsal Kitap'tan delil getirmekte zorlanmamıştır. Örneğin yeniden dirilişi kesinlikle reddeden Sadukiler Kutsal Kitap'ta buna işaret eden hiçbir bölümün olmadığını savunmuşlardır.⁶⁹ Yine Âdem ile Havva'nın ilk günahı işlediklerinin anlatıldığı bölüm,⁷⁰ bu günah

⁶⁷ Tekvin 3/1-23.

⁶⁸ Muhsin Akbaş, 'Yahudi Ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Ve Diriliş İnançının Dini Ve Teolojik Temelleri', *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XV, 2002, s.42.

⁶⁹ Helmer Ringgren, *Israelite Religion*, (İng. Çev.: D.Green), SPCK, London, 1966, s.323.

⁷⁰ Tekvin, 3/17-19.

yüzünden tüm insanlığa, hayatın bir daha başlamamak üzere ölümle tamamen bitmesi cezasının verildiği şeklinde yorumlanmıştır.⁷¹ Ölümden sonra yeni bir hayatın olmayacağına getirilen bir diğer önemli delil ise sağlığını, evlatlarını, malını mülkünü ve makamını kaybetmekle imtihan edilen Eyüp'ün sözleridir.⁷²

Ölümden sonra yeni bir hayatın başlayacağına inanmayanlar olduğu gibi, yine Kutsal Kitab'ın bazı bölümlerine getirdikleri yorumlarla ölümsüz bir hayatın varlığını savunanlar da olmuştur. Öte dünya hayatını savunan grupların başında hem yazılı metne hem de sözlü Tora'ya bağlı kalan Ferisiler gelmektedir. Onların delilleri ise ölümlerin Tanrı önünde topluca yargılanacakları ve yeryüzünün derinliklerinde bulunan bir 'ölüler diyarı'ndan bahseden metinlerdir. Kutsal Kitap'ta karanlık ve kasvetli olduğu ifade edilen bu mekâna 'yerin dibi',⁷³ 'çukur',⁷⁴ ve en çok da 'şəol',⁷⁵ denmiştir. Şəol'de iyiler ve kötüler birlikte bulunacaklardır fakat onlara gösterilecek muamele birbirinden farklı olacaktır. Örneğin İsrailoğullarına eziyet eden Babylon kralının Şəol'de altına ve üstüne kurtlar serileceği belirtilmiştir.⁷⁶ Ayrıca 'cehennem' kelimesinin kendisinden türetildiği 'ge-hinnom' (Hinnom vadisi) aslında Kudüs'ün güneyinde yer alan, içerisinde Kenan ilahlarından Tanrı Molek adına çocukların yakılarak kurban edildiği, bu nedenle sürekli ölüm ve ateşle sembolize edilen ve lanetli sayılan bir vadinin adıdır.⁷⁷ Bu kelime Tanrı'nın İsrail halkına zulmeden Asurluları cezalandırmak üzere⁷⁸ hazırladığı ve Rabbin soluğuyla tutuşturulmuş odunların yaktığı ateşle dolu bir mekânı, bilinen anlamıyla 'cehennemi' ifade etmekte kullanılmıştır.⁷⁹ Ahiret hayatına ait temel kavramlardan olan 'cehennem'in Asurlulara verilecek cezanın mekânından hareketle türetilmesi, tarihsel olayların bütünsel tasavvurun oluşmasındaki rolünü göstermektedir. Kudüs'teki bir mekândan hareketle cehennem kavramına ulaşılması gibi, Tekvin'in 2. ve 3. bablarında bahsedilen, Fırat ve Dicle arasında kalan Aden Bahçesi'ne özellikle

⁷¹ Muhsin Akbaş, *agm.*, s.39.

⁷² Eyüp, 14/7-14.

⁷³ Mezmurlar, 63/9.

⁷⁴ İşaya, 38/18.

⁷⁵ Tekvin, 44/31; Tekvin, 37/35; Tesniye, 32/22; İşaya, 14/9 vd.

⁷⁶ İşaya, 14/11.

⁷⁷ Bekir Topaloğlu, 'Cehennem', *DİA*, İstanbul, 1991, VII, 225.

⁷⁸ İşaya, 30/33.

⁷⁹ Muhsin Akbaş, *agm.*, s.41.

sürgün yıllarında, erdemli Yahudilerin bu dünyadaki ölümlerinin ardından gidecekleri ve tüm sıkıntılardan kurtulup sonsuz mutluluğa erecekleri ‘cennet’ anlamı verilmiştir. Burada anlatılan cennet, Kur’an’da tasvir edilen cennete oldukça benzemektedir.⁸⁰

Yahudiliğin tarih anlayışının, özellikle dünya hayatının sonrası hakkında pek çok problemi bünyesinde barındırmasına ve bu problemlere açık bir cevap verilememesi nedeniyle ahiret algısı netleşmemiş olmasına rağmen, kadim kültürlerin zamana ve tarihe verdikleri anlam, geçmiş-gelecek, ödül-ceza algıları incelendiğinde Yahudiliğin tam bir çığır açtığı kolaylıkla anlaşılacaktır. İlk olarak kendisinden önceki hemen tüm düşünce sistemlerinin kabul ettiği döngüsel tarih anlayışını Yahudilik reddetmiş, bunun yerine sınırların çok daha belirgin olduğu çizgisel tarih anlayışını benimsemiştir.⁸¹ Zira bu anlayış soyut uhrevi hedeflerden ziyade dünyayı birinci planda tutmuş, bu yönüyle dünya hayatının sonrasına dair tutarlı bir anlayış geliştirememekle birlikte, dünyevi hedeflerine ulaşamadığı veya buna birileri (örneğin Asurlular ya da Romalılar) bir şekilde engel olduğunda kendini dünyada güçlü tutmak üzere ahiret hayatına yönelmiştir. Bu bakımdan Yahudilik ve onun ürettiği tarih anlayışının son tahlilde dünyevi bir tasarım olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Tarihin bir amaca yöneldiğini ve olayların bu amacı gerçekleştirmek üzere kurgulandığını savunan ilerlemeci tarih anlayışının kökeni Yahudi gizemciliğine dayanmaktadır ve böyle bir anlayışın gelişmesi tarih felsefesinin dönüm noktalarından birisidir. Zamanın ve içerisinde gelişen olayların sınırsız bir devinim geçirdiğini, dolayısıyla tarihin her anlamda tekrürden, içerisinde yaşayan insan ve toplumların ise sürekli devinen olaylar ve olgular çarkının dişlerinden ibaret olduğunu ifade eden ilk dönem döngüsel tarih anlayışına karşı Eski Ahit, insan ve davranış unsurunun öne çıktığı, başlangıcı ve sonu belli

⁸⁰ Her iki cennet anlatımında da tüm sıkıntılardan kurtulma ve Yaraticının huzurunda ve altlarından ırmaklar akan bahçeler içerisinde sınırsız zevklerden tatma ön plana çıkmaktadır.

⁸¹ Mircea Eliade-Ioan Cauliano, *age.*,s.291. Tarihsel başlangıçların bayram olarak kutlanması, hem bu uygulamanın gerisinde insan psikolojisine dair ipuçları bulunması, hem de kültürlerin dünyaya verdikleri sosyal ve siyasi mesajlar bakımından önemlidir. Her bayram, onu kutlayan kültürün mensupları için bir psikolojik yenilenme ve diğer kültürler arasında kendi varlığını konumlandırma anlamına gelmektedir.

eskatolojik⁸² bir tarih anlayışı ortaya koymuştur.⁸³ Tarihe insanın müdahil edilmesinden daha önemli sayılabilecek durum ise bizzat Tanrının tarihsel olayların yönlendiricisi olması, hatta bu yönlendiriciliğini son tahlilde Yahudi ırkının lehine kullanmasıdır. Bu yönüyle Yahudi tarih anlayışı tamamen etnosentrik (ırk merkezli) bir yapı kazanmıştır. Bu anlayışta Tanrı'nın varoluşu ile insanın varoluşu iç içedir, Tanrı kendini insanın varoluşu ile birlikte oluşturur ve geliştirir.⁸⁴ Dolayısıyla insanın her edimi insanla birlikte kendisini de geliştiren Tanrı'nın belirlediği sonul bir amacı (evrenin sahibine geri verilmesi) gerçekleştirmeye hizmet eder. Örneğin Kudüs'ün düşmesi, Yahuda Krallığının yok olması ve sürgünler öz itibarıyla Tanrısal yargılardır; Tanrı bu şekilde hem kendisini gazaplandıran İsrail halkını cezalandırmış, hem de sonsuza dek sürecek 'ilahi kurtuluş'un hazırlık aşamasını gerçekleştirmiştir. Buradan hareketle Yahudilikte tarihsel zamana bir kutsallık atfedilmiş, tarihsel olaylara dini anlamlar yüklenmiştir.⁸⁵ Tarihsel olaylarla bir taraftan İsrail'in siyasi kaderi şekillenirken, diğer taraftan Eskaton'da gerçekleşecek ilahi kurtuluşun kilometre taşları yerlerine oturtulmuştur.⁸⁶ Yahudilikte 'ahiret inancı' ile sonu, daha çok bu dünyada gerçekleşecek olaylara bağlayan 'eskatolojik anlayış' bu şekilde birbirinden ayrılmıştır. Eskatolojik anlayışın gelişimini açıklamadan önce Yahudi tarih anlayışının bir diğer önemli unsuru olan 'seçilmişlik' ve bundan beslenen 'ırk merkezlilik' üzerinde durmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Yahudilerin Tanrı indinde özel insanlar olduklarını öngören seçilmişlik algısının ve bundan kaynaklanan ırk merkezli tarih anlayışının teolojik arka planı doğal olarak Eski Ahit'e dayandırılmakla birlikte, bu anlayışın arkasındaki siyasal unsurları göz ardı etmemek gerekir. Zira İbranilerde milli siyasetle din bir bütündür ve özellikle 'ritüel temizlik' adı altında, Musa'ya atfedilen kurallar bütününe sınımsız bağlılığı zorunlu tutan anlayış, halkı muhafaza altına almaya çalışmıştır. Bunlar başka ulusların siyasi egemenliği ve Helenizm tehdidi altında

⁸² Tarih felsefesinde 'eskatolojik' terimi tarihin, ölüm, diriliş, yargı gibi bir sonla biteceğini ifade eder. Yahudi tarih felsefesinde ise 'eskaton' Tanrı taraftarlarıyla Şeytan taraftarlarının savaştığı ve Tanrı'nı galip geldiği son çağı anlatmakta kullanılmıştır. Bkz. Aysevener-Barutca, age.,s.174.

⁸³ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.78-79.

⁸⁴ Kubilay Aysevener-Müge Barutca, age. s.33.

⁸⁵ Mustafa Safran-Ahmet Şimşek, agm., s.14.

⁸⁶ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Çev.: Ali Berktay, Kabalcı yay., İstanbul, 2000, II, s.296.

kendi öz kültürünü ve benliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan esir Yahudilerdir.⁸⁷ Zira Helenizm ile kültürel kimliğini, Pers istilası ile siyasi bütünlüğünü kaybetme noktasına gelen Yahudi halkını yeniden ayağa kaldırmanın en etkili yolu, onları tüm bu yaşananların geçiciliğine ve kendilerinin Tanrı katında ‘seçilmişler’ olduğuna inandırmaktır. Bu nedenle Yahve’nin, Yahudi halkını vadettiği toprakların fethine hazırlamak ve diğer uluslardan bulaşan kirlerden arındırmak istediği söylemi yayılmıştır. Buna paralel olarak İsrail halkının siyasi hedeflerine göre yorumlanan Eski Ahit metinlerinde Tanrı tüm uluslar içerisinde anlaşma yapmak ve hayata hâkim kılmak üzere Yahudileri seçmiştir. Yahudiliğin Tanrısı önce Nuh’la anlaşma yapmış ve tufanla birlikte ilk neslin helak edilip gemide kalanlardan yeni bir nesil meydana geldiğinde bir daha tufan göndermeyeceğine söz vermiştir. Bu anlaşmada ikinci taraf konumundaki insana düşen ise hiçbir koşulda Tanrı’nın sözünden çıkmamaktır:

“⁸ Tanrı Nuh'a ve oğullarına şöyle dedi: ⁹⁻¹⁰ ‘Sizinle ve gelecek kuşaklarınızla, sizinle birlikteki bütün canlılarla –kuşlar, evcil ve yabani hayvanlar, gemiden çıkan bütün hayvanlarla– antlaşmamı sürdürmek istiyorum. ¹¹ Sizinle antlaşmamı sürdüreceğim: Bir daha tufanla bütün canlılar yok olmayacak. Yeryüzünü yok eden tufan bir daha olmayacak.”⁸⁸

Sonraki süreçte Tanrı bu defa Avram’ı (İbrahim) seçmiş⁸⁹ ve onunla anlaşma yapmıştır. İsrail ulusunun büyüklüğünün ve diğer uluslar arasındaki üstünlüğünün teolojik arka planını teşkil eden bu pasajlar aynı zamanda bu ırka karşı çıkanlara verilecek cezalara meşruiyet kazandırması bakımından önemlidir. Zira İsrail halkına karşı gelenleri cezalandırmak, onunla uyumlu yaşayanları kutsamak Tanrısalsal bir misyondur. Olaya tarih felsefesi açısından yaklaştığımızda toplumların, tarih boyunca yaptıklarını meşru kılmak adına, kutsal kabul edilen metinlerden deliller getirdiklerini anlıyoruz. Bu pasajlar Yahudilerin hem kendi yaşadıklarına hem de başkalarına yaşattıklarına anlam vermelerini sağlamış, tüm

⁸⁷Eliade, II, s.297.

⁸⁸Tekvin 9/11.

⁸⁹ Modern yazarlarda İsrail dininin tarihini Hz. İbrahim ile başlatma eğilimi vardır, zira Tanrı tarafından İsrailoğullarının atası olarak seçilmiştir. Bununla birlikte Tekvin’in ilk on bir bölümü yaratılış ve tufan gibi Hz. İbrahim’den önce gerçekleşen mucizeleri anlatmaktadır.

bir tarih anlayışı onların yaşanmışlıklara verdikleri bu anlamdan esinlenerek oluşturulmuştur:

'avram'a Çağrı

¹ RAB Avram'a, *'Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git' dedi,* ² *'Seni büyük bir ulus yapacağım, seni kutsayacak, sana ün kazandıracağım, bereket kaynağı olacaksın.* ³ *Seni kutsayanları kutsayacak, seni lanetleyeni lanetleyeceğim. Yeryüzündeki bütün halklar senin aracılığınla kutsanacak.'*⁹⁰

Tanrı İsrail halkıyla yaptığı üçüncü anlaşmayla bu ulusla arasındaki ilişkinin ilkelerini pekiştirmiştir. Anlaşmanın ayrıntıları anlatılırken Tanrı'nın aynı teklifi diğer uluslara yapıp yapmadığı, yapmadığı kabul edilirse bunun sebebi, İsrail halkı ilahî teveccühe mazhar olurken diğer halkların ne yapmakta oldukları gibi sorulara cevap verilmemiştir. İlahî teveccühe neden sadece bu ulusun mazhar olduğu, yaptıkları tüm kötülöklere rağmen bunu nasıl hak ettikleri de açıklanmamaktadır:

⁵ *Şimdi sözümü dikkatle dinler, antlaşmama uyarsanız, bütün uluslar içinde öz halkım olursunuz. Çünkü yeryüzünün tümü benimdir.* ⁶ *Siz benim için kâhinler krallığı, kutsal ulus olacaksınız. İsraililer'e böyle söyleyeceksin.'*⁹¹

Tanrı, kutsal ahide sadık kalmadıklarında İsrail halkının başına gelecekleri ayrıntılı açıklamaktadır. Tanrı'nın iradesi karşısında insanın konumunu ortaya koyan bu satırlar, bir taraftan tarihsel arenada insanın seçme özgürlüğünün bulunduğunu ifade ederken, diğer taraftan tarihteki yaşanmışlıkların sebepsiz olmadığını, bu olayların bir amaç ve bir sistem dâhilinde gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Fakat ne şekilde cezalandırılırlarsa cezalandırılınsınlar İsrail ulusunun nasıl hala Tanrı'nın tek varisi olarak kalabildiği, diğer uluslara karşı son derece tavizsiz olan Tanrı'nın İsrail halkını nasıl affedebildiği sorusu cevapsızdır. Tüm bu soruların sosyal, psikolojik ve özellikle siyasi boyutları olmakla birlikte çalışmamızın konusu açısından önemi, Yahudiliğin bu metinlerden üretilen tarih anlayışında doldurulmayı bekleyen çok önemli boşlukların olmasıdır:

⁹⁰ Tekvin 12/1-3.

⁹¹ Mısır'dan Çıkış 19/5-6.

“İsrail Halkının Kötülükleri

⁸ Evlerine ev, tarlalarına tarla katanların vay haline! Oturacak yer kalmadı, Ülkede bir tek siz oturuyorsunuz. ⁹ Her Şeye Egemen RAB'bin şöyle ant içtiğini duydum: ‘Büyük ve gösterişli çok sayıda ev ıssız kalacak, içinde oturan olmayacak. ¹⁰ Çünkü on dönümlük bağ ancak bir bat şarap, bir homer tohum ancak bir efa tahıl üretecek. ¹¹ Sabah erkenden kalkıp içki peşinden koşanların, gece geç vakte kadar şarap içip kızışanların vay haline! ¹² Onların şölenlerinde lir, çenk, tef ve kaval çalınır, şarap içilir. Ama RAB'bin yaptıklarına dikkat etmez, ellerinin yapıtına aldırılmazlar. ¹³ Halkım bilgisizliği yüzünden sürgün edilecek; saygın kişileri kılıktan ölecek, kalabalıklar susuzluktan kırılacak. ¹⁴ Bu yüzden doymak bilmeyen ölümler diyarı ağzını ardına kadar açtı; Yeruşalim'in soyluları, sıradan insanları ve gürültülü bir şekilde eğlenenleri oraya inecek. ¹⁵ Hepsi alçaltılacak; dize getirilecek, küstah bakışları alçaltılacak. ¹⁶ Ama Her Şeye Egemen RAB adaletinden ötürü yüceltilecek. Kutsal Tanrı doğruluğuyla kutsal olduğunu gösterecek. ¹⁷ Kuzular kendi otlaklarındaymış gibi otlayacak, zenginlerin ıssız kalan konutlarını yabancılar ele geçirecek. ¹⁸ Suçu yalanla örülmüş iplerle, günahı araba urganyla çekenlerin vay haline! ¹⁹ Diyorlar ki, ‘Tanrı elini çabuk tutup işini hızlandırsın da görelim. İsrail'in Kutsalı tasarladığını yapsın da görelim.’ ²⁰ Kötüye iyi, iyiye kötü diyenlerin, karanlığı ışık, ışığı karanlık yerine koyanların, acıya tatlı, tatlıya acı diyenlerin vay haline! ²¹ Kendilerini bilge görenlerin, akıllı sananların vay haline! ²²⁻²³ Şarap içmekte sınır tanımayanların, içkileri karıştırıp içmekten çekinmeyenlerin, rüşvet uğruna kötüyü haklı çıkaranların, haklıların hakkını elinden alanların vay haline! ²⁴ Alev alev yanan ateş, samanı nasıl yiyip bitirirse, kuru ot alevin içinde nasıl birden tutuşup yok olursa, onlar da kökten çürüyüp gidecek, çiçekleri toz gibi havaya savrulacak. Çünkü Her Şeye Egemen RAB'bin yagasını reddettiler, İsrail'in Kutsalı'nın sözlerini küçümsediler. ²⁵ Bu yüzden RAB'bin halkına karşı öfkesi alevlendi, elini kaldırıp onları vurdu. Dağlar titriyor, cesetler çöp gibi sokaklara serildi. Bütün bunlara karşın RAB'bin öfkesi dinmedi, eli hâlâ kalkmış durumda. ²⁶ RAB uzaktaki ulusları bir sancak işaretiyle, dünyanın en uzağındakileri ıslık sesiyle çağırarak; hızla, hemen gelecekler. ²⁷ Aralarında yorulan, sendeleyemeyen olmayacak; uyuklamayacak, uyumayacaklar. Gevşek kemer, kopuk çarık bağı

olmayacak. ²⁸ Okları sivri, yayları kuruludur. Atlarının toynakları çakmaktaşı, arabalarının tekerlekleri kasırga gibidir. ²⁹ Askerleri dişi aslan gibi, genç aslanlar gibi kükrüyor, homurdanarak avlarını kapıp götürüyorlar. Kimse avlarını pençelerinden kurtaramıyor. ³⁰ O gün İsrail'e karşı denizin gürleyişi gibi gürleyecekler. Karaya bakan biri karanlık ve sıkıntı görecektir. Işık, karanlık bulutlarla kaplanacak.”⁹²

Eski Ahit'te Tanrı kötülükleri sebebiyle diğer ulusları, topraklarını İsrail halkına vermekle cezalandırmakta fakat İsrail halkının bu toprakları gerçekte hak etmediğini de söylemeden geçmemektedir. Bu durum, yazarlarının kimliği hala yoğun tartışmaların konusu olan bu metnin çıkmazlarından, çelişkilerinden biridir:

⁴ “Tanrınız RAB bu ulusları önünüzden kovunca, ‘RAB doğruluğumuzdan ötürü bu ülkeyi mülk edinelim diye bizi buraya getirdi’ diye düşünmeyin. Çünkü RAB, bu ulusları yaptıkları kötülükler yüzünden önünüzden kovuyor. ⁵ Onların topraklarını mülk edinmeye gitmenizden nedeni doğruluğunuz, erdeminiz değildir. Tanrınız RAB bu ulusları kötülükleri yüzünden ve atalarınız İbrahim'e, İshak'a, Yakup'a ant içerek verdiği sözü yerine getirmek için önünüzden kovacak. ⁶ Şunu anlayın ki, Tanrınız RAB'bin bu verimli toprakları mülk edinesiniz diye size vermesinin nedeni doğruluğunuz değildir. Çünkü siz dik başlı bir halksınız.”⁹³

Eski Ahit'e göre Tanrı, Yahudiler önceki ahitlerini bozduklarında onlarla Musa'nın şahsında yeni bir ahit yapmış, bu halka duyduğu kayıtsız şartsız sevgiyi ve bağlılığı bir kez daha göstermiştir. Bu sevginin ve korumacılığın anlatıldığı pasajlarda Tevrat yazıcısı Tanrı'yı tamamen insanî durumlarla vasıflandırmıştır.⁹⁴ Yahudi tarih anlayışı, kadim kültürlerdeki tarih anlayışlarıyla (özellikle Yunan) bu yönüyle de benzerlik arz etmiştir.

⁹² İşaya 5/8-30. Benzer söylemlerin geçtiği metinler için bkz. Amos 8/ 4-11.

⁹³ Tesniye 9/4-6.

⁹⁴ Çalışmamızda ‘Tevrat yazıcısı’ ifadesini kullanmamızın sebebi, elimizde bulunan Tevrat'ın ilahî vahyin ilk ve gerçek şekli olmadığı, yüzyıllar içerisinde farklı kişilerce kaleme alındığı varsayımdır. Sadece Tevrat için değil tüm Kitabı Mukaddes için geçerli olduğu genel kabul gören bu durum, araştırmacıları hangi bölümün kim ya da kimler tarafından yazılmış olabileceğini tahlil etmeye yönlendirmiştir. Kitabı Mukaddes'in yazıcılarının hangi dönem ve şartlarda yaşamış olabileceklerinin tahlilinde pasajlarda kullanılan dilin, kullanılan üslup ve kavramların incelenmesi ve birbirleriyle karşılaştırılması yöntemi izlenmektedir. Kitabı Mukaddes'in bu yöntemle incelenmesi ve ulaşılan sonuçlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?* Çev.: Muhammet Tarakçı, Kabalıcı Yay., İstanbul, 2005.

³¹ “İsrail halkıyla ve Yahuda halkıyla yeni bir antlaşma yapacağım günler geliyor” diyor RAB, ³² ‘atalarını Mısır’dan çıkarmak için ellerinden tuttuğum gün onlarla yaptığım antlaşmaya benzemeyecek. Onların kocası olmama karşın, bozdular o antlaşmamı’ diyor RAB. ³³ ‘ama o günlerden sonra İsrail halkıyla Yapacağım antlaşma şudur’ diyor RAB, ‘Yasamı içlerine yerleştirecek, yüreklerine yazacağım. Ben onların Tanrısı olacağım, onlar da benim halkım olacak.”⁹⁵

¹⁸ Kırdaki hayvanlarla, gökteki kuşlarla, toprakta yaşayan canlılarla, halkım için o gün antlaşma yapacağım. Ülkeden yayı, kılıcı, savaşı kaldıracağım, güvenlik içinde yatıracağım onları. ¹⁹ Seni sonsuza dek kendime eş alacağım, doğruluk, adalet, sevgi, merhamet temelinde seninle evleneceğim. ²⁰ Sadakatle seninle evleneceğim, RAB’bi tanıyacaksın.”⁹⁶

Yahudilik, kendisinden önce sonsuz olarak algılanan tarihe ‘sınırlı zamanlılık’ ilkesini getirmekle birlikte Yahudi tarih anlayışında bu zamanlılık Tanrı’nın özel, tek bir kavme bahşettiği süreci ifade etmekte, bu düşüncenin bir adım sonrasında Tanrı’nın da sadece bu özel kavmin Tanrısı olması düşüncesine geçilmektedir. Diğer tüm tarih anlayışlarının aksine Yahudiliğin tarih anlayışında farklı farklı halklar, uluslar, devletler vs. yerine sadece ‘İsrail ve diğerleri’ vardır. Tanrı İsrail’in tanrısı, İsrail Tanrı’nın öz halkıdır. Tüm bir tarih anlayışının üzerine bina edildiği olaylara, yaşantılara, coğrafyalara bu temel ön kabule göre anlam verilmektedir. Günümüzde halen geçerli olan İsrail siyasetinde bu ön kabule göre oluşturulmuş tarih anlayışı yatmaktadır. İsrail halkı dünyanın varisi ve Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi, ‘diğerleri’ ise onlara hizmet etmek üzere yaratılmış varlıklar mesabesinde. Bu anlayışın gerisinde de yine azınlık psikolojisi içerisindeki insanların özgüvene duydukları ihtiyaç yatmaktadır, zira bugününe anlam veremeyen insanları gelecekle teselli etmek zorunluluğu vardır:

⁵ Yabancılar sürülerinizi güdecek, ırgatınız, bağcınız olacaklar. ⁶ Sizlerse RAB’bin kâhinleri, Tanrımız’ın görevlileri diye çağrılacaksınız. Ulusların servetiyle beslenecek, zenginlikleriyle övüneceksiniz. ⁷ Utanç yerine iki kat onur bulacaksınız, aşağılanma yerine payınızla sevineceksiniz, böylece ülkenizde iki kat

⁹⁵ Yeremya 31/31-33.

⁹⁶ Hoşea 2/18-20.

mülk edineceksiniz; sevinciniz sonsuz olacak. ⁸ *Çünkü ben RAB adaleti severim, nefret ederim soygun ve haksızlıktan. Sözümde durup hak ettiklerini verecek, onlarla ebedi bir antlaşma yapacağım.* ⁹ *Soylarından gelenler uluslar arasında, torunları halklar arasında tanınacak. onları gören herkes RAB'bin kutsadığı soy olduklarını anlayacak.*” ⁹⁷

Yahudiliğin tarih anlayışının üzerine kurulduğu esaslardan en önemlisi ‘Arz-ı Mev‘ud’ anlayışdır. Vadedilmiş topraklar esasında tarihte bir ereğin olduğunu ve tarihteki tüm olayların bu ereğe hizmet ettiğini savunan Yahudi tarih anlayışında söz konusu ereğin somutlaştırılmış halidir, zira yukarda bahsettiğimiz bunalım dönemlerinde insanları, adını koyamayacakları gizemli, soyut hedeflerle harekete geçirmeye çalışmaktansa, somut gerçekliği bulunan, sınırları belli bir hedefe kilitlemek çok daha akıllıcadır. Bu anlayışa göre Tanrı, ‘oğullarım’ dediği⁹⁸ İsrail halkına kutsal kıldığı bir beldeyi vadetmiştir ve bu halkın vadedilmiş toprağın tek hâkimi olması dünyanın da tek hâkimi olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu topraklara sahip olmak hem ilahî teveccühe nail olunduğunun, daha doğrusu bunun için ‘seçildiğinin’ bir sembolü, hem de dünya hâkimiyetinin Yahudilere verilmesinden hareketle, ahirette cennetin de sadece bu ırka has kılınacağına bir işaretidir:

“¹³ *RAB yanı başında durup, ‘Atan İbrahim'in, İshak'ın Tanrısı RAB benim’ dedi, ‘Üzerinde yattığın toprakları sana ve soyuna vereceğim.* ¹⁴ *Yeryüzünün tozu kadar sayısız bir soya sahip olacaksın. Doğuya, batıya, kuzeye, güneye doğru yayılacaksınız. Yeryüzündeki bütün halklar sen ve soyun aracılığıyla kutsanacak.* ¹⁵ *Seninle birlikteyim. Gideceğin her yerde seni koruyacak ve bu topraklara geri getireceğim. Verdiğim sözü yerine getirinceye kadar senden ayrılmayacağım.*”⁹⁹

“²² *“Bu nedenle İsrail halkına de ki, ‘Egemen RAB şöyle diyor: Ey İsrail halkı, sizin hatıranız için değil, gittiğiniz uluslar arasında kirlettiğiniz kutsal adımın hatırı için bunları yapacağım.* ²³ *Uluslar arasında kirlenen, onlar arasında kirlettiğiniz büyük adımın kutsallığını göstereceğim. Onların gözü önünde*

⁹⁷ İşaya 61/5-9.

⁹⁸ Mısır’dan Çıkış, 4/21-23; Yeremya, 31/8-9.

⁹⁹ Tekvin 28/13-15.

kutsallığımlı sizin aracılığınızla kanıtladığımda, uluslar benim RAB olduğumu anlayacaklar. Egemen RAB böyle diyor. ²⁴ ‘Sizi uluslar arasından alacak, bütün ülkelerden toplayıp ülkenize geri getireceğim. ²⁵ Üzerinize temiz su dökceğim, arınacaksınız. Sizi bütün kirliliklerinizden ve putlarınızdan arındıracağım. ²⁶ Size yeni bir yürek verecek, içinize yeni bir ruh koyacağım. İçinizdeki taştan yüreği çıkaracak, size etten bir yürek vereceğim. ²⁷ Ruhumu içinize koyacağım; kurallarımı izlemenizi, buyruklarıma uyup onları uygulamanızı sağlayacağım. ²⁸ Atalarınıza verdiğim ülkede yaşayacak, benim halkım olacaksınız, ben de sizin Tanrınız olacağım.’¹⁰⁰

İsrail halkının vadedilmiş topraklara hâkim olmasıyla yeryüzünde Tanrı Krallığı kurulacak ve tarih amacına ulaşmış olacaktır. Tanrı Krallığı’nın kurulmasıyla savaşlar sona erecek, adalet sağlanacaktır.¹⁰¹ Amacın ilahî olmasından dolayı ona bir şekilde hizmet eden olayları (Kudüs’ün düşmesi, Yahuda krallığının yok olması ve arkasından yaşanan sürgünler vs. dâhil) bünyesinde barındıran tarihsel sürecin kendisi de kutsaldır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Yahudiliğin, mevcut tarih anlayışlarına getirdiği ikinci büyük yenilik bu türden bir ‘kutsal tarih’ düşüncesidir. Kadim kültürlerde karmaşık ve rastlantısal ilerlediği kabul edilen tarihe ilk kez kutsallık atfedilmiştir. İlahî amaç anlayışı Yahudi halkını, tarihin farklı dönemlerinde yaşadıkları tüm acılarda bile bir kutsallık, bir hikmet aramaya itmiş, belki de bu motivasyonla bu halk tarihte geçirdiği yıkımlardan, sürgünlerden, soykırımlardan sonra dahi ayakta kalmayı başarabilmiştir. Anlaşıldığı üzere tarih felsefesi dâhil hiçbir düşünsel çaba salt düşünce olarak kalmamış, halkların sosyal ve siyasî hayatlarına fazlasıyla yansımıştır.

Yahudi halkının kurtuluşa erip nihai amaca ulaşması olarak değerlendirebileceğimiz eskatolojik anlayışın gelişmesi bu halkın millet olarak çok büyük imtihanlardan geçtiği, büyük baskılara maruz kaldığı ve ibadetlerin dahi yasaklandığı esaret yıllarına, özellikle M.Ö.175-164 arasında kral Antiokhos Epiphanes dönemine rastlamaktadır. Bunun öncesinde Yahve’nin bu halka bir

¹⁰⁰ Ezekeil,36/22-28.

¹⁰¹ İşaya, 2/1-14

daha sıkıntı yaşatmayacağını, onu ‘sonsuz bir sadakatle seveceği’ni,¹⁰² sürgünden kurtardığı halkın ‘sevinçle haykırarak Siyon’a varacağı ve yüzlerinde sonsuz sevinç olacağı’ni,¹⁰³ ‘kulunu, tüm milletlere ışık yapacağı’ni¹⁰⁴ ifade eden söylemler öne çıkarılmıştır. Fakat sürgünlerin ve yıkımın uzaması, beklenen kurtuluşun bir türlü gerçekleşmemesi ve Yahudi halkının yaşadığı şartların gün geçtikçe daha ağırlaşması, ciddi bir inanç bunalımına yol açmış ve olaylar karşısında yeni söylemler geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Pers egemenliği altında geçen iki yüzyıllık dönemde bu yaşananların ‘Kutsal Yasa’dan uzaklaşılması sebebiyle verilen Tanrısal bir ceza olduğu söylemi yayılmış ve yasalara bağlılık sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat bu girişim Yunanlıların Filistin’e düzenledikleri akınlar ve İskender’in askeri ve siyasi zaferleriyle hızla yayılan Helen kültürünün etkisiyle başarısız olmuş ve Kutsal Yasa sorgulanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda Yahudiler de kendi içlerinde bölünmüşler, yasa taraftarlarıyla yenilik taraftarları arasındaki amansız çatışmalarda kaybeden yine Yahudi halkı olmuştur. Yenilik taraftarlarının siyasi iktidar tarafından desteklendiği Epiphanes döneminde her türlü ibadet yasaklanmış, bu yasaklamalar yasa taraftarlarının silahlı isyanlarına zemin hazırlamıştır. Yasa taraftarlarının isyanları başarılı olmakla birlikte Yahudi halkı yüzyıllar boyu kaos içerisinde kalmıştır. Askeri, siyasi, düşünsel kaosun içinden çıkılmaz hal aldığı bu yıllarda (M.Ö II. yy) evrensel tarih anlayışı, kıyamet algısı ve en önemlisi içerisinde yaşanacaklara tamamen Tanrı’nın hâkim olduğu, çelişkilerle dolu bir ahiret inancı yayılmış ve tüm bu inanışlar bu dönemde kaleme alınan metinlerde yerini almıştır. Kıyamet düşüncesinin aktarıldığı ilk metinler ‘sofular’ adı verilen bir cemaat içerisinde ortaya çıkan Daniel ve Hanok kitaplarıdır.¹⁰⁵ Bu metinlerde dünyanın sonunun yaklaşmakta olduğu, Tanrı’nın krallığının çok yakında kurulacağı¹⁰⁶, insanoğlunun eskatolojik zaferi elde edeceği, ilahi mahkemenin kurulup kötülerin cezalandırılacağı vurgulanmaktadır. Güneşin kaybolup gündüzün geceye dönmesi gibi kıyamet alametleri¹⁰⁷ ile cennetin ve cehennemin özellikleri¹⁰⁸ ayrıntılı

¹⁰² İşaya, 54/8.

¹⁰³ İşaya, 51/11.

¹⁰⁴ İşaya, 49/6.

¹⁰⁵ Eliade, II, s.305.

¹⁰⁶ Daniel, 7/27; 2/44.

¹⁰⁷ Daniel, 7/9-14.

anlatılmaktadır. Dünyanın sonu yakındır ve insan¹⁰⁹ bir an önce nedamet getirmeli, tevbe etmelidir. Bu metinlerde evrensel tarih anlayışına bir yönelim olsa da merkezde yine Yahudi halkı vardır, tarihin sonu yakındır ve tarihin sona ermesi İsrail halkının kurtuluşa ermesiyle eşdeğerdir. Tanrı'nın ezelî planı budur fakat önce İsrail halkı günahlarının bedelini ödemelidir.¹¹⁰ Kıyamet alametleri algısı bu metinlerde de bulunmaktadır, fakat bunlar kozmik alametlerle sınırlı değildir; Kudüs'e başka ulusların saldırması, Babil'in çöküşü, ardından bu ulusların tamamen yok edilmeleri, Tanrısal egemenliğin ve Mesih'in saltanatının kurulması vs. olaylar da kıyametin başlıca alametleri arasındadır. Bazı metinlerde kurtuluşa diğer milletler dâhil edilse de¹¹¹ asıl ulus İsrail halkı, merkez de Kudüs'tür. Tarihin sona erdiği kıyamet anında Yahve yeri göğü sarsacak¹¹², ardından yeni bir yeryüzü ve yeni bir gökyüzü yaratacak¹¹³, sonsuza kadar sürecek¹¹⁴ bir çağ; eskaton çağı başlayacaktır. Konuyla ilgili yorum farklılıkları bulunmakla birlikte bu sonsuz eskaton çağının uhrevi bir âlemde değil, merkezi Kudüs olan imar edilmiş bir dünyada¹¹⁵ yaşanacağı görüşü hâkimdir. Yine milliyetçi Yahudiler vahyin ve vahyin işaret ettiği kurtuluşun yalnızca İsrail halkına ait olduğunu savunurken, özellikle reform sonrasında güçlenen evrenselci kanat tüm milletlerin bir gün tek Tanrı Yahve'yi (Yehova) tasdik edeceklerini ve onların da kurtuluşa ereceklerini savunmuştur.¹¹⁶ Eskatonun gecikmesi bu konudaki zıt eğilimleri güçlendirmekte birlikte onun bir gün mutlaka geleceğine duyulan inanç ve beslenen umut hiçbir zaman tamamen bitmemiştir.

¹⁰⁸ Daniel, 7/13-14.

¹⁰⁹ Bu metinlerde 'insan' ya da 'insanoğlu' ifadesiyle kastedilen İsrail halkıdır. (Bkz. Eliade, II, s.301.)

¹¹⁰ Yahudi halkı için günümüzde de önemini koruyan 'Yom Kippur' da günahların affi için ağlamalar ve inlemeler eşliğinde dua edilmiş, oruç tutulmuştur. Tanrı katında affedilmek için başvurulan yollardan birisi de yine belirli bir günde düzenlenen törende günahların, çölde avlanmış bir tekeye aktarılmasıdır, 'günah keçisi' ifadesi bu uygulamadan doğmuştur. Yahudiliği günah çıkarma uygulamaları şekil değiştirerek Hristiyanlığa geçmiştir. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade-Cauliano, *age*,s.285 vd.

¹¹¹ İşaya, 3/9; 51/4-6.

¹¹² İşaya, 34/4; 51/6.

¹¹³ İşaya, 65/17.

¹¹⁴ İşaya, 60/20.

¹¹⁵ İşaya, 62/2.

¹¹⁶ Eliade, II, s.296.

Yahudilerin yakın bir gelecekte tüm baskılardan kurtulup dünyanın tek hâkimi olacağı, Mısır'dan çıkış esnasında denizi yollara dönüştüren Yahve'nin onlara büyük zafer yolunda yine yardım edeceği umudunun bir yansıması olan eskatonun bir türlü gerçekleşmemesi derin inanç bunalımlarına yol açmıştır. Yahudi halkının varlığa ve yaratılışa verdiği anlamdan şüpheye düştüğü bu dönemlerde kaleme alınan metinlerde hem bu bunalımın izlerini hem de davranış ve düşünce bazında çıkış yolu bulma çabalarını görmek mümkündür.¹¹⁷ İşıya'nın adeta bir rüyalar ülkesine olarak anlattığı eskatona duyulan inanç azaldıkça, İsrailoğullarının ahlakî açıdan bozulduğu ve bu yüzden eskatonun geciktiği, Yahve'nin önce İsrailoğullarına zulmeden halkları helak edip eskatonu sonradan kuracağı gibi yorumlara gidilmiştir. Baskı altındaki bir halka sunulan bu tür çıkış yollarından belki de en önemlisi, yıllar boyu gerçekleşen tarihsel yaşamışlıklarla giderek bir kavim dinine dönüşen Yahudilikten, Hristiyanlık gibi evrensel bir din çıkmasına neden olan 'Mesih' beklentisidir.¹¹⁸ Buna göre İsrailoğullarının bütün günahlarını üstlenecek olan '*ebdeh Yahve*' (Yahve'nin kulu) sayesinde halk selamete erecektir,¹¹⁹ zira o tek başına tüm bu günahların bedelini ödeyecektir. Mesih (mesiah: Tanrı'nın meshedilmiş kulu) anlayışında da kurtuluş Yahve'nin eseridir, zira Yahve Davut'un soyundan bir kral gönderecek, bu kral dünyadaki tüm kötülöklere özellikle Şeytana savaş açacak, bu savaştan büyük bir zaferle çıkacaktır. Eskaton inancının anlatıldığı metinlerde Şeytan en önemli figürlerden biridir, zira eskatona en çok yaklaşılan ahir zamanda gerçekleşecek kıyamet alametleri arasında Şeytan ve onun yönettiği iblislerin dünyaya hâkim olmaları da sayılmaktadır.¹²⁰ Şeytanın karşısındaki eskatolojik kişilik olan 'kurtarıcı kral' Şeytanı yenecek ve tüm dünyada adaleti sağlayarak eskatonu başlatacaktır.¹²¹

¹¹⁷ Eskaton beklentisinin yerini umutsuzluğa bıraktığı, Yahve'ye karşı beslenen hayal kırıklığıyla karışık tevekkülün izlerini görmek için bkz. Eyüp Kitabı 3/6; 7/15; 8/17; 2/11.

¹¹⁸ Mircea Eliade, II, s.293.

¹¹⁹ Eskaton inancının yerini karamsarlığa bıraktığı ilk dönemlerde 'Ebdeh Yahve' ile kastedilen sürgün edilen Yahudi seçkinlerinden biridir ve İşıya'nın büyük bölümü bu hayali kişiliği anlatır.

¹²⁰ Eyüp, 1/6; 2/1; Zekeriya, 3/1.

¹²¹ Yahudiliğin kendi ürettiği bir inanmış gibi görünse de 'kurtarıcı kral' figürü doğu kökenli bir anlayıştır. Kadim İran dininde de kötülük Tanrısı'nı yenip dünyaya adaleti getirecek yarı Tanrı yarı insan bir kral beklentisi bulunmaktadır. Yine eskatolojik inancının asli unsurları olan 'Şeytanın Ülkesi' ve 'Tanrının Ülkesi' düalizminde de İran kültürünün izleri görülmektedir. Özellikle Esseniler, kıyametin yaklaştığı günlerde Tanrı'nın tarafında yer alan 'aydınlığın oğulları' ile Şeytanın tarafında yer alan 'karanlığın oğulları' arasındaki amansız mücadelede, aydınlığın oğullarının temsil ettiği iyilerin galip geleceğini ve eskatonun bu şekilde başlayacağını savunmuşlardır. Tarihi kökenleri Zerdüş inancına kadar uzanan bu düalizm örnekleri ortaçağ ve

Mesih'in Şeytani yenmesiyle birlikte başlayacak eskatonun ve kurulacak Tanrısal krallığın bu dünyada mı yoksa yepyeni uhrevi bir âlemde mi olacağı ise konuyla ilgili metinlerin farklı yorumlara açık anlatımları nedeniyle¹²² ihtilaflıdır. Fakat Yahudiliğin tarih anlayışının dünyeviliği esas alan genel bakış açısı dikkate alındığında Tanrı krallığının bu dünyada kurulması ihtimali daha yüksektir, dolayısıyla Mesih kral Tanrı'nın bu dünyadaki temsilcisi konumundadır.¹²³ Mesih beklentisini salt bir inanç olarak ele almamak gerektiği kanısındayız, zira bu beklenti yaşadığı hayatın sıkıntılarına çözüm bulamayan ve bu nedenle kendi tarihinin öznesi olamayan zor durumdaki bir halkın psikolojisini yansıtması bakımından önemlidir.¹²⁴ Konunun psikolojik boyutunun her yönüyle incelenmesini bu alanın uzmanlarına bırakmakla birlikte, tarih felsefesi açısından önemini vurgulamakta yarar görüyoruz. Mesih beklentisiyle birlikte şekillenen kurtarıcı kral figürü ve bu kralın tüm günahların kefareti acı çekerek ödeyeceği inancı, bir taraftan Tanrı'nın tarihin tek öznesi olduğunu savunan yeni bir dinin oluşumuna zemin hazırlarken, diğer taraftan Tanrı adına halka yapılan baskıları arttırmış ve bu durum Tanrı'nın tarihin tamamen dışına itilmesini öngören tepkisel anlayışları tetiklemiştir.¹²⁵

yeniçağın tarih anlayışlarına da yansımış, modern tarih anlayışlarında da şekil değiştirerek devam etmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Eliade-Cauliano, *age.*,s.294.)

¹²² Kurtarıcı kral Mesih'in Şeytani yenip eskatonu başlatacağını ve Tanrı krallığını kurup onu Yahve'nin temsilcisi olarak yöneteceğini anlatan metinler için bkz. İşaya, 24/23; 33/22, 43/15, 44/6.

¹²³ Kral, hükümdar, halife vs. yöneticinin, Tanrı'nın bu dünyadaki temsilcisi olması, kadim kültürlerden başlayarak hemen tüm dinlerde ve toplumlarda kabul gören bir anlayıştır. Bu anlayış salt bir dini inanç olarak kalmamış, bundan üretilen yönetim biçimlerinde yöneticinin tüm yaptıklarına meşruiyet kazandırılmıştır, zira bu anlayışta yönetici tüm icraatlarını Tanrı'dan aldığı emirler doğrultusunda gerçekleştirmektedir ve daha önemlisi yöneticiye karşı çıkmak Tanrı'ya karşı gelmek anlamına geldiği için, bunu yapan küfre girmiştir ve en ağır şekilde cezalandırılmalıdır.

¹²⁴ Günümüzde muhafazakâr Yahudi gruplarının büyük bölümü ve özellikle Ortodox Yahudileri kıyamet, yeniden diriliş, hesaba çekilme, cennet ve cehennem gibi eskatolojik unsurların tamamına inanmaktadır. Fakat reformist Yahudiler insan ruhunun ölümsüz olduğunu, beden ölse bile ruhun ölmeyeceğini, cesedin toprağa dönmesiyle birlikte ruhun da Tanrı'ya döneceğini savunurlar. Bu gruplar kutsal metinlerde geçmediğini belirttikleri cennet ve cehennemi yani ilahi ödül ve cezayı reddederler. Günümüz Yahudilerinin ahiret inançları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Taşpınar, *Duvarın Öteki Yüzü, Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Gelenek yay., İstanbul, 2003,s.154 vd.

¹²⁵ Gerek kültürel genetiğin gerekse yaşanmışlıklardan geriye kalan tecrübelerin toplumların kurdukları medeniyetlere büyük oranda yansıdığı bilinmektedir. Geçmişte olduğu gibi bugün de insanın Yaratıcı ile diğer yaratılanlarla ve hatta kendisiyle kurduğu ilişki biçimi medeniyetlerin kodlarını belirlemektedir. Batılı beyazlar ile kendileri arasında ontolojik bir farkın varlığına inanan siyahilerin İngiltere, Fransa gibi ülkelerle gelişmişlik yarışına girmeyi hiç denememeleri bu yansımanın ilginç örneklerinden biridir. Hristiyanlık açısından düşündüğümüzde din adamları

Anlaşıldığı üzere Yahudiliğin tarih anlayışı teolojiden ziyade, yaşanmış olayların şekillendirdiği bir anlayıştır. Genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız Yahudiliğin tarih anlayışının temel özelliği dünya hayatını ve içerisinde yaşananları/yaşanacakları ön plana çıkarmasıdır. Bu anlayış kendisinden önceki kadim doğu kültürlerinden etkilenmiş, kendisinden sonraki tüm tarih anlayışlarını da etkilemiştir. Yahudiliğin temel savunularından etkilenmekle birlikte kendi dinî ve siyasî argümanlarını öne çıkaran bir diğer teolojik tarih anlayışı ise Hristiyanlığa aittir.

1.3. Hristiyanlığın Tarih Anlayışı

Felsefenin tüm alanlarını derinden etkileyen Hristiyanlığın, tarih felsefesi üzerindeki belirleyiciliği tartışılmazdır. Zira yaşadığımız çağın tarih anlayışına evrensel boyutta yön veren felsefe ister idealist, ister materyalist eğilimde olsun, tümüyle Hristiyanlık potasından geçmiştir.¹²⁶ Bu bakımdan Hristiyanlığı yalnız bir din olarak değil, aynı zamanda bir felsefî sistem olarak görmek daha isabetli bir yaklaşımdır. Hristiyanlığın ilk dönem tarih anlayışı antikçağın döngüsel tarih anlayışıyla birebir örtüşmektedir. Özellikle ilk kilise babalarından Origenes, evrenin bir anda yaratılmadığını, insan ruhunun Tanrı'nın sonsuz yaratımlarından sadece biri olup, farklı dünyalar arasında sürekli gidip geldiğini ve ruhun bu yolculuklardan biri esnasında tesadüfen dünyaya düştüğünü savunmuştur.¹²⁷

Tarih felsefesine Yahudilikle birlikte giren çizgisel tarih anlayışı ilkçağın sonlarına doğru Hristiyanlığa da geçmekle birlikte ikisi arasında son derece önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır. Zira Yahudiliğin pratik uygulamalarla kurmaya çalıştığı düşünce sistemlerini¹²⁸ Hristiyanlık metafizikle kurmayı denemiştir ve onun baştan sona yeniden şekillendirdiği düşünce sistemlerinden birisi hiç şüphesiz tarih anlayışıdır. Öncelikle Hristiyanlığın kendisi iki bakımdan tarihsel bir dindir. Birincisi Hristiyanlık Yahudiliğin gelişim çizgisi içerisinde 'belirli bir zaman diliminde' ortaya çıkmış ve zamanla Yahudilikten kopmuş bir

nezinde Tanrı'ya duyulan öfke seküler temelli devletler kurulmasında son derece etkili olmuştur. Tecrübe ve kabullerin medeniyetler üzerindeki yansımalarının ayrıntılı bir tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, 'Medeniyetlerin Ben İdraki', *Dîvân*, I, s.1-63, İstanbul, 1997.

¹²⁶ Orhan Hançerlioğlu, *age*. s.321.

¹²⁷ Orhan Hançerlioğlu, *age*. s.321.

¹²⁸ Yahudiliğin tarih anlayışını ortaçağda sistemleştiren kişi Musa b. Meymun'dur. (Maimonides, 1135-1204)

dindir. Yani kendisine ait bir tarihi vardır. İkincisi Hristiyan inancına göre Tanrının Oğlu kabul edilen Christus sonsuz zamanın belli bir noktasında, bir beden veya cisim içerisinde yeryüzüne inmiş, insanlara İncil'i bırakmıştır. Yine 'belirli bir gelecekte' yeryüzüne tekrar inecek ve krallığını kuracaktır.¹²⁹ Görüldüğü üzere Hristiyanlık insanlığın başı sonu belli bir zaman diliminde, tarihsel bir zaman içerisinde var olduğunu savunmaktadır. Bu yönüyle insanî gerçeklik tümüyle tarihsel bir gerçekliktir.¹³⁰

Hristiyanlık, tarihin Tanrı tarafından önceden belirlendiği (*predestinatio*) düşüncesini getirerek Antik Yunan düşüncesinden ayrılmıştır ve gerçekte kökleri Antikçağın Yunan felsefesine kadar uzanmakta olan Batı felsefesinin Ortaçağ dönemi tamamen bir Hristiyanlık felsefesi haline gelmiştir. Yunan filozoflarından Permenides'in 'varlık', Sokrates ve Platon'un 'iyi', Aristo'nun 'ilk neden' ve Plotinus'un 'bir' idelerini de bünyesinde barındıran Hristiyanlığın Tanrısı tüm felsefi alanlarla birlikte tarih felsefesine de egemen olmuştur.¹³¹

Hristiyanlığın tarih anlayışının doğru analiz edilebilmesi için onun kendi tarihinin çok iyi bilinmesi gerekir. Zira Hristiyanlık bir din olsa da onun tarih anlayışı vahiyle belirlenmiş değildir, bilakis Yahudiliğin tarihteki büyük imtihanları neredeyse tamamen Hristiyanlığa da geçmiş, bu yaşanmışlıklara verilen anlamlardan getirilen yorumlardan, geliştirilen savunma mekanizmalarından Hristiyan tarih felsefesinin özü oluşturulmuştur.¹³² Teolojik tüm tarih anlayışlarında olduğu gibi Hristiyanlığın da tarih anlayışını ortaya koyarken başvuracağımız ilk ve en önemli kaynak kutsal metinlerdir. Bu metinlerdeki anlatımlar iki bakımdan önem taşımaktadır: İlk olarak Hristiyanlığın tarihine ve tarihsel İsa'ya dair önemli ipuçları vermektedir, ikincisi ise bu

¹²⁹ Hristiyanlığın İsa'sının insan ile Tanrı arasında konumlandırılan kimliği, ölümsüz olduğu inancı ve bu inancın Kitabı Mukaddes'ten getirilen delilleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altındal, Aytunç, *Üç İsa*, Çev.: Sibel Özbudun, Alfa Yay., İstanbul, 2004, s.71-119.

¹³⁰ Hristiyanlık inancında Hz. İsa'ya yüklenen misyon, konum ve atfedilen olaylar ile bunların zaman ve coğrafyalara göre gösterdiği değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Aydın, *Tarihsel İsa, İmanın Mesihinden Tarihin İsa'sına*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s.89-152.

¹³¹ Orhan Hançerlioğlu, *age*, s.318.

¹³² Yahudilikten Hristiyanlığa miras kalan düşünce ve anlayışlarla çeşitli dönemlerde bu anlayışlarda meydana gelen farklılaşmalardan kaynaklanan mezhep kavgaları hakkında bilgi için bkz. Hans-Joachim Schoeps, *Yahudi-Hristiyanlığı*, Çev.: Ekrem Sarıkcıoğlu, İz Yay., İstanbul, 2012, s.17-103.

metinlerde Hristiyanlık müntesiplerinin tarihsel olaylara getirdikleri yorumlardan hareketle bu dinin tarih anlayışını analiz etmek mümkün olmaktadır.

Günümüzde Hristiyanlık, tarihi başlatan olay olarak İsa'nın doğumunu öne çıkarsa da gerçekte Hristiyanlığın tarihi, Yahudilerin sosyal ve siyasi açıdan en karmaşık dönemlerinden birinde Nasıra'lı bir Yahudi olan İsa'nın Mesihliğini ilan etmesiyle başlamaktadır. Sinoptik İncillerin anlatımına göre Yahudilerin baskı altında yaşadıkları M.S.28-29 yıllarında Şeria ırmağı kıyısında Vaftizci Yahya adında bir çileci insanları tövbe edip Tanrı'nın yoluna girmeye ve vaftiz olmaya çağırıyordu.¹³³ Eskatolojik krallığın yakında kurulacağını ilan eden fakat Mesihlik iddiası taşımayan bu zatın çağrısı son derece etkili olmuştur. İsa da krallığın dört bir yanından onun davetine icabet eden binlerce kişiden biridir. Vaftiz esnasında Tanrı'nın ruhu bir güvercin olup onun yanına inmiş ve 'Sevgili Oğlum budur' demiştir.¹³⁴ Vaftiz esnasında Mesih olduğunu anlayan İsa birtakım nefis imtihanlarından geçirilmek üzere çöle çekilmiş ve kendisini yolundan döndürmeye çalışan İblis'in tüm tuzaklarından kurtulmayı başarmıştır.¹³⁵ Roma kralının Vaftizci Yahya'nın giderek artan nüfuzundan çekinip onu idam ettirmesinin ardından İsa, Celile bölgesinde vaaz ve tebliğlerine başlamış ve insanlara Tanrısal egemenliğin yakında geleceğini, kurulacak Tanrı krallığında yaşayabilmek için bir an önce tevbe edilmesi gerektiğini haber vermiştir.¹³⁶ Bu müjde (*Evangelos*), zaman zaman sekteye uğrasa da yıllardan beri bir şekilde devam eden Yahudiliğe ait eskatolojik umutları yeniden canlandırmıştır. Çevresinde toplananların mucize taleplerini¹³⁷ yerine getiren İsa'nın saygınlığının ve inandırıcılığının artması dönemin dini ve siyasi açıdan en etkili iki grubunu son derece rahatsız etmiştir. Tanrı krallığından bahsetmekle beraber bu yetkinin kendisine verilmesini istemeyen İsa, etrafındaki kalabalıklardan uzaklaşarak tebliğine en önemli dini merkez olan Kudüs'te devam etmek istemiştir. M.S. 30

¹³³ Luka 3/1-3.

¹³⁴ Matta 3/16; Markos 1/11; Luka 3/22.

¹³⁵ Bu imtihanlar arasında kendisinden mucize istenmesi, iktidar ve dünya metarı teklif edilmesi, Tanrı'nın yolundan vazgeçmesi karşılığında Roma imparatorluğunu yıkma gücüne sahip olması vs. vardır. Bkz. Matta 4/1-10; Markos 1/12; Luka 4/1-13.

¹³⁶ Markos 1/15; Matta 4/17.

¹³⁷ İsa'nın gösterdiği mucizeler arasında hastaların iyileştirilmesi, felçlilerin ayağa kaldırılması, cinlenmiş insanların bunlardan kurtarılması, birkaç ekmek ve balıkla beş bin kişinin doyurulması sayılmaktadır. İsa'nın gösterdiği mucizeler için bkz. Luka 9/11.

veya 33 yılında Fısıh bayramını Kudüs'te kutlamak isteyen İsa, şehre bir Mesih edasıyla girmiş¹³⁸, tapındaki kahin ve satıcıları ağır hakaretlerin ardından kovmuş¹³⁹, ardından son vaazını vermek, kendisine inanan sınırlı sayıdaki havarisıyla son akşam yemeğini yemek ve son gecesini geçirmek üzere Zeytin Dağı'na yönelmiştir.¹⁴⁰ İncil anlatımlarına göre İsa, yakında en güvendiği havarisinin bile kendisine ihanet edeceğinin, tutuklanacağı ve öldürüleceğinin farkındadır.¹⁴¹ Büyük bir kederle son gecesini dua ederek geçirir, havarilerinden de aynısını yapmalarını ister fakat umduğu karşılığı bulamaz.¹⁴² Kısa süre sonra tutuklanır, dönemin en yüksek hukuk kurumu olan *Sanhedrin*'de yargılanır ve Yahuda valisi Pontius Platus tarafından küfre girmek ve ayaklanma çıkarmak gerekçesiyle idama mahkûm edilir. Kendisiyle farklı şekillerde alay edilen İsa, iki haydutla beraber çarمیha gerilerek idam edilir.¹⁴³ Normal tarihsel süreçlerde dini liderin ölümü ona inananların dağılması ve yürütülen hareketin de liderle birlikte yok olup gitmesi anlamına gelirken Hristiyanlıkta bunun tam tersi gerçekleşmiş, beklenmedik bir gelişme tüm tarihi süreci ve onunla şekillenen tarih anlayışını değiştirmiştir: Çarمیha gerilenin yeniden dirilmesi. Bu inanışa göre Mesih ilk doğumunun ardından Celile'de Tanrı'nın Müjdesi'ni insanlığa bildirmiş,¹⁴⁴ bu ılandan kısa süre sonra çarمیhta idam edilmiş fakat bu idamın üçüncü günde tekrar dirilerek, bitmekte olan tarihsel süreci yeni bir boyutta tekrar başlatmıştır. İncil metinlerinde Tanrı Krallığı'nın mahiyeti hakkında önemli ihtilaflara rastlanmaktadır; Markos 9/1'de krallık yakında kurulacaktır, yani eskaton yakındır, Markos 13/32'de onun ne zaman kurulacağını Baba'dan başkası bilemez. Matta 11/12'de zorba kişiler buna direnseler de krallık kurulma

¹³⁸ Markos 11/9-10.

¹³⁹ Markos 11/15; Markos 12/9.

¹⁴⁰ Matta 26/30. İncil'deki bu anlatımlarda işlenen olayların her birinin simgesel anlamı ve değeri vardır. Bu olaylar sonraki dönemlerde birer ritüele dönüştürülmüş ve özellikle kilise ayinlerinde tekrarlanmıştır. Örneğin son akşam yemeğinde İsa'nın ekmeği ve şarabı havariler arasında paylaşırması ekme-k-şarap ayinine (*efkaristiya*) dönüştürülmüş, ekmeğin İsa'nın eti, şarabın onun kanı olduğu algısından hareketle bu ayinin sonunda İsa'nın bedeni ve ruhuyla özdeş olduğuna inanılmıştır. Son akşam yemeği ile ilgili İncil anlatımları için bkz. Markos 14/22-24; Matta 26/26; Luka 22/19. Ekmeğin bölünmesinin Tanrı'ya tapınmanın en önemli göstergesi olduğu hakkında bkz. Elçilerin İşleri 2/42. Vaftiz ve ekme-k-şarap ayininin sembolik değeri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nur Erkızan-A. Kadir Çüçen, *age.*, s.212.

¹⁴¹ Matta 26/34; Markos 14/26-31.

¹⁴² Matta 26/38-43; Markos 14/32-42; Luka 22/40-46.

¹⁴³ Matta 14/61-62; Matta 26/57-68; Luka 22/54, 66-71.

¹⁴⁴ Markos 1/15.

sürecindedir, Luka 17/20-21’de ise Tanrı Krallığı görünür bir şey değildir, krallık insanın içindedir. Bu metinlerde iki farklı yoruma açık ifadeler vardır: Birincisi Tanrı’nın Krallığı’nın kurulmasıyla birlikte tarihsel sonun yakında geleceği, ikincisi ise İsa’nın tüm insanlık adına asli günahın cezasını çarmıha gerilen bedeniyle çektiği ve eskatonun şimdiki zamanda gerçekleştiğidir. Zira İsa acı çekeceğini önceden bilmiş ve bunu kabul etmiştir, yani tüm insanlığın kurtuluşu için kendini feda etmiş ve eskatonu başlatmıştır. Kutsal metinlerde her iki yorumu da doğrulayan anlatımlar mevcuttur ve daha önemlisi insanlığın ortak günahına kefarete üzere acı çeken Tanrısal insan figürünün pek çok mitolojide bulunmasının, Hristiyanlığın mesajının evrensel boyutlara taşınmasındaki etkisi büyüktür.

İsa’nın dirilişinin ardından gelişen olaylar çoğunlukla Kutsal Kitap’ın ‘Elçilerin İşleri’ bölümünde anlatılmaktadır. Elçilerden kasıt havarilerdir, zira İsa’nın çarmıha gerilmesinin ardından yeniden dirilişe tanıklık eden¹⁴⁵ ve insanları Tanrı’nın Krallığı’nda yaşamak üzere tövbeye çağıran¹⁴⁶ havarilerdir. Metinlere göre az sayıdaki bu insanlar İsa’nın izinden giderek kutsal yasalara titizlikle uymaya devam etmişler, mallarını ihtiyaç sahiplerine dağıtarak sade bir hayat sürmüşler ve sık sık toplanıp Tanrı’ya nedamet getirmişlerdir.¹⁴⁷ Bunların tamamı katı Yahudi grupları tarafından küfre girmekle itham edilmiş, zaman zaman tutuklanmış, aralarından bazıları işkencenin ardından idam edilmiştir.¹⁴⁸ Onlara bu şekilde davranılmasına öncülük edenler arasında, sonraki dönemde tövbe edip Hristiyanlığın ikinci kurucusu olacak Saul (Pavlus) de vardır.¹⁴⁹ Az sayıdaki bu insanların Hristiyanlığı özellikle putperestler arasında yayma girişimleri baskılar nedeniyle büyük oranda başarısız olmakla birlikte, İsa’ya inananlar Yunanca’da ‘Mesih bekleyenler’ ya da ‘Mesihçiler’ anlamına gelen ‘Hristiyan’ adını bu zor dönemde almışlardır.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Elçilerin İşleri 2/24-32.

¹⁴⁶ Elçilerin İşleri 2/38; 3/13-19.

¹⁴⁷ Elçilerin İşleri 2/42-46.

¹⁴⁸ Elçilerin İşleri 4/1-3; 5/17-41; 12/1; 6/13-14; 7/58-60.

¹⁴⁹ Elçilerin İşleri 8/1.

¹⁵⁰ Eliade, II, s.392.

Başlangıçta Hristiyanlara zulmetmesiyle öne çıkan Pavlus, çarmıh hadisesinden birkaç yıl sonra (M.S. 32 veya 33 yılında) bir Şam yolculuğu esnasında yeniden dirilmiş olan İsa'nın ışıklar içinden geldiğini, kendisiyle konuştuğunu ve ona birtakım emirler verdiğini iddia etmiştir.¹⁵¹ Bu ilahi tecrübeyle düşünceleri ve inançları tamamen değişen Pavlus, kalan ömrünü İsa'dan aldığını iddia ettiği gerçek Hristiyanlığı yaymaya adanmış, bunun için çok uzun ve zahmetli yolculuklara çıkmıştır. Pavlus Hristiyanlığın ikinci kurucusudur ve onun özellikle Gentileler (Yahudiler dışında kalan milletler) arasında yaymaya çalıştığı dinin ve bu dinle şekillenen tarih anlayışının merkezinde İsa'nın dirilişi vardır. Nitekim Hristiyan cemaatinin tarihini anlatan ilk belgeler olan Pavlus'un Mektupları'nın özünü bu diriliş inancı, yani İsa'nın yakında geleceği ve kendisine inananları selamete erdirerek¹⁵² yepyeni bir tarihsel süreci başlatacağı beklentisi oluşturmuştur. Bu mektuplar Yahudilikle arasındaki sınırları çizmekte olan yeni dinin temel çıkmazlarını ve bunlara getirdiği çözümleri ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Pavlus İsa'yı görmediği halde Havari ünvanını alan tek kişidir, zira İsa ona Şam tecrübesinde görünmüş, "Tanrı Krallığı yakındır" müjdesini bildirmiş ve onu, bu müjdeyi yaymakla ve müjdenin gereğini yapmaya halkı davet etmekle görevlendirmiştir.¹⁵³ Pavlus İsa Mesih'in kendisi aracılığıyla halkla konuştuğunu ve emirlerini bildirdiğini belirtmiştir.¹⁵⁴ Buna göre İsa'ya iman eden her insan, milletine, toplumsal statüsüne, cinsiyetine vs. bakılmaksızın onunla aynı ruhun bir parçası olmakta ve hem ilk günden hem de fanilikten kurtulmaktadır.¹⁵⁵ Çarmıha gerilen İsa'ya bahşedilen ölümsüzlüğe ulaşmak için suyun ölümsüzleştirici gücüne ihtiyaç vardır ki suyla ölümsüzleşerek İsa'nın ruhuyla bütünleşmenin yolu vaftiz olmaktır¹⁵⁶, zira İsa sıradan bir insanken vaftiz olarak ruhunu ölümsüz kılmıştır. Ruh artık İsa'dır ve tüm ölümlü ruhlar vaftizle Ruh'a ulaşırlar. Günahkâr insanın kurtuluşu Tanrı'nın karşılıksız bir lütufla İsa Mesih'i

¹⁵¹ Elçilerin İşleri 9/3-5; 18-19; 22/4-21; 26/12-20.

¹⁵² Eliade, II, s.380 vd.

¹⁵³ Galatyalılar 1/11; 12/1; Korintliler 2/16.

¹⁵⁴ II. Korintliler 13/3; Romalılar 15/18.

¹⁵⁵ Pavlus'un ölümsüzlük ve ahlak anlayışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Aydın, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, FCR Yay, Ankara, 2011, s.233-352.

¹⁵⁶ Romalılar 6/3-4; Korintliler II, 5/17; Korintliler I, 12/13.

ölümünden sonra dirilterek yeryüzüne tekrar göndermesi sayesinde olacaktır. Kurtuluş için sadece yasalara körü körüne uymak yetmez, iman ve ibadet birlikte olmalıdır. Vaftiz ile İsa'nın ruhuyla bütünleşen mümin *efkaristiya* (ekmek şarap ayini) ile de İsa'nın etini ve kanını paylaşarak onun bedeniyle bütünleşir ve doğal olarak bu ayinin yapıldığı kilise ilahi kurtuluşa erenlerin gideceği Tanrı Krallığı'nın yeryüzündeki simgesidir.¹⁵⁷ Pavlus'a göre kurtuluş çok yakındır¹⁵⁸, İsa Mesih'in ikinci gelişiyile birlikte tarihsel zaman sona erecektir fakat bu O'nun gelişine doğru akıp giden şimdiki zaman da en az tarihin sonu kadar kutsaldır, zira Mesih'in ikinci gelişine zemin hazırlayacak olaylar şimdiki zamanda gerçekleşmektedir. Bu nedenle şimdiki zamanda insan yapması gerekenleri, her türlü bireysel ve toplumsal sorumluluğunu eksiksiz yerinde getirmelidir.¹⁵⁹ Mesih'in bedeniyle bütünleşen kişinin kendisini kurtuluşa görüp günah işlemeye hakkı yoktur, zira bedenın uzuvları artık Mesih'in uzuvlarıdır. Bu nedenle Pavlus özellikle fuhşa yönelenleri ağır eleştirmektedir.¹⁶⁰ İnsanlar arası ilişkilerde sevgi esas olmalıdır, hatta imanlı bir insan kalbinde yeterince sevgi beslemiyorsa bir hiçtir.¹⁶¹

Pavlus'un tasarladığı Hristiyanlığın tarih tasarımında ölümden sonraki dirilişe büyük önem verilmiş, bu konuda, insanın ölümden hemen sonra dirileceğini savunan Yunan anlayışı kabul edilmiştir.¹⁶² Zira Pavlus döneminde baskılar altında iyice sıkışan Hristiyanlığı Grekler arasında yayma ve bunu yaparken onların kültürünün diliyle konuşmak en mantıklı yoldur. Maddeden kurtulmayı hedefleyen ve bu nedenle yalnız ruhun ölümsüzlüğünü savunan Yunan kültürüne İsa'nın bedeniyle dirileceğini kabul ettirmek zor olacaktır.¹⁶³ Pavlus bu nedenle Greklerle münasebetlerinde İsa'nın dirilişinin mahiyetine çok değinmemiş, bunun yerine Mesih'in dirilişinin tüm Hristiyanların ve Hristiyanlığın dirilişi anlamına geleceğini¹⁶⁴, ölümden sonraki varoluşun tamamen bedensiz olmamakla birlikte bu bedenın dünyadakinden farklı olarak 'ruhsal bir

¹⁵⁷ Korintliler I, 10/16-17; 11/27-29.

¹⁵⁸ Romalılar 13/11-12.

¹⁵⁹ Selanikliler II, 3/8-10; Romalılar 13/1-7.

¹⁶⁰ Korintliler I, 6/12-16.

¹⁶¹ Korintliler I, 13/1-13.

¹⁶² Filipililer 1/23; Korintliler II, 5/8.

¹⁶³ Korintliler I, 1/23.

¹⁶⁴ Korintliler I, 15/12.

beden' olacağını vurgulamıştır.¹⁶⁵ Ruhsal beden öğretisi Hint ve uzak doğu kültürlerinde de vardır ve dirilişin mahiyeti sorununa kısa vadeli çözüm de üretmiştir, fakat mistik öğretileri esas alan bu anlayışlar Hristiyan teolojisi açısından bugün dahi çözülemeyen yeni sorunlara neden olmuştur.

Pavlus'un söylemleri sağlığında hem çok sayıda taraftar bulmuş hem de çok eleştirilmiştir. Fakat bu söylemlerin asıl etkisi onun ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. M.S. 66'da Yahudilerin Roma'ya savaş açmaları Kudüs'ün harabeye dönmesine ve tapınağın yıkılmasına sebep olmuş, hem Yahudilerle Hristiyanların hem de bunlar içerisindeki farklı mezheplerin birbirleriyle olan mücadelelerinde çok kan akmıştır. Düşünce ve hayat tarzı bağlamındaki farklılıklar asli öneme sahip ibadet mekânlarının yıkılmasıyla iyice gün yüzüne çıkmış ve tam bir kaosa girilmiştir. Kurtarıcı olarak geldiğine inanılan Tanrısal özelliklere sahip bir kişinin çarmıhta idam edilmesi düşünce ve inanç bağlamında çok ciddi karmaşalara neden olmuştur. Tapınağı yıkılıp Mesih'in yıllardır beklenen ikinci gelişinin bir türlü gerçekleşmemesi ise Pavlus'un yorumlanmasını, İsa'nın nüzulüne yeni anlamlar verilmesini dahası Tanrı Krallığının gerçekte insanın içinde olduğunu savunan batını tasavvurların öne çıkarılmasını zorunlu kılmıştır. Uzun yıllar süren bu kaos döneminin ardından Mesih'in ikinci gelişine dair üç temel yorum gündeme gelmiştir. Birincisi İsa'nın çok yakında geleceği ve krallığını kuracağı yönündedir ve bu düşünceye göre dünyanın sonu çok yakın olduğu için insanın dünyalık çabalarını bir tarafa bırakıp bir an önce iman tazelemesi, nedamet getirmesi gerekir. Pavlus'un da savunmuş olduğu bu anlayışta insanın dünya ile irtibatı hayatta kalmasına yetecek kadar olmalıdır, hayata dair planlar kurmamalı, hedefler edinmemeli, yeni durumlara (evlilik gibi) girmemelidir. İkinci anlayış Mesih'in gelişini uzak bir döneme ertelemektedir, buna göre dünya Mesih'e ve dolayısıyla Tanrı Krallığına henüz hazır değildir, zira şartlar olgunlaşmamıştır. Üçüncü anlayış bunlar arasında en baskın gelmiş, hem kilisenin tapınılacak bir yer olmaktan çıkarılıp varoluşsal bir anlam kazanmasında, hem de Hristiyanlığın günümüzde de geçerli olan tarih anlayışının şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Buna göre İsa'nın çarmıha gerilmesi ve ardından dirilmesi eskatonu başlatan olaydır, dolayısıyla Tanrı Krallığı zaten kurulmuştur. İsa'nın çarmıha

¹⁶⁵ Korintliler I, 15/44.

gerilmesi Tanrısallığına halel getirmiştir fakat yeniden dirilişi O'nun Tanrı'nın Oğlu olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır. Tanrı Krallığı kurulmuştur, fakat kutsal Oğul'un bedenini herkesin gözle görememesi gibi, kutsal Krallığın da herkesçe görülmemesi gerekir. Doğal olarak, görünmeyen kutsalın yani Tanrı Krallığı'nın, görünen kutsal dışı ile yani kilise ile temsil edilmesi gerekir. Dolayısıyla Hristiyanlar için eskaton gerçekleşmiş, kilise Tanrı Krallığı'nın yerini almıştır. Bu düşünceyle birlikte soyut Krallık, sınırları, yeri, tarihi ve müntesipleri belli somut bir varlığa; kiliseye dönüştürülmüştür.¹⁶⁶ Çalışmamızın kapsamı açısından bu anlayışın en önemli boyutu, Hristiyan tarih felsefesinin oluşmasındaki etkisidir. Tanrı Krallığı'nı yeryüzüne indiren bu düşünce, insanın Tanrısallık Krallığına kabulü için zorunlu olan tinsel mükemmelleşme sürecini de bu dünyaya indirmiştir. Buradan hareketle somut olaylarla ilerleyen tarihsel süreçlere soyut anlamlar yüklenmiş ve dünya tarihi, aşkın bir dönüşüm süreci olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Artık kilise ulaşılamaz bir âlemin açık ve görünür şekli, ona bağlı Hristiyanlar ise kutsanmış bir hayatın mükemmel insanlarıdır. Bu anlayış, sonraki dönemlerde siyasi bir veçheye bürünen Hristiyanlığı yayma (misyonerlik) faaliyetlerinin de arka planını oluşturmuştur.¹⁶⁷

Hristiyanlığın kilise esaslı tarih anlayışının insanları kiliseye daha çok bağlaması gerekirken, ilginçtir ki günümüzde durum bunun tam tersidir. Günümüzde Hristiyan toplumlarında kutsalın yitimi yaşanmakta; İncillerdeki aşkın mitsel anlatımlar basitleştirilmekte¹⁶⁸, tören ve ayin usulleri sıradanlaşmakta, mistiklik karşıtı eğilimler artarken simgesellik gözden düşürülmekte ve en önemlisi kilisenin toplum içerisindeki fonksiyonu genel etik değerlerin yayılmasından öteye geçirilmemektedir.¹⁶⁹ Hristiyanlığın başından beri

¹⁶⁶ Pavlus'un hayatı ve geçirdiği dinî tecrübeler ile ortaya koyduğu farklı düşünce ve savunuların günümüz Hristiyanlığının şekillenmesindeki büyük etkisi hakkında bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004, s.31-74; 87-248.

¹⁶⁷ Mircea Eliade II, s.405-406.

¹⁶⁸ Günümüzde Hristiyan geleneğini mitolojiden arındırma ve din ile bilimi uzlaştırma yolunda önemli adımlar atılmaktadır. Tanrı, ahiret, ölüm, sonsuzluk gibi kavramlar ise klasik teizme karşı üretilen 'süreç felsefesi' ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Süreç felsefesinin tanımı, gelişimi ve Hristiyanlığın modernleştirilmesi yolunda kullanılması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhsin Akbaş, 'Süreç Felsefesinde Ölümsüzlük: Eleştirel Bir Bakış', *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S:1, 2003, 72-78.

¹⁶⁹ Hristiyanlık esasları ve tarihsel yaşanmışlıklar üzerine kurulu Batı medeniyetinin tarih boyu geçirdiği birtakım bunalım dönem ve evrelerinin, gelinen siyasî ve sosyal çökme noktasının,

karmaşık düşüncelerle, çelişkili yorumlarla, bir türlü gerçekleşmeyen umutlarla ve netlik kazanmamış anlayışlarla beslenmiş olmasının bu durumun temel nedeni olduğu kanısındayız. Bu durum Hristiyanlık esaslarını benimsemiş görünen toplumları giderek daha seküler bir yaşam tarzına yönlendirmekte, Hristiyanlığa tepki olarak gelişen dünyevileşmenin etkisi söz konusu toplumların yaşadığı coğrafyaları aşırp tüm dünyaya hızla yayılmaktadır.¹⁷⁰

2. ORTAÇAĞDA TARİH ANLAYIŞI

Tarihe bakış açılarında daha önce açıkladığımız Hristiyan geleneğın etkisini büyük oranda arttırdığı dönem M.S.4.yy. ile M.S.14.yy. arasındaki süreci kapsayan Ortaçağdır. İlkçağın sonlarına doğru Yahudilikten esinlenerek oluşturulan ilerlemeci tarih anlayışı özellikle kilise babalarının çalışmalarıyla tam olarak sistemleşmiş ve günümüze kadar gelmiştir.¹⁷¹ Hristiyan inancını tarih sahasına aktaran ve güçlü bir tarih bilincine dönüştüren bu kilise babaları arasında ilk tarih filozofu sayılan St. Augustinus'un (354-430) özel bir önemi vardır. Felsefeyle dini özdeş kabul eden ve felsefenin nihaî amacının Tanrı'yı bilmek olduğunu savunan St. Augustinus'un, felsefe-tarih karşıtlığının hala devam ettiği bir ortamda ve dönemde Hristiyan teolojisi ışığında geliştirdiği tarih anlayışı tüm Ortaçağ boyunca kilisenin resmi tarih anlayışı olmuştur.¹⁷² Bu anlayışta da tarih başı sonu belli bir süreçtir fakat bu süreç insanın, yaratılmayla sonsuz hayat arasında geçirdiği dört aşamayı bünyesinde barındırmaktadır. Bunlar Âdem ile Havva'nın yaratılmasının ardından bir süre yaşadıkları cennet hayatını simgeleyen 'Altın Çağ', Tanrı'ya karşı ilk günahın işlenmesiyle cennetten çıkarılıp dünyaya gönderilmelerini simgeleyen 'İnsanın Düşüşü', insanın dünyada geçirdiği günahlarla dolu süreci simgeleyen 'Ahlaksal Bozulma Dönemi' ve son olarak insanın günahlarından arınıp tekrar cennete alınmasını simgeleyen 'Altın Çağa

sebepler ve sonuçlar bazında ayrıntılı tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, 'Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti Ve Hristiyanlık', *Divân*, S:II, 2000, s.1-74.

¹⁷⁰ Özellikle Reform öncesi dönemde Hristiyanlığa tepki olarak başlayan hareketlerin toplumu sekülerleşmeye sürüklemesi ve bu akımın günümüzde tüm dünyada etkili olması hakkında bkz. Ramazan Altıntaş, *Din Ve Sekülerleşme*, Pınar Yay., İstanbul, 2005, s.23-94; Aytunç Altındal, *Laiklik Enigmaya Dönüşen Paradigma*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1994, s.25-35.

¹⁷¹ H. Nur Erkızan-A. Kadir Çüçen, *Felsefe Tarihi I*, Sentez yay., Ankara, 2013, s.211.

¹⁷² Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.32.

Dönüş' aşamalarıdır.¹⁷³ St. Augustinus'a göre Âdem ve Havva prototiplerinde, insanın Tanrı'ya karşı işlediği günah sebebiyle Altın Çağ sona ermiş ve her türlü acı ve sıkıntının, savaşın, ölümün kol gezdiği dünyaya düşülmüştür. Onun tarih algısında yeryüzü, insana ilk günahı işleten şeytanın hâkim olduğu 'Şeytan Devleti' ile insanın daha önce barındığı cennet mekana dönmesi için her türlü çabayı gösteren ve bunun için oğlunu yani İsa'yı gönderen tanrısal gücün hâkim olduğu 'Tanrı Devleti' arasındaki savaşa şahitlik etmektedir. İnsanlık tarihi aslında Tanrı'ya uyanlarla şeytana uyanların, sonuçta Tanrı Devleti veya Şeytan Devleti'ne giderek birbirlerinden ayrılmaları sürecidir ve bu süreç bir kez yaşanacaktır. Yani tarihte olayların tekrar ettiği bir döngüsellik söz konusu olamaz.¹⁷⁴

İlk günah doktrini Ortaçağ Hristiyanlığının omurgasını teşkil etmiş, neredeyse tüm tarih anlayışı bu karmaşık doktrin üzerine inşâ edilmiştir. Buna göre Âdem'in nesli olan tüm insanlık onun günahının yüküyle doğmaktadır ve ömrü boyunca bu günden kurtulabilmek için hep iyilik yolunu seçmelidir. İnsana kötülük yolunu seçme potansiyeli de verilmiştir fakat tam bu noktada Tanrı'nın inayeti imdada yetişmekte ve insanı iyiye yönlendirmektedir. Fakat doktrin en problemli noktalarından birisi bu inayetin, sadece Tanrı'nın bildiği bir sebepten dolayı yalnızca bazı seçilmiş kullara verilmiş olmasıdır. Bunlar kurtuluşa erenlerdir (*praedestinati*) ve onlar cennetin gerçek sahipleridir, onların dışında kalanlar ise kurtulmuştan nasibi olmayan alçaltılmış (*massa perditionis*) varlıklardır.¹⁷⁵

Tarih anlayışlarının tamamında gördüğümüz 'çatışma' mefhumu Hristiyanlığın tarih anlayışında da kendini göstermektedir. Bu tasarımda öncelikle Tanrı ve Şeytan çatışmakta, ardından Tanrısallığı ve Şeytanîliği temsil eden çok sayıda olgu ve kurum bu çatışmaya dâhil olmaktadır. Tanrısallığı temsil eden dindar insanlarla Şeytanîliği temsil eden dünyevîler arasındaki çatışma giderek hayatın her alanında bir ikilemin oluşmasına yol açmıştır. Hristiyan âlemindeki iki ahlak; biri dünyevî diğeri uhrevî, iki felsefe; biri ussal diğeri Tanrısal, iki güzellik;

¹⁷³ Kubilay Aysevener, 'Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.I, S:41, 2001, s.173.

¹⁷⁴ Audi, *C.D.P.*, 'Augustinus' md., s.60.

¹⁷⁵ Mircea Eliade-Ioan Caliano, *age.*, s.124.

biri bedensel diğeri ruhsal, iki kurum; biri dünya diğeri kilise, iki süreç; biri aydınlık diğeri karanlık, iki kent; biri Tanrı Ülkesi, diğeri Yeryüzü Ülkesi vs. bu ikilemin birkaç örneğidir. Tüm insanlık tarihi bu ikiliklerin birbiriyle kıyasıya mücadelesinden ibarettir, fakat unutulmamalıdır ki Tanrı, rahmeti gereği insanı bu mücadelede tek başına bırakmamış ‘Altın Çağa Geri Dönüş’ anlamına gelen ‘ilahî kurtuluş’un yolunu açmak üzere oğlu İsa’yı insan suretinde göndermiştir. İlk günahın cezasını çarmıhta bedeniyle çeken İsa’yı takip edenler bir sefer yaşanacak olan bu tarihsel süreçte kendi ruhlarını günahların kirinden arındırmış olarak Tanrı ülkesine gireceklerdir. O halde Tanrı’nın tarihsel süreçte insana yüklediği aslı hedef ahlakî bozulma sürecinden bir an önce kurtulup ruhunu olgunlaştırarak Tanrısal olanı elde etmeye yetkin hale gelmektir. Zira Tanrısal öz insaninkinden tamamen farklıdır ve ruhsal arınma insanî özün Tanrısal öze ulaşmasının tek yoludur.¹⁷⁶ Gelişmişliğin ve dolayısıyla tarihteki ilerlemenin gerçek ölçüsü de bu ahlaki olgunlukta aranmalıdır. Ahlaki arınmanın yolu ise acıdan, sıkıntıdan, maddî kaynakları paylaşmaktan ve en önemlisi fakirlikten geçmektedir.

St. Augustinus’un insan eylemlerini merkeze aldığı bu tarih tasarımı, Hristiyan kilisesinin anlam ve görevi kuramsal olarak temellendirilerek devletin tüm kurumları arasında kiliseye özel bir konum kazandırılmıştır. Ortaçağ Hristiyan kilisesi bir süre sonra kendini Tanrı Devleti’nin yeryüzündeki temsilcisi ilan etmiş ve bu süreçte çok büyük maddî zenginliğe kavuşmuştur.¹⁷⁷ Ortaçağ boyunca geçerliliğini koruyan ve Hristiyanların siyasi tarihinin de temel belirleyicisi olan bu anlayış 13. yüzyılda St. Thomas tarafından yeniden yorumlanmıştır ve özellikle Rönesans döneminde kısmî değişikliklerden geçmiş olsa da güncelliğini bugün de devam ettirmektedir.¹⁷⁸

Hristiyanlığın tarih anlayışı da tarih yazımı da dört temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar evrensellik, Tanrı yaptırımı, Tanrı sözü ve devirselliktir. Öncelikle Hristiyanlık tarihe evrensellik ilkesini getirmiştir, zira Yahudiliğin tarih anlayışında belirli bir kavme has kılınan kurtuluş anlayışı, Hristiyanlıkta İsa’nın (ve dolayısıyla kilisenin) yolundan giden tüm ırklara mensup tüm insanları içine

¹⁷⁶ Macit Gökberk, *Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1948, s.156.

¹⁷⁷ Kubilay Aysevener, *agm.*, s.174.

¹⁷⁸ Kubilay Aysevener-Müge Barutca, *age.* s.33.

alacak kadar genişletilmiştir ve insanlığın kökenine kadar uzanan bir tarih anlayışı ortaya konmuştur. Bu tarih Tanrı yaptırımıdır, zira tarih tamamen Tanrı istencine bağlanmıştır ve her şeyin Tanrı tarafından belirlendiği, insanın her alanda edilgin kaldığı olumsuz bir kaderciliği ve kötümser bir dünya tasavvuru savunulmuştur. Ayrıca bu tarih anlayışı Tanrı sözünü esas alır, zira Tanrı tarihin hedefine yerleştirdiği isteklerini İsa'nın doğumuyla birlikte insanlığa bildirmiş, tarihsel süreç 'vahiy öncesi karanlık dönem' ve 'vahiy sonrası aydınlık dönem' diye ikiye ayrılırken, vahiy öncesi dönem neredeyse görmezden gelinerek, tarihin gerçek başlangıcının İsa'nın doğumu olduğu savunulmuştur. Son olarak bu tarih anlayışı devirseldir, zira tarihsel sürecin karanlık ve aydınlık dönemler olarak ayrılması, tarihi olayların ve çağların farklı karakterlere sahip olduğu düşüncesinden hareketle devirlere (aşamalara) ayrılarak incelenmesine sebep olmuştur.¹⁷⁹ Çalışmamızın farklı bölümlerinde işaret ettiğimiz üzere tarihin bütünsel sürecini aşamalara ayırma eğilimi hemen her tarih anlayışında kendini göstermiştir. Hristiyanlığın tarih anlayışı salt bir felsefi sistem olarak kalmamış, bir hayat tasavvuruna dönüşmüştür. Zaman içerisinde kilisenin etkinliği devam etse de bu türden bir hayat tasavvurunun etkinliği çok uzun sürmemiş, bilakis bu tasavvurun oluşturduğu gerilim, insanlığı söz konusu edilgenlikten kurtarmayı, ona hak ettiği yeri vermeyi hedefleyen düşünce akımlarını doğurmuştur. Yeniçağın tarih anlayışında son derece etkili olan ve insanı tarih içerisinde doğru konumlandırmayı hedefleyen Rönesans ve Hümanizm akımları insanlığın bu arayışının somut sonuçlarıdır ve her ikisinin de kökenini 14. yüzyıla kadar götürmek mümkündür.

Ortaçağın tarih anlayışını ortaya koyarken, 14. yüzyılın ikinci yarısında, yani Yeniçağın başlamasına yakın yıllarda İslam coğrafyasında yaşayan ve tarihin karmaşık bir yapı olmaktan çıkarılıp sistematize edilmesi gerektiğini savunan ilk tarih filozofu İbn Haldun'dan¹⁸⁰ (1332-1406) mutlaka bahsedilmelidir. İbn Haldun tarih felsefesinin gelişim süreci dikkate alındığında oldukça erken sayılabilecek bir dönemde bu disiplinin temel yasalarını ve problematiklerini ortaya

¹⁷⁹ Robin George Collingwood, *The Idea of History*, Oxford University Press, London, 1946, s.50-51.

¹⁸⁰ Asıl adı Ebu Zeyd Veliyuddin Abdurrahman b. Muhammed b. El-Hadramî'dir.

koyabilmiştir.¹⁸¹ Ortaçağa damgasını vuran Hristiyan tarih anlayışına alternatif olarak düşünülebilecek bu sistemde yine yaşanmakta olan hayatın gerçeklikleri ön plandadır. İbn Haldun'un yaşadığı dönemde Avrupa topraklarında yeni gelişen akımların ve geçiş döneminin sancısı yaşanırken, İslam topraklarında, özellikle Arap dünyasında tam bir parçalanmışlık ve kaos hakimdir. Ortaçağın sonlarında tüm dünyada yaşanan sosyal ve siyasi karmaşanın yanısıra, İslam coğrafyasında birbiri ardına kurulup yıkılan devletler, ihtilaller, özellikle bu ihtilallerde ve saray içi entrikalarda berberi aşiretlerin etkisi ve desteği İbn Haldun'un tarih ve toplum anlayışını şekillendirmiştir. İbn Haldun yetmiş dört yıllık yaşamında pek çok ihtilale, yıkıma, birleşmeye ve çözülmeye şahitlik etmiş, toplumların sahip olduğu maddi ve manevi kültür unsurlarının bu sayılanlarda nasıl birincil etkiye sahip olduğunu anlamak üzere yıllar boyu gözlem yapmıştır. Hem saray hayatı hem de zor şartlar altında kabile hayatı yaşamış, birbirinden çok farklı görünen bu yaşamsal koşulların ortak noktaları üzerinde yoğunlaşmıştır. İbn Haldun'un toplumları sınıflandırmasında bu tecrübelerinin payı büyük olsa gerektir. Ona göre tarihin nesnesi maddi ve manevi kültür unsurlarıyla şekillenen sosyal hayattır ve sosyal hayatın değişimi sürekli olmakla birlikte yasalara bağımlıdır.¹⁸²

İbn Haldun bir toplumun başından geçen sıkıntılı durumların nedenini tarihin akışına yönelik Tanrısal müdahalede aramanın doğru bir yaklaşım olmadığını, bilakis tarihsel seyrin toplumların kendi içyapısından kaynaklandığını savunmaktadır. Tarihte olaylar arasında nedensellik ilişkisi vardır, yani bir olayın gerçekleşmesi bir başka olayın müsebbibi olabilir, aynı şekilde sonuçta gerçekleşen olay da başka olayların sebebidir. Fakat tarihteki iniş çıkışları salt bu sebeplilikle açıklamaya çalışmak doğru değildir, tarihsel sebepler toplumların içyapısını şekillendiren yasalarla, örneğin sosyal, siyasi, ekonomik yasalarla birlikte değerlendirildiğinde bizi doğru yoruma götürebilir. Ayrıca toplumları şekillendiren bu yasalar çerçevesinde, tarihte olanla olması gerekenin ayırımı yapılabilir. Buradan hareketle İbn Haldun tarihi doğa bilimlerinininkine benzer yasaların geçerli olduğu bir bilim olarak ele almış ve sosyoloji, siyaset, iktisat gibi

¹⁸¹ İbn Haldun batılılar nazarında da orijinal bir tarih ve kültür filozofu ve sosyolog olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Yves Lacoste, *Tarih Biliminin Doğuşu İbn Haldun*, Çev.: M. Sert, Donkişot yay., İstanbul, 2002, s.328.

¹⁸² Mevlüt Uyanık, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis yay., Ankara, 2003, s.139.

insanı konu edinen bilimlerini de tarih kapsamında değerlendirmiştir.¹⁸³ Tarihe hükmeden yasalar olumlu ve olumsuz manada değişimin ve dönüşümün yasalarıdır ve tarihsel olaylar zaman, sebep, sonuç çerçevesinden ziyade bu yasalar bağlamında değerlendirilmelidir.¹⁸⁴ Değişim ve dönüşümün yasalarının anlaşılması hem bugünün dünyasına doğru anlam verebilmemizi hem de geleceğin dünyasını daha iyi inşa edebilmemizi sağlamaktadır.¹⁸⁵ Anlaşıldığı üzere İbn Haldun'un amacı sadece içinde yaşadığı toplumun başından geçenleri anlamlandırmak değil, tarihin evrensel yasalarını ortaya koyarak herkes için daha yaşanılır bir dünyanın inşasına katkıda bulunmaktır ve belki de onu diğer filozoflardan farklı kılan budur.

İbn Haldun'a göre tarihin temel problemi öznenin kim olduğu veya olacağıdır. Her şeyden önce tarih Tanrı'nın verdikleri ile insan iradesinin bir araya geldiği alandır, dolayısıyla tarihi anlamlandırmanın ilk adımı farklı özelliklere sahip insan topluluklarının tarih içerisindeki yerini tespit etmektir. İbn Haldun, kendisinden yıllar sonra gelecek pek çok tarih filozofuna (Hegel ve Marx gibi) ilham kaynağı olacak şekilde, tarihe eleştirel yaklaşmış¹⁸⁶ ve onu yasalar üzerinden değerlendirmeyi hedeflemiştir. Ona göre tüm tarihin kendisine göre şekillendiği ve ilerlediği temel, değişmez yasalar vardır ve bu yasaların çözümlenmesi karmaşıkmiş gibi görünen tarihin de çözümlenmesini sağlayacaktır. Tarihin yasalarının çözümlenebilmesi ise insanın gelişim sürecindeki aşamaların tam olarak belirlenebilmesi ile mümkündür. İbn Haldun kendi sistematiğine uygun olarak tarihsel insanları, ortak kan bağına sahip olmaları hasebiyle müşterek bir bilinç (asabiyyet) etrafında toplanan, var olma duygusuyla birbirine bağlanan, edebiyat, sanat, felsefe gibi gelişmiş insana ait ihtiyaçlardan uzak bir göçebe hayatı sürdüren 'bedevîler' ve medeni ihtiyaçlarını (edebiyat, sanat, felsefe vs.) giderirken bir arada var olma duygusunu yani asabiyyeti yitiren 'hadarîler' olarak ikiye ayırmaktadır. Tarihin belirli dönemlerinde

¹⁸³ Hasan Alkan, *İbn Haldun İle Arnold Toynbee'nin Tarih Görüşlerinin Karşılaştırılması*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010, s.22 vd.

¹⁸⁴ İmadüddin Halil, *İslam Medeniyeti Üzerine*, Çev.: Mehmet Yolcu, Madve yay., İstanbul, 1987, s.24.

¹⁸⁵ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İletişim yay., İstanbul, 2008, s.70.

¹⁸⁶ Murat Ağarı, *İslam ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi yay., İstanbul, 2002, s.56.

güçlü hadarîler tarihin merkezinde iken sonradan durum değişmiş, hayat standartları bakımından geride olmakla birlikte asabiye bilinciyle güçlenen hadarîlerin önüne geçen bedevîler (bilinçli geriler) tarihin asıl yönlendiricileri olmuştur. Bedevîlerin varlığı hadarîlerin varlığını tehdit eder duruma gelmiştir, fakat bedevîlerin de tarihe hâkimiyeti birkaç nesil için geçerlidir. Hadarîler güçlendiğinde bedevîler tarih sahnesindeki merkezi rolü onlara devretmek zorunda kalacaklardır, dolayısıyla tarihte tam bir döngüsellik söz konusudur ve önemli olan tarihe kimlerin hâkim olduğundan ziyade, güçlenmenin veya zayıf düşmenin genel yasalarını keşfetmektir.¹⁸⁷ İbn Haldun'un tarih anlayışının en önemli yönü insanı edilgenlikten kurtarması, Ortaçağda son derece etkili olan kilisenin şekillendirdiği Hristiyan tarih anlayışının aksine, tarihi salt Tanrı'nın çizdiği kadere bağımlı görmemesidir.¹⁸⁸ Ayrıca onun tarih anlayışı tarihi belirli bir ırka (örneğin Hegel'de bu ırk Germenler, Yahudilikte İsrailoğullarıdır) veya belirli bir zümreye (örneğin Marx'ta bu zümre işçi sınıfıdır) hasretmez, bilakis tarihte bilinç veya yaşam tarzı bağlamında güçlü olanın sözü geçmekte ve tarihsel süreç farklı dönemlerde farklı toplulukların elinde şekillenmektedir. Görüldüğü üzere Ortaçağın tarih anlayışı batıda gelişen 'edilgenlik' ile İbn Haldun'un öncülük ettiği 'yasalılık'ı bünyesinde barındırmıştır. Bu ilkeler Yeniçağın tarih anlayışında da etkili olacaktır, fakat Yeniçağ, hayatın pek çok alanında olduğu gibi tarih alanında da algılamaların büyük oranda değiştiği bir süreci başlatacaktır.

3. YENİÇAĞDA (AYDINLANMA DÖNEMİNDE) TARİH ANLAYIŞI

15.yy. ile 19.yy. arası dönemi kapsayan Yeniçağ, tüm bilimlerin olduğu gibi tarih biliminin de ilkelerinin ortaya konmasında belirleyici rol oynayan son derece önemli olaylara şahitlik etmiştir. 1789 yılında gerçekleşen Fransız İhtilali başta olmak üzere, Aydınlanma, Rönesans, Reform, Sanayi İnkılabı ve Hümanizm gibi sosyal ve siyasal içerikli olaylar yalnızca gerçekleştikleri kesitlerin değil,

¹⁸⁷ Muhammet Özdemir, 'İbn Haldun ve Hegel'in Tarih Felsefelerinin Türkiye Bağlamında Anlamı', *Turkish Studies*, S:VIII, Yaz, 2013, s.420 vd.

¹⁸⁸ Cemil Meriç İbn Haldun'u anlatırken 'Ortaçağın karanlık gecesinin ne öncüsü ne de devamcısı olmayan muhteşem ve münzevi yıldızı' ifadelerini kullanmış ve onun, döneminin tabularını yıkan farklı karakterine dikkat çekmiştir. Bkz. Cemil Meriç, *Umrandan Uygurlığa*, İletişim yay., İstanbul, 2009, s.140.

günümüzün devlet ve toplum yapılarını, bilim anlayışlarını da şekillendirmiştir. Söz konusu sosyal ve siyasal hareketlerin çalışmamızın konusuyla doğrudan ilgili sonuçlarını, dolayısıyla tarih anlayışlarına etkilerini ele alacağız.

Hristiyanlıktan beslenen ve kilisenin yoğun desteğiyle güçlenip Ortaçağa damgasını vuran teolojik tarih anlayışı, kilisenin gücünün Rönesans ve Reform hareketleri sonucu zayıflamasıyla Yeniçağda etkisini kaybetmiştir. Tarihe, Tanrı ile insan arasındaki ilişki süreci olarak bakılması düşüncesi eski cazibesini kaybetmesine rağmen teolojik tarih anlayışının tamamen ortadan kalkmadığını, üzerinde birtakım değişiklikler yapılarak yeni şekliyle varlığını devam ettirdiğini vurgulamak gerekir. Kilisenin, Tanrı'nın tek hâkim kılınması adına insan iradesini tamamen yok eden anlayışına karşı, birkaç yüzyıllık bir düşünsel süreci ifade eden Rönesans'ın en dikkat çekici sonucu insanın 'birey' olma çabasını ifade eden Hümanizmadır. Bunun için Ortaçağda oluşturulan eserler atlanıp insanın 'birey' kimliğini öne çıkaran Antikçağ eserlerine yöneliş olmuştur.

Hümanizm'e göre insanın kendi yaşam serüvenindeki en büyük amacı öz benliğini oluşturmasıdır ve bunun için onun 'ne'liği ve varlığının mahiyeti sorgulanmalıdır. İnsanı hayatta doğru yere konumlandırmaya çalışırken Hümanizm 'daha az Tanrı, daha çok insan' sloganından hareket eder. Artık insan Tanrısal iradenin belirlediği silik bir 'Tanrısal Mekanik'ten ibaret değildir, kendi akli, iradesi ve seçimleri olmalıdır. Kendi kişiliğini oluştururken dinsel dogmalardan değil kendi aklının ilkelerinden hareket etmelidir. Bu düşüncelerin şekillendirdiği anlayışta tarih sadece Tanrısal bir kurgulama değil, insan iradesinin ve seçimlerinin yön verdiği bir süreçtir. Dolayısıyla tarihin nihai hedefi Tanrısal öze arasındaki engelleri aşp, kilisenin gökyüzünde bir yerlere yerleştirdiği cennete kavuşmak değil, hayatın her yönüne hâkim olan insanın kendi cennetini yeryüzünde kendisinin kurması, Tanrıya duyduğu ihtiyacı mümkün mertebe ortadan kaldırmasıdır. Tarih, insanın, ruhunu arıtarak Tanrı'ya ulaştığı bir yaşam süreci değil, kendi yetkinliğine ulaştığı, kendi tinsel özünü gerçekleştirdiği bir oyun sahnesidir. Bu oyunda başrol insanındır, kilise ise tamamen ortadan kaldırılmasa da onun emri altında olmalıdır. Bu dönemde (özellikle 16.yüzyılda) dinde reformasyona gidilmesiyle kilisenin tarih anlayışı kadar tarih yazıcılığının da sorgulanması söz konusudur. Artık kilisenin kendi çıkarlarına hizmet eden

tarih yazıcılığının yerine insan özgürlüğünün daha belirgin olduğu Antikçağ tarih yazıcılığı öne çıkarılmıştır.¹⁸⁹ Reformun Almanya’da başlamasının etkisiyle olsa gerek, tarih dersi ilk kez Alman üniversitelerinde okutulmaya başlanmıştır.

Yeniçağın tarih anlayışında, ‘*historia*’ kelimesine verilen iki farklı anlamdan (doğa olayları hakkında elde edilen deneysel bilgi – insanî ve toplumsal olaylar hakkında aktarım yoluyla edinilen bilgi) kaynaklanan karmaşa ortadan kaldırılmış, bu kelime doğa bilimlerinden bağımsızlaşarak sadece ‘insan ve toplumların başlarından geçenlere dair kaydetme yoluyla edinilen bilgi’ anlamında kullanılmaya başlanmıştır. 16. yüzyılda *history* kelimesi ile üç farklı tarih bilgisi anlaşılmıştır. Bunlardan ‘*historia divina*’ Tanrı’nın tarihini, ‘*historia naturalis*’ doğa olaylarının oluşum tarihini, ‘*historia humana*’ ise insanın ve toplumların tarihini anlatmakta kullanılmış, fakat 17. yüzyıldan itibaren kelime sadece üçüncü anlama indirgenmiştir.¹⁹⁰ Bu dönemde Yeniçağa damgasını vuran ‘Aydınlanma’ düşüncesinin etkisiyle tüm bilimlerde bir araştırma yöntemi olarak kullanılan kuşkuculuk tarihe de uygulanmış, kendisine kadar gelen tüm bilgileri incelikli bir doğrulamadan geçirme yöntemi tarihsel bilgiler için de kullanılmıştır.¹⁹¹ Özellikle Francis Bacon (1561-1626) insanın algılama, anımsama, hayal gücü, sezgi, hafızada tutma gibi pekçok yetilerinin bulunduğunu, bunlar arasında en güçlü olanın ise diğerlerinin de desteğini alan ‘akıl’ olduğunu, her alanda doğru bilgiye ulaşabilmek için doğadaki düzenliliğin incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Doğa olaylarının aklî ilkelerle yorumlanmasını doğru bilgiye ulaşmanın tek yöntemi kabul eden bu doğa bilimsel anlayışın, insanın yapıp etmelerini konu edinen tarihe uygulanabilirliği ise yüzyıllar sürececek bir tartışma konusu olmuştur. Görüldüğü üzere ‘*historia*’ kelimesi anlam olarak doğal olaylardan ayrılrsa da yöntem olarak doğal olayların incelenmesi yönteminden ayrılmamış, bilakis doğabilimsel yöntem hayatın her alanında tek doğru yöntem olarak kabul edildiği için konusu insan olduğu halde tarihe de bu yöntem uygulanmaya çalışılmıştır. Bunun için tarihsel olayların nesnel anlatılması şartı konmuş, buradan ‘tarihsel kuşkuculuk’ düşüncesi gelişmiş ve tarihin taşıyıcısı

¹⁸⁹ Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.49.

¹⁹⁰ Doğan Özlem, *a.g.e.*, s.52.

¹⁹¹ Server Tanilli, *age.*, IV, s.72.

konumundaki insana da bir nesne gözüyle bakılmıştır.¹⁹² Tarih tasavvuruyla birlikte insan tasavvurunun da tamamen değiştiği bu dönemin ünlü filozoflarından David Hume tarihin doğru yorumlanabilmesi için onun nesnesi ve taşıyıcısı konumundaki insanın tam olarak anlaşılması gerektiğini, dahası insan da doğa yasalarına tâbî olduğu için onun da doğabilimsel yöntemlerle incelenebileceğini savunmuştur.¹⁹³ Buradan hareketle tarih, yöntemini doğa bilimlerinden alan psikolojiyle birlikte incelenmiştir.

Tarih felsefesinin bağımsız bir disiplin haline geldiği bu çağda yine Aydınlanmanın etkisiyle ‘ilerlemeci tarih anlayışı’ benimsenmiştir. Zira ‘Aydınlanma Yüzyılı’ olarak da bilinen 18. yüzyılda doğa bilimlerinde kaydedilen hızlı gelişmeler teknolojik ilerlemeyi getirmiş, buna Fransız İhtilali ile birlikte ulusların ilerlemesi de eklenince ‘tarihte ilerlemenin olduğu’ fikrini gündeme getirmiştir. Özellikle Batı toplumlarında yayılan, kendilerinin hayatın her alanında eskiye göre çok daha ileri bir duruma yükseldikleri inancı onları, tarihin de sürekli bir ilerleme içerisinde olduğunu savunmaya itmiştir.¹⁹⁴ Giderek tarihe Tanrının hâkim olduğunu ileri süren teolojik anlayışın yerini insan ilerlemesinin esas alındığı laik anlayış almıştır. Bu düşünce zamanla daha da güçlenerek, ilerlemenin tarihteki tek amaç olduğu ve tüm tarihin insanın ilerlemesine hizmet etmesi gerektiği düşüncesine gidilmiştir.¹⁹⁵ Bir taraftan ilerleme fikri Avrupa’da bir slogan halinde yayılıp, Batı tüm ilim ve düşünce geleneğini bu fikir üzerine

¹⁹² Doğa bilimlerindeki hızlı ilerlemenin bu yüzyıl insanların hayatı algılama tarzları ve geliştirdikleri felsefeler üzerindeki büyük etkisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tanilli, *age.*, III, s.303 vd.

¹⁹³ Ali Taşkın- Metin Becermen, *Felsefe Tarihi II*, Sentez yay., Ankara, 2013, s.211.

¹⁹⁴ Doğa bilimlerindeki ilerlemeyle birlikte Batı toplumlarındaki maddi refah seviyesinin yükselmesi tarihin daha iyiye doğru ilerlediği düşüncesine hız vermiş olsa da, ilerlemeci tarih anlayışının kökeninin kadim doğu dinlerinden etkilenen Yahudilik olduğunu unutmamak gerekir. İnsanın her yaptığı için, Tanrının onun için hazırladığı son görev yolunda bir adım olduğunu, tarihin eskatona doğru ilerlediğini savunan Yahudi tarih anlayışı zamanla Hristiyanlığa da geçmiştir. Yeniçağın ilerlemeci tarih anlayışının tek farkı, bu ilerlemenin merkezine Tanrı’nın belirlediği sonul amaç yerine insanın kendi belirlediği hedefleri koymasındır. Tanrı’yı tarih sahnesinden uzaklaştırma çabalarının yoğunlaştığı bu dönemde ilerlemenin merkezindeki güç Tanrı’nın yerine kendisini koymaya çalışan insandır.

¹⁹⁵ Başlangıçta birbirine karşıtmiş gibi görünse de özellikle Hristiyanlığın geliştirdiği Tanrı merkezli tarih anlayışı ile yeniçağda gelişen laik tarih anlayışı tarihin sonu noktasında birleşmektedir. Zira her ikisi de tarihsel sürecin sonul amaca ulaşılmasıyla nihayete ereceğini savunmuş, Hristiyanlıktaki ‘kurtuluş’ öğretisinin yerini laik anlayışlarda ‘gelişme’ düşüncesi almıştır. Düşünce tarihi boyunca birbirinin karşısında yer alan bu iki anlayış, insanın acı ve sıkıntıdan bir şekilde kurtulacağına duyulan inancın ve umudun farklı yansımalarından ibarettir. Aralarındaki tek gerçek fark ise insanın ‘daha iyiye’ doğru yaptığı bu yolculukta Tanrı’nın nerede durduğudur.

temellendirirken, diğ er taraftan insanın doğ anın hâkimi mi yoksa onun yalnızca bir parçası mı olduğ una dair zihinsel karmaş a devam etmiş,¹⁹⁶ bu karmaş anın tarih felsefesinin yanısıra din bilimlerinde, edebiyatta ve sanatta önemli yansımaları olmuştur.

Rönesans ve onun getirisi olan Hümanizm döneminde, kilisenin yıllardan beri savunduğ u Hristiyan dogmalarını tamamen dışlamak mümkün olmamakla birlikte bunların insanlar üzerindeki baskısı neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu dönemde insanlar bireysellikle birlikte ‘ulus’ olma yolunda da önemli adımlar atmışlardır ve bu adımlar askerî, siyasî, düşünsel her alanda dünyanın mevcut düzenini altüst eden Fransız İhtilali ile sonuçlanmıştır. Yeniçağda tarih anlayışlarının şekillenmesinde, bahsi geçen hareketler arasında Fransız İhtilalinin özel bir yeri vardır. Askeri ve siyasi bir hareketmiş gibi görünse de Fransız ihtilalinin arkasında Ortaçağ boyunca kilisenin halka dayattığı hayat anlayışına tamamen karşı çıkan yepyeni bir hayat felsefesi yatmaktadır ve bu felsefe ihtilal sonrasında hayatın her alanını, özellikle de tarih anlayışını büyük oranda değiştirmiştir. Farklı yönleri bulunmakla birlikte öz itibarıyla Fransız İhtilali kötümser bir kaderciliği, dünyadan vazgeçerek ahirette ilahî kurtuluşa eren tüm diğ er kullarla birlikte Tanrı Ülkesi’ne girmek üzere, sosyal ve siyasal tüm haksızlıklar karşısında susmayı, ilk gınahtan arınabilmek için her türlü acı ve sıkıntıyla birlikte fakirliği ısrarla tavsiye eden kilisenin ve saray mensuplarının gittikçe artan maddî zenginliğiyle, halkın aynı oranda artan fakirliğinin doğurduğ u bir sosyal patlamadır.¹⁹⁷ Dev surlarla çevrili imparatorlukların yıkılıp yerine ulus devletlerin kurulması, Hristiyanlık inancının insanların zihinlerindeki kaleler ardında yıllarca koruduğ u dinsel düşüncelerin de sonunu getirmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Robin George Collingwood, *age.*, s.323.

¹⁹⁷ Fransız İhtilali’ni ortaya çıkaran sebepler ve ihtilalin gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Server Tanilli, *age.*, IV, s.415 vd.

¹⁹⁸ Aydınlanma döneminde ortaya çıkan Hristiyanlık öğretilerini sorgulama eğilimi yalnız tarih felsefesi alanında değil, politikada, sanatta ve edebiyatta da kendini göstermiş, bu alanlarda ortaya konan yapıtlarda Hristiyanlık şiddetle eleştirilmiştir. Hristiyan dogmalarının ilk etkisini kaybetmesinde, kilisenin tutarsızlıklarının ve din adamlarının kendi şahsî çıkarlarını herşeyin üstünde gören anlayışlarının yerle bir edildiği edebiyat eserlerinin payı en büyüktür. Bu türden eserler veren edebiyat ustaları arasında yapıtları Avrupa’nın din algısında bugün dahi etkili olan Soren Aabye Kierkegaard’ın (1813-1855) zikredilmesi gerekir. Kierkegaard katı bir Ortodox olan babasından kendisine geçen melankolik dindarlıkla ömür boyu mücadele etmiş ve bu mücadeleyi eserlerinde ayrıntılı anlatmıştır. Kierkegaard’ın Hristiyanlığa yönelttiği eleştiriler

Fransız İhtilali sonrasında sosyal ve siyasi alanda etkisini hızla arttıran ulusalcı yaklaşımla, ilerlemeci tarih anlayışı arasında derin bir bağ vardır. Ortaçağa hâkim olan Hristiyan teolojisi, ulusal farklılıkları kendi ürettiği dinsel bir dünya devleti kurma ülküsü altında eritmeye uğraşırken, bireyselci Hümanizma ve Aydınlanma hareketleri bu farklılıkları öne çıkarmış, bu hareketlerin yayıldığı Avrupa toplumları kendilerini dil, kültür, tarih vs. açısından farklı görmeye başlamışlardır. İlerleme düşüncesi ortak kabul görmekle birlikte her toplum kendi ulusunun ilerlemesini öne çıkarmıştır. Bunun doğal sonucu olarak ulusal tarih yazımına büyük önem verilmiş, tarihî olaylara karşı beslenen kuşkuculuk, doğa bilimlerinin yöntemine duyulan güvenle çözülmeye çalışılmıştır.

Yeniçağın tarih anlayışı kendi içinde tutarlıymış gibi görünse de önemli çıkmazları bünyesinde barındırmıştır. Örneğin tarihte bir ereğin ve dolayısıyla bir ilerlemenin varlığı kabul edilmiş, fakat tarihte sıkça yaşanan çöküş dönemlerine anlam verilememiştir. Ayrıca doğa olaylarındaki belirli gidişata karşın, aynı yöntemle incelenmeye çalışılan bireysel ve toplumsal olaylardaki rastlantısallıklara çözüm getirilememiştir. Bu yönüyle felsefe-*historia* karşıtlığı yeniden gündeme gelmiş, başlangıçta birbirinden bağımsızmış gibi görünen doğa olayları arasında deney ve gözlem yoluyla rahatlıkla kurulabilen bağlantının bir benzeri tarihî olaylar arasında kurulmaya çalışılırken insan faktörü görmezden gelinememiştir. Tüm bu sorunsallara, bireyi öne çıkaran Hümanizmaya getirilen farklı yorumlarla çözüm getirilmeye çalışılmıştır.

Aydınlanma döneminde Hümanizma çok anlamlı bir kavram olarak kullanılmıştır. Her türlü dinî, siyasî, sosyal ve sanatsal düşüncenin merkezine insanı koyan Hümanizm insanın özde ‘iyi’ olduğu ön kabulünden hareket etmektedir. Bu bakımdan, hareketin isminin alındığı ‘hümanite’ (*humanity*) kelimesi insanın bireysel ve toplumsal manada iyi olduğu alanları ifade etmekte kullanılmıştır. Tarih felsefesinde hümanizm toplumların farklı alanlarda parlak dönemleri olduğunu ve doğa bilimlerinde olduğu gibi tarihte de yasalara ulaşılacak isteniyorsa, tarihte hümanitenin gerçekleştiği parıltılı dönemlerin

hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Soren Kierkegaard, *Frygtog Baeven (Korku ve Titreme)*, Çev.: Ekrem Düzen, Ara yay., İstanbul, 1990.

incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu düşünceye göre tarihte bir ilerleme olmakla birlikte bu ilerleme düz bir çizgide devam etmemekte, hümanite kendini sanatta, hukukta, siyasette vs. dönem dönem göstermektedir. Ayrıca birey olarak insanın tarihinden bahsedilemez, doğadaki insanın bir tarihi yoktur. İnsanın ancak toplum içerisinde bir tarihi olabilir, zira tarih yaşanmışlıklara dair birikim bilgisidir ve bu birikim toplumdan topluma gelenekler yoluyla aktarılmaktadır. Dolayısıyla insan ancak toplum içerisinde kendisinden sonrakilere bilgi birikimi bırakabiliyorsa tarihin konusu olabilmektedir.

Aydınlanma döneminin tarih anlayışını belirli tek bir sistem olarak düşünmek doğru değildir, söz konusu anlayışın sorunsallarına üretilen cevaplardan farklı tarih anlayışları, daha doğru bir ifadeyle farklı tarih yorumları ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hem tarihin bir disiplin olarak ortaya çıkmasında, hem de bu disiplinin farklı yorumlarla zenginleşmesinde pek çok filozofun katkısı olmakla birlikte bunlar arasında Ruso, Voltaire ve Herder'in ayrı bir önemi vardır.¹⁹⁹ Ruso tarihi anlamlandırmanın yolunun insanın tarihteki konumunu belirlemekten geçtiğini savunmuş, bunun için öncelikle psikolojik ve sosyal bir varlık olarak insanı incelemiştir. Ona göre ontolojik açıdan insan 'iyi' bir öze sahiptir, fakat doğuştan getirdiği bu iyilik halini toplum içinde yaşamaya başlamasıyla birlikte zamanla kaybetmektedir. Toplumsal yaşam içerisinde doğallığını kaybeden insanı yozlaşma ve bozulma beklemektedir ve bunun sonucunda mutsuzluğun pençesine düşen insan yeni konumunun gereklerini yerine getirmekten kurtulamadığı gibi mutlu bencilliğine de dönemez. Geriye yapabileceği tek bir şey kalmıştır; kendi sınırsız özgürlüğünü artık yaşayamayacağına göre özgürlük ve eşitlik esasına dayalı bir hukuk devleti kurmak. Dolayısıyla Ruso insanlık tarihini 'doğallıktan kültürlenmeye doğru giden ilerlemeci bir süreç' olarak görmekte, insanların kendi tarihlerine kendi hür iradeleriyle yön vermeleri gerektiğini savunmaktadır.²⁰⁰ Ruso'nun, ana hatlarıyla açıkladığımız bu tarih anlayışında da döneminin en temel eğilimi olan kilise karşıtlığı rahatlıkla görülmektedir. Onun tarih felsefesinin özünü oluşturan yozlaşma ve özgürleşme düşüncesi, geliştirdiği eğitim felsefesinin de hareket

¹⁹⁹ Jean Jacques Rousseau (1712-1779), François Marie Arouet De Voltaire (1694-1778) ve Johann Gottfried von Herder (1744-1803) 18.yüzyılın en önemli filozoflarıdır.

²⁰⁰ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age.*, s.251-252.

noktası olmuş, insanın doğallığını bozduğu düşüncesiyle tüm okulları ve kurumsal eğitim sistemlerini son derece sert bir dille eleştirmiştir. Kanaatimizce bu durum, tarih anlayışlarının hayatın en temel alanlarını büyük oranda belirlediğinin göstergesidir.

Dönemin bir diğer tarih filozofu Voltaire ise Ruso'nun 'tarih içerisinde insanın konumu nedir?' sorusuyla temellendirdiği anlayışını bir adım ileriye taşımış ve kendi tarih anlayışını temellendirirken 'tarih içerisinde ulusların konumu nedir?' sorusundan hareket etmiştir. Voltaire tarih bir bütün halinde 'dünya tarihi' olarak yaklaşmakla birlikte, bu bütünlük içerisinde tek tek ulusların ele alınması gerektiğini, ulusların tarihte geçirdikleri süreçlerden onlara ait 'ulusal tin'e ulaşılabileceğini savunmuştur. Her bir ulusu diğer uluslardan ayıran özel nitelikleri ifade eden ulusal tinin çözümlenmesi, tek tek olaylardan hareketle insanlık hakkında genel geçer hakikatlere ulaşılmasının tek yoludur ki tarih okumanın da aslı amacı zaten bu türden hakikatlere ulaşmaktır. Tarih yazıcısı olaylardan hareketle en önemli tarihsel olguya yani ulusal öze ulaşmak istiyorsa doğa bilimlerinin yöntemini benimsemelidir. Aksi takdirde tüm çabası, yaşanmış bitmiş olayları masal gibi anlatmaktan ibaret kalacaktır.²⁰¹ Voltaire'nin tarih anlayışında Fransız İhtilali ile birlikte hızla yayılan ulusalcı fikirlerin izleri hemen farkedilmektedir, fakat bu noktada asıl önemli olan, Fransız İhtilali örneğinde açıkça görüldüğü üzere felsefi akımlar üzerinde tarihsel olayların, tarihsel olaylar üzerinde de felsefi akımların belirleyici etkisi olmasıdır. Zira Fransız İhtilali ulusu öne çıkaran tarih felsefelerini ortaya çıkarırken, halkı bu tür bir ihtilali gerçekleştirmeye yönelten saiklerden birisi hiç şüphesiz bu dönem filozoflarının başını çektiği 'imparatorluk olarak değil, ulus olarak yönetilme' düşüncesidir.

Yeniçağın çalışmamız kapsamında inceleyeceğimiz son filozofu, başta aydınlanmanın ilerlemeci tarih ülküsünü ve mekanist doğa bilimi yönteminin tarihte de uygulanmasının zorunlu olduğu düşüncesini ısrarla savunan, fakat sonraki dönemlerinde bu tür bir ilerlemeciliğin tarihte mümkün olamayacağını farkederek Herder'dir.²⁰² Ona göre doğada olduğu gibi tarihte de bir tür evrim söz

²⁰¹ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age.*, s. 253-258.

²⁰² Herder 1744-1803 yılları arasında yaşamış Alman filozofudur. Herder'in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Audi, 'Herder' md., *C.D.P.*, s.377.

konusudur ve hem doğaya hem de tarihe evrimi yerleştiren Tanrı'dır. Nasıl ki doğal evrim, doğadaki canlıların hayatta kalabilmek adına, birbirleriyle amansız ve sürekli bir çatışma içerisinde olmalarını zorunlu kılıyorsa, tarihteki evrim de insan ve toplumların, yine hayatta kalabilmek adına sürekli birbirleriyle savaşmalarını zorunlu kılmaktadır. Hem doğadaki hem de tarihteki evrim sürecinde güçlü olan/olanlar bu amansız mücadeleyi kazanmakta ve güçsüze asla hayat hakkı tanımamaktadır. Doğadaki evrim teorisini tarihe taşıyan Herder bu düşüncesiyle bir taraftan Tanrı'ya tarihsel olaylar içerisinde aktif rol verirken, diğer taraftan kendisinden sonraki dönemlerde de son derece belirleyici olacak bir varlık ve hayat tasavvuru geliştirmiştir. Böylece Herder, tarihin temel sorunsallarından biri olan 'tarihin öznesi kimdir?' problemine 'insanı yöneten ve hayata yerleştirdiği düzenle onu çatışmaya yönlendiren Tanrı' cevabını vermekte ve ayrıca yeniçağda sistemleştirilmiş olmakla birlikte bugün de geçerliliğini koruyan 'çatışma teorisi' ni tarih felsefesine dâhil etmektedir.

Evrime bağlamında doğa ile tarihin aynı kurallara bağlı olduğunu savunmakla birlikte Herder, tarihsel olayların doğa olayları kadar sıkı bir nedensellik taşımadığını, bu nedenle bu olaylardan doğa bilimlerindeki gibi genelgeçer sonuçlara ulaşılamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre tüm tarihsel süreç, doğadakine benzer bir Tanrısal plan çerçevesinde işlemektedir ve insanın bu Tanrısal planı tek başına kavraması mümkün değildir. Tarihte yaşananlar rastlantısal çatışmalardan ibaretmiş gibi algılsa da bu çatışmaların arkasında Tanrısal bir düzen yatmaktadır ve tarihin doğru anlamlandırılmasıyla bu düzenin sırları çözülecektir.²⁰³

Herder'in tarih felsefesine en büyük katkısı kendi geliştirdiği 'anlama teorisi' ile olmuştur. Herder, tarihsel çağları bugünün mantığıyla kavramaya çalışmanın yanılgıya sebep olacağını, doğa bilimlerine ait yöntemlerin, konusu insan olan bir alana uygulanamayacağını, bu nedenle tarihi anlamaya yönelik yeni bir bakış açısı geliştirmenin zorunlu olduğunu savunmuştur. Ona göre tarihte kaydedilen her olay 'bir defa' yaşanmıştır, zira farklı olaylar arasında benzerlikler bulunsa dahi her biri kendi döneminin 'benzersizliği' içerisinde gerçekleşmiştir ve

²⁰³ Reese, *D.P.R.*, 'Herder' md., s. 297.

dolayısıyla her bir olayı kendi döneminin şartları, her bir dönemi de ‘kendi tarihsel tekliği’ bağlamında değerlendirmek gerekir. Tüm tarihi anlamlandırabilecek yetide bir ‘evrensel akıl’ın bulunmadığını savunan Herder bunun yerine ‘tarihsel yorum yöntemi’ni başlatmış, bu yöntem Herder’den sonra Alman Tarih Okulu tarafından geliştirilerek kullanılmıştır.

Anlaşıldığı üzere Yeniçağ, hem içerisinde gerçekleşen olaylarla hem de yetiştirdiği tarih filozoflarıyla kendisinden sonraki dönemin ‘tarih yüzyılı’ olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Yeniçağın filozofları tarihi anlamlandırma konusunda farklı düşünceler ve yöntemler geliştirmiş olsa da ‘insanı tarihte konumlandırma çabası’ tüm bu düşünce ve yöntemlerin ortak hareket noktasıdır.²⁰⁴ 19. ve 20. yüzyıllarda ise aynı sorunsal tarihte ‘ben’in rolü olarak yeniden tartışılmıştır.

İslam tarihçiliğindeki kökeni çok daha gerilere, İbn Haldun’a dayanmakla birlikte Avrupa tarih felsefesinde Aydınlanma Dönemi’nde ve sonrasında etkili olan anlayış, insanlık tarihini yani insanoğlunun dünya serüvenini evrelere ayırarak incelemek, bu sürecin bir nevi şemasını çizmektir. Tarihsel süreci genel yasalar çerçevesinde açıklayıp buradan hareketle gelecek hakkında öndeyilerde bulunmayı hedefleyen pek çok düşünür bu yaklaşımı benimsemiş ve kendi tarih anlayışına göre bir şema hazırlamıştır. Onlara göre insanlık bugünkü haline birden gelmediği gibi ebediyete kadar da bu halinde kalmayacaktır, dolayısıyla tarihi farklı evrelerden müteşekkil bir şema ile açıklama yaklaşımının özünde insanın ve insanlığın değiştiği, dönüştüğü kabulü yatmaktadır. Örneğin İbn Haldun insanlık tarihini bedevi yaşam, kabile yaşamı ve kentsel devlet yaşamı olarak evrelere ayırırken, İtalyan filozofu Vico aynı süreci Tanrısal çağ, bireysel üstünlük ve kahramanlık çağı ve mantık çağı olarak, pozitivistin öncülerinden August Comte teolojik çağ, metafizik çağ ve pozitif çağ olarak, materyalist felsefenin kurucusu Karl Marx ise kabilecilik çağı, kölelik çağı, feodalite çağı, kapitalist çağ ve sosyalist çağ olarak ayırmıştır.²⁰⁵ Tarihi katı bir determinizme bağlı kılan ve tarihteki insan faktörünü büyük oranda görmezden gelen bu yaklaşımın

²⁰⁴ Sözü edilen çabanın yeniçağın gelenek veya yenilik taraftarlarında oluşturduğu farklı fikirler hakkında bkz. Ayhan Bıçak, agm., s.56 vd.

²⁰⁵ Şaban Öz, ‘Marksist Tarih Felsefesine Giriş’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XII, 2008, s.26.

eleştirisine çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yer vermek üzere 19. ve 20.yüzyılların tarih anlayışını açıklamak istiyoruz.

4. 19. ve 20. YÜZYILLARDA TARİH ANLAYIŞI

Hem bilim hem de felsefe anlamında günümüzün tarih anlayışlarının şekillenmesinde 19. ve 20. yüzyılların büyük etkisi olmuştur. Antikçağlardan bu yana devam eden felsefe-tarih (*logos-historia*) karşıtlığının kısmen de olsa aşılıp tarihin bir disiplin olarak kabul edildiği Aydınlanma döneminin ardından, 19. yüzyılda felsefi etkinliğin büyük çoğunluğu tarihe yöneltilmiş, bu yoğun ilgiden dolayı bu yüzyıla ‘tarih yüzyılı’ denmiştir. Bu yüzyılda felsefi alanların en çok tartışılan konusu ‘özgürlük problemi’dir. Özgürlüğün bir sorunsal olarak algılanıp, özellikle tarih felsefesi bağlamında yoğun tartışmaların konusu edilmesinde Yeniçağda yaşanan sosyal ve siyasi olayların ve bu olayların doğurduğu Ulusçuluk fikri, Aydınlanma Hareketi ve Hümanizm gibi anlayışların etkili olduğunu belirtmemiz gerekir. Tarih felsefesi açısından özgürlük problemi, insanın tarihin neresinde yer aldığı, tarihsel olaylarda etkin mi edilgin mi olduğu, insanın özgürlüğünün sınırlarının nasıl çizileceği ve en önemlisi toplumsal arenada özgürlükler çatıştığında bu çatışmaların hangi ilkeler doğrultusunda giderileceği gibi yaşama dair çok temel sorunsalları beraberinde getirmiştir. Tarihte sonul bir amacın bulunduğu ve bu amacı gerçekleştirmek üzere insana yetki verilmesi gerektiği düşüncesinin etkinliğini devam ettirdiği Yeniçağda artan insan özgürlüklerinin bir süre sonra problematiğe dönüşmesi de kayda değer bir durumdur.²⁰⁶

19. yüzyılın tarih anlayışı denince akla, insan eylemlerindeki özgürlüğün sınırlarını en çok tartışan, dahası özgürlük problemini tarih felsefesine taşıyıp, tarihin tüm sorunsallarına insan özgürlükleri açısından yaklaşan Immanuel Kant (1724-1804) gelmektedir. Kant’a göre tüm doğa olaylarının doğa yasalarına tâbî olması gibi, tüm insanın eylemleri de belirli yasalar tarafından belirlenmektedir. Tek fark insanın bu eylemler esnasında kendi yetilerini yavaş ve düzenli bir şekilde geliştirebilme imkânına sahip olmasıdır. Tarih asla birbirinden bağımsız, rastlantısal olaylar yığını olarak değerlendirilemez, bilakis Kant’ın ‘ahlak yasası’

²⁰⁶ Kubilay Aysevener, *agm.*, s.176.

adını verdiği bu yasalar sayesinde olaylar arasında bağlantılar kurulur ve tarih anlamlandırılabilir. Dolayısıyla tarih filozofunun yapması gereken, tarihte bir erek olduğu ön kabulünden hareketle tarihsel olayları üst bir akılla değerlendirip söz konusu yasaları ortaya koymaktır. Kant, adına ‘Tanrısal Akıl’ dememekle birlikte tarih yasalarının insanı aşan bir üst akıl tarafından belirlendiğini, zira insandaki teorik aklın hayata bu türden genel geçer yasalar koyacak yetide olmadığını vurgulamıştır. İnsanın tek yapabileceği, öncelikle kendi aklının ilkelerini ortaya çıkarıp, tüm tarihsel olayları bu ilkeler ışığında okuyarak tarihsel olaylara hükmeden asli, evrensel yasaya ulaşmaktır. Böylece evrensel ilkelerden evrensel ahlaka, evrensel ahlaktan da evrensel adalete gitmek mümkün olacaktır. Bu aynı zamanda dünya yurttaşlığına ve hukuk devletinin kurulmasına doğru düzenli bir ilerleme anlamına gelmektedir ki tarihi okumanın da amacı zaten ilke esaslı bir hukuk devleti kurulması olmalıdır. Bu yönüyle Kant ‘tarihin belli bir amaçla okunması’ anlamına gelen ‘hipotetik tarih anlayışı’na sahiptir.²⁰⁷

Kant’ın da aralarında bulunduğu pek çok filozofun savunduğu, tarihin tek ve evrensel bir hedefe bağlanması tasarımı kuşaklar arası ilişkiler bakımından ahlakî bir sorunsala neden olmuştur, zira bu tasarımda tüm insanlık aynı hedefe kilitlenmiş olmasına rağmen bu aslî hedefe ulaşım onun mutluluğunu yaşayacak olan yalnızca son kuşaktır. Dolayısıyla ilk kuşaklar hedefe giden yolda bir araçtan ibarettir ve kendilerini son kuşağın mutluluğu için feda etmektedirler. Burada sonraki kuşaklar öncekilerden daha değerli ve önemli oldukları sonucuna gitmek etik görünmemektedir.²⁰⁸ Tarihin belirli tek bir hedefe yönelmesiyle ilgili bu önemli sorunsalı aşmak üzere Kant ‘görev/ödev ahlakı’ tezini geliştirmiştir. Ona göre ilerleme tüm insanlık için ortak bir görevdir ve insanlığın ortak bir görevi olarak ilerlemenin kendisi -sona ne zaman kimin ulaştığının önemi olmaksızın- ahlakî bir değerdir. Zaten Kant’ın ilerlemeye verdiği anlam, insanın kendi yeteneklerini geliştirerek gerçek özgürlüğe ulaşmasıdır ve özgürlüğe ulaşma

²⁰⁷ Audi, ‘Kant’ md., *C.D.P.*, s.460.

²⁰⁸ Aynı temel sorunsal Yahudiliğin ve özellikle Hristiyanlığın tarih anlayışları için de geçerlidir. Zira bu anlayışlarda da belirli bir kişi (Yahudilikte ebdeh Yahve, Hristiyanlıkta İsa) tüm insanlığın mutluluğu için kendini feda etmekte, Tanrı ise bizzat kendisi bir adaletsizlik olan bu türlü bir arınmayı kabul edip halkı kurtuluşa erdirmektedir. Hem Tanrı-insan ilişkisi hem de insanların birbirleriyle olan ilişkileri açısından bu durum çok önemli bir ahlakî sorunsaldır. Kant bu sorunsalı kısmen çözümleyen bir tasarım geliştirmiş olsa da, Yahudilik ve Hristiyanlık buna net bir cevap üretememiştir.

çabası insanın yaşadığı andan itibaren sonsuza dek sürüp gidecektir, bu nedenle bu yavaş ve sürekli gelişim çizgisi içerisinde her birey kendi üzerine düşeni yaptığında kendi ilerlemesini gerçekleştirmiş olacaktır. İlerleme sürecinde her kuşak kendisinden sonra gelene ortak hedefi gerçekleştirmenin bir sonraki adımı olarak bakmaktadır, dolayısıyla önemli olan ilerlemenin son halkasına hangi neslin yetiştiği değil, ilerlemenin er ya da geç gerçekleşmiş olmasıdır. Bu yönüyle Kant tarihin sonunun insanlığın gerçek hedefi, bu sürecin sonundaki nesli de tüm insanlığın temsilcisi olarak görmektedir. Tüm insanlar kendi kaydedecekleri ilerlemenin tüm insanlığın ilerlemesi anlamına geleceği fikri ve ödev bilinciyle hareket etmelidir.²⁰⁹ Kant'ın bu anlayışı aynı zamanda bireyi, kendi sıkıntıları ya da arzuları içerisinde boğulmaktan kurtararak, gelişmişliğin gerçek göstergesi olan toplumsallaşmaya taşıma amacı gütmektedir.

Düşünsel altyapısı Kant'a dayanmakla birlikte Fichte, Schelling, Hegel üçlüsünün²¹⁰ geliştirdiği Alman idealizmi, 19. yüzyılda tarih felsefesi başta olmak üzere felsefenin tüm alanlarına hakim olmuştur. Alman idealizminin tarih alanında esas aldığı soru tarihin yapılmasında ve yapılmış tarihin anlaşılıp yorumlanmasında 'ben'in rolüdür. Buna göre tarihin temel işlevi insanı özgürlüğüne kavuşturmaktır ve gerçek özgürlük insanın, kendisini kuşatan ve yöneten tüm güdülerden kurtulmasıdır. İnsan ancak tarihsel bir ortamda kendi benliğini gerçekleştirebilir. Buradan hareketle Alman idealizmi tüm insanlık tarihini bir bütün olarak ele almış ve insanlığın önceden belirlenmiş bir evren planına göre ilerlemekte olduğunu savunmuştur. Bu yüzyılın filozofları da Fransız İhtilali'ni insanlığın ilerleme tarihinde bir dönüm noktası olarak görmüşlerdir. Onlara göre Fransız İhtilali insanlığın kendi ruhuna koyduğu engelleri ve sınırlılıkları aştığının, dolayısıyla 'ilerlediğinin' en büyük kanıtıdır. İnsanın kendi içsel yolculuğunun son noktasını teşkil ettiği düşünülen bu olaya görünürden çok daha derin anlamlar yüklenmesi ve bunun üzerine bir tarih anlayışının bina edilmesi son derece önemlidir, zira insanoğlunun kendisi için milat kabul ettiği bir

²⁰⁹ Heinz Heimsoeth, *Immanuel Kant'ın Felsefesi*, Çev.: Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.149.

²¹⁰ 19.yüzyılda tarih felsefesinin gelişiminde en büyük katkısı olan üç filozof Johann Gottlieb Fichte (1762-1814); Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) ve George Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)'dir. Bu filozofların hayatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Audi, *C.D.P.*, s.816 vd.

olayı tüm tarihinin merkezine yerleştirme eğilimine örnektir. Çalışmamız kapsamına girmemekle birlikte bu durumun psikolojik açıdan incelenmeye değer olduğu kanısındayız.

Tarih felsefesinde Alman idealizmini savunan ve tüm tarihi tek bir süreç olarak gören Fichte bu süreci beş döneme ayırarak incelemiştir. Bunlar; suçluluk dönemi, günahkârlık dönemi, tam günahkârlık dönemi, akılsallığın yükselişi dönemi, tam arınma ve kurtulma dönemidir.²¹¹ Ortaçağ Hristiyanlığının ısrarla savunduğu ilk günah teorisinin izlerini açıkça gördüğümüz bu anlayışta süreç, uzun süren bir suçluluk psikozunun ardından aklın kilise dogmalarını yenip kendi zaferiyle birlikte günahı kurtuluşunu ilan etmesiyle sona ermektedir. Bu süreçte geri planda kalmış gibi görünse de Tanrı'nın aktif rolü vardır. Fichte tüm tarihin Tanrısal bir güç tarafından yönlendirildiğini savunmaktadır.²¹² Dönemin ikinci önemli filozofu Schelling de benzer bir yaklaşımla geliştirdiği tarih anlayışını Tanrısal zorunluluk esasına dayandırmıştır. Ona göre tarihte Tanrının koyduğu zorunluluk yasası ile insan özgürlükleri birlikte ilerlemektedir, zira insan bir taraftan kendisinin belirlemediği yaşamsal şartlarla kuşatılmışken, diğer taraftan bu şartlar içerisinde kendini geliştirecek kadar da özgür bırakılmıştır. Tarihin nihai hedefi söz konusu Tanrısal zorunluluklarla insanî özgürlüğü bir potada eritmektir ve bunun gerçekleştiği çağ insanlık için son çağ olacaktır.²¹³ Dolayısıyla insanın yeryüzündeki kurtuluşu ancak bu son çağda gerçekleşebilecektir. İnsan tarihteki tüm yapıp etmeleriyle ve tüm çabasıyla bu nihai hedefe doğru adım adım ilerler ve sonunda insana ait bireysel bilinç ile Tanrı'ya ait mutlak bilinç birleşerek bir sentez oluşturur, fakat bu oluşumda da Tanrı asıl yetki sahibi olan taraftır. İnsanî olanla Tanrısal olanın bütünleştiği tarihsel süreç boyunca insan özgür yanı sıra Tanrısal varlığın işaretlerini izlerken, Tanrı da mutlak varlığının tarih içerisinde insana açar. Schelling bu esaslar üzerinde geliştirdiği anlayışında tüm insanlık tarihini üç evreye ayırarak incelemiştir. Bunlar; Tanrısal varlığın kendini gösterme evresi, insanın Tanrı ile bir olması evresi ve son olarak Tanrı'nın yeryüzüne gönderdiği fani varlığın

²¹¹ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age.*, s.313.

²¹² Audi, *C.D.P.*, 'Fichte' md., s.816.

²¹³ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age.*, s.337-339.

kurtuluşa erme evresidir.²¹⁴ Fichte’de olduğu gibi Ortaçağ Hristiyanlığına ait kurtuluş doktrinin izlerini taşıyan bu tarih anlayışı, bir taraftan insanın Tanrı’ya bağımlılığını kabul ve itiraf etmek zorunda kalırken, diğer taraftan Aydınlanmanın ilerleme ülküsü gereği insana kendi sınırlılıklarından kurtulup özgürce nefes alabileceği bir ortam oluşturma gayreti içerisindedir. Tüm bu eğilimlerde kilisenin toplumsal psikolojide oluşturduğu baskının ve bu baskıdan kurtulma çabalarının izlerini görmek mümkündür.

Alman idealizminin en sistemci filozofu olan Hegel tüm tarihe ‘Tanrısal akıl’ın egemen olduğunu, insan tininin tarihsel süreç içerisinde sürekli ilerleyerek bu Tanrısal logosu ulaşması gerektiğini savunmuştur. Bu anlayışa göre, insan kendini tarihin öznesi zannetse de gerçekte böyle değildir; insan sadece, kendini tarihsel süreç içerisinde gerçekleştirmeyi hedefleyen Tanrı’nın kullandığı araçlardan birisidir. Fakat Hegel bunu insanı aşağılayan bir durum olarak değerlendirmemiştir, zira insan tarihsel sürecin sonunda kendini somut olarak gerçekleştiren Tanrı ile aynı özde yani aynı mutlak tinde buluşacak, o da kendini Tanrısal özde gerçekleştirecektir. Dolayısıyla tüm tarihsel olaylar insan tininin özgürleşerek Tanrı’ya doğru ilerlediği yolda birer durak mesabesindedir. Bu anlayışta bahsi geçen Tanrı, Ortaçağ kilise babalarının ‘tarihin efendisi’ olarak kabul ettikleri ve ettirdikleri Tanrıdır, dolayısıyla kendisini tarihsel süreç içerisinde gerçekleşen olaylarla görünür kılan Tanrıyı anlamlandırmak ancak Hristiyanlık mesajını kabullenmekle mümkündür.²¹⁵ Bu anlayışta Baba (Tanrı) soyut üst aklı yani mutlak tini, Oğul (İsa) mutlak tinin yine kendinden sudur etmiş ve nesneleşmiş halini, Kutsal Ruh ise kendi asli gerçekliğinin farkına varan insanla mutlak tinin birlikteliğini anlatmaktadır. Hegel Hristiyanlığın omurgasını oluşturan teslis inancını felsefesine yansıtmış olmakla birlikte onun anlayışı Hristiyanlığın ötesine geçmiştir.²¹⁶

Hegel’in hem bütünsel felsefesinde hem de tarih anlayışında en etkili kabul ettiği unsur ‘akıl’dır, fakat burada bahsi geçen akıl, insani öz ile Tanrısal tini aynı noktada buluşturan farkındalık halidir. İnsan yaşadığı dünyayı ve tarihi

²¹⁴ Audi, *C.D.P.*, ‘Schelling’ md., s.816.

²¹⁵ Muhammet Özdemir, *agm.*,s.421.

²¹⁶ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age.*, s.352-359.

akıl sayesinde kavrar, fakat tarihi doğru anlamının en önemli şartı aklın ulaşacağı son noktanın yani tarihteki sonul hedefin ne olduğunu önceden bilmektir. Ancak bu şekilde insan yaptıklarına görünenden öte bir anlam ve değer katabilecektir. Hegel'e göre tarihsel olaylar yaşanırken insanın kendi ruhunda geçirdiği içsel yolculukta sona ulaştığının en büyük göstergesi yeryüzünde bir 'akıl devleti'nin kurulması olacaktır. Hegel'in politik düşünceyi tarih felsefesine dâhil ettiği bu anlayışta, ilk insandan bu yana tüm yaşanmışlıkların toplumsal aklın ilerlemesine bir şekilde katkıda bulunduğu, yaptıklarının kendisini nereye götürdüğünü başta bilmeyen insanın zamanla (özellikle modern çağlarda) filozofların da yardımıyla bu bilince eriştiği vurgulanmaktadır.²¹⁷ Hegel'in yetiştiği dönem dikkate alındığında kolaylıkla anlaşılacağı üzere, onun tarih anlayışında da insandaki bilinç yükselişinin en önemli göstergesi Fransız İhtilali'dir.

Hegel insanlık tarihinin tamamını fakat özellikle devletler tarihini kendi döneminin şartları içerisinde okumanın gereğine dikkat çekmiştir. Tarih anlayışında tüm insanlığın bilinç gelişiminden bahsetse de, hem kendisi hem de öncülük ettiği Alman Tarih Okulu salt Germen ırkının tarihine yoğunlaşmış ve Hristiyan-Germen dünyasının yetkinliğine ulaşması amacını gütmüştür. Bu tutumu bir noktaya kadar anlamak mümkündür, fakat son tahlilde tüm insanlığı kuşatacak anlayışlar ortaya koyma fikriyle yola çıkan pek çok filozofun, kendi yetiştiği dönemin ve toplumsal, siyasî, dinî yapının bağlarından kurtulamadığını göstermesi bakımından oldukça manidardır. Hegel'i diğer pek çok tarih filozofunun yaptığı gibi tarihi aşamalara ayırarak incelemiştir, fakat o tarihsel aşamaları zamana değil mekâna göre ayırması yönüyle diğerlerinden farklıdır. Hegel tarihsel sürecin Doğu'da kendini gösterdiğini, dünya tarihinin Asya'da başlayıp Avrupa'da son bulduğunu savunmuştur. Zira Hegel'in 'tin' olarak isimlendirdiği tarihsel bilinç ilk kez Asya'da ortaya çıkmış, burada çocukluk dönemini geçirmiştir. Bu dönemde bilinç özgür olmakla birlikte henüz olgunlaşmamıştır. Tinin ikinci mekânı gençlik dönemini yaşadığı Yunan'dır ve burada da tam olarak olgunlaşmamıştır. Tinin üçüncü görünümü kendi bireysel hedeflerini ulusallaştırdığı Roma'da ortaya çıkmıştır. Tinin dördüncü ve son görünümü ise yaşlılık dönemine girip tam olgunluğa eriştiği ve kendisini

²¹⁷ Audi, *C.D.P.*, 'Hegel' md., s.671.

gerçekleştirmeyi başardığı Alman dünyasıdır. Dolayısıyla tüm dünya tarihinin ulaşacağı son nokta Alman medeniyetinde saklıdır.²¹⁸ Yakın arkadaşı Schelling gibi Hegel de geleneksel din anlayışı ile döneminin çağdaş düşünceleri arasında gidip gelmeler yaşamış, zihninin bu karmaşasını yapıtlarına yansıtmıştır. Hegel'in tarih tasarımı döneminin dinî geleneğine aykırı değildir, bu bakımdan ciddi bir tepkiyle karşılaşmamıştır, fakat tarihsel sürecin Alman dünyasında son bulacağı iddiası tasarımın en zayıf noktasıdır.

19. yüzyıl tarih anlayışlarına dair vurgulanması gereken bir diğer önemli nokta ise bu dönem filozoflarının, Aydınlanma ve sonrasında gelişen düşünsel akımlar sonucu laik kaygılarla kurmaya başladıkları felsefelerini bir şekilde Tanrı ile noktalamak zorunda kalmalarıdır. Yıllar süren kilise baskısının oluşturduğu bireysel ve toplumsal gerilimden kurtulmanın en önemli şartlarından biri olarak görülen 'Tanrısız tarih' kurma yolları ilginç bir şekilde hep Tanrı'ya çıkmıştır. Tanrısız iradeyi tarihin dışına itme çabaları ancak 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda sonuç verecektir.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın ilk yarısında tarih doğa bilimleriyle tamamen aynı değerlendirilmiş ve doğa bilimlerinin tüm yasaları tarihe uygulanmaya çalışılmıştır. Somut sonuçların hayatın hemen her alanında soyut düşünceye galip geldiği bu dönemin bilgi anlayışı doğrudan tecrübeye dayandırılacak şekilde empirist, politik öğretisi davranışta özgürlüğü öne çıkaracak şekilde liberal, ahlak felsefesi de somut faydayı hedefleyecek şekilde pragmatisttir. Bu gelişmelerin yaşanmasında pozitif bilimlerde ve bunun getirisi olan teknolojide kaydedilen hızlı ilerlemenin büyük payı olmuştur, zira herhangi bir alanda yürütülen çalışmanın elle tutulur sonuçlarının günlük hayata derhal aktarılmasını esas alan pozitivist yaklaşım, aynı faydayı felsefeden de beklemiş, tarih felsefesi bu beklentiden payını fazlasıyla almıştır. Doğa bilimlerinin tüm yöntemlerini tartışmasız kabul eden tarihsel natüralizmin yayılmasında Francis Bacon, August Comte ve Charles Darwin gibi filozofların büyük katkısı olmuştur. Bacon ve Comte yeni tarih anlayışının yasalarını sistemli bir hale getirmeye çalışmışlar, insana ait olanı ele alırken doğaya ait olan yasalar yetersiz kaldığında

²¹⁸ G.W.F.Hegel, *The Philosophy of History*, (İng. ter.J.Sibree), Dover Publications, New York, 1956, s.105-109.

bunu, ilerleme sürecindeki insanın henüz doğanın çok gerisinde olduğu kuramıyla aşmaya çalışmışlardır. Örneğin Comte insanlık tarihinin teolojik, metafiziksel ve pozitivist olmak üzere üç evreye ayrıldığını, fakat Tanrı düşüncesinin ve görünmez güçlerin hayatın merkezindeymiş gibi algılandığı ilk iki evreden pozitivist evreye geçişin henüz tam olarak sağlanamaması yüzünden tarihin bilim haline gelemediğini savunmuştur.²¹⁹ Dolayısıyla Comte Tanrısal iradenin esas alındığı anlayışları bir tür ilkelik, insanın kendi geliştirdiği yöntemlerle ulaştığı doğabilimsel bilgilerin esas alındığı anlayışları bir gelişmişlik olarak addetmektedir. Comte her ne kadar Hristiyanlık yasalarından uzak bir tarih anlayışı geliştirmeyi hedeflemiş olsa da insan düşüncesini belirli evrelerin zorunlu nesnesi haline getiren anlayışı özü itibariyle Hristiyanlık geleneğinin bir uzantısıdır.²²⁰ Toplumbilimleri ile doğa bilimleri arasında paralellik kurmaya çalışan Comte'un bu anlayışı onun insana yaklaşımını da belirlemiştir. Ona göre insan hayvansal bir nitelik taşımakta ve bu yapısı esas itibariyle hiç değişmemektedir. Fakat tarihsel olaylar içerisinde insan hayvansallıktan sıyrılarak toplumsallaşmaya başlamaktadır, dolayısıyla tüm tarih insanın hayvansallıktan toplumsallaşmaya geçiş sürecidir.²²¹ Tarihsel süreçlerin birbiri ardına gerçekleşen evrimler olduğunu vurgulayan akımlardan etkilenen Henri Spencer ise biyolojik evrim kuramını tarihe uygulamaya çalışmış, zihinsel gelişimle birlikte insanlığın biyolojik ilerlemeyi de gerçekleştirdiğini savunmuştur. Dönemin felsefe anlayışı başta olmak üzere bilimsel, siyasî, askerî, dinî vs. tüm anlayışlarına damgasını vuran evrim teorisinin kurucusu Charles Darwin ise türlerin kökeni ve gelişimini inceleyerek ulaştığı teorisini tarihe de uygulamıştır. Ona göre tüm tarihsel süreç, insan dâhil tüm türlerin kendi aralarındaki amansız bir hayatta kalma savaşından ibarettir ve tarihin yegâne sahipleri bu kavgada galip gelebilenlerdir. Türlerin öncelikle kendi aralarında daha sonra da farklı türlere karşı verdikleri bu sonsuz savaş aynı zamanda bir varoluş mücadelesidir ve tarih sahnesinde yer alabilmenin tek yolu bu mücadeleden bir şekilde galip çıkmaktır. Meşru olsun ya da olmasın tüm türler bu savaştan galip gelmenin bir yolunu bulmak zorundadır, dahası

²¹⁹ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.: Korkmaz Alemdar, Bilgi yay., İstanbul, 1994, s.63.

²²⁰ Aysevener-Barutca, *age.*, s.62.

²²¹ L.Levey Bruhl, *Comte, Felsefesi ve Sosyolojisi*, Çev.: Z.F.Fındıkoğlu, İstanbul, 1970, s.160.

tarihteki tek meşruiyet hayatta kalmanın kendisidir. Biyolojik evrimin incelenmesiyle başlayan fakat tarih felsefesi dâhil hayatın tüm düşünsel alanlarına uygulanan bu anlayışın, uygulandığı her alanda çok önemli sonuçları olmuştur. Bu sonuçların ayrıntılı incelenmesi çalışmamızın kapsamını aşmakla birlikte, savaş etiği dâhil pek çok ahlakî sistemin altüst olduğunu, binlerce insanın ölümüne sebep olan dünya savaşlarının çıkmasına zemin hazırlandığını, üstün ırka ulaşmak adına yine binlerce insanın öldürülmesinin meşruiyet kazandığını, Tanrısal iradeyi hayatın tamamen dışına iten inanç sistemlerinin yayıldığını, tüm insanlığın ilerlemesi ülküsüyle gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sadece gücünün daha da güçlenmesine hizmet etmeye başladığını zikretmemiz gerekir.

Bilim ve teknolojiadaki ilerlemeleri insan gelişmişliğinin delili sayan bu tür anlayışlar her alanda karşılığını bulurken, günlük hayatta doğurduğu sonuçlarla da kendisiyle taban tabana zıt anlayışların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bilim ve teknolojiadaki ilerlemelerin kendisini en çok hissettirdiği alanlar olan sanayi ve ekonomide yaşanan gelişmeler doğal olarak insan hayatını ve düşünce sistemlerini doğrudan etkilemiştir. Özellikle fabrikalarda insan emeğinin yerini makine gücünün alması, bu makinelerle seri üretime geçilirken insanın üretim sürecinde ikinci plana itilmesi, insan emeğine duyulan ihtiyacın azalmasıyla birlikte artan işsizlik ve çalışma şartlarının kötüleşmesi, büyük fabrika sahiplerinin hızla zenginleşirken halkın aynı oranda artan fakirliği tüm bunları kendisine dert edinen fikir adamlarının yeni anlayışlar geliştirmelerini gerekli kılmıştır. Çalışmamızın farklı bölümlerinde örneklerini sunduğumuz üzere hayatın herhangi bir alanında yaşanan gelişmelerin, yaşandığı dönemin tarih anlayışı üzerinde doğrudan etkisi olmaktadır. Sanayi ve ekonomide yaşananların tarih anlayışı üzerindeki belirleyici etkisinin en açık örneğini kuşkusuz Karl Marx'ta (1818-1883) görüyoruz.

Marx'ın, tarih felsefesine getirdiği en büyük yenilik kökeni Antik Yunan düşüncesine kadar uzanmakla birlikte en büyük ilgiyi doğa bilimlerine ait metot ve yasaların tarihe de uygulanmaya çalıştığı 18. ve 19. yüzyıllarda gören 'Diyalektik Materyalizm'den yola çıkarak, 'Tarihsel Materyalizm'e ulaşmasıdır. Yunanca '*diialektike tekhne*'den türetilen ve akıl yürütme yoluyla evren hakkında genel geçer sonuçlara ulaşmayı esas alan bir araştırma tekniği olan diyalektik

materyalizmin²²² felsefe ve toplumbilimlerindeki karşılığı son derece geniş olmakla birlikte konumuz açısından önemi aynı yöntemin Hegel ile birlikte tarihe de uygulanmaya başlamasında yatmaktadır. Antik Yunan döneminde Aristo'nun ortaya koyduğu, insanın da doğanın bir uzantısı olduğu düşüncesinden ilham alan diyalektik materyalizmde doğa gibi insanın ve toplumun da bir yasası bulunduğu, insanın da doğadaki bir madde gibi incelenebileceği iddia edilmektedir. Doğadaki tüm maddelerde geçerli olan değişim, dönüşüm ve karşıtların birbirleriyle sürekli mücadelesi anlamında çatışma yasaları tarih için de geçerlidir ve bunun en büyük kanıtı, sayılan yasaların insan ve toplum hayatında bulunduğunu kadim kültürlerin tamamının kabul etmesidir. Bir defa, insan ve toplum hayatına hükmeden varlık ve yokluk durumlarının kendisi en büyük çatışmadır ve tarih aslında tamamen bu iki durum arasında gidip gelmelerden ibarettir. Hegel'in felsefenin de başlangıcı kabul ettiği, varlığı ve yokluğu esas alan bu tür bir mantık²²³ tarih felsefesine de uygulanmış, tarihin merkezine değişim, dönüşüm ve çatışma yerleştirilmiştir. Varlığa bu tarz bir anlamlandırma yöntemiyle yaklaşılmasını kabul eden Marx, bu anlayışın sorunlu gördüğü yönlerini değiştirmiş ve kendine özgü 'tarihsel materyalizm'i, daha açık bir ifadeyle maddeci tarih anlayışını geliştirmiştir. Marx kendi sağlığında bunu tam olarak formüle edememiş olsa da onun tarih anlayışı yalnız bir tarih felsefesi değil, aynı zamanda bir bilgi edinme metodudur, zira Marx sosyal fenomenlerden hareketle toplumsal yasalara ulaşmayı hedeflemiştir.²²⁴

İnsanın ve toplumun yapıp etmelerinin de doğa gibi yasalara bağlı olduğunu kabul etmekle birlikte Marx, insanı dışardan gözlemlemenin yanlışlığına dikkat çekmektedir, zira tarihin merkezindeki madde insandır fakat insanı inceleyen ve ona dair yasalar ortaya koymaya çalışan da -kendisi de aynı yasalara tâbi olan- bir başka insandır. Dolayısıyla tarihi, tarihin dışına çıkmış bir varlığın ürettikleri olarak algılamak ve tarihe dışardan bakmak doğru değildir, bilakis tarih, kendi iç dinamikleriyle incelenecek ve yasaları konulacak bir alandır.²²⁵ Bu düşüncesiyle Marx, insanı tarihin salt edilgen nesnesi haline getiren

²²² Michael Inwood, *Hegel Dictionary*, Blackwell, Massachusetts, 1992, s.48.

²²³ William Wallace, *The Logic of Hegel*, Oxford University Press, London, 1892, s.160.

²²⁴ Max Beer, *Hegel'in Felsefesi ve Marx'ın Tarih Anlayışı*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969, s.37.

²²⁵ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefeleri*, s.8.

Hegselci yaklaşımlara tamamen karşı çıkmıştır. Ona göre insan doğanın bilinçsiz bir nesnesi olarak algılanamaz, zira insan 'üretme' yetisiyle edilgenlikten kurtulmuştur ve yaşamını kolaylaştıracak araçlarla birlikte kendi tarihini de üretmektedir.²²⁶ Dolayısıyla Marx'ın tarihsel materyalizmi, tarihsel sürecin etki-tepki esaslı birtakım nedensellik yasalarına bağlı olmakla birlikte sonuç itibariyle insan eylemlerinin bir toplamı olduğu kabulüne dayanmaktadır ve doğal olarak onun tarih felsefesinin merkezinde 'üretim', daha geniş bir ifadeyle 'üretim tarzı' kavramı yer almaktadır. Bu kavramın içeriği ise oldukça geniştir; üretime katılan insanlar, üretim araçları, insanların bu konudaki bilgileri ve en önemlisi üreten kesimle işveren arasındaki ilişkilerin bütünü bu kavram altında değerlendirilmelidir. Üretimin bütün unsurlarını bünyesinde barındıran üretim süreci ve bu sürecin zorunlu kıldığı ilişkiler ağı toplumun altyapısını oluştururken, bu altyapının şekillendirdiği hukuk, siyaset, ideolojiler vs. toplumun üstyapısını oluşturmakta ve nihayetinde bu sayılanların toplamı sayılan tarihi de üretim süreci belirlemiş olmaktadır.²²⁷ Son tahlilde tarihsel süreç bütünüyle ekonomik süreçtir ve Marx bu anlayışında iki temel önkabulü esas almıştır:

1) İnsanın mutlaka doyurulması gereken ihtiyaçları vardır ve bu doyum gereksinimi tarihin sonul nedenidir.

2) İhtiyaçların yeterli derecede karşılanabilmesi için ekonomik üretim süreci gerçekleştirilmiştir, bu süreç de tarihin etken nedenidir.²²⁸

Marx, tarihin belirleyicilik ve yönlendiricilik anlamında öznesinin kim olduğu sorusuna, 'tarihin öznesi dünya tını ya da töz halindeki akıl değil, toplumların sosyo-ekonomik durumları yani maddi ilişkiler ağıdır' cevabını vermektedir. Tüm tarihsel süreç özde ilk insanî eylem ile başlamıştır ve bu ilk eylem 'üretim'dir, dolayısıyla tarihin temel dinamiği olan üretim kutsaldır. Marx'ın bu yaklaşımında 19.yüzyılda dünyanın sanayileşmiş tüm ülkelerinde insan emeğinin küçümsenip karşılığının tam olarak verilmemesine, üretime hiçbir insanî katkıda bulunmadığı halde bu emek üzerinden zengin olan ve bu zenginliğini gerçek üretenlerle asla paylaşmayan fabrika sahiplerine duyduğu

²²⁶ Karl Marx-Friedrich Engels, *Felsefe İncelemeleri*, Çev.: Sevim Belli, Sol yay., Ankara, 1975, s.52.

²²⁷ Şaban Öz, *agm.* s.24.

²²⁸ Kubilay Aysevener, *agm.*,s.180.

nefretin izlerini görmek mümkündür. Kendisinden önceki pekçok tarih filozofunun savunduğu ‘çatışma teorisi’ni Marx da kabul etmekte, fakat bu asli çatışmanın türler, Tanrılar vs. arasında değil, işçi sınıfıyla işverenler arasında gerçekleştiğini, daha doğru bir ifadeyle tarihsel sürecin öz itibarıyla insanlar arasındaki ‘sınıf çatışması’ndan ibaret olduğunu savunmaktadır.²²⁹ Farklı toplumların bünyesinde gerçekleşen ideoloji, sanat ve kültürlerin hiçbirisinin kendine ait bir dinamiği yoktur, tersine bu alanlarda toplumların ortaya koydukları tüm yapıtlar, tarihe hükmeden aslı çatışmanın yani sınıf çatışmasının farklı yansımalarından başka bir şey değildir.²³⁰

Marx tarihin bir nihai ereği bulunup bulunmadığı sorusuna olumlu yanıt vererek bu ereğin insan özgürlüğü olduğunu savunmaktadır, fakat Marx özgürlük probleminin de merkezine ‘üretim’ kavramını yerleştirmiştir. Zira özellikle Avrupa toplumlarında hızla yayılan üretim şeklinin ve üretimden elde edilenleri paylaşma sisteminin sonucunda her türlü yetkiyi ve zenginliği elinde bulunduran bir üst sınıf ve tüm özgürlükleri yavaş yavaş elinden alınmakta olan bir alt sınıf ortaya çıkmıştır. İnsan için en değerli erek özgürlükse, ona kavuşmak da tarihsel sürecin erişilebilecek son noktasıdır ve buna ulaşmanın tek yolu emekçi devrimi sayesinde gerçekleşecek olan sınıfsız toplumdur.²³¹ İnsan özgürlüğünü tarihin asli hedefi kabul eden Hegel, bu hedefi gerçekleştirme görevini, ilerlemişlik derecelerine göre sıraladığı Grek, Roma ve Hristiyan-Germen halkları arasında en üst düzeydeki Hristiyan-Germenlere verirken, ondan büyük oranda etkilenen ve bu etkilenmenin ışığında başyapıtı ‘*Capital*’i yazan Marx ise bu kutsal göreve köle sahipleri, feodal beyler, burjuvalar ve proleteryalara (köleler) olarak sıraladığı sınıflar arasında proleterya sınıfını layık görmektedir.²³² Gerçek tarih ancak hedefe ulaşılmasıyla başlayacaktır ve sınıfsız bir topluma giden yolun ilk adımı olan proleterya isyanı tarihin miladı kabul edilmelidir.²³³

²²⁹ Şaban Öz, *a.g.m.* s.21.

²³⁰ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, (ter. Özden Arıkan), Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1997, s.153.

²³¹ Raymond Aron, *a.g.e.*, s.63.

²³² Audi, C.D.P., ‘Marx’md., s.538.

²³³ Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarih anlayışlarında olduğu gibi Marx’ın anlayışında da tarih, insanın yaratılmasıyla değil, milat kabul edilen bir başka olayla -proleterya isyanı- ile başlatılmaktadır. Kanaatimizce bu durum hem felsefi bir disiplin hem de bir bilim olarak ‘tarih’ kelimesine yüklenen anlamın sorgulanması gerektiğine işaret eder. Tarih insanoğlunun acısıyla tatlısıyla bu dünyada yaşadığı serüven midir, yoksa kendisini olmak istediği yerde görmeye

Yaşanmakta olan süreç ise bir tür hazırlık evresinden ibarettir, dolayısıyla Marx tarihin akışının önceden kestirilebileceğini savunmuştur.

Marx tarihin de diğer bilimler gibi zorunlu yasalara tâbi olduğu, fakat bu yasaları aşkın bir gücün değil bizzat insanın koyduğu noktasında pozitivist tarih filozoflarıyla aynı düşünceyi paylaşmaktadır, fakat ona göre bu yasalar tamamen ekonomik yasalardır.²³⁴ Tarihi Tanrısal güçler değil insan emeği üretir, dolayısıyla insanlar kendi tarihlerini kendileri yapmaktadırlar²³⁵ ve bu yönüyle doğada mevcut olan bilinçsiz determinizmin aksine tarihte bilinçli bir hedef koyma söz konusudur. Marx'ın tarih anlayışının temel hedefi olan sınıfsız ve çatışmasız toplum idealinin hayata geçirilme yolları ise sosyalizm olarak sistemleştirilmiştir. Kayıtsız şartsız ekonomik güçlere teslim olmuş tarihsel süreç içerisinde toplumlar, belirli aşamalardan²³⁶ geçecek ve nihayet tarihin sonul amacına yani sosyalizme ulaşacaklardır.²³⁷ Tarihsel sürecin insanlığın fiziksel ve düşünsel gelişimine göre aşamalara ayrıldığı bu tasarıma göre ilkel insan doğa ile uyumludur ve bu uyum sosyalizm açısından 'tez'dir, zamanla üretim araçları ve yolları değişmiş, üretim karmaşıklaşmış, ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçilmiş ve nihayet doğayla uyumlu insan hem doğaya, hem kendine hem de topluma 'yabancılaştı' tır²³⁸ ve bu yabancılaştırma sosyalizmin açısından 'antitez'dir. Herşeye rağmen bu yabancılaştırma uzun sürmeyecektir, zira her tez ve antitez bir 'sentez'i gerekli

başladığı andan itibaren yaşadıkları mıdır? İnsanlığın yeryüzündeki tarihinin başlangıcı ortak olduğu halde her bir tarih anlayışının tarihi farklı bir olayla başlatmasının bu alanın objektifliğini de ortadan kaldırdığını düşünüyoruz.

²³⁴ Max Beer, *age*, s.42.

²³⁵ Marx, bu düşüncesiyle Hristiyanlığın tarih anlayışı ile kendi materyalist anlayışı arasına net bir sınır çizmiştir, fakat Marx bir taraftan Hristiyanlığın insanı Tanrı'nın hayata yerleştirdiği kör determinizmin kölesi haline getiren tarih anlayışına karşı çıkarken, insanı salt ekonomik ilişkilerin belirlediği bir varlık haline getirerek kendisi de aynı hataya düşmüştür. Zira onun tarih anlayışı da kör bir ekonomik determinizmi savunmaktadır. Marx'ın Hristiyanlık karşıtı söylemleri hakkında geniş bilgi için bkz. Max Beer, *age*, s.48 vd.

²³⁶ Tarihsel süreci aşamalara ayırarak inceleyen ve bu nedenle tüm tarihin şemasını çıkaran filozoflardan birisi de Marx'tır. Ona göre tamamen ekonomik güçlerin elinde bulunan tarihsel süreç içerisinde insan (Marx 'insan' kelimesiyle emekçileri kastetmektedir) dört temel aşamadan geçmiştir. Bunlar; kabile halinde yaşanıp herkesin eşit hak ve görevlere sahip olduğu avcılık, çobanlık ve tarım dönemi, büyük malikane ve atölye sahiplerinin yanında köle olarak çalışılan dönem, toprağa bağlı köylüler olarak, ailece toprağı işleyip gelirinden askerî aristokrasi mensuplarına veya onların hakim oldukları devlete vergi verilen ikinci bir tür kölelik dönemi, sanayi işçileri olarak kapitalistlere ait fabrika ve madenlerde vs. çalışılan dönemdir. Marx bu aşamalardan geçen insanlığın çok yakında sona ulaşacağını ve herkesin emeği de ürünü de paylaşacağı sosyalizm ile tam özgürlüğüne kavuşacağını savunmuştur. Bu aşamalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. John Tosh, *age*, 153-156.

²³⁷ John Tosh, *age*, s.156; Bedia Akarsu, *Çağdaş Felsefe*, M.E.B. yay., İstanbul, 1979, s.41.

²³⁸ Ali Taşkın-Metin Becermen, *age*, s.453 vd.

kılmaktadır ki bu sentez emekçi isyanıyla başlayacak olan sınıfsız ve özel mülkiyetsiz toplumdur. Sosyalizmde sentez insanın sözkonusu yabancılaşmadan kurtulma başarısıdır ve bu başarının sahibi işçi/emekçi kesimidir.²³⁹

Marx'ın geliştirdiği materyalist tarih felsefesi birey ile toplum arasındaki ilişkinin kurallarını ortaya koymayı hedeflemektedir, fakat bu ilişki ekonomik bağımlılığın getirdiği zorlama bir ilişki değil, insan eylemlerinin özünden kaynaklanan 'gerçek ilişki' olmalıdır. Buradan hareketle Marx, insanı kendi öz benliğine yabancılaştıran ve tarihin edilgen nesnesi durumuna getiren kapitalist sistemi ortadan kaldırıp bunun yerine insanı, bilinçli tercihlerle tarihe yön verecek konuma yükseltecek sosyalist sistemi ikame etmeyi hedeflemiştir.²⁴⁰ Bireysel ve toplumsal manada gerçek ilişkinin yasaları çözüldüğünde tarihin akışını önceden kestirmek mümkün olacaktır. 'Artık dünyayı açıklamaya çalışmak yerine değiştirmeye çalışmak gerektiğini'²⁴¹ savunan Marx'ın tarih anlayışı yalnız kendi yaşadığı dönemde değil, kendisinden sonraki dönemlerde de sosyal, siyasî, ekonomik hayatta son derece etkili olmuş, bu etki Avrupa sınırlarını aşip neredeyse tüm dünyada bir şekilde kendini hissettirmiştir. Oysa Marx kabile-köle-feodal-kapitalist-sosyalist şemasını Avrupa tarihini esas alan araştırmalar sonunda hazırlamış ve bu tasarımı üretim tarzlarındaki farklılıktan dolayı Asya toplumları ile Avrupa toplumlarını farklı kategorilere yerleştirmiştir. İlginç bir şekilde doğu ülkelerinde sosyalizme gidilmesi için önce kapitalizmin ve bunun için de sömürgeciliğin yerleşmesi gerektiğini savunmuştur. Fakat olaylar hiç böyle gelişmemiş, Marx'ın Batı Avrupa için tasarladığı sosyalizm Hindistan'da ve Rusya'da tarihe yön vermiştir. Örneğin Marx'ın bütünsel felsefesini ilke edinen komünist rejimin Rusya'daki çarlık rejimine son vermesi bir dünya savaşının seyrini değiştirmiştir. Yine insan emeğinin kutsallığından hareketle işçi-işveren ilişkilerinin ve gelir dağılımının yeniden düzenlenmesini ve çalışma şartlarının iyileştirilmesini talep edenlerin başlattığı grevlerden, devletin tüm imkân ve görevleri vatandaşlar arasında eşit paylaşması gerektiğini savunan ve bunun için zaman zaman şiddet eylemlerine başvuran siyasî yapılara kadar pek çok oluşumda

²³⁹ Kubilay Aysevener-Müge Barutca, *age.*, s.79.

²⁴⁰ Marx'ın, bireysel ve özellikle toplumsal eylemlerinde insanı özgür kılacağını savunduğu materyalist tarih felsefesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Çev.: Murat Belge, Birikim yay., İstanbul, 2000, s.70 vd.

²⁴¹ Orhan Hançerlioğlu, *age.*, s.148.

Marx'ın felsefesi esas alınmıştır. Anlaşıldığı üzere Marx'ın öncülük ettiği tarih felsefesi de salt bir düşünsel faaliyet olarak kalmamış, yeni bir dünya düzeni, yeni bir hayat tasavvuru haline gelmiştir. Fakat bu tür bir hayat algısına tepkiler gecikmemiş, kökeni Darwin'e kadar uzanan ve tarihin özüne çıkar çatışmalarını, hedefine de maddi refahı yerleştiren kapitalist tarih anlayışı ile kıyasıya bir mücadele başlamıştır. Anlayışlar arasındaki bu derin farklılıkların ve çatışmaların günümüzde de devam ediyor olması önemlidir.

19. yüzyılın ana hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız tarih anlayışları 20. yüzyılda geliştirilen tarih anlayışlarına zemin hazırlamakla birlikte, özellikle doğa bilimlerinin tüm yöntemlerinin tarihe de uygulanması gerektiği savı etkisini giderek kaybetmiştir. Zira doğa ile tarihin kapsam alanının ve özelliklerinin çok farklı olduğu, bilinçsiz doğanın sırlarını çözmekte kullanılan deney ve gözlem gibi yöntemlerin, az ya da çok seçme gücünü elinde tutan insanın yapıp etmelerini analiz ederken işe yaramayacağı anlaşılmıştır. Aynı şekilde insanı Tanrısal iradenin kölesi ve hiçbir şekilde müdahil olmadığı ilk günahın ebedî sorumlusu haline getiren Hristiyanlığın tarih anlayışı, bu anlayışın tarihin bütünsel süreci içerisinde insana verdiği konum yeniden sorgulanmıştır. Tarihteki temel ereğin insanı maddî refaha kavuşturmak olduğunu iddia eden ve bu arada Tanrısal iradeyi hayattan uzak tutan maddeci tarih anlayışı ise çoğunlukla teknolojik ilerlemeyle birlikte gelen maddî zenginliğin insanlığa her zaman huzur getiremediği vakasıyla etkisini kaybetmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde yılların maddî manevî yorgunluğunu, fakat aynı zamanda birikim ve tecrübesini taşıyan insanlık yeni tarih anlayışları geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. İlginçtir ki yenilik iddiasıyla ortaya atılan ve 'modern tarih anlayışları' olarak kitaplara geçen bu anlayışların hemen hiçbirisi kendilerinden öncekilerin teolojik ve düşünsel izlerini taşımaktan kurtulamamıştır. Kanaatimizce bu durumun temel sebebi insan zihninin büyük oranda aynı düşünsel kodlardan hareket etmesidir. Tarihin temel sorunsallarına verilen cevaplarla kurulan tarih felsefelerinin hemen hepsi bu sorunsallara görüntüde farklı olsa da öz itibarıyla benzer cevaplar vermişlerdir. Örneğin modern tarih felsefelerinin tamamına yakını tarih yüzyılı olarak isimlendirilen 19. yüzyılın Alman etiketini taşımaktadır.

20. yüzyıl ve sonrasında geliştirilen tarih tasarımlarının tam olarak anlaşılabilmesi için bu dönemin tarihsel olay ve şartlarının genel itibarıyla bilinmesi gerekmektedir. Bu yüzyılın hayat anlayışını şekillendiren sosyal, siyasi ve ekonomik olayların mimarı siyasi ihtilalin merkezi olan Fransa ve ekonomik ihtilalin merkezi olan İngiltere'dir. İhtilal sonrasında Fransa, düşünce ve sanat dünyasının parlayan yıldızı olmaya devam ederken, 1848 Sanayi İnkılabının ardından, teknolojik ilerlemelerin kendini gösterdiği fabrikalar ve sayısız filolarla gerçekleştirdiği deniz ticareti sayesinde maddi gücünü hızla arttıran İngiltere tüm Avrupa'ya hakim olmuştur.²⁴² Endüstri kapitalizminin yönettiği dünya ekonomisi, bu ekonominin temsil ettiği toplumsal düzen ve bu düzeni altyapısını oluşturan ve meşrulaştıran fikir ve inanç akımları sadece Batıyı değil tüm dünyayı hızla etkisi altına almıştır. Hayatın tüm düşünsel alanları akıl, bilim, ilerleme ve liberalizm ideallerinin elindedir ve dahası dünyada Batının bu ilerleyişi karşısında durabilecek bir güç bulunmamaktadır, zira 20. yüzyıla gelindiğinde eski çağ uygarlıklarının temsil ettiği kültürler Batının tüccarlarına, buharlı makinelerine, gemilerine ve silahlarına direnemez duruma gelmişlerdir. İslam dünyası parçalanmışlığın getirdiği bunalımla hızla güçten düşerken, dünyanın en münbit topraklarından Afrika Batının doğrudan işgali altındadır. Hindistan'ın da İngiliz sömürgelerine dâhil edilmesiyle İngiltere ve onun ekonomide başını çektiği kapitalizm muazzam bir zafer kazanmıştır. Bu yüzyılda ekonomik devrim siyasi devrimin önüne geçmiş ve kapitalizmin zaferi tarihin gerçek yönlendiricisi olmuştur. Maddi refahın artmasıyla insanlığın etik anlamda da gelişeceği, insanın, gerçekleştirdiği buluşlar sayesinde daha yaşanılır bir dünya yaratacağı, sermayeyle huzurun birlikte var olacağı tasavvur edilirken vakıa bunun tam tersi olmuştur. Özel mülkiyet talebi mevcut yaşam düzenini altüst etmiş, ulus devlet modeli imparatorlukları hızla parçalamış, düşünsel altyapı oluşmadan getirilen seçme seçilme sistemi amacına ulaşmamıştır. Yine demiryolu ağlarının gelişmesi ve büyük fabrikaların belirli merkezlerde toplanması sonucu köylerden şehirlere büyük göç dalgalarının gerçekleşmesiyle hem kırsal kesimlerin hem büyük kentlerin sosyal dokusu tamamen bozulmuştur.²⁴³ Sermaye sahiplerinin daha çok kazanma hırsı fabrikalarda çalıştırılanları köleleştirirken, buna tepki olarak

²⁴² Server Tanilli, *age.*, IV, s.184.

²⁴³ Server Tanilli, *age.*, V, s.213.

özellikle 1875-1914 yılları arasında yoğunlaşan işçi eylemleri hem kapitalist sistem hem de toplumsal düzen için önemli bir tehdit haline gelmiştir. Zira 19.yüzyılda ekonominin hâkim sınıfı burjuvalar iken, 20. yüzyılda siyasi hayatı kuşatan demokrasi ve ardından işçi eylemleri burjuva sınıfına darbe vurmuş, bu durum halk içerisinde ciddi kimlik bunalımlarına yol açmıştır. Ayrıca hem fabrikalarda seri üretilen mallara pazara bulmak hem de ucuz işgücüne ulaşmak amacıyla fethedilen veya sömürgeleştirilen topraklarda sermaye sahipleri ekonomik üstünlüğü ırksal üstünlük idesiyle birleştirmişler, gerçekleştirdikleri soykırımlarla düşmanlarını bertaraf ettiklerini düşünürken gerçekte kendilerine yeni düşmanlar edinmişlerdir. Bu sürecin sonucunda başlayacak dünya savaşlarında her yeni düşman yeni bir cephe anlamına gelecektir. Zira 1861-1865 yılları arasında yaşadığı iç savaşın ardından eyaletlerinin birleşimini ve siyasi kuruluşunu ilan eden Amerika, Avrupa'nın rakipleri arasında yerini almıştır.

20. yüzyılın başında Avrupa'nın dünya hâkimiyeti ideali korkunç boyutlara ulaşmıştır. Gelecek Avrupa'nın olacaktır, dünya birliği gerçekleşecek daha doğrusu dünya, Avrupa'nın hizmetkârı olmak için birleştirilecektir.²⁴⁴ Fakat tarihsel süreç bu ideale izin vermeyecek olaylara doğru gitmektedir. Avrupa'nın bu hızlı ilerlemesinin hem kazanan hem de kaybeden halklarda oluşturduğu psikolojik bunalımlar ve ülkeler arasında dünyanın tek hâkimi olma yarışının kızıştırdığı düşmanlık ardarda iki büyük felakete; milyonlarca insanın hayatını kaybettiği iki büyük dünya savaşına sebep olmuştur. 1917'de Bolşevik ihtilali ile Çarlık Rusyası yıkılırken faşizm öne çıkmaya başlamış, 18.yüzyıldan bu yana gelişmekte olan demokratik ve liberal düşünceler için en büyük tehdit olmuştur. Faşizme karşı, yıllardır birbirinin rakibi olan iki ekonomik ve siyasi hareket olan komünizm ve liberal kapitalizmin birlikte mücadele etmek durumunda kalması ise, tarihin insanın öngöremeyeceği bir yönünün her zaman bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Komünizm kapitalizm ittifakıyla faşizm yıkılırken Asya ülkeleri sömürgeci kurtulmaya başlamıştır, böylece yeni bir siyasi sosyal kavram tarih içerisinde yerini alacaktır; üçüncü dünya ülkeleri.

²⁴⁴ Server Tanilli, *age.*, VI, s.15.

Birinci Dünya Savaşı'nın çözemediği sorunların neredeyse zorunlu kıldığı İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hayatın hemen her alanında tam bir bunalım dönemi yaşanmış, tüm felsefi sistemler, siyasi ve ekonomik hareketler ve hatta inançlar sorgulanır olmuştur. Özellikle savaş yılları ve sonrasında meydana getirilen sanat ve edebiyat yapıtları, bu yüzyıl insanlarının geçirdiği ağır psikolojik imtihanların izleriyle doludur. İkinci Dünya Savaşı sonunda ülkelerin sınırları tekrar değişmiş, ekonomik ve sosyal kriz tüm ülkeleri etkilemiştir. Yüzyıl boyunca hiçbir engel tanımadan tüm Afrika ve Asya'ya yayılan Avrupa halkları savaş sonunda geri çekilmek zorunda kalsalar da bu topraklar Batının düşünsel etkisinden hiçbir zaman tam anlamıyla kurtulamamışlardır, örneğin Batılı anlayışın getirisi olan çağdaşlaşma hareketi Avrupalılar çekildikten sonra dahi aynı hızda devam etmiştir. Fakat Batı uygarlığının temsilcisi Avrupa eski gücünü kaybetmiş, dünyanın merkezi olma idealini de gerçekleştirememiştir. Tüm bu yaşananların toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisi tartışılmazdır, zira ulaşımın kolaylaşmasıyla ülkeler ve toplumlara arası ilişkiler gelişmiş, devlet sınırlarını aşan küresel ekonomiye doğru yöneliş başlamıştır.

20. yüzyılın sonunda dünya bunalımlar ve uyuşmazlıklar içindedir. Dünyanın hâkimi olma ideali artık Avrupa'nın değil Amerika'nındır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından A.B.D, kapsamını tamamen kendisinin belirlediği ekonomik, siyasal, teknik, askeri yönelişlerle müteşekkil 'Yeni Dünya Düzeni'ni tüm halklara dayatmaya başlamıştır. Ulusal devlet idealiyle birlikte buna destek veren ideolojiler de çökmüştür.

Genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız 20. yüzyıldaki gelişmeler düşünce tarihi açısından son derece önemlidir. Geçirilen bunalımlar, askeri, siyasi, ekonomik vs. her alanda beklenmedik olaylar ve bunların baştaki idealleri boşa çıkaran sonuçları yüzünden bu yüzyıl, tarihi anlama ve anlamlandırma konusunda gösterilen büyük bir çabaya ve karmaşık süreçleri yorumlamayı esas alan yepyeni metotların geliştirilmesine şahitlik etmiştir. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı gibi korkunç bir felakete şahit olmuş filozoflar, savaşların kendi ruh dünyalarında ve yaşadıkları toplumlarda meydana getirdiği psikozu felsefeye yansıtmışlar, tarihe kimin/neyin hâkim olduğu sorusunu savaş üzerinden yeniden gündeme getirmişlerdir. Filozofların da tüm diğer insanlar gibi, yaşadıkları hayatın olumlu

olumsuz koşullarından etkilenmeleri ve bu etkilenmeleri geliştirdikleri anlayışlara yansıtılmaları anlaşılabilir bir durumdur, fakat tarih felsefelerinin objektifliğini değerlendirirken bu tür etkilenmelerin hesaba katılması da bir zorunluluktur.

Tarih felsefesinin gelişiminde 20. yüzyıl 19. yüzyılın devamı niteliğindedir, zira 19. yüzyıla hâkim olan Alman idealizminin etkisi devam etmiştir. 20. yüzyılın tarih açısından önemi felsefeden ziyade tarih biliminin sistematığının bu yüzyılda ortaya konmuş olmasıdır. Özellikle Rönesans ve Aydınlanmanın etkili olduğu Yeniçağda doğa bilimlerinin yöntem ve uygulamaları tarihe ve tarih felsefesine de aktarılmışken bu yüzyılda doğa ile insanın özdeş olmadığı, dolayısıyla konusu insan olan bir disiplinde farklı araştırma ve analiz yöntemlerinin uygulanması gerektiği düşüncesi etkinlik kazanmış, tarih biliminde de felsefesinde de yeni yöntem arayışlarına gidilmiştir. Savaşlarda milyonlarca insanın ölmesi, bir o kadarının da hayatında hiçbir şeyin eskisi gibi olamaması sebebiyle insanın değeri yeniden sorgulanmış, insanı merkeze alan bilimlere yöneliş artmıştır. 20. yüzyılda hızla gelişen sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi insanı merkezli bilimlerin ulaştığı sonuçların, tarihi anlama ve anlamlandırmada büyük katkısı olmuştur, zira bu sayılan bilimlerde de doğa bilimlerinden kopuş ve kendi sistemini oluşturma çabaları 20. yüzyılda hız kazanmıştır. Bu çabaların en büyük sonucu bilinçsiz doğada kendiliğinden gerçekleşen olaylarla, bilinçli insanın kendisinin gerçekleştirdiklerinin birbirinden ayrılması, birincisine ‘doğal olay’, ikincisine ise ‘kültürel olay’ denmesiyle bu ayrımın isim bazında da gerçekleştirilmesidir.

Tarih felsefesi bağlamında, bu yüzyılın filozofları kendilerinden önceki dönemlerin düşünce akımlarından etkilenmekle birlikte bu akımların eksik buldukları yönlerini değiştirerek tarihe yeni yorumlama sistemleri getirmişlerdir. Çalışmamızda bunlardan en çok öne çıkan iki sisteme yer vermek ve ardından bu yüzyılın tamamen kendi üretimi olan tarih tasarımlarına geçmek istiyoruz. 19. yüzyılın öne çıkan iki filozofu Kant ve Hegel’in tarih anlayışlarının belirli noktalarda değiştirilmesi ile ‘yeni Kantçılık’ ve ‘yeni Hegelcilik’ adında tarih anlayışları oluşturulmuştur. Bunlardan yeni Kantçılık Heidelberg Okulu ve Marburg Okulu adında iki farklı ekolle temsil edilmiştir. Heidelberg okulu mantık ile tarihi uzlaştırma yoluna gitmiş, mantık ilkelerini tarihe uygulamıştır. Buna

göre tarih bir defalık yaşanan bir süreçtir ve bir kültür bilimi olan tarihin hem bireysel hem de genel yönleri bulunmaktadır. Tarihin bireysel alanında da genele hitap eden alanında da mantıksal önermeler kurmak ve bunlardan yasalara gitmek mümkündür. Fakat bu yasalar doğa bilimlerindeki gibi zorunlu değildir, zira kültürel bir varlık olan insanın yasaları aşan bir yönü de vardır ki o da ‘değerler’ dir. Bu ekol tarihin yasaları bulunduğu noktasında Kant ile aynı düşünceyi paylaşırken, bu yasaların değerlerden etkilenmesi noktasında Kant sistematliğini yetersiz bulmaktadır. Zira yasalar zorunlu olarak hep aynı kalırken, değerler her çağa ve coğrafyaya göre değişebilmektedir. Dolayısıyla tarihi yorumlarken her çağın ve coğrafyanın olaylarını kendi iç bütünlüğünde anlamaya çalışmak gerekir.

Heidelberg Okulunun tarihe mantığı eklemesine karşı Marburg Okulu tarihi etik bir anlayışla yorumlamaya çalışmışlar, bunun için kendilerine özgü bir sosyalizm anlayışı geliştirerek, sosyalizmin ilk kurucuları Marx ve Engels’e karşı çıkmışlardır. Onlara göre tarih, insanın kendi aklının ve iradesinin yönlendirdiği bir alan olduğu sürece etik bir değere sahiptir, dolayısıyla tarih insan emeğinin bir sonucu olmalıdır. İnsan emeğini öne çıkarması bakımından bu anlayış sosyalisttir, fakat tarihi, zorunlu yasalar altında kendiliğinden gerçekleşecek bir ereğe bağlamak -bu erek sosyalizm bile olsa- insanı bu yasaların esiri kılmak anlamına gelmektedir. Marx ve Engels bir taraftan insanın kendi tarihini kendisinin yapması gerektiğini savunurken diğer taraftan onu üretim yasalarına mahkûm ederek çelişkiye düşmüşlerdir. Kaldı ki Marx’ın insanı bağımlı gördüğü üretim güçleri ve araçları da sürekli değişmektedir, kendisi değişen bir olguyu zorunlu yasa olarak algılamak mantıksızdır. Ayrıca tarihi doğa bilimlerinin hâkimiyetinden kurtarmaya çalışan Marx insanı, matematik, fizik gibi doğa bilimlerinin geliştirdiği teknolojiye (teknolojinin şekillendirdiği üretim araçlarına) bağımlı kılarak kendisi köle haline getirmiştir. Gerçek sosyalizm insanın, üretim süreci dâhil hayatın her alanında kendi etik değerlerini ortaya koyabilmesi anlamına gelmelidir, zira insanın tarihi, onu kendi akli ve değerleriyle yönlendirebildiği kadar onundur. Üretim kavramına farklı bir yorum getiren bu ‘revizyonist sosyalizm’ anlayışı Çarlık Rusyası’nda geniş yankı bulmuş, fakat Marxist filozoflarca çok ağır eleştirilmiştir.

20. yüzyılın ikinci önemli tarih anlayışı ‘yeni Hegelcilik’dir. Hegel’in, tarihin belirli bir sistem çerçevesinde yorumlanıp buradan tarihsel yasalara gidilmesi gerektiği düşüncesini kabul eden bu anlayış -Marx’ın felsefesinde olduğu gibi- Hegel’in felsefesindeki zorunluluğa karşı çıkmıştır. Onlara göre Hegel, tarihi Mutlak Tin’in oluşturduğu, dahası Mutlak Tin’e doğru zorunlu olarak ilerleyen bir süreç olarak değerlendirmekle insanı edilgin bir konuma düşürmüştür. Oysa tarihe insan tini hakimdir ve insan tini zorunluluklarla değil, insana ait bilginin, değerlerin, sezgilerin, idelerin, estetik yargıların vs. bir araya gelmesiyle oluşmakta ve tarihe yön vermektedir. İnsan tini yaşadığı tarihsel olaylardan etkilenmesi bağlamında edilgen ise de yaşamakta olduğu tarihi etkilemesi bakımından etkindir. Yeni Hegelcilere göre tarihi bir tinin yönlendirmesi bakımından filozof Hegel haklıdır, fakat bu tini insanın tamamen dışındaki Mutlak Tin olarak gören Hristiyan Hegel yanılmıştır. İnsan tini değişkendir, sahip olduğu bilgi, değer vs. arttıkça bu tin de gelişir ve insana dair birikim olarak geleceğe miras kalarak onun da şekillenmesinde etkili olur. Bu bakımdan insan tini zorunlu yasaların kölesi değil, bilakis hem tarihsel etken hem de tarihsel sonuçtur.

19. yüzyılda geliştirilen tarih anlayışlarının 20. yüzyılın karmaşık siyasî ve sosyal olaylarını tarihsel açıdan aydınlatmaya ve yorumlamaya yetmemesi tarih filozoflarını yeni yorumlama yöntemlerinin arayışına itmiştir. Bu dönemde en çok ilgi gören tarih anlayışları varoluşçu, yapısalcı, neopozitivist ve hermönetik tarih tasarımlarıdır. Fakat unutulmamalıdır ki bu saydıklarımız birer tarih anlayışı olmanın çok ötesinde, 20. yüzyılın sosyal ve siyasi olaylarıyla şekillenen ve dönemin sanat, edebiyat ve düşünce dünyasına damgasını vuran felsefi akımlardır, örneğin varoluşçu tarih anlayışı, varoluşçu felsefenin tarih disiplinine uygulanmış şeklidir.

Yakınçağ tarih tasarımlarının en etkili konumundaki varoluşçu yaklaşımın kökeni çok gerilere dayanmakla birlikte sistemli hale gelmesi 20. yüzyıldadır. Bu yaklaşım temelde insanın tarih içerisindeki konumunu sorgulamakta, insanın tarihin bizzat içerisinde yer aldığını, tarihi bilinçli iradesiyle yönlendirdiğini savunmaktadır, zira insanın en büyük ideali kendi varoluşunu gerçekleştirmek olmalıdır ve tarih insan varoluşunun

gerçekleşebileceği biricik alandır. Varoluşçuluk insanı tarihsel şartların kuşatması altında edilgen bir konuma getiren teolojik ya da felsefi tüm anlayışlara karşı çıkmaktadır, zira insanın evrene atılmışlığı doğru olmakla birlikte insan iradesi dışında gönderildiği bu ortama kendi iradesi, bilinci, sezgileri, düşünceleri vs. ile kendi varoluşunu katmakta, kendi varlığını (existence) bu ortam ve süreçte gerçekleştirmektedir. Fakat bu varoluşun gerçekleşmesinde insanın kendini tarihin öznesi olarak algılaması, tarihsel olaylarda kendi konum ve sorumluluğunun bilincinde olması gerekmektedir, dahası insan kendini bir ‘varlık’ olarak görebilmeyi başardığı anda çağının olaylarına müdahale edebilir ve böylece değişmez kadermiş gibi algılanan tarihe yeni bir yön verebilir. Tarihsel olayların yönlendiricisi olduğu vurgulanan ekonomik şartlar, gelenekler, Tanrısal irade vs. insan varoluşundan bağımsız değildir, insan kendi varlığının hakikatlerini somut tarihsel olaylar içerisinde gerçekleştirebilirse tüm bu sayılanları kendi asli hedefi yolunda kullanabilecektir.²⁴⁵

20. yüzyılın ikinci önemli anlayışı yapısalcı (structuralist) tarih tasarımıdır. Buna göre tarih, kendi içinde belirli bir yapısı (unsurları, kuralları, yansımaları) olan süreçtir ve bu sürecin kendi alt bölümlerinin bile kendine özgü bir yapısı bulunmaktadır. Dolayısıyla tarihçinin, tarihin hangi dönemine veya hangi olaylarına anlam vermek istiyorsa onun kendi şartlarını bilmesi ve içinde yaşadığı zamandan sıyrılıp, yorumlamaya çalıştığı dönemin şartlarına dönmesi gerekmektedir. Bunun için dönemin şartlarının kendini en belirgin ortaya koyduğu alan olan dile yoğunlaşılması, tarihin her dönemine ait dil çözümlemesi yapılması önerilmektedir. Yapısalcı tarih filozofları, tarihin sebep-sonuç ilişkisinden bağımsız fakat kendi içinde bütünlüklü olaylardan ibaret olduğunu, bu olayları bir zincirin halkaları gibi düşünmenin insanı zorlama bir bağlantı kurmaya iteceğini, tarihin belli bir hedefe çizgisel bir süreç olarak yorumlamanın mantıksızlığını ve her bir dönemi bir daha yaşanmayacak eşsiz olaylardan müteşekkil algılamak gerektiğini savunmuşlardır. Antikçağın döngüsel anlayışına geri dönen ve tarihsel olaylar gibi insanın da bireyselliğini savunan bu anlayış, tarihin ilahi bir amaca doğru akıp gittiği ve tarihsel olayların bu asli amacın kilometre taşları olduğu

²⁴⁵ Varoluşçu yaklaşımın temsilcileri arasında Martin Heidegger, K. Jaspers ve Jean Paul Sartre sayılabilir.

savunusunu Hristiyan ütopyası olarak değerlendirmektedir.²⁴⁶ Tarihsel olayları birbirinden bağımsız ve yığın olarak algılayan bu düşüncede insanın gelişmişliğinden ya da ilerlemesinden söz edilemez.

Günümüzde farklı formlarda etkisini devam ettiren neopozitivist tarih anlayışının kökeninde ise doğa bilimleri ile tarihi aynı konumda değerlendiren ve insanın yaptıklarıyla doğada gerçekleşenlerin özdeş olduklarını savunan pozitivistliğe dayanmaktadır. Pozitivistliğin problemleri görünen yönlerinin yeniden ele alınması ve giderilmesiyle ortaya çıkan neopozitivistlik, tarihsel olayların doğal olaylar gibi yasalara bağımlı olduğunu, fakat bu yasaların -insan iradesinin ve bilinçli tercihlerinin devreye girmesiyle- doğadakinden farklı işlediğini savunmaktadır. Bu anlayışın en büyük temsilcisi Karl Popper'e göre tarihin de yasaları bulunmakla birlikte bu yasalar doğanın işleyişinden değil, insan zihninin kendi tasarımlarından kaynaklanmaktadır, bir başka deyişle insan zihni birbirinden bağımsızmış gibi görünen olaylar arasındaki bağlantıları dışardan bir saikle değil, kendi zihinsel gelişiminin ve yapısının bir sonucu olarak kurmaktadır. İnsanın kendi sezgileri, ilgileri, öncelikleri vs. zihinsel durumunu etkileyen tüm faktörlerin onun ürettiği tarih yasalarına yansımaları son derece doğaldır. Ayrıca doğa bilimlerinde ortaya konan hipotezlerin yanlışlanabilmesi gibi, tarih hakkında insan zihninin üretimi olan yasalar da yanlışlanabilir, dolayısıyla insanlık tarihini örneğin Marx'ın yaptığı gibi ekonominin yasalarına bağlamak ve bu bağlantıyı değişmez olarak algılamak doğru değildir.²⁴⁷

20. yüzyıl içerisinde inceleyeceğimiz son tarih anlayışı Hermeneutik (hermönetik) anlayıştır. Bilindiği üzere Grekçe 'hermenein' kelimesinden gelen hermeneutik, bildirme, çevirme, açıklama anlamlarına gelmektedir, fakat bu anlayışın arka planında Tanrılardan haberler alan ve bunu insanlara bildiren, dolayısıyla aşkın alemlerle insanın yaşadığı somut dünya arasında bağlantı kuran 'Hermes'in konu edildiği bir mitoloji yer almaktadır. Hermes kendisine aşkın alemlerin diliyle verilen bilgi ve buyrukları insanlara aktarıırken, yani insanların

²⁴⁶ Doğan Özlem, *age.*, s. 171.

²⁴⁷ Popper tarih felsefesine yıllardan beri hakim olan pozitivist anlayışa karşı çıkması ve onu büyük oranda çürütmesi hasebiyle oldukça önemli bir kişiliktir. Popper'in pozitivistliğe getirdiği eleştiriler ve kendi tarih anlayışına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Karl Reimund Popper, *Tarihselciliğin Sefaleti*, Çev.: Sabri Orman, İnsan yay., İstanbul, 1985.

ontolojik düzeyine indirirken yorumlama yoluna gitmiş, böylece ontolojik bakımdan farklı iki dünya arasında bağlantı kurabilmiştir. Bu mitolojiden hareketle Grek dünyasında hermeneutik, bir başka evrene ait anlatımların yaşadığımız evrenin diline çevrilmesi, yorumlanması sanatı ya da yorumbilimi anlamında kullanılmıştır. Ortaçağda Origenes ve Agustinus hermeneutik'i Hristiyan teolojisine bağımlı kalacak şekilde İncil'den kutsal anlamlar çıkarmakta kullanmışlar ve onu yazılı metinlerle sınırlı tutmuşlardır. Modern dönemlerde ise hermeneutik yalnız İncil anlatımları ya da diğer teolojik anlatımlar için değil, bir anlama, anlatma sanatı ve evrensel bir yöntem olarak insan hayatının hemen her alanında geçerli kılınmıştır. Esas itibarıyla hermeneutik insan elinin değdiği her alanın kendisine ait bir dili olduğu ve herhangi bir yaşam alanının doğru değerlendirilebilmesi için öncelikle o alana ait dilin çözümlenmesi gerektiği önkabulüne dayanmaktadır. Tarih felsefesi için de bu durum sözkonusudur. Tarih, insanın evreni anlamlandırıldığı, bu anlama göre hayatı şekillendirdiği ve buna uygun bir dil geliştirdiği alandır, dolayısıyla insanın tarihteki yapıp etmeleri gelecek nesillere bu dille aktarılmaktadır ve tarihsel olayları anlamlandırmanın ilk şartı olayların geçtiği döneme ait dilin çözümlenmesidir. Bir başka deyişle herbir dönemin tarihi aslında o dönem insanının evreni yorumlama tarzıdır, dolayısıyla belirli bir dönemde kullanılan temel kavramların anlaşılmasıyla evrenin yorumlanma tarzı da anlaşılacak ve o dönemin tarihi hakkında doğru bir yaklaşım sergilenebilecektir. Buradan hareketle herbir tarih çalışmasının aslında bir kavram araştırması olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Hermeneutik'i sistemleştiren Gadamer ise onun anlam alanını daha da genişletmiş ve hermeneutik ile varoluşçuluğu birleştirmiştir. Ona göre insan kendi varoluşunu tarih içerisinde gerçekleştirirken bu varoluşu bir dille ifade etme gereği duyar, dolayısıyla tarihin kendi dilinin çözülmesi insan varoluşunun da çözümlenmesi anlamına gelmektedir. İnsanın varoluşsal mahiyetinin çözümlenmesi tarihsel olaylara doğru anlam verilmesinin ve bu bütünsel sürecin doğru yorumlanmasının temel şartıdır, zira tarihi yapan insanın bizatihi kendisidir.²⁴⁸

²⁴⁸ Doğan Özlem, age., s.180.

Çalışmamızda 20. yüzyıl tarih anlayışının şekillenmesinde son derece etkili olan Arnold Joseph Toynbee'ye (1889-1975) ve onun tarih anlayışına yer vermek istiyoruz, zira bu yüzyılda da çok sayıda tarih filozofu yetişmekle birlikte bunlara arasında Toynbee ayrı bir öneme sahiptir. Toynbee 20.yüzyılın tüm siyasi ve sosyal karmaşası ile birlikte iki dünya savaşına da şahit olmuş, dahası bu olaylar esnasında tarihçi, siyasetçi ve gazeteci olarak aktif rol almış, son derece önemli ve renkli bir kişiliktir. İngiliz aristokrat bir aileden gelen Toynbee çok yönlü ve sıkı bir akademik eğitimden geçmekle birlikte, onun tarih filozofluğunu şekillendiren ve felsefesine yön veren savaş yıllarında bizzat yaşadığı tecrübelerdir. Hayatı boyunca görev aldığı farklı ortamlarda sürekli yolculuklara çıkmış, halkları, devletleri ve özellikle siyasetçileri gözlemlemiş, toplumların tarihlerini kurdukları medeniyetlerin merkezlerinde araştırmış, tarih felsefesini de tüm bunlardan edininip yorumladığı bilgilerle sistemleştirmiştir. Bu yönüyle Toynbee, tarihi oturduğu yerden anlamlandırmaya çalışan filozof ve tarihçilerden ayrılmaktadır, zira o 20.yüzyılın karmaşasından hem etkilenen hem de aldığı görevlerle bu sürecin gidişatını etkileyen bir felsefecidir.

Toynbee tarihi, devletlerin geçmişi olarak değil, medeniyetlerin geçmişi olarak değerlendirmektedir. Ona göre devletler geçici fakat medeniyetler kalıcı ya da en azından daha uzun sürelidir. Medeniyetlerin başından geçen tarihsel olay ve olgulara arasında determinist bir neden-sonuç ilişkisi yerine farklı bağlantılar kurulması gerektiğini savunmuştur. Zira her bir medeniyet aslında kendi içinde bütünlüğü olan bir yapıdır ve bu yapının iç yasasının ortaya konması tarihsel değişimlerin doğru yorumlanmasını ve medeniyetlerin geleceği hakkında doğru tahminler yürütülmesini sağlayacaktır. Medeniyetlerin iç yapısına dair yasaların ortaya konmasında doğa bilimlerinin yönteminin kullanılması, yani tek tek olaylar arasında bağlantılar kurularak bütüne gidilmesi gerektiğini savunmakla birlikte Toynbee, tarihsel olaylardaki insan faktörünü görmezden gelmemektedir. Ona göre insanlığın geçmişte çizdiği yol gelecekte gideceği yolun da göstergesidir, fakat buna determinizm demek yerine kanunluluk demek daha doğrudur. Tarih bütünsel bir yapıdır ve bir olayı değerlendirirken, salt o olayı etkileyen zaman ve mekân şartlarının birlikte değerlendirilmesi zorunludur. Bu görüşlerinde Toynbee'nin, toplumsal düzenlilik, medeniyetlerin kuruluş, yükseliş ve çöküş

aşamaları, tarihe bütünsel yaklaşım gibi konularda İbn Haldun'dan etkilendiği anlaşılmaktadır.²⁴⁹

Toynbee tarihsel olayların bir yığından ibaret olduğunu, fakat zaman içerisinde yığına eklenen her olayın yığını etkilediğini ve şekillendirdiğini savunmaktadır, zira parçaların bütün üzerinde belirleyici rolü bulunmaktadır. Yığını oluşturan olaylar arasındaki benzerlikler ise tarih hakkında genel geçer yasalara ulaşmamızı sağlaması bakımından önemlidir. Fakat Toynbee'nin tarih felsefesine en büyük katkısı döngüsel ve çizgisel tarih anlayışlarından birini tercih etmek yerine bu iki zıt anlayışı bütünleştirme çabasıdır. Toynbee tarihsel süreci belirli bir yöne doğru yol alan bir araca benzetmektedir; araç düz bir çizgide hedefine doğru gitse de ona gerçek ivmesini kazandıran, dairesel hareket halindeki tekerleklerdir, yani ileriye doğru hareket, dairesel hareket üzerinde gerçekleşmektedir. Tarihte de durum buna benzerdir; uygarlıklar döngüsel olarak yükselip alçalırlar, kurulup yıkılırlar fakat yıkılan her bir uygarlık asli hedefe kendisinden daha yakın olacak uygarlığa yol açmaktadır, hatta belki de bunun için yıkılmaktadır. Uygarlıkların yıkılmasından duyulan acı ve bunalım, bu acıyla öğrenilen tecrübe sonraki uygarlıkların ilerlemesine büyük katkıda bulunmaktadır.

Toynbee'nin tarih felsefesine en büyük katkısı tarihte tekerrür problemine getirdiği perspektiftir. Antik çağlardan bu yana tartışılmakla birlikte problemin sınırlarını ve getirdiği yeni problemleri en belirgin ortaya koyanlardan birisi, dünya tarihinin en karmaşık dönemlerinden birinde yaşamış olan Toynbee'dir. Toynbee tarihte bir tekerrürün söz konusu olup olmadığı sorusunu sorunun kendi içeriğinden hareketle cevaplandırmaya çalışmış,²⁵⁰ tekerrürün kapsamını ortaya koyabilmek için birtakım alt sorular sormuştur. Ona göre bir sorunun kendisinin doğru tanımlanması cevaba ulaşmanın vazgeçilmez şartıdır. Bu sorular:

- 1) Tarihte zaman, mekân ve kişiler değişse de olaylar öz itibariyle aynı sebeplerin ürünü, aynı sonuçların amili midir?

²⁴⁹ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1950, s.173.

²⁵⁰ Hasan Alkan, *agt.*, s.52 vd.

2) Tarih kendini tekrarlar mı, dahası bu tekrarı ispatlamak mümkün müdür? Tarihte ara sıra benzer şekilde gerçekleşen olaylar tarihsel süreçlerin bütünüyle birbirinin tekrarı olduğu sonucuna mı götürmelidir?

3) Tarihin tekerrürden ibaret olduğunu söylemek, insanın hep aynı kaldığı ve tarihin zaten hiç değişmeyecek/değiştirilemeyecek gidişatı karşısında eli kolu bağlı olduğunu söylemek anlamına mı gelmektedir?

4) Tarihte olayların hep birbirinin tekrarı olduğunun kabul edilmesi durumunda insanın geleceği şimdiden öngörmesi de mümkün müdür?

5) Tarihte tekerrürün kabul edilmesi tarihin, geçmişteki tüm olaylarda geçerli olan ve gelecekte yaşanacak tüm olaylara da tam anlamıyla uyarlanabilecek kesin kurallar/yasalar tarafından belirlendiğini mi ispatlar?²⁵¹

Tarihsel olayların tekerrürü, antik dönemlerde ortaya çıkan Mısır, Hind, Çin ve Yunan kültürlerinin tamamında kabul edilmiş, fakat bu tekerrürün kapsamı ve gerçekleşme şartları farklı yorumlanmıştır. Örneğin Nil nehri civarında gelişmekle birlikte etkisi çok geniş coğrafyalara yayılan Mısır kültüründe tekerrür ölümün ve hayatın sürekli tekrarı olarak yorumlanmıştır. İlk dönem Grek kültüründe ise tekerrür düşüncesi, son derece karmaşık olan Tanrı algısı ile şekillenmiştir. Bu kültürde Tanrılar insan gibi düşünülmüş, onların da belirli bir tarihsel zaman içerisinde doğup, büyüüp öldüklerine ve tekrar doğduklarına inanılmıştır. Hint medeniyetinde de insanların sonsuz geçmişten sonsuz geleceğe kadar sürekli doğup yaşamakta, ardından ölüp bir başka hayatta tekrar doğup, yaşayıp ölmekte olduklarına inanılmıştır. Toynbee ise tekerrür problemine kendi tarih anlayışına göre bir yaklaşım geliştirmiştir. Yukardaki sorulara verdiği cevaplarla şimdiki de geleceği de salt tarihle açıklamanın doğru olamayacağını, evrendeki yeni oluşumların, değişken insan faktörü sebebiyle tarihte de gerçekleştiğini, tarihte birbirine çok benzeyen olaylar olsa da bunun insan özgürlüğünü tamamen ortadan kaldırmadığını, tarihe yön vermek isteyen insanın eyleme geçmesi gerektiğini savunmuştur. Tüm bu açıklamalarında Toynbee, savaşlar ve acılar görmüş bir devlet adamı ve tarihçi olarak insanı, kendi

²⁵¹ Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev.: Ufuk Uyan, İşaret yay., İstanbul,1998, s.33 vd.

yaptıklarının sorumluluğunu üzerine almaya, tüm insanlığı etkileyecek durumlara imza atarken daha bilinçli ve dikkatli olmaya çağırmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Antikçağlardan başlayarak 20. yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemlerin farklı zaman algılarına ve tarih tasarımlarına yer verdik. Günümüzde bu anlayışlar esas itibarıyla etkilerini devam ettirmekte ve bunlara yenileri eklenmektedir. Tarih tasavvurlarının hemen tamamında kabul gören çatışma mefhumu ve dünyanın, dolayısıyla tarihin belirli bir sona doğru ilerlemekte olduğu düşüncesi 21. yüzyılda da tartışılmış, özellikle Japon asıllı Amerikalı Yoshihiro Francis Fukuyama'nın 'tarihin sonu' ve Samuel Huntington'un 'medeniyetler çatışması' tezleri bu tartışmaların odağında yer almıştır. Bugün bu tezler büyük oranda çürütülmüş olsa da, Fukuyama ve Huntington örnekleri, kökeni Antikçağlara kadar uzanan tarih anlayışlarının günümüzde ortaya atılan tezler üzerindeki etkisini göstermesi bakımından oldukça manidardır.

20. yüzyılda önce Hitler Almanya'sının temsil ettiği faşist sistem, II. Dünya Savaşı'nda Almanların yenilmesiyle birlikte çökmüş, ardından 1980'lerde Amerika'nın Avrupa'yı geride bırakacak şekilde hızla ilerlemesi karşısında Sovyetler Birliğinin dağılması ise sosyalizmin sonunu getirmiştir. Sovyetler Birliğinin Batı medeniyetinin siyasi ve ekonomik zaferi olarak algılanmış, bu medeniyetin insana ve hayata bakış açısının ekonomideki yansıması kapitalizm ile politikadaki yansıması demokrasiden kaynağını alan liberalizmin, insanlığın gelebileceği son nokta olduğu savunulmuştur.²⁵² Bu düşüncenin öncüsü Fukuyama'ya göre insanlığın, liberal demokrasinin ve liberal ekonominin hâkim olduğu günümüz uygarlığından daha ileri bir uygarlığa geçmesi hayal dahi edilemez. Liberal demokrasilerde evrensel ve homojen bir devlet kurma ideali vardır ve bu devlet sınırları içerisinde ırk, renk, dil ayrımı yapılmaksızın tüm insanların temel hak ve sorumlulukları devletin güvencesi altındadır. Eşitlik en önemli esastır ve günümüz dünyasında hâlâ bazı topraklarda eşitsizliğin,

²⁵² Ali Osman Gündoğan, "Tarihin Sonunun Eleştirisi", *Felsefe Dünyası*, S: XIII, Güz, 1994, s.1.

yoksulluğun vs. devam ediyor olması bu tezi çürütmez, zira gelişmekte olan liberalizm tüm bu sorunları zamanla çözecektir.²⁵³

Fukuyama tarihin sonu tezini kabul etmekle birlikte bu son, dünya hayatının dolayısıyla dünyevi tarihin bitmesi anlamına gelmemektedir, bilakis bununla kastedilen, siyasi, askeri, ekonomik vs. hayatın her alanında insanlığın, birtakım ilerleme aşamalarının sonucunda gelebileceği son noktadır, gelişmişliğin son noktasıdır. Fakat unutulmamalıdır ki tarihin ilerleyerek devam ettiğini, insanların birtakım gelişmişlik aşamalarının ardından tüm insanlığı kuşatacak evrensel, zorunlu yasalara, tek bir kültüre ve tek bir yönetim biçimine ulaşacağı tezi Fukuyama ile başlamış değildir; ondan çok önce Aristoteles, St. Augustinus, St. Pierre, Spencer, Tylor, Durkheim, Fontenelle, Comte, Hegel, Marx ve daha pek çok filozof, sıralı tarihsel olayların uygarlıkları belirli tek bir ideal forma ulaştıracağını savunmuştur.²⁵⁴ Örneğin Marx bu ideal formu sosyalizm, Comte pozitivism, St. Simon yeni Hristiyanlık olarak görmüştür. Anlaşıldığı üzere bu filozofları ve tarihsel süreci, kökeni çok daha gerilere dayanmakla birlikte 19. yüzyılda Darwin'in sistemleştirdiği evrim anlayışına uygun olarak²⁵⁵ aşamalar halinde inceleyen diğer filozofları birbirinden ayıran tek nokta insanlığın en son hangi ideolojiye veya yönetim biçimine ulaşacağıdır.

Fukuyama dâhil evrimci her filozof, kendi içinde yaşadığı kültürden ve yaşamsal şartlardan hareketle tasarladığı ideolojisini, tüm insanlığı kuşatacak ideoloji olarak sunmuştur. Fukuyama 20. yüzyıl ve öncesinde gelişen olayların liberalizme alternatif olabilecek ideolojileri bertaraf etmesini, liberalizmin en iyi olmasıyla açıklamıştır. Oysa rakip ideolojilerin yanlışlanması bir ideolojinin doğrulanmasıyla eşdeğer değildir, dahası 'tüm insanlığı kuşatacak yönetim biçimine ulaşıldığı', filozoflar, siyasetçiler ve askerî kahramanlar dâhil hiç

²⁵³ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu mu?*, Çev.: Yusuf Kaplan, Rey yay., Kayseri, Tarihsiz, s.13-51.

²⁵⁴ Şule Şahin Ceylan, Francis Fukuyama ve Tarihin Sonu Tezi', *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.X,S:/2, 2006, s.234.

²⁵⁵ Darwin'in sistemleştirdiği evrim teorisi 19.yüzyıl ve sonrasında hemen tüm bilimlere, felsefeye, edebiyata, sanat ve estetiğe kadar hayatın tüm alanlarına damgasını vurmuştur. Tarih felsefesi de bu tezin en çok etkilediği alanlardan biridir. Bu anlayışa göre insan, biyolojik evrim geçirip fiziksel açıdan son haline ulaştığı gibi düşünsel evriminin sonunda ideal olan son uygarlığa ulaşacaktır. Fukuyama bu uygarlığa 20. Yüzyılda Liberalizm ile ulaşıldığını savunmuştur. Evrim teorisinin tarih felsefesindeki etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Türkdoğan, "Tarihin Sonu mu?", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.7, S:I, İstanbul, 1993-94, s.13-14.

kimsenin altından kalkamayacağı bir iddiadır, zira yaşam şartları, kültürler, hayata bakış tarzları toplumdan topluma hatta aynı toplum içerisinde zamandan zamana değişmektedir. Bu kadar değişken arasında tek tip bir anlayışın ya da yönetim biçiminin tüm insanlığa şamil kılınmasının tutarlı hiçbir tarafı yoktur. Nitekim Fukuyama'nın tezi dâhil tüm evrimci tarih tezleri iki bakımdan çürütülmüştür: Birincisi tarih felsefesinde evrimci anlayışı benimseyen filozoflar insanlığın ulaşabileceği en mükemmel nokta olarak farklı ideolojileri benimseyerek birbirlerini tezlerini çürütmüşlerdir. İkincisi ise özellikle Oswald Spengler, Arnold Toynbee, Karl Popper ve onlardan yüzyıllar önce İbn Haldun tek bir medeniyetin sürekli en gelişmiş olarak kalamayacağını savunarak ve bunu yaşadıkları dönemlerin somut olaylarıyla ispatlayarak (büyük devletlerin ve imparatorlukların yıkılması, dünya savaşlarının tüm sistemleri altüst etmesi gibi) tarihin, gelişmişlik anlamında tek bir sona gittiği tezinin kendisini çürütmüşlerdir. Örneğin İbn Haldun yükseliş sürecini tamamlayan her uygarlığın çökme sürecine gireceğini savunmuştur. Spengler'a göre kültürler de tıpkı insanlar gibi doğar, büyür, gelişir ve ölürler, buradan hareketle tarih aslında bir kültürler mezarlığıdır. Kendi içinde gelişimini tamamlayan her kültür dışa açılmak, dışa doğru gelişmek zorundadır ve bir kültürün dışa açılmaya başladığı an onun yıkılma sürecine girdiği andır. Avrupa ve A.B.D kültürleri dışa açılma sürecinin dahi sonuna gelmişlerdir, dolayısıyla çöküşleri yakındır. Toynbee ise son uygarlık diye bir idealden söz edilemeyeceğini, her uygarlığın kendisinden öncekilerin mirasından faydalandığını ve kendisinden sonrakilere öncülük ettiğini, bu anlamda insanlığın, ilerleme yolunda attığı adımların sürekli olduğunu ve olacağını belirtmektedir.²⁵⁶

Yaratılışları ve fiziksel ihtiyaçları aynı olmakla birlikte, yaşam şartları, hayatı algılamaları ve kültürleri sebebiyle bu ihtiyaçları karşılama yolları birbirinden son derece farklı olabilen insanları belirli, tek bir yaşam modeline mahkûm eden tarihin sonu tezlerine getirilen en büyük eleştiri ise, tezin insan aklının daha iyiyi arzulama ve ona ulaşma potansiyelini inkâr ettiği yönündedir. İdeolojik anlamda son noktaya gelindiğinin söylenmesi, insan aklının ilerlemesini

²⁵⁶ Arnold Toynbee, *age.*,s.56 vd.

ve gelişmesini engelleyici bir tutumdur, oysa akıl, her yeni duruma ve şartlara göre kendini yenileyebilen, yeni çözümler üretebilen bir mekanizmadır.²⁵⁷

Kökene antikçağlara kadar uzanmakla birlikte etkisini 20. yüzyıl tarih felsefesinde de gösteren bir diğer anlayış ‘çatışma teorisi’dir. Buna göre tarihsel süreç aslında bir savaş alanıdır, fakat bu savaşta tarafların kimler/neler olduğu, farklı din ve kültürlerle göre değişmektedir. Çalışmamızın önceki bölümlerinde geçtiği üzere bu savaşın tarafları örneğin Hristiyanlıkta Tanrı Ülkesi’nin insanları ile Şeytan Ülkesi’nin insanları, İran kültüründe Aydınlığın Oğulları ile Karanlığın Oğulları, Marx felsefesinde sermaye sahipleri ile işçi sınıfıdır. 20.yüzyıl tarih felsefesi, Aydınlanma ile başlayan, dini ve Tanrısallığı hayatın dışına itme eğilimini devam ettirdiği için çatışma bu yüzyılda da insana has kılınmış ve özellikle iki büyük dünya savaşının da etkisiyle insanın insanla çatışması öne çıkarılmıştır. İnsanlar kendi aralarındaki bu çatışmayı yalnız dünya savaşlarında değil, kurdukları medeniyetlerde, inandıkları dinlerde, savundukları ideolojilerde de sergilemişlerdir. Bu anlayışın 20.yüzyılda Samuel Huntington tarafından sistemleştirilmiş şekli ise ‘Medeniyetler Çatışması’ tezidir.

Medeniyetler Çatışması’na göre dünya savaşlarının sonrasında ülkelerin birinci, ikinci ve üçüncü dünya ülkeleri olarak ayrılmalarıyla kurulan yeni dünya düzeninde çatışmaların kaynağı ideolojik ya da ekonomik sebepler değil, kurdukları medeniyetlerin en ince ayrıntılarına sirayet eden farklılıklar olacaktır. Dolayısıyla savaşlar artık aynı ırka mensup insanların kurdukları ulus devletleri arasında değil, genetik kökeni ne olursa olsun aynı medeniyete mensup insanların oluşturdukları gruplar arasındadır. Medeniyetlerin çatışmasıyla ülkelerin resmi sınırları anlamsızlaşmaktadır, zira bu çatışma global politikaları gerekli kılmaktadır.

Huntington’a göre medeniyetler çatışması, tarihin sonu tezi ile uyumludur, zira yüzyıllardan beri kendi içinde askeri, siyasi, ekonomik çatışma hali yaşayan Batı, bu süreci tamamlamış ve ideoloji ve yönetim biçiminde olduğu gibi çatışma anlamında da sona gelmiştir. Artık mücadele Batı medeniyeti ile diğer tüm medeniyetler arasında cereyan edecektir, zira tarihsel sürecin insanlığı getirdiği

²⁵⁷ Karl Popper, *age.*, s.80 vd.

nokta bunu gerektirmektedir. Bu durumun doğal sonucu olarak, yeni dünya düzeninde gelişmişliğin göstergesi askeri, siyasi, ekonomik zaferler değil, kültür ve medeniyetlerdeki ilerlemelerdir. Fakat unutulmamalıdır ki burada ‘medeniyet’ ile ifade edilen, yaşam tarzlarındaki basit farklılıklar değil, insanların hayata karşı geliştirdikleri bütünsel bakış açısı ve bundan beslenen kimliktir. Dolayısıyla 20.yüzyıldan itibaren tarihsel sürece damgasını vuracak olan çatışma kimlik çatışmasıdır. Huntington çatışma teorisine tüm insanları ve tüm medeniyetleri dâhil etmiş gibi görünse de asıl savaşın iki medeniyet arasında Hristiyanlıktan beslenen Batı medeniyeti ile kaynağını az ya da çok Kur’an’dan alan İslam medeniyeti arasında gerçekleşeceğini inkâr etmemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN TARİH İNŞÂSINI ORTAYA KOYAN ANLATIMLAR

Çalışmamızın ikinci bölümünü 'Kur'an, zamana ve tarihe kendi yüklediği anlamı ve kendisi dışındaki düşünce sistemlerinin tarih anlayışlarına karşı tutumunu nasıl anlattı, bunun için ne tür bir üslup içerisinde hangi ifadeleri kullandı?' sorusuna ayırdık. Bu bölümde amacımız Kur'an'ın bizzat kendi anlatım tarzı ve ifadelerinden yola çıkarak onun insan zihninde inşâ etmeyi hedeflediği tarih tasavvurunun esaslarına ulaşmaktır. Bu esaslar aynı zamanda, Kur'an'ın diğer tarih anlayışlarına yönelttiği belirgin ve ağır eleştirilerin veya onlarla ittifak ettiği konuların temel hareket noktalarını oluşturmaktadır. Zira Kur'an, bütünsel olarak ortaya koyduğu zamanı ve zamanın birbiriyle bağlantılı üç boyutuna ait olayları aktarırken, kullandığı üslup (eleştiri, övgü, didaktik vs.), kavram ve kelimelerle yepyeni bir tarih yaklaşımı geliştirmiştir.

Bu bölümde Kur'an'ın, geçmiş, şimdi ve gelecek anlatımlarını, bunlara ait alt başlıklarla birlikte ayrıntılı bir tahlile tâbi tutacağız. Zamanın bu üç farklı boyutuna dair ayetlere, tarih disiplininin temel sorunsallarını eleştirel bir okumaya tabi tutan yeni bir okuma tarzı ile yaklaşacağız. Örneğin Kur'an'ın geçmişte yaşanmış olayları aktarırken kullandığı üslubu, tarih felsefesinde Antikçağlardan bu yana geçerliliğini koruyan 'tarihte tarafsızlık problemi' açısından inceleyecek, böylece tarih disiplininin yöntem sorununa, ilkelerini Kur'an'dan alan bir yaklaşım getirmeye çalışacağız. Aynı şekilde tarihte sebep-sonuç ilişkisi, kültürel genetiğin tarihe etkisi ve ilk günah problemi gibi tarih felsefesinin çok temel sorunsallarını, bunlarla ilişkilendireceğimiz Kur'an ayetleri ışığında değerlendireceğiz. Bunu yaparken her bir başlık altındaki konuyu anlamamıza yarayacak geçerli ve kapsamlı sorular belirleyerek, çalışmamızı Kur'an'ın bu sorulara verdiği cevaplar üzerinden yürüteceğiz. Bölümün son başlığı olan 'Kur'an'ın Nüzul Dönemindeki Tarih Anlayışlarına Karşı Tutumu' kapsamında ise Kur'an'ın söz konusu tutumunu açıkça ifade eden ayetleri tahlil ederek, çalışmamızın üçüncü bölümünde açıklayacağımız *tevhid* esaslı tarih anlayışına zemin hazırlayacağız.

1. KUR'AN'IN TARİH ANLATIMINDA ÖNE ÇIKAN UNSURLAR

Kur'an'ın tarih anlatımında, bütün olarak kabul ettiği zamana dair olayları aktarırken kullandığı üslup, kelime ve kavramlar, bu kelime ve kavramlara yüklediği anlamlar, söz konusu olaylara getirdiği yaklaşım öne çıkmaktadır. Öncelikle belirtmeliyiz ki Kur'an, zamanı belirli bir kesit olarak sunmamaktadır, bilakis zaman sonsuz geçmiş (ezel) ile sonsuz geleceğin (*ebed*) birleşimidir. Fakat tarih mefhumu, özellikle insanın tarihi farklı değerlendirilmelidir, zira insan 'yaratılmış' olması hasebiyle belirli bir başlangıcı ve sonu olan varlıktır. Bu yönüyle başlangıcı ve sonu olan bir süreçte, yani 'tarihte' varolmak zorundadır. Kur'an zamanın kendisine olduğu gibi onun bir kesiti konumundaki tarihe de bütünsel yaklaşmaktadır.¹ Nitekim insanlık tarihinin geçmişi, bugünü ve geleceği arasında sürekli bağlantılar kurmakta ve sınırlı geçmiş konumundaki dünya hayatı ile sonsuz gelecek konumundaki ahiret hayatını birlikte değerlendirmektedir.² Bu noktayı sonraki bölümde ayrıntılı ele alacağız. Kur'an, zamanın üç farklı boyutu olan geçmiş, şimdi ve geleceği asla birbirinden bağımsız kesitler gibi sunmamaktadır, bilakis bunlarla şekillenen süreci tek bir tarih, bu süreçlerde var olan insan neslini de tek bir insan varlığı olarak anlatmaktadır.³ Kanaatimizce bu üslup dahi insanlığa, hayata ve olaylara parçacı yaklaşmamak gerektiği noktasında yeni bir tarih okuma yöntemi sunmaktadır. Buradan hareketle araştırmamızın bu bölümünde Kur'an'ın geçmiş, şimdi ve gelecek anlatımlarını farklı başlıklar halinde fakat birbiriyle bütünlük arz edecek şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

1.1. Tarihsel Bir Olgu Anlamında 'Geçmiş'in Anlatımı

Kur'an'ın geçmişe dair anlatımları onun kendine özgü tarih tasavvuru hakkında çok önemli ipuçları vermektedir. Kur'an'ın geçmişe yüklediği anlamı, bu anlamı muhataplarına aktarırken kullandığı ifade ve üsluptan hareketle tahlil ederek, geçmiş anlayışına dair ipuçlarını biraraya getirmeyi ve sonuca gitmeyi hedefliyoruz. Dolayısıyla onun geçmiş anlatımlarını farklı başlıklar altında

¹ Kur'an'ın, dünya hayatı ile ahireti bütünsel bir süreç olarak değerlendirirken kullandığı dil ve üsluptaki yansımaları için bkz. Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s.105-118.

² Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*, Dâru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, XII, 33.

³ Râzî, *age.*, XXVIII, 216.

inceleyecek ve geçmişi, yaşanmışlıkların ötesinde bir tarihsel olgu anlamında ele alacağız. İlk olarak tarihin, insanın sınırlı algı gücüne hitap eden iki temel unsuru olmaları hasebiyle, belirgin özne konumundaki insanın ve görünür mekân konumundaki hayatın yaratılmasını inceleyeceğiz. Ardından bu yaratımların ilk ürünleri olarak değerlendirebileceğimiz geçmiş ümmetlerin yaşamlarını (uzak geçmiş) ve son olarak da Kur'an vahyinin ilk muhataplarının kendi tarih anlayışlarının şekillenmesinde etkili olan yakın geçmiş anlatımını tahlil edeceğiz.

1.1.1. Hayatın ve İnsanın Yaratılışına Dair Anlatımlar

Kur'an'ın tarih anlayışının doğru bir şekilde ortaya konabilmesi için onun zamana yüklediği anlamın tahlil edilmesi zorunludur. Zaman ile ilgili ifadeler incelendiğinde onun zamanı 'mutlak' ve 'muayyen' olarak ayırdığı görülecektir.⁴ 'Mutlak zaman' dan kasıt, zamanın Allah açısından değerlendirilmesidir yani başlangıcı ve sonu olmayan Mutlak Yaratıcının sonsuz geçmiş anlamındaki 'ezel' ile sonsuz gelecek anlamındaki 'ebed' içerisinde var olduğunun ifadesidir.⁵ Kur'an iki sonsuz arasındaki belirli bir kesiti, başı sonu belli bir süreci ifade eden 'tarihi' ise 'muayyen zaman'a ait kelimelerle anlatmaktadır. *Yevm, şehir, âmm, sene, hıcc, havl, hıyne, iz, sâat*, vs. bunlar arasındadır⁶ ve esas itibarıyla bu kelimeler zamanın insana bakan yönünü, yani tarihsel süreci ifade etmektedir. Bu yönüyle insan, tarih dediğimiz zaman kesitinin hem sahibi ve öznesi, hem de nesnesi konumundadır. Tarihsel zamanda yaşananlar açısından özne-nesne ayırımına çalışmamızın üçüncü bölümünde yer vermek üzere şimdi muayyen tarih sürecinin, içinde yaşadığımız dünya hayatı kesitini başlatan asli olaya, insanın ve hayatın yaratılmasına ve bu yaratıma dair anlatıların tarih anlayışının şekillenmesi açısından önemine geçmek istiyoruz.

İnsanın ve hayatın yaratılışını anlatan ve bu yaratılıştan bireysel ve toplumsal yaşama dair çok belirgin sonuçlara giden ayetler, tarih inşasında öncelikli öneme sahiptir. Bu önem, yaşadığı dönem, coğrafya, yaşamsal şartlar ne olursa olsun tüm insanların aynı süreçlerden geçerek yaratılmasından

⁴ Bilal Deliser, *Kur'an-ı Kerim'de Zaman Kavramı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1996, s.20 vd.

⁵ Râzî, *age.*, XXVIII,155.

⁶ Faiz Kalın, *Felsefe ve Bilim Işığında Kur'an'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2005, s.126.

kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle yaşamsal şartları birbirinin tamamen tersi olan iki insan bile, gerek fiziksel gerekse ruhsal planda ortak bir özün farklı ortamlardaki taşıyıcılarından ibarettir.⁷ Kanaatimizce yaşamsal özdeki bu ortaklık, farklı zihinlerde tek bir tarih anlayışının şekillenmesini mümkün kılabilecek unsurdur. Burada insan yaşamının başlamasını murad eden ilahi iradenin, bununla inşâ ettiği anlayışı belirlemeyi hedefliyoruz.

Kur'an'da bütünsel tarihin dünyevi sürecine ev sahipliği eden tabiatın ve onun içerisindeki hayatın yaratılışına işaret eden çok sayıda ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerden bazıları yaratılışın mahiyetini doğrudan anlatmakta, bazıları ise bununla ilgili önemli ayrıntılara dolaylı olarak değinmektedir. Tabiatın ve hayatın yaratılışıyla ilgili ayetleri bir araya getirdiğimizde, Kur'an'ın yaratılışa dair temel vurgu ve mesajlarının aynı zamanda onun tarih anlayışını ortaya koyduğunu anlıyoruz. Kur'an'ın, içerisinde gerçekleşen tüm olaylarla birlikte hayatın yaratılışına dair temel vurgularını altı madde halinde incelememiz mümkündür. Bunlar kâinatın takdir edilmiş bir ölçü ve düzen içerisinde ve çok kısa sürede yaratılmış olması; bu yaratımın bir gayeye matuf olması, bir süreç sonunda gerçekleşmesi, insanın hizmetine sunulması ve en önemlisi Yaraticının yaratılmış üzerindeki tartışmasız ve ortaksız hâkimiyetini göstermesidir.⁸ Tüm bu sayılanlar sadece hayatın yaratılış özelliklerini değil, onda gerçekleşen tarihsel olayların mahiyetini de ortaya koymaktadır.

Kur'an öncelikle hayatın, ilahi iradenin bir tecellisi olarak belirli bir ölçü ve düzen içerisinde 'yaratıldığına' işaret etmektedir, yani tarihsel sürecin işleyeceği hayat ve onun mekânı kâinat bilinçli bir tercihin sonucunda meydana gelmiştir.⁹ Dolayısıyla tarihsel sürecin kendiliğinden ve rastlantısal bir oluşumun sonucunda gerçekleştiği tezini Kur'an kesinlikle reddetmektedir:

⁷ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997, s.331.

⁸ Kur'an'da kâinatın yaratılmasına dair temel vurgular, 'yaratma' anlamında kullanılan farklı kelimelerin kök anlamlarından anlaşılabilir. Yaratma fiilinin farklı kelimelerle anlatılması ve bunlardan ulaşılabilecek sonuçlar hakkında geniş bilgi için bkz. Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1995.

⁹ Veli Ulutürk, *age.*, s.13.

“Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde (altı evrede) yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.”¹⁰

“Allah, gökleri görebileceğiniz direkler olmaksızın yarattı. Yeryüzüne de, sizi sarsmasın diye sabit dağlar yerleştirdi ve orada her türlü canlıyı yaydı. Gökten de yağmur indirip orada her türden güzel ve faydalı bitki bitirdik. İşte Allah’ın yarattıkları! Haydi, Allah’ı bırakıp da taptıklarınızın yarattığını bana gösterin! Hayır, zalimler açık bir sapıklık içindedirler.”¹¹

“Üstlerindeki göğe bakmazlar mı? Onu nasıl bina ettik, nasıl donattık! Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur. Yeryüzünü de yaydık ve orada sabit dağlar yerleştirdik. Orada her türden iç açıcı çift bitkiler bitirdik. Bütün bunlar, içtenlikle Allah’a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek içindir. Gökten de bereketli bir su indirip onunla kullar için rızık olarak bahçeler ve biçilecek taneler (ekinler), birbirine girmiş kat kat tomurcukları olan yüksek hurma ağaçları bitirdik ve böylece onunla ölü bir beldeye hayat verdik. İşte (dirilip kabirlerden) çıkış da böyledir.”¹²

“Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan bir kısmı karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayak üzerinde yürür, kimisi dört ayak üzerinde yürür. Allah, dilediğini yaratır. Çünkü Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”¹³

Kur’an’da kâinat, ilahi ölçü ve düzenin cisimleşmiş hali olarak anlatılmaktadır.¹⁴ Buradan hareketle, varoluşu belli bir düzen ve ölçüyle gerçekleşenin, işleyişini rastlantılara dayandırmak tutarlı görünmemektedir.¹⁵ Söz konusu düzen kâinata belirli bir hedefe matuf olarak yerleştirildiğine göre, onda gerçekleşen tarihsel olayların da insan bunu anlasın ya da anlamasın bir işlevi ve hedefi bulunmaktadır. Ayetlerde ifade edildiği üzere insanın bu hedefin küllüne

¹⁰ Kaf, 50/38.

¹¹ Lokman, 31/10-11.

¹² Kaf, 50/6-11.

¹³ Nur, 24/45. Kur’an’da kâinatı ve içerisindekileri bütünüyle Allah’ın yarattığını vurgulayan çok sayıda ayet bulunmaktadır. Birbirinin tekrarı mahiyetindeki bu ayetler tarih dâhil hayatın her alanındaki tasavvurların inşasında, öncelikle ‘Yaratıcı’ mefhumunun doğru yere oturtulması gerektiğini göstermektedir. Konuyla ilgili diğer bazı ayetler için bkz. Furkan, 25/61; Hicr, 15/85; En’am, 6/38, 97, 99; Enbiya, 21/16; Secde, 32/4; Rahman, 55/19.

¹⁴ Veli Ulutürk, *age.*, s.77.

¹⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur’ân*, (ter.: Bekir Karlığa vd.), Birleşik Yay., İstanbul, 2012, XI, 515-516.

vâkıf olamaması, hedefin yokluğu ve tarihin rastlantısal olaylar yığını olduğu anlamına gelmemelidir:

“Âlemlere bir uyarıcı olsun diye kuluna Furkan’ı indiren Allah’ın şanı yücedir. O, göklerin ve yeryüzünün mülkü (hükümrânlığı) kendisine ait olandır. Çocuk edinmemiştir. Mülkünde hiçbir ortağı da yoktur. O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir.”¹⁶

“O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdir etti. Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, ‘İsteyerek veya istemeyerek gelin’ dedi. İkisi de, ‘İsteyerek geldik’ dediler. Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledik ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah’ın takdiridir.”¹⁷

“O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahman’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak görüyor musun?”¹⁸

“(Suları acı ve tatlı olan) iki denizi salıvermiştir; birbirine kavuşuyorlar. (Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar. O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?”¹⁹

“Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar. Güneşi ve Ay’ı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri belirli bir vakte kadar akıp gitmektedir. İşte bu, Allah’tır, Rabbinizdir. Mülk yalnızca Onundur. Allah’ı bırakıp da ibadet ettikleriniz, bir çekirdek zarına bile hükmedemezler.”²⁰

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yürümektedirler.”²¹

¹⁶ Furkan, 25/1-2.

¹⁷ Fussilet, 41/10-12.

¹⁸ Mülk, 67/3.

¹⁹ Rahman, 55/19-21.

²⁰ Fatır, 35/13.

²¹ Enbiya, 21/33. Gece ile gündüzün bir ölçü içerisinde yaratılmış olması, tarihin gerçekleştiği zamanın da belirli bir düzene oturtulduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemlidir. Bunun yanı sıra tarihsel olayların gidişatında örneğin savaşlarda gece ve gündüzün yeri ayrıdır. Gece ile gündüzün ilahi bir düzene göre birbirini takip ettiğini belirten diğer ayetler için bkz. Rad, 13/2; Hac, 22/61; Lokman, 31/ 29-30; Rahman, 55/5.

“Biz geceyi ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki alâmet yaptık. Rabbinizden lütuf isteyeziniz, yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gece alametini giderip gündüz alametini aydınlatıcı kıldık. İşte biz her şeyi açıkça anlattık.”²²

“O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”²³

“O, sayelerinde, kara ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Bilen bir toplum için ayetleri ayrı ayrı açıkladık.”²⁴

Kur’an’a göre kâinatın yaratılmasında bir “gayelilik” söz konusudur, yani bu yaratım belirli bir hedefin gerçekleşmesine matuftur.²⁵ Bir hedefin gerçekleşmesi aynı zamanda bir bitiş/varış anını yani belli bir zaman noktasını gerektirir. O halde yaratma eylemi bir başlangıç, hedefin varış noktası bir bitişdir. İşte bu iki zaman noktası arası muayyen zamandır. Tarihsel süreç budur ve tarihi meydana getiren olaylar bu aralıkta cereyan eder. Bir başka deyişle kâinat keyfi, boş, amaçsız yaratılmış değildir, bilakis kâinatla birlikte yaratılan her bir parçanın, insan bunu sınırlı akletme gücüyle anlasın ya da anlamasın, bütün içerisinde bir konumu, gayesi ve bundan kaynaklanan bir değeri vardır.²⁶ Buradan hareketle kâinatın yaratılmasıyla başlayan hayatın içerisinde gerçekleşen ya da gerçekleşecek olan olayların *ezel* ile *ebed* arasındaki süreçte bir yeri, gayesi ve değeri bulunduğu sonucuna gitmek mümkündür.²⁷ Hayatın merkezine yerleştirilen bu gayelilik tarih felsefesinin temel sorunsallarından birine, tarihte bir ereğin

²² İsra, 17/12.

²³ Yunus, 10/5.

²⁴ Enam, 6/97.

²⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul, ty, II, 1256.

²⁶ Kur’an’da, insanların değersiz ve basit gibi algıladıkları bir varlığın bile yaratılışında bir gayenin bulunduğu, bu gayenin, insanları inanç noktasında çok farklı konumlara götüreceği vurgulanmaktadır. Konuyla ilgili olarak Bakara Suresinin “Allah, bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermektan çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu bilirler. Küfre saplananlar ise, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?’ derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.” şeklindeki 26. ayetini zikredebiliriz.

²⁷ Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk.: Mustafa es-Seyyid Reşad, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 2000, III, 414.

bulunup bulunmadığı sorunsalına olumlu yanıt vermesi ve buna yaratılışın mahiyeti yönünden açıklama getirmesi hasebiyle büyük önem taşımaktadır:

“Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökyüzünden indirip kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiği yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşünen bir topluluk için deliller vardır.”²⁸

“Biz yeri, göğü ve arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık. Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi katımızdan edinirdik. Yapacak olsaydık böyle yapardık.”²⁹

“Üstlerindeki göğe bakmazlar mı? Onu nasıl bina ettik, nasıl donattık! Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur. Yeryüzünü de yadık ve orada sabit dağlar yerleştirdik. Orada her türden iç açıcı çift bitkiler bitirdik. Bütün bunlar, içtenlikle Allah’a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek içindir. Gökten de bereketli bir su indirip onunla kullar için rızık olarak bahçeler ve biçilecek taneler (ekinler), birbirine girmiş kat kat tomurcukları olan yüksek hurma ağaçları bitirdik ve böylece onunla ölü bir beldeye hayat verdik. İşte (dirilip kabirlerden) çıkış da böyledir.”³⁰

Yaratımdaki gayelilikle ilgili ayetler incelendiğinde bu gayeliliğin akletme gücüne sahip insana bakan yönü ile bu güçten yoksun varlıklara bakan yönünün birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır.³¹ İnsanın yaratılmasındaki gayelilik, onun geçireceği bütünsel tarih sürecinin dünya ve ahiret boyutuyla ve bu süreçte kendini doğru konumlamasıyla ilgiliyken, diğer varlıklardaki gayelilik, tarihin sınırlı bir kesiti olan dünya hayatının düzenli devam etmesinin bir şartıdır:

²⁸ Bakara, 2/164.

²⁹ Enbiya, 21/16-17.

³⁰ Kaf, 50/6-11.

³¹ Elmalılı, *age.*, V, 3432-3433.

“Hükümranlık elinde olan Allah, yücedir. O, her şeye hakkıyla gücü yetendir. O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”³²

“O, gökten su indirendir. İşte biz onunla her türlü bitkiyi çıkarıp onlardan yeşillik meydana getirir ve o yeşil bitkilerden, üst üste binmiş taneler, -hurma ağacının tomurcuğunda da aşağıya sarkmış salkımlar- üzüm bahçeleri, zeytin ve nar çıkarırız: (Her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı. Bunların meyvesine, bir meyve verdiği zaman, bir de olgunlaştığı zaman bakın. Şüphesiz bunda inanan bir topluluk için (Allah’ın varlığını gösteren) ibretler vardır.”³³

“Onlar görmüyorlar mı ki, biz geceyi içinde rahat etsinler diye, gündüzü de (her şeyi) gösterici (aydınlık) olarak yarattık. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için elbette (Allah varlığını gösteren) deliller vardır.”³⁴

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık. Sonra onu kendimize yavaş yavaş çektik. O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır. O, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandıralım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik. Andolsun, biz bunu insanlar arasında, düşünüp ibret alsınlar diye tekrar tekrar açıkladık. Fakat insanların çoğu nankörlükte diretiler.”³⁵

Ayetlerde vurgulanan çabukluğun, insanın kavrayacağı bir zaman dilimi olmayacağı açıktır. Zira günümüzde modern bilimlerin bin yıllarla ifade ettiği oluşum süresi Kur’an’da ölçülemeyecek kadar kısa bir an olarak belirtilmiştir³⁶:

“Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık. Emrimiz ancak bir tek emirdir. Göz kırpması gibidir. (Anında gerçekleşir.)”³⁷

³² Mülk, 67/1-2.

³³ Enam, 6/99.

³⁴ Neml, 27/86.

³⁵ Furkan, 25/45-50.

³⁶ Elmalılı, age., III, 2172, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî,, Câmîu’l-Beyan an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân, Dâru’l-Fikr, Beyrut,1998, XII, 482.

³⁷ Kamer, 54/49-50.

*“Göklerde ve yerde kim varsa yalnızca O’na aittir. Hepsi O’na boyun eğmektedirler. O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu, O’na göre (ilk yaratmadan) daha kolaydır. Göklerde ve yerde en yüce ve eşsiz sıfatlar O’nundur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*³⁸

*“O, yaşatan ve öldürenidir. Bir şeye karar verdiğinde, ona sadece ‘ol’ der, o da olur.”*³⁹

Kur’an’da kâinatın bir süreç içerisinde yaratıldığı vurgulanmaktadır, dolayısıyla kâinatın da bir tarihi vardır.⁴⁰ Tarihin gerçekleştiği alanın süreç içerisinde yaratılmış olması, içerisindeki olayların da bir süreç dâhilinde gerçekleştiğini akla getirmektedir. Bunun tarih felsefesi açısından önemi tarihsel olaylardaki aşama, yani sürece bağlı sebep-sonuç ilişkisi noktasındadır. Tarihsel yaşanmışlıkların birbirinden bağımsız tek tek olaylar mı yoksa bir zincirin birbirine bağımlı halkaları olarak mı değerlendirileceği önemli bir tartışma konusudur. Zira tarihsel olayları birbirinden bağımsız değerlendiren anlayış, tarihte sonul bir amacın varlığını kabul etmemektedir. Tarihsel olayları aynı sürecin parçaları olarak değerlendiren anlayış ise kâinatın yaratılışındaki öncelik-sonralık ilişkisinin benzerini tarih için de var saymakta ve tek tek olaylara aynı temel düzenin bölümleri şeklinde yaklaşmaktadır:

*“Andolsun, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı evrede yarattık. Bize bir yorgunluk da dokunmadı.”*⁴¹

*“Allah, gökleri ve yeri, ikisi arasındakileri altı evre içinde yaratan sonra da Arş’a kurulandır. Sizin için O’ndan başka hiçbir dost, hiçbir şefaatçi yoktur. Hâlâ düşünüp öğüt almayacak mısınız?”*⁴²

Kur’an’da kâinatın yaratılmasına dair bir diğer vurgu onun, tüm içindekilerle birlikte insanın hizmetine verilmesi konusundadır.⁴³ Bununla ilgili ayetlerde yeryüzünde ve gökyüzünde yaratılmış çok sayıda varlığın bir şekilde

³⁸ Rum, 30/26-27.

³⁹ Mümin, 40/68.

⁴⁰ Taberî, *age.*, XXX, 41-47.

⁴¹ Kaf, 50/38.

⁴² Secde, 32/4.

⁴³ Süleyman Ateş, *age.*, s.5.

insana hizmet ettiği belirtilmekte, bu hizmet aynı zamanda bir yaratılış gayesi olarak sunulmaktadır:

“Görmüyor musun ki, Allah bütün yerdekileri ve emri uyarınca denizde akıp gitmekte olan gemileri sizin hizmetinize vermiştir. İzni olmaksızın yerin üzerine düşmesin diye göğü O tutuyor. Şüphesiz ki Allah, insanlara karşı çok esirgeyici, çok merhametlidir.”⁴⁴

“Andolsun, size yeryüzünde imkân ve iktidar verdik. Sizin için orada birçok geçim imkânları da yarattık. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”⁴⁵

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık. Sonra onu kendimize yavaş yavaş çektik. O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır. O, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeciler olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandıralım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik. Andolsun, biz bunu insanlar arasında, düşünüp ibret alsınlar diye tekrar tekrar açıkladık. Fakat insanların çoğu nankörlükte direttiler.”⁴⁶

“Allah, rahmetinden ötürü geceyi içinde dinlenesiniz; gündüzü de, lütfundan isteyebilirsiniz ve şükredesiniz diye sizin için yarattı.”⁴⁷

“İki deniz aynı olmaz. Bu tatlıdır, susuzluğu giderir, içimi kolaydır. Şu ise tuzludur, acıdır. Bununla beraber her birinden taze et yersiniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarırsınız. Allah'ın lütfundan istemeniz ve şükretmeniz için gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün.”⁴⁸

Kâinattaki varlıkların insanın hizmetine verilmiş olması bir yönüyle insana tüm yaratılmışlar arasında özel bir konum ve değer kazandırırken, diğer yönüyle de onu tarihin dünyevi ya da ikincil öznesi haline getirmektedir. Tarihsel sürecin unsurları olan insanı ve hayatı yaratan Allah olduğuna göre, yaratılmış insanın

⁴⁴ Hac, 22/65.

⁴⁵ Araf, 7/10.

⁴⁶ Furkan, 25/45-50.

⁴⁷ Kasas, 28/73.

⁴⁸ Fatır, 35/12. Kâinatın insanın hizmetine sunulduğunu bildiren farklı ayetler için bkz. Bakara, 2/189; Araf, 7/26; Yasin, 36/71; Taha, 20/52-54; Neml, 27/86.

gerçek özne olması mümkün değildir.⁴⁹ Fakat tarihin tüm olayları, inancı ve hayat tarzı ne olursa olsun insanla birlikte ve insan üzerinden gerçekleşmekte,⁵⁰ bu durum onu tarihin salt nesnesi olmaktan kurtarmaktadır. Bir başka deyişle kâinatın kendi hizmetine sunulmasıyla insan hem değer, hem de sorumluluk almaktadır.⁵¹ Tarihin öznesinin kim olduğu, tarih felsefesinde Antikçağlardan günümüze kadar tartışılan temel sorunsallardan birisidir ve aslında tarih anlayışları bu soruya verilen farklı cevaplarla şekillenmiştir. Antikçağlardan bu yana tarihin öznesini Tanrı olarak gören anlayışlarla insan olarak gören anlayışlar ortaya çıkmış, bu iki yaklaşımın sonuçları tarih felsefesinin diğer sorunsallarına getirilen açıklamalarda da belirleyici olmuştur. Örneğin tarihin öznesi insandır diyen yaklaşım, hem tarihin hedefine, hem de tarihsel çatışmanın merkezine insanı yerleştirmiştir. Tarihin öznesi Tanrı"dır diyen yaklaşım ise tüm tarihsel oluşumların merkezinde Tanrı"yı görmektedir. Her iki yaklaşımın da cevap vermesi gereken sorular vardır. Tarihin öznesi sorusuna Kur'an'ın yaklaşımını çalışmamızın üçüncü bölümünde ortaya koymakla birlikte, yaratılışla ilgili ayetlerin Allah ile insanı çok belirgin çizgilerle ayırdığını burada belirtmek istiyoruz.

Kur'an'da hayatın yaratılışına dair en önemli vurgu onu Allah'ın yarattığıdır. Bu durum onda yaşanacak tarihte ve gerçekleşecek olaylarda hükmün tek sahibinin Allah olduğu sonucuna götürmektedir. Kâinatın ve hayatın idaresi insandaymış gibi görünse de Allah, gerek insanlığın faydasına gerek zararına olan tüm olayların hayata geçirilmesine müsaade eden makam olması hasebiyle gerçek öznedir. Nitekim tüm işlerin sonunda Allah'a döneceği, O izin vermedikçe bütünsel tarih süreci bir yana, yaprağın dahi kımıldamayacağı vurgulanmaktadır. İnsanın, gerekli tüm şartları yerine getirirse de hedefine kimi zaman ulaşamadığı, görünür şartların yerine gelmediği durumlarda dahi olayların beklenmedik şekilde cereyan ettiği bir yaşamsal sistemin var olması,⁵² tarihte müdahil gücün insan olmadığı sonucuna götürmektedir. Bir başka deyişle tarihin mekânını yaratan güç, onun hem mülkiyetini hem de idaresini elinde tutmaktadır. Bu düşünce İslam

⁴⁹ Abdullah Özbek, *Kur'an'da Tevhid Eğitimi*, Esra Yay., Konya, 1996, s.56.

⁵⁰ Ekrem Sağıroğlu, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, Pınar Yay., İstanbul, 1993, s.9-11.

⁵¹ Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'an Ve Medeniyet, Doğuşu, Gelişimi, Çöküşü*, Pınar Yay., İstanbul, 1996, s.93-96.

⁵² Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 1999, s.162-165.

kelâmına *irade-i küllî, irade-i cüz*”î, *fâil-i mutlak* vs. şeklinde yansımış, bunlar üzerinde büyük tartışmalar serdedilmiştir.

“De ki: “Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümrânlığı kendisine ait olan Allah’ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, diriltir ve öldürür. O hâlde, Allah’a ve O’nun sözlerine inanan Resulüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”⁵³

“Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratan ve Arş’a kurulan, geceyi, kendisini durmadan takip eden gündüze katan, güneşi, ayı ve bütün yıldızları da buyruğuna tabi olarak yaratan Allah’tır. Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O’na mahsustur. Âlemlerin Rabbi olan Allah’ın şanı yücedir.”⁵⁴

“Bilmez misin ki, göklerin ve yerin hükümrânlığı Allah’a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”⁵⁵

Kur’an, insanın tarihe yerleştirilmesini, bedeninin yani fiziksel varlığının yaratılması ve ruhsal varlığının yaratılması şeklinde iki yönlü olarak anlatmıştır.⁵⁶ İnsanın her iki boyutunu anlatan ayetlerde bu tarihsel varlığın hem fiziksel hem de ruhsal açıdan çift kutupluluğu öne çıkarılmaktadır. Çift kutupluluktan kastımız olumlu ve olumsuzluğun, basitlik ile mükemmelliğin, iyilik ile kötülüğün aynı varlıkta yani insanda birlikte bulunabilmesidir. Bir tür düalist olgu şeklinde adlandırılabilir bu oluşumun tarihin seyri içerisinde belirleyici etkisi vardır. Daha açık bir ifadeyle tarihsel olayların tamamına, görünür özne konumundaki insanın hem bedensel hem de ruhsal açıdan çift kutuplu yaratılmış olması yön vermektedir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından öncelikle söz konusu zıtlıkların Kur’an’daki anlatımını incelemekte fayda görüyoruz. Kur’an’da insanın fiziksel yaratılışı anlatılırken bir taraftan ondaki yaşamsal özün azlığı, diğer

⁵³ Araf, 7/158.

⁵⁴ Araf, 7/54.

⁵⁵ Maide, 5/40.

⁵⁶ İnsanın fiziksel ve ruhsal yaratılışının hikmetleri ve bu yaratılışların tarihin akışı üzerindeki etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın, *age.*, s.11-13.

tarafından bu yaratılıştaki mükemmellik, eşsizlik⁵⁷ öne çıkarılmaktadır. Bu ayetlerde insanın nereden nereye getirildiğine, ufacak ve kâle alınmaz bir nesneden nasıl mükemmel bir yaratıma dönüştüğüne, dahası Allah'ın azıcık bir özden insan gibi mükemmel bir varlık yaratabilen Yüce Kudret olduğuna işaret ve vurgu vardır.

*“O, sudan bir insan yaratıp ondan soy sop ve hısımlık meydana getirendir. Rabbin, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”*⁵⁸

*“Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Sonra bir de gördünüz ki siz beşer olmuş (çoğalıp) yayılıyorsunuz.”*⁵⁹

*‘yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı ‘alak’ tan yarattı.’*⁶⁰

*“Andolsun, biz insanı kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş bir balçıktan yarattık.”*⁶¹

*“İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti. Şüphesiz biz insanı, karışım hâlindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu işitir ve görür kıldık. Şüphesiz biz onu (ömür boyu yürüyeceği) yola koyduk. O bu yolu ya şükrederek ya da nankörlük ederek kat eder.”*⁶²

İnsanın yaratılışındaki mükemmelliğin öne çıkarıldığı ayetlerde ise bu mükemmelliğin gerçek sahibine atıflar yapılmaktadır:

*“Biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hulâsadan yarattık. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu ‘alaka’ hâline getirdik. Alakayı da ‘mudga’ yaptık. Bu ‘mudga’yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir.”*⁶³

⁵⁷ Şerafettin Gölçük, *Kur'an Ve İnsan*, Esra Yay., Konya, 1996, s.37.

⁵⁸ Furkan, 25/ 54.

⁵⁹ Rum, 30/20.

⁶⁰ Alak, 96/1-2

⁶¹ Hicr, 15/26.

⁶² İnsan, 76/1-3.

⁶³ Müminun, 23/12-14.

“Biz insanoğlunu şereflı kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”⁶⁴

“Allah, yeryüzünü sizin için karar kılma yeri, göğü de bina yapan; size şekil verip de şekillerinizi güzel kılan ve sizi temiz şeylerle rızıklandırandır. İşte Rabbiniz Allah! Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir.”⁶⁵

“Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”⁶⁶

“O, sizi bir tek nefisten yarattı. Sonra ondan eşini var etti. Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş yarattı. Sizi annelerinizin karnında bir yaratılıştan öbürüne geçirerek üç (kat) karanlık içinde oluşturuyor. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Mülk yalnız O’nundur. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O hâlde, nasıl oluyor da haktan döndürülüyorsunuz?”⁶⁷

Fiziksel varlığının yaratılışı insan varoluşunun ilk aşamasıdır. Konuyla ilgili ayetlerde bir taraftan insanın bedensel yapısının basit ve değersiz olarak nitelendirilen bir özden yaratıldığı belirtilirken, diğer taraftan bu yaratımın insan aklını aciz bırakacak derecede karmaşık, eşsiz ve gizemli olan yönlerinin öne çıkarılması⁶⁸ tarih felsefesi açısından üzerinde fazlaca düşünülmesi gereken bir durumdur. Yaratılışın anlatımında kullanılan bu üslup, tarihin görünür öznesi insanın, bedensel açıdan sahip olduğu yetilerle tarihi yönlendirici hatta belirleyici bir konuma yükseltildiğine işaret ederken, bir başka açıdan da tarihte en çok ön plana çıkan bir kimsenin bile onda daim kalamayacak kadar aciz, basit, savunmasız oluşuna dikkat çekmektedir. Zira dünyaya gönderilmiş en güçlü, en sağlıklı, en zengin insanın bile er ya da geç yaşlanmaktan, zayıf düşmekten ve nihayet ölmekten kurtuluşu yoktur:

⁶⁴ İsra, 17/70.

⁶⁵ Mümin, 40/64.

⁶⁶ Tin, 95/4.

⁶⁷ Zümer, 39/6.

⁶⁸ İbn Kesîr, *age.*, II, 550; Elmalılı, *age.*, V, 3432-3433; Ateş, *age.*, s. 458.

“Sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir.”⁶⁹

“Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir ‘alak” tan sonra da yaratılışı belli belirsiz bir ‘mudga’dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.) İcinizden ölenler olur. Yine icinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir.”⁷⁰

Kur’an’da insanın bedensel varlığının yaratılışı gibi, ruhsal donanımın sağlanması da ilahi iradeye bağlanmış,⁷¹ bu donanım yine çift kutupluluk üzerinden açıklanmıştır:

“O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı. Sonra onun neslini bir az sudan, değersiz bir sudan yarattı. Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”⁷²

“Hani Rabbin meleklere şöyle demişti: ‘Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman onun için saygı ile eğilin.”⁷³

İnsanın ruhunun Allah tarafından üflenmesi ilahi özelliklerin kısmen insanda da bulunduğunu akla getirmektedir.⁷⁴ Tarih felsefesi açısından bu durumun önemi yine tarihin öznesi sorunsalına getirdiği cevaptan

⁶⁹ Rum/30-54.

⁷⁰ Hacc, 22/5.

⁷¹ İbn Kesîr, IV, 46.

⁷² Secde, 32/7-9.

⁷³ Sad, 38/71-72.

⁷⁴ Elmalılı, *age.*, VI, 3824; Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1997, s.13-17.

kaynaklanmaktadır. İnsanda ilahi vasıflar Allah'ın ona bahşettiği kadardır, dolayısıyla insanın tarih yapmadaki gücü ve fonksiyonu da Allah'ın ona verdiği güç ve yetki ile sınırlıdır. İslam düşüncesinde “cüz”î irade” olarak adlandırılan bu yetki sayesinde insan, tarihin tek ve gerçek idarecisi olamasa da, Kur'an dışı pek çok tarih anlayışının iddia ettiği gibi tarihin tamamen dışına itilmemektedir. Allah'ın kendisine bahşettiği akıl, sezgi, düşünme, karar verme, verdiği olumlu ya da olumsuz kararı hayata geçirebilme ve değer üretebilme gibi yetiler sayesinde insan tarihe kısmen de olsa hükmedebilmekte ve salt onun nesnesi olmaktan kurtulabilmektedir. Fakat unutulmamalıdır ki insanın tarihteki kısmî hâkimiyeti her zaman olumlu sonuçlar doğurmamıştır. Bu yetilerle insan kimi zaman bütünsel tarihin dünyevî sürecine anlam katan değerler üretirken, çoğu zaman dünyayı neredeyse yaşanmaz kılan katliamlara, yıkımlara, zulüm ve haksızlıklara imza atmıştır.⁷⁵ İlginçtir ki insanın yaratılacağı meleklerle bildirildiğinde, onlar insanın olumlu yönlerinden hiçbirisini dikkate almayarak -ya da bilmeyerek- doğrudan “kan dökücülüğüne yoğunlaşmışlar, hatta bunu sebep göstererek insanın yaratılmasına sıcak bakmamışlardır:

“Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamdederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.’ demişler, Allah da, ‘Ben sizin bilmediğinizi bilirim’ demişti. Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin’ dedi.”⁷⁶

Bu ayet sahip olduğu tüm ilahi niteliklerine rağmen insanın olumsuz yönlerinin çoğu zaman öne geçtiğini akla getirmektedir. Yaratılışını ister hayra ister şerre kullansın, insan tarihin içerisinde etkin unsurdur, zira varlığa isim koyma yani üretme yeteneğiyle donatılmıştır. İnsanı tarihin işleyişinde herhangi bir müdahalesi olmayan varlıklardan, örneğin meleklerden ayıran da bu gücüdür. Fakat insanın tarihteki etkinliği, Allah'ın insana müsaade ettiği kadardır.

⁷⁵ Bu olgunun sebeplerinin Kur'an esaslı tahlili için bkz. Ahmet Şişman, *Kuran'da Zulüm Kavramı*, Beyan Yay., İstanbul, 1983.

⁷⁶ Bakara, 2/30-31.

Kur'an'da insanın çift kutuplu yapısı 'fücur' ve 'takva' kavramlarıyla anlatılmıştır. Konuyla ilgili ayette Allah'ın insanı her iki imkân ile donattığı fakat bunlardan hangisini öne çıkaracağına dair seçimi ona bıraktığı vurgulanmaktadır.⁷⁷ Bu seçimin bizatihi kendisi, cüz'î de olsa bir iradenin varlığına işaret etmektedir.⁷⁸ Doğal olarak insan bu seçiminin sonuçlarını göreceklerdir:

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّيْنَاهَا * فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا * قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْنَاهَا * وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّيْنَاهَا

*“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırılan kurtuluşa ermiştir. Onu kötülüklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”*⁷⁹

İnsanın hayatın her alanında *fücur*” veya *“takva’dan* birisini seçmesi ve bunların sonuçlarını yaşaması tarih felsefesinde iki bakımdan önem taşımaktadır. Bunlardan birincisi tarihsel olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi sorunsalı, ikincisi ise tarafları ve içeriği değişse de tüm tarih anlayışlarında yer alan “Çatışma Teorisi”dir. İlk olarak Kur'an tarihteki tüm oluşumları bir sebebe bağlamakta ve bu sebepler üzerinde düşünmeye, ibret almaya yönlendirmektedir. Fakat Kur'an'ın tarihe yerleştirdiği sebep-sonuç ilişkisini, özellikle pozitivist düşünce sistemlerinin kabul ettiklerinden ayıran çok önemli bir fark vardır. Tarih felsefeleri ilk olarak aynı sebeplerin tarihte hep aynı sonucu doğuracağını, bu nedenle tarihsel oluşumların önceden kestirilebileceğini savunmaktadır. Fakat bu anlayışın en çok savunulduğu 19. ve 20. yüzyıllarda, dünya savaşlarının tahmin edilenin çok dışında sonuçlanması söz konusu yaklaşıma duyulan güveni büyük oranda azaltmıştır. İkincisi ise tarihsel olaylar arasında katı determinizmi savunan bu anlayışların tarihsel olaylara dair tüm sonuçları bu dünyada beklentileridir. Tarihsel olayların sonuçlarının neler olacağı konusundaki ciddi görüş ayrılıklarına rağmen, Kur'an'dan ilham alan dâhil tüm teolojik tarih anlayışları, tarihi dünyevî sürecin sınırlarından çıkarıp uhrevî alana taşımıştır. Bir başka deyişle bu

⁷⁷ Mustafa Akman, *Kur'an'da Cahil Cahiliye Cehalet*, Buruc Yay., İstanbul, 2005, s.95-99.

⁷⁸ Ebu'l Ala Mevdudi, *Tefhimu'l-Kur'an*, Çev.: Ali Ünal vd., İnsan Yay., İstanbul, 2017, VI, 487-508; VII, 132-134; Muhammed İzzet Derzeze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Düşün Yay., İstanbul, 2014, VI, 58.

⁷⁹ Şems, 91/7-10.

anlayışlarda sonuç bu dünyada ortaya çıkmak zorunda değildir, dahası bireysel ve toplumsal olayların görünür sonuçları yaşanmakta olan hayatın içerisinde ortaya çıksa da gerçek ve kalıcı sonuçları ahirette kendini gösterecektir. Dolayısıyla tarihsel süreç bu dünyanın geçici zamanından alınıp sonsuz zamanlara taşınmış olmaktadır. Kur'an'a göre tarihsel olayların arkasında yatan gerçek sebep insanın ve onlardan müteşekkil toplumların fücür veya takvadan birini seçmeleridir, dolayısıyla tarihte yaşananların ve yaşanacak olanların tamamı fücürün ya da takvanın dünyevî ve uhrevî sonuçlarından/yansımalarından ibarettir. Bu anlayışın katı determinizmden farkı ise sebep mefhumuna somut olaylardan daha geniş ve daha derin anlamlar yüklemesi ve çalışmamızın üçüncü bölümünde açıklayacağımız üzere tarihsel oluşumlarda etkili olan insanî tercihlere İlahî müdahaleyi eklemesidir.

İnsan ruhundaki çift kutupluluğun tarih felsefesi açısından bir diğer önemli sonucu "Çatışma Teorisi"ne getirdiği anlamda yatmaktadır. Kur'an ilk insanın yaratılmasından kıyamete kadar geçecek tüm dönemlerde çatışmanın olduğunu ve olacağını farklı vesilelerle belirtmektedir.⁸⁰ İlk bölümde açıkladığımız üzere, Pozitivist tarih anlayışları hariç diğer tüm tarih anlayışlarında çatışmanın tarafları İyilik Tanrısı ve Kötülük Tanrısı, ateş ile su, karanlık ile ışık, Tanrısal bilgi ile Şeytanî bilgi gibi soyut veya simgesel gerçekliklerdir. Pozitivist anlayışlarda ise taraflar bütünüyle somuttur; zenginlerle fakirler, sömüren devletlerle sömürülen devletler, medenîlerle bedevîler, işçilerle işverenler, din adamlarıyla bilim insanları gibi. Kur'an bu iki anlayış arasında denge kurmaktadır. Ona göre tarihin her dönemindeki olaylara yön veren çatışmanın gerçek tarafları, insan ruhunda yaratılıştan var edilen kötülük yapma potansiyeli *fücür* ile iyilik yapma potansiyeli *takva* ve bu ikisinin somutlaşmış halleri olan insanlar, toplumlar, devletler ve düşünce sistemleridir. Hz. Âdem'in iki oğlu Habil ile Kabil'in mücadelesi, takva ile fücürün önce insanın kendi içinde çatışmasını, ardından bunlardan her birinin ete kemiğe bürünmüş hali olan iki insanın somut mücadelesini ortaya koymasından son derece önemlidir.⁸¹ Kur'an'a göre tarih, fücür ile takvanın önce insanın kendi içinde, ardından bireyler ve toplumlar bazında dış dünyada

⁸⁰ Zemahşerî , *age.*, I, 132; Râzî, *age.*, I, 464.

⁸¹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997, s.59-61.

çatışmasından ibarettir. Kur'an'da da Kur'an dışı düşünce sistemlerinde de çatışmanın sonucu bellidir; örneğin mücadelenin sonunda ışık karanlığa galip gelecek, proleterya sınıfı işveren sınıfını hâkimiyeti altına alacaktır. Kur'an ilahî desteğe mazhar olan takvanın ve onun temsilcilerinin çatışmayı kazanacağını haber vermekte, hatta elçilerden bu sonucu, inananlara şimdiden "müjdelemelerini" istemektedir:

*"Seveceğiniz başka bir kazanç daha var: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih (Mekke'nin fethi). (Ey Muhammed!) Müminleri müjdele!"*⁸²

*"Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan müminler için büyük bir mükâfat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler."*⁸³

*'de ki; "Ben dinimi Allah'a has kılarak sadece O'na ibadet ediyorum. Siz de Allah'tan başka dilediğiniz şeylere ibadet edin. De ki; "Şüphesiz hüsrana uğrayanlar, kıyamet gününde kendilerini ve ailelerini hüsrana sokanlardır. İyi bilin ki bu, apaçık hüsranın ta kendisidir." Onlar için üstlerinde ateşten katmanlar, altlarında (ateşten) katmanlar vardır. İşte Allah, kullarını bununla korkutur. Ey kullarım, bana karşı gelmekten sakının. Tâğût'tan, ona kulluk etmekten kaçınan ve içtenlikle Allah'a yönelenler için müjde vardır. O hâlde, kullarımı müjdele!"*⁸⁴

*"Şüphesiz 'Rabbimiz Allah'tır' deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: 'Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) vadedilmekte olan cennetle sevinin!"*⁸⁵

Gerek bedensel gerekse ruhsal durumdaki bu çift kutupluluğun insanın kendini tarihin tek ve gerçek sahibi olduğunu zannetmesiyle, kendini tarihin çarkları arasında ezilmeye mahkûm silik bir unsur olarak görmesi arasında bir denge kurduğu kanısındayız. Buna göre insan sahip olduğu birbirine zıt özelliklerle tarihe canlılık katmaktadır. Zira iyilik ve kötülüğü, fiziksel gücü ve acziyeti aynı anda kendisinde bulunduran insan, tarihe kimi zaman yön verirken

⁸² Saf, 61/13.

⁸³ İsrâ, 17/9-10.

⁸⁴ Zümer, 39/14-17.

⁸⁵ Fussilet, 41/30.

kimi zaman onun nesnesi haline gelmekte, böylelikle tarihe bir devinim ve dönüşüm kazandırmaktadır. Mükemmel yaratılışıyla tarihin görünür amili olurken, acziyeti sebebiyle vakti gelince tarih sahnesinden çekilmekte, böylelikle yeni yüzlerin tarihe hâkimiyetine ortam oluşturmaktadır. Kur'an insanın hem bedeninin hem ruhunun yaratılışında bir oluşum ve gelişim sürecinin yanısıra bir gerileme sürecinin de yaşandığını belirtmektedir.⁸⁶ İnsanın bedenindeki bu dönüşüm, tarihteki döngüsellığı akla getirmektedir. İnsan tarihe yön verirken güç ve zafiyet anlamında hem kendi dönüşümünden hem etrafındakilerin dönüşümünden etkilenmekte, bu durum hem doğan ve ölen insanlar, hem de kurulan ve yıkılan devletler bazında tarihi canlı tutmaktadır. Fakat Kur'an'ın, tarihteki bu döngüsellığı insanın veya onlardan kurulu toplumun fiziksel dönüşümüne indirgediğini iddia etmek yanlış olur. Bir toplumda örneğin yaşlı ya da bakıma muhtaç nüfusun artması o toplumun tarihsel sürecini etkilese de Kur'an'a göre tarihi asıl belirleyen insanların ve toplumların manevi yapısıdır. Özellikle bireylerin ve toplumların kaderini belirleyen kritik zamanlarda manevi yapının sağlam olması fiziksel pek çok engeli bertaraf ederken, manevi yapıdaki bozulmalar fiziksel gücü anlamsız kılmaktadır.⁸⁷ Hem Kur'an'ın pek çok ayeti hem de tarihsel yaşanmışlıklar bu gerçeğe işaret etmektedir. Birey ve toplum bazında insanlar, emredilen şekle uygun davranırlarsa tarihte olmaları gereken konuma yükseltileceklerdir. Emrin dışına çıkıldığı andan itibaren ise geriye dönüş başlayacak, onların yerine bu konumu hak edenler tarih sahnesine çıkarılacaklardır. Bu durum kıyamete kadar sürecektir ve bu yönüyle Kur'an'ın tarihte tam bir döngüsellığı savunduğunu söylemek yerinde olacaktır. Belirli bir toplumun (örneğin Hegel'in iddia ettiği gibi Hristiyan-Alman toplumunun ya da İbn Haldun'un iddia ettiği gibi bedevilerin) ne yaparsa yapsın, iyi ya da kötü hep aynı konumda kalacağını Kur'an reddetmekte, toplumun konumunun değişmesinde ilahî iradeyi insanî tercihin ardına yerleştirmektedir:

⁸⁶ Yasin Suresi 68. ayetinde bu duruma işaret edilmekte ve '*Kime uzun ömür verirsek, onu yaratılış itibarıyla tersine çeviririz (gücünü azaltırız). Hâlâ düşünmeyecekler mi?*' buyurulmaktadır.

⁸⁷ Ekrem Sağıroğlu, *age.*, 229 vd.

“Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışlar)ı değiştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”⁸⁸

“İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah’tan başka hiçbir yardımcı da yoktur.”⁸⁹

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, (bilin ki) Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah’ı severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı güçlü ve onurludurlar. Allah yolunda cihat ederler. (Bu yolda) hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu, Allah’ın bir lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.”⁹⁰

“Eğer Allah, yolunda sefere çıkmazsanız, sizi elem dolu bir azap ile cezalandırır ve yerinize sizden başka bir toplum getirir. Siz ise O’na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”⁹¹

“Andolsun, sizden önceki nice nesilleri peygamberleri, kendilerine apaçık deliller getirdikleri hâlde (yalanlayıp) zulmettikleri vakit helâk ettik. Onlar zaten inanacak değillerdi. İşte biz suçlu toplumu böyle cezalandırırız. Sonra, nasıl davranacağınızı görelim diye, onların ardından yeryüzünde sizi onların yerine getirdik.”⁹²

“Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vadde bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak

⁸⁸ Enfal, 8/53.

⁸⁹ Rad, 13/11.

⁹⁰ Maide, 5/54.

⁹¹ Tevbe, 9/39.

⁹² Yunus, 10/13-14.

koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir.”⁹³

Kur’an insanlar arasındaki fiziksel ve ruhsal ortaklıkların yanısıra farklılıklara da dikkat çekmiştir.⁹⁴ Örneğin insanların kimisi hasta iken kimisi güçlü ve sağlıklı, kimisi utangaç iken kimisi girişkendir:

“Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değillerdir.) Kim Allah’a ve Peygamberine itaat ederse, Allah onu, içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyar. Kim de yüz çevirirse, onu elem dolu bir azaba uğratar.”⁹⁵

“(Ey Muhammed!) Sana ganimetler hakkında soruyorlar. De ki: ‘Ganimetler, Allah’a ve Resulüne aittir. O hâlde, eğer müminler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının, aranızı düzeltin, Allah ve Resulüne itaat edin.”⁹⁶

“(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir.”⁹⁷

İnsanlar arasındaki bu farklılıkların bir yaşam kültürünün oluşumunda, bu oluşumun ise tarihin seyrinde etkili olduğu düşüncesindeyiz. Zira bu farklılıklar sayesinde insanın hayata bakışı ve olayları yorumlayışı şekillenmekte,⁹⁸ tarihsel olaylar birbirini dengelemektedir. Örneğin hiçbir toplumun tüm fertleri iyi değildir, fakat hiçbir toplumun tüm fertleri kötü de değildir. Çok dindar bir toplumda şahsi menfaatleri önünde engel tanımayan münafıklar türeyebileceği gibi,⁹⁹ şirkin, küfrün merkezinde de inançları uğruna canını feda eden insanlar

⁹³ Nur, 24/55.

⁹⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’an’da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997, s.135-137.

⁹⁵ Fetih, 48/17.

⁹⁶ Enfal, 8/1.

⁹⁷ Bakara, 2/273.

⁹⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’an’da Ahlak Psikolojisi*, s.27.

⁹⁹ Kur’an’da İslam toplumunda münafıkların nasıl türediğine, onların hayata bakışına ve ahirette görecekları karşılığa vs. dair çok sayıda ayet bulunmakta, münafıklıkla ve münafıklarla mücadele konusunda müslümanlar uyarılmaktadır. Konuyla ilgili bazı ayetler için bkz. Bakara, 2/17,19,20,264,266; Haşr, 59/16; Tevbe, 9/55,68,74,101,126; Münafikûn, 63/3; Nisa, 4/65-82 vd. Yine iki peygamberin hanımları dahi küfrü imana tercih edebilmişlerdir. Tahrim Suresi 10. ayeti bu iki hanımı konu almaktadır: “Allah, inkâr edenlere, Nuh’un karısı ile Lût’un karısını

yetişebilmektedir.¹⁰⁰ Hem yaşamakta olduğumuz hayat hem de Kur'an bunun örnekleriyle doludur. Bu durumun tarih felsefesi açısından önemi, tarihte yasalılığın varlığı ve sınırları noktasındadır. Tarihi süreci rastlantısal olaylar yığını olarak nitelendiren anlayışlar olsa da tarihte yasalılığın varlığı genel kabul görmüştür. Tarihe yön vermek amacıyla nazil olmuş Kur'an'ın tarihte yasalılığı savunması doğaldır, fakat onun bu anlayışa getirdiği en büyük yenilik yasayı koyanın kimliğidir. Tarihsel olaylar arasında insanların fiziksel ve özellikle ruhsal farklılıklarının etkili olduğu bir düzen bulunmakla birlikte, tarihte aynı durumun hep aynı sonucu doğurmadığı, yani yasalarını sadece Allah'ın belirlediği bir alan da bulunmaktadır. 'Metafiziksel/ilâhî yasalılık' adını verebileceğimiz bu durum, tarihsel olaylar arasında ilk bakışta kurulabilecek bağlantıların çok ötesindedir. Zira küfre batmış bir toplumdan şehidin çıkması ancak o insanın ruhuna bahşedilen ve pratik aklın sınırlarını zorlayan farklılıkla açıklanabilir.¹⁰¹

Kur'an pek çok ayette insanı yaratılış üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Pek çok farklı amaca matuf olabilecek bu yönlendirmenin konumuz açısından önemi tarihin doğru yorumlanması ve insana tarih bilinci kazandırılması noktasındadır. İnsanın fiziksel ve ruhsal yaratılışının mahiyetinin bilinmesi tarihteki olayların arkasındaki gerçek sebeplerin ve görünür getirilerin ötesindeki kalıcı sonuçların tahlilinde büyük önem taşımaktadır. Ayrıca tarih felsefesinde sıkça tartışılan 'tarihsel olaylar genellenebilir mi?' sorusu da insanlar arasındaki ortak ve farklı özellikler tahlil edilerek cevaplanabilir. Yine tarihsel olaylardaki insanî iradenin sınırlarının belirlenmesiyle, ilahî müdahalenin kapsamı ve şekli ortaya konabilir.

örnek gösterdi. Bu ikisi, kullarımızdan iki salih kişinin nikâhları altında bulunuyorlardı. Derken onlara hainlik ettiler de kocaları, Allah'ın azabından hiçbir şeyi onlardan savamadı. Onlara, 'Haydi, ateşe girenlerle beraber siz de girin!' denildi."

¹⁰⁰ Küfür ve şirk ortamında bile imanlı olunabileceğine ve imanla ölünebileceğine Kur'an'ın verdiği iki temel örnekten birisi Firavun'un karısıdır. Onunla ilgili olarak Tahrim Suresi 11. ayette "Allah, iman edenlere ise Firavun'un karısını örnek gösterdi. Hani o, 'Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap. Beni Firavun'dan ve onun yaptığı işlerden koru ve beni zalimler topluluğundan kurtar!' demişti." buyurulmaktadır. Diğer örnek ise Yasin Suresi'nde 'davetçileri dinlemek üzere şehrin uzak bir köşesinden koşarak gelen adam' olarak belirtilen kimsedir. Şehit edildiği anlaşılan bu zat hakkında indirilen ayetler için bkz. Yasin, 36/20-28.

¹⁰¹ Elmalılı, *age.*, V, 3428.

Kur'an 'insan/insanlar bunu niçin yaptı?' sorusuna cevaben hem görünür sebepleri hem de arka plandaki ruhsal gerçeklikleri açıklamış, işlerin nihaî sonucunu Allah'ın zatına döndürmekle birlikte yaratılışın, tarihin seyri üzerindeki belirleyici etkisini hem insana dair genel içerikli ayetlerde, hem de kıssalarda müşahhas hale gelen insan tiplerinde ortaya koymuştur. Bu bakımdan Kur'an tarihi tek tek yaşanmışlıklar olarak değil, şahıslar, dönemler ve coğrafyalar değişse de özü aynı kalan olaylar üzerinden ve genelleyerek anlatmıştır. Bu durum bizi, tarihsel olaylarda yerin, zamanın ve şahısların yaşamsal şartlarından kaynaklanan kendine özgü boyutlar bulunmakla birlikte, tüm insanlığa şamil kılınabilecek ortak yönlerin de olduğu ve tarihi yorumlarken bu ortaklıklara yoğunlaşmak gerektiği sonucuna götürmektedir. Aşağıda insanın ve hayatın yaratılışına dair soyut hakikatlerin, ete kemiğe bürünmüş insanlara ve vakiya dönüştüğü kıssaları ele alacak ve bunların anlatımında kullanılan üsluptan hareketle Kur'an'ın tarih anlayışına dair yeni ipuçlarına ulaşmaya çalışacağız.

1.1.2. Geçmiş Ümmetlerin Yaşamlarına (İlk Muhataplar Açısından Uzak Geçmişe) Dair Anlatımlar

Kur'an'ın tarih anlayışına dair önemli ipuçları veren bir diğer anlatımına, ilk muhataplar açısından uzak geçmiş olarak kabul edilebilecek geçmiş ümmetleri konu edinen ayetlerde rastlıyoruz.¹⁰² Bu ayetlerde kullanılan dil ve üslup, Kur'an'ı bilinen anlamıyla bir tarih kitabı olmaktan çıkarıp, tarihte yaşanmış olaylardan misaller getiren bir ilahi mesaj konumuna yükseltmektedir.¹⁰³ Zira Kur'an'ın yüzlerce yıl öncesinden verdiği haberlerin tamamının ve bazı özel yanlarının, yazılı kayıtların olmadığı bir dönemde insanlarca bilinmesi mümkün değildir. Ayrıca tarih ilminin asli unsurları olan zaman, mekân ve kişi isimlerinin Kur'an üslubunda önemsenmemesi, hatta bunların sayılı birkaç yer ismi dışında

¹⁰² Kur'an hayatın farklı alanlarına dair mesajlarını muhataplarına aktarırken onların bilgi ve algı düzeyleri yanısıra, dil ve düşünce dünyalarında etkili olan iletişim tekniklerini de dikkate almıştır. Kur'an'ın ilk muhatapları olan Arapların dil ve edebiyatın hemen her türüne hayatlarında yer vermekle birlikte, geçmiş kişi ve toplulukların başından geçenleri anlatan hikâyeye özel bir önem atfetmeleri, mesajın aktarılmasında kıssa tekniğinin kullanılmasında son derece etkili olmuştur. Bir anlatım tekniği olarak kıssaların özellikleri, bilgi değeri ve Kur'an vahyinin amacına ulaşmasında kıssa anlatımının rolü hakkında bkz. Ömer Faruk Yavuz, 'Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak Kıssa'nın Rolü', *Milel ve Nihal*, 2009, C.VI, S:1, s.113-136.

¹⁰³ Tahsin Görgün, *İlâhî Sözü'nün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, Külliyat Yay., İstanbul, 2013, s.135.

özellikle verilmemesi ve dikkatlerin somut olaylardan ziyade soyut hakikatlere çevrilmesi, tarih ilmiyle Kur'an'ın, aynı olayları aktarıırken dahi çok farklı hedefleri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur'an'daki tarihten kasıt bilinen anlamıyla tarih ilmi değil, insanın algı düzeyini aşan ilahi mesajın onun anlayış seviyesine indirilebilmesi maksadıyla, farklı insan ve toplumların yaşamışlıklarından getirilen misallerdir.¹⁰⁴ Bu bakımdan Kur'an'daki tarihsel bilgileri, tarih ilminin, nesnel verileri tarafsız bir yöntemle değerlendirmeyi esas alan kalıplarına sokmaya çalışmak yerine, tarih felsefesinin yaklaşımları ve sorunsalları açısından incelemek ve Kur'an'ın özgün tarih anlayışını ortaya koymak daha doğrudur.

Konumuz açısından baktığımızda Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin yaşamlarından bizlere aktardıklarına dair zihnimizi meşgul etmesi gereken en temel soru, bu aktarımların zaman, mekân ve özellikle yaşam şartları bakımından söz konusu ümmetlerin ve tarihsel olayların çok uzağında kalan ilk ve ikincil muhataplar açısından ne derece örneklik teşkil edebileceğidir. Daha açık bir ifadeyle, binlerce yıl öncesinde yaşamış ve bizimle hiçbir sosyal, siyasi, kültürel bağı olmamış/kalmamış insanların ve toplulukların anlatıldığı ayetlerin bizim tarih anlayışımızı inşa etmesi mümkün müdür? Zira çalışmamızın ilk bölümünde tarihin hemen her döneminden getirdiğimiz örneklerle ortaya koyduğumuz gibi, insanın tarih anlayışının şekillenmesinde onun içinde yaşadığı dönemin sosyo-kültürel şartları belirleyicidir. Buradan hareketle bu bölümde, söz konusu insani gerçeklikle, mevcut muhataplarında yeni bir anlayış inşa ederken onlardan tamamen farklı şartlarda yaşamış insanlara dair haberleri örnek getiren ilahi vahyi ortak bir noktada buluşturmayı ve bahsi geçen soruyu ayetler ışığında cevaplamayı hedefliyoruz.

Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin yaşamlarına dair anlatımlarında peygamberler ve onların ümmetleri en önemli konuma sahiptir, zira tarih tek tek bireylerden ziyade ümmetler üzerinden anlatılmaktadır.¹⁰⁵ Öncelikle her topluma peygamber gönderildiği vurgulanmış, bunun temel sebebi olarak insanları

¹⁰⁴ İdris Şengül, 'Kur'ân Kıssalarının Tarihî Değeri', *IV. Kur'an Haftası Sempozyumu*, Fecr Yay., Ankara, 1998, s.171.

¹⁰⁵ İsmail Yiğit, *Peygamberler Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2007, s.33 vd.

uyarmaksızın azap etmenin ilahî yasaya ve adalete uygun olmayacağı zikredilmiştir:

“Bu (peygamberlerin gönderilmesi), Allah’ın, halkları habersizken ülkeleri haksız yere helâk etmeyeceği içindir.”¹⁰⁶

“Kendi yaptıkları sebebiyle başlarına bir musibet gelip de, “Ey Rabbimiz! Bize bir Peygamber gönderseydin de ayetlerine uysaydık ve müminlerden olsaydık’ diyecek olmasalardı, seni peygamber olarak göndermezdik.”¹⁰⁷

“Biz, hiçbir memleketi uyarıcıları olmadıkça helâk etmedik. Bu, bir hatırlatmadır. Biz zalim değiliz.”¹⁰⁸

“(Yine) onlar, yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler. Yeryüzünü sürüp işlemişler ve orayı kendilerinin imar ettiğinden daha çok imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri apaçık deliller getirmişlerdi. Allah, onlara asla zulmediyor değildi. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı. Sonra, Allah’ın ayetlerini yalanladıkları ve onlarla alay etmekte oldukları için, kötülük işleyenin sonu daha da kötü oldu.”¹⁰⁹

Kur’an’da hemen her peygamberden halkıyla ilişkisi ve toplum içerisinde yaptıkları bağlamında söz edilmektedir.¹¹⁰ Bireysel birtakım özellikleri ile adı anılan ve hakkında çok fazla bilgi verilmeyen peygamberlerin bile öne çıkarılan bu özellikleri son tahlilde toplumsaldır:

“Şüphesiz İlyas da peygamberlerden idi. Hani kavmine şöyle demişti: “Allah’a karşı gelmekten sakınmaz mısınız? Yaratıcıların en güzelini, sizin ve geçmiş atalarınızın Rabbi olan Allah’ı bırakarak “Bâl’e mi tapıyorsunuz?” Onu yalanladılar. Bu sebeple onlar (cehenneme) götürüleceklerdir. Ancak Allah’ın ihlaslı kulları başkadır. Sonradan gelenler içerisinde ona güzel bir ad bıraktık.

¹⁰⁶ Enam, 6/131.

¹⁰⁷ Kasas, 28/47.

¹⁰⁸ Şuara, 26/208-209.

¹⁰⁹ Rum, 30/9-10.

¹¹⁰ M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.*, Ankara, 2004, I, 23-24.

İlyas'a selâm olsun. Şüphesiz biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız. Çünkü o bizim mümin kullarımızdandı.”¹¹¹

“Kitap'ta İdris'i de an. Şüphesiz o, doğru sözlü bir kimse, bir nebî idi. Onu yüce bir makama yükselttik.”¹¹²

“İsmail'i, İdris'i ve Zülkiyl'i de hatırla. Bunların hepsi sabredenlerdendi.”¹¹³

Farklı vesilelerle vurguladığımız üzere, tarihin gerçekleştiği mekan olan dünyanın ve tarihin görünür öznesi insanın yaratıcısı olması hasebiyle Allah, tarihin hem gerçek sahibi hem de ona yön veren bir 'üst akıl'dır. Peygamberler ise tarihi yönlendiren bu üst aklın görünür temsilcileri mesabesinde. Dolayısıyla insan topluluklarına kendi aralarından peygamberlerin gönderilmesi, o toplulukların davranış ve tercihleriyle şekillenen tarihi akışa yapılan ilahî müdahaledir. Peygamberlerin tarihsel akış içerisindeki en önemli fonksiyonları hiç şüphesiz Tanrının gösterdiği istikamete uygun medeniyetlerin kurulması noktasındadır. Peygamberler geldikleri toplumların düşünce, inanç ve davranış bağlamında eksik ve yanlışlarını gidermekle kalmamış, getirdikleri yeni bilgi ve becerilerle toplumun yaşam tarzına dolayısıyla tarihsel sürecine büyük oranda yön vermişlerdir. Halkına ziraatı, dikiş dikmeyi, gemi yapmayı, demiri işlemeyi vs. öğreten peygamberlerin gelmiş olması bunun en önemli delillerindedir.¹¹⁴ İnanç noktasında ise bir topluluk Peygamberin izinden gidip düşünce ve yaşam tarzını yenilediğinde de Peygamberi inkâr edip helake sürüklendiğinde de tarihin akışı öncekinden farklı bir mecraya kaymaktadır. Her halükarda peygamberler üst aklın izni ve iradesiyle tarihi yönlendirici olmuşlardır. Bu yönlendiricilik peygamberlerin üç temel fonksiyonu olan tebliğ, tebyin ve temsil aracılığıyla gerçekleşmektedir.¹¹⁵ Söz konusu fonksiyonların çok farklı açılardan tahlili mümkündür, fakat konumuzun kapsamı gereği biz bunların tarih felsefesi açısından değerini ortaya koymaya çalışacağız.

¹¹¹ Saffat, 37/123 -132.

¹¹² Meryem, 19/56-57.

¹¹³ Enbiya, 21/85.

¹¹⁴ Peygamberlerin medeniyet kurmadaki etkin rolleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pazarbaşı, *age.*, s.145-152.

¹¹⁵ Ahmet Koç, *Kur'an'da İnsan Ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yay., İstanbul, 2005, s.36-38.

Bilindiği üzere tebliğ, peygamberin Allah'tan aldığı vahyi insanlara açık ve eksiksiz olarak iletmesidir ve bu yönüyle Allah'ın tarihi yönlendirmesinin ilk aşamasıdır.¹¹⁶ Tebyin, tebliğ edilen vahyin muhataplara açıklanması, temsil ise vahyin emir ve yasaklarının tüm alanlarda hayata geçirilmesidir.¹¹⁷ Vahyin insana ve hayata aktarılması anlamına gelen bu üç aşamanın ilk öznesi peygamberlerdir,¹¹⁸ ardından bu görev onların takipçilerine yani diğer inananlara geçmektedir. Allah, gönderdiği elçiler vesilesiyle tarihsel akışın kendi rızasına uygun olmayan durumlarına müdahale etmiş ve bu müdahaleyi gerek peygamberlerin beşerî özellikleri, gerekse onların ayrıcalıklı yönleriyle ve bunlarla birlikte gerçekleşen mucizelerle desteklemiştir.¹¹⁹

Peygamberlerin beşerî özelliklerinin ve ayrıcalıklı yönlerinin tarih felsefesi açısından önemi, bunlar vesilesiyle gerçekleşen tarihsel değişimler noktasındadır. Kur'an'da peygamberlerin de diğer insanlar gibi, olumlu ve olumsuz çeşitli özelliklere, güçlü yönlerle birlikte zaafılara sahip birer beşer oldukları sıkça vurgulanmaktadır.¹²⁰ Kıssalarda peygamberler bazı davranışlarıyla övülürken hatalı oldukları noktalarda eleştirilmektedirler. Bu durum tarihe müdahaleyi murad eden üst aklın, bu müdahaleyi tarihin ve muhatap kitlenin kendi içerisinden birisiyle gerçekleştirdiğini göstermektedir.¹²¹ Müdahalenin vesilesi olarak melek, cin vs. farklı âlemlere ait bir varlık yerine insanın seçilmesi, özellikle peygamberlerin salt övgüye değer yönlerini ortaya koymak yerine hatalı yönlerinin de vurgulanması ve böylece beşeriyetinin hep göz önünde bulundurulması, gaybî iradenin insanla bütünleşmesi anlamına gelmektedir:

“Sen, Rabbinin hükmüne sabret. Balık sahibi (Yunus) gibi olma. Hani o, (balığın karnında) kederli bir hâlde Rabbine yakarmıştı. Şayet Rabbinden ona bir nimet yetişmemiş olsaydı, o mutlaka kınanmış bir hâlde ıssız bir yere atılacaktı. (Fakat böyle olmadı.) Rabbi onu (peygamber olarak) seçti ve salih kimselerden kıldı.”¹²²

¹¹⁶ Tahsin Görgün, *age.*, s.135.

¹¹⁷ Muhammed Ali Sâbûnî, *Peygamberler Tarihi*, Ahsen Yay., İstanbul, 2003, s.59.

¹¹⁸ Ahmet Mustafa El-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Beyrut, 1394/1974, VII, 183.

¹¹⁹ Râzî, *age.*, VI, 403.

¹²⁰ İsrâfil Balcı, *Hiz. Peygamber ve Mucize*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013, s. 68-74.

¹²¹ Ahmet Koç, *age.*, s.31-34.

¹²² Kalem, 68/48-50.

“Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek. Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; Sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah’a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırılmıyorsun. Hayır, böyle yapma! Çünkü bu (Kur’an) bir öğüttür. Dileyen ondan öğüt alır.”¹²³

Kur’an’a göre tarihin istenmeyen yöndeki akışından kasıt Allah inancının azalması, yok olması ya da yozlaşması sonucunda O’nun emir ve yasaklarının çığnemesidir. Her türlü inanç bunalımı fikri bir yozlaşmanın çok ötesinde sonuçlar doğurmakta, hayatın tüm alanlarında adaleti ortadan kaldırıp zulmü yerleştirmektedir. Dolayısıyla tüm peygamberler geldikleri toplumlarda yok olan ya da şirkle bozulan Allah inancının ve bu inancın gerektirdiği emir ve yasakların toplumdaki yeniden ikamesi için çaba sarf etmişlerdir.¹²⁴ Bu durumun tarihin döngüsellığı açısından önemi büyüktür, zira son peygamberin gönderilişine kadar tarih, hep kendini tekrar eden bir süreç olarak sunulmaktadır. Peygamber gönderilmiş, Allah inancını yaymaya çalışmış, ardından ölmüş ya da öldürülmüş ve yok olmaya yüz tutan Allah inancının ikamesi için tekrar yeni bir peygamber/peygamberler gönderilmiştir.¹²⁵ Bu süreç son peygambere kadar hep bu şekilde devam etmiştir. Her bir peygamberin insanlara aktarmakla yükümlü olduğu ilahi mesaj aynı olmakla birlikte, eylem biçimi ve hayata müdahalesi geldiği toplumun yaşam şartları çerçevesinde şekillenmiştir. Bu görevin yerine getirilmesi esnasında çok üstün insani değerleri sergiledikleri ve bunun için övüldükleri gibi, hataya düştükleri ve uyarıldıkları olmuştur. Her halükarda peygamberler beşer olmaları hasebiyle ilahî iradenin insana dönük yüzünü temsil etmektedirler.¹²⁶

Peygamberini inkâr eden toplumların dünyevi ya da mucizevi bir yolla helak edilip yerine yeni bir toplumun getirilmiş olması bir başka döngüselliktir. Daha önce ifade ettiğimiz üzere mucizeler tarihe yapılan ani müdahalelerdir ve

¹²³ Abese, 80/1-12.

¹²⁴ Taberî, *age.*, IX, 100; İbn Kesîr, *age.*, III, 201.

¹²⁵ Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2006, s.267-268.

¹²⁶ Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi*, Seriyye Yay., İstanbul 2000, s.11-15.

bunlar peygamberlerin diğer insanlardan ayrıcalıklı yönünü ifade etmektedir. Kur'an'da peygamberlerin beşeri özellikler, sınırlılıklar ve yetenekler dâhilinde gösterdikleri çaba öne çıkarılmakla birlikte, ilahî iradenin tarihe hâkim olması adına gerçekleştirilen mucizeler de önemlerine binaen vurgulanmaktadır. Peygamberin toplumla mücadelesinin öne çıkarıldığı Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. Şuayb, Hz. Musa ve Hz. Harun, Hz. İlyas, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya, Hz. İsa ve Hz. Zülkarneyn'i konu alan kıssalarda mucizenin yeri ortaya konmaktadır.¹²⁷ Konuyla ilgili ayetlerden örnekler verelim:

“Nuh, şöyle dedi: “Ey Rabbim! Kavmim beni yalanladı. Artık onlarla benim aramda sen hükmet. Beni ve benimle birlikte olan müminleri kurtar.’ derken biz onu ve beraberindekileri dolu geminin içinde (taşıyıp) kurtardık. Sonra da geride kalanları suda boğduk. Şüphesiz bunda bir ibret vardır. Onların çoğu ise iman etmiş değillerdir.”¹²⁸

“Âd kavmi de (Hûd’u) yalanladı. Azabım ve uyarılarım nasılmış! Biz onların üstüne, uğursuzluğu sürekli bir günde gürültülü ve dondurucu bir rüzgâr gönderdik. İnsanları köklerinden sökülmüş hurma kütükleri gibi kaldırıp atıyordu. Azabım ve uyarılarım nasılmış, (gördüler)!”¹²⁹

“Andolsun biz, “Allah’a kulluk edin’ diye (uyarması için) Semûd kavmine, kardeşleri Salih’i peygamber olarak göndermiştik. Bir de ne görsün, onlar birbiriyle çekişen iki grup olmuşlar. Salih, onlara “Ey kavmim! Niçin iyilikten önce kötülüğün acele gelmesini istiyorsunuz? Merhamet edilmeniz için Allah’tan bağışlanma dileseniz ya!’ dedi. Onlar, ‘Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık’ dediler. Salih, ‘Sizin uğursuzluğunuzun sebebi Allah katında (yazılı)dır. Aslında siz imtihan edilmekte olan bir kavimsiniz’ dedi. Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı. Bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar ve ıslaha çalışmıyorlardı. Aralarında Allah adına and içerek şöyle dediler: ‘Mutlaka onu ve ailesini geceleyin öldüreceğiz, sonra da velisine; ‘Biz onun ailesinin öldürülüşüne şahit olmadık. Biz kesinlikle doğru söyleyenleriz’, diyeceğiz.’ Onlar bir tuzak kurdular. Farkında değillerken Allah da bir tuzak kurdu. Bak, onların

¹²⁷ Kur'an'da kıssa tekniğinin kullanılma şekli ve gerek fert gerekse toplulukların başlarından geçenlerin anlatıldığı Kur'an kıssalarının bu bağlamda bir tahlili için bkz. Mustafa Kara, ‘Kur’an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz’, *Milel ve Nihal*, C.VI, S:1, 2009, s.69-102.

¹²⁸ Şuara, 26/117-121.

¹²⁹ Kamer, 54/18-21.

tuzaklarının sonucu nasıl oldu: Biz onları ve kavimlerini topyekûn helâk ettik. İşte zulümleri yüzünden harabeye dönmüş evleri! Şüphesiz bunda bilen bir kavim için bir ibret vardır. İman edip Allah'a karşı gelmekten sakınmakta olanları ise kurtardık."¹³⁰

"Lut kavmi de uyarıcıları yalanladı. Şüphesiz biz de üzerlerine taşlar savuran bir rüzgâr gönderdik. Yalnız Lût'un ailesi başka. Katımızdan bir nimet olarak bir seher vakti onları kurtardık. Şükredenleri işte böyle mükâfatlandırırız. Andolsun, Lut onları bizim şiddetli azabımızla uyardı. Fakat onlar bu uyarıları kuşkuyla karşıladılar. Andolsun, onlar onun (meleklerden olan) misafirlerinden nefislerindeki kötü arzuları tatmin etmek istediler. Biz de onların gözlerini silme kör ettik. 'Haydi, azabımı ve uyarılarımı tadın!' dedik. Andolsun, onlara sabahleyin erkenden kalıcı bir azap geldi."¹³¹

Peygamberlik müessesesinin tarih felsefesinin temel sorunsallarından olan ilerlemecilik açısından büyük önemi vardır. Farklı toplumlara farklı peygamberlerin, hatta kimi zaman aynı topluma çeşitli dönemlerde çok sayıda peygamberin gönderilmiş olması, tarihin düz bir çizgide ilerlemediğini, sonra gelenin önce gelenden daha gelişmiş olamayabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla tarihsel akış içerisinde farklı ümmetlerin konumlarının Kur'an kapsamında tahlil edilmesi büyük önem taşımaktadır, zira ümmetlerin özellikleri, yaptıkları, söylemleri, iyi veya kötü duruma gelmeleri, ortaya çıkmaları veya yok olmaları ile ilgili ayetler, Kur'an'ın tarih anlayışını ortaya koyan temel verilerdir. Kur'an *Ashabü'r-Ress*, *Tübbe Kavmi*, *Ashabü'l-Karye*, *Ashabü'l-Kehf*, *Sabiiler*, *Mecûsiler*, *Ashabü'l-Uhdûd*, *Ashabü'l-Fîl* ve Bahçe Sahipleri vs. dışında toplulukların isimlerinden bahsetmemekte, yaşanan olaya ve ondan çıkarılması gereken ibretlere yoğunlaşmaktadır:

"Şâhitlik edene ve şahitlik edilene andolsun ki, (müminleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lânetlenmiştir. O vakit, ateşin etrafında oturmuş, müminlere yaptıklarını seyrediyorlardı. Onlar müminlere ancak;

¹³⁰ Neml, 27/45-53.

¹³¹ Kamer, 54/33-39.

göklerin ve yerin hükümranlığı kendisine ait olan mutlak güç sahibi ve övülmeye lâyık Allah'a iman ettikleri için kızıyorlardı. Allah, her şeye şahittir.”¹³²

“(Ey Muhammed!) Onlara, o memleket halkını örnek ver. Hani oraya elçiler gelmişti. Hani biz onlara iki elçi göndermiştik de onları yalancı saymışlardı. Biz de onlara üçüncü bir elçi ile destek vermiştik. Onlar, ‘Şüphesiz biz size gönderilmiş elçileriz’ dediler.(...)Kendisinden sonra kavmi üzerine (onları cezalandırmak için) gökten hiçbir ordu indirmedik. İndirecek de değildik. Sadece korkunç bir ses oldu. Bir anda söniüp gittiler.”¹³³

“Onlardan önce Nuh kavmi, Ress halkı ve Semûd kavmi, Âd ve Firavun, Lût’un kardeşleri, Eykeliler, Tübba’ın kavmi de yalanlamıştı. Bütün bunlar (kendilerine gönderilen) peygamberleri yalanladılar, böylece kendilerini uyardığım şey gerçekleşti.”¹³⁴

Kur’an’da ümmetlere dair temel vurgular onların her birine uyarıcı peygamber gönderildiği, uyarıcı gönderilmeden azap edilmeyeceği, kiminin peygamberin sözüne uyarak kendini düzelttiği halde çoğunluğunun helak edildiği, her biri için bir ecel tayin edildiği noktasındadır.¹³⁵ Kur’an kıssalarında insanları düşünce ve davranış bağlamında *tevhide* çağıran elçilerle, onlara direnen ve zulmün hiçbir türünde sınır tanımayan fert ve toplumların kullandıkları dil, her iki tarafın duygu ve düşünce dünyası hakkında önemli ipuçları vermektedir. Peygamberler tarihin akışını değiştirme yolunda yapıcı, kuşatıcı, birbiriyle tutarlı düşünceleri olumlu bir dille ortaya koyarken, inkârda direnen kesimin son derece sert bir üslupla onlara karşı çıktığı görülmektedir. Gerek inanç gerekse davranış bağlamında değişime karşı gösterilen bu sert tepkiler, helakin temel sebebi olmuştur. Konunun tarih felsefesi açısından önemi ise tarihsel sonuçların belirli sebeplerle gelişmesi ve tarihte, olaylara yaklaşımın da başlı başına bir sebep teşkil etmesi noktasındadır. Elçilere karşı geliştirilecek daha olumlu veya en azından

¹³² Buruc, 85/3-9.

¹³³ Yasin, 36/13-15, 28,29.

¹³⁴ Kaf, 50/12-14.

¹³⁵ İbn Kesîr, *age.*, VI, 545.

önyargısız bir yaklaşım bireyleri ve toplulukları helakten kurtarabilecekken, gereksiz sert tepkiler tarihin akışını başka bir mecraya taşımıştır.¹³⁶

“Hani biz onlara iki elçi göndermiştik de onları yalancı saymışlardı. Biz de onlara üçüncü bir elçi ile destek vermiştik. Onlar, ‘Şüphesiz biz size gönderilmiş elçileriz’ dediler. Onlar şöyle dediler: ‘Siz de ancak bizim gibi insansınız. Rahman, hiçbir şey indirmemiştir. Siz sadece yalan söylüyorsunuz.’ (Elçiler ise) şöyle dediler: ‘Bizim gerçekten size gönderilmiş elçiler olduğumuzu Rabbimiz biliyor.’ Dediler ki: ‘Şüphesiz biz sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık. Eğer vazgeçmezseniz, sizi mutlaka taşlarız ve bizim tarafımızdan size elem dolu bir azap dokunur.’”¹³⁷

“Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim. Artık, Allah’a karşı gelmekten sakının ve bana itaat edin. Buna karşılık sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ücretim ancak âlemlerin Rabbi olan Allah’a aittir.”¹³⁸

“Biz, seni ancak bir müjdecî ve bir uyarıcı olarak gönderdik. De ki: ‘Ben buna karşılık sizden dileyen kimsenin, Rabbine giden yolu tutmasından başka herhangi bir ücret istemiyorum.’”¹³⁹

“Neredeyse cehennem öfkeden çatlayacaktır! Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, ‘Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?’ diye sorarlar. Onlar da şöyle derler: ‘Evet, bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanlamış ve ‘Allah hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz’ demiştik. Yine şöyle derler: ‘Eğer kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, şu alevli ateştekinden olmazdık.’”¹⁴⁰

Kur’an’da ümmetlere dair en önemli vurgu, onların gelip geçtikleri, yaptıklarının olumlu ve olumsuz sonuçlarından bu dünyadaki başka toplulukların da etkilenmesine rağmen, kazandıklarının veya kaybettiklerinin ahiretteki gerçek sonuçlarını sadece kendilerinin göreceğidir. Bu ayetlerde Kur’an kendi muhataplarına, kimsenin kimse yerine ceza ya da ödül alamayacağını belirtmekte,

¹³⁶ Fikret Gedikli, ‘Kur’an’ın Tarihe İlişkin Anlatımlarında Değişime Direnç Göstermenin Yöntemi Ve Meşruiyet Kalıpları’, *Milel ve Nihal*, C.VI, S:1, 2009, s.123-136.

¹³⁷ Yasin, 36/14-18.

¹³⁸ Şuara, 26/178-180.

¹³⁹ Furkan, 25/56-57.

¹⁴⁰ Mülk, 67/8-10.

böylece bir taraftan ilk günah teorisini çürütürken diğer taraftan ahiretteki tam adalet sistemini tesis etmektedir:

Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.”¹⁴¹

“Rabbin, ülkelerin merkezî yerlerine, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk edici değildir. Zaten biz, halkları zalim olmadıkça memleketleri helâk etmeyiz.”¹⁴²

“Rabbin, halkları salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helâk etmez.”¹⁴³

“Kim doğru yolu bulmuşsa, ancak kendisi için bulmuştur; kim de sapıtmuşsa kendi aleyhine sapıtmıştır. Hiçbir günahkâr, başka bir günahkârın günah yükünü yüklenmez. Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz.”¹⁴⁴

Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin başından geçenlere dair anlatımlarında kullandığı üslup, kavram, ifade ve vurgular tarih felsefesinin temel sorunsalları açısından büyük önem taşımaktadır. Konuyla ilgili ayetlerde tarih felsefesinde sıkça tartışılan tarafsızlık sorununa, tarihin bilinebilirliği problemine, özellikle mucizeler bağlamında tarihteki sebep-sonuç ilişkisinin düzeyine, tarihin ilerlemecilik ya da döngüsellik bağlamında izlediği seyre dair çok önemli ipuçları bulunmaktadır. Şimdi bu problemleri kıssalar bazında sırasıyla ele almak istiyoruz.

Tarihin bilinebilirliği problemi tarih felsefesinin cevap aradığı temel sorulardan birisidir. Geçmiş ümmetlerin anlatıldığı ayetlerde konuyla ilgili olarak dikkatimizi çeken ilk unsur, geçmişe dair anlatıları isimlendirmekte kullanılan 'kıssa' ve 'esâtîru'l-evvelîn' ifadeleridir. Bu ifadeler bize Kur'an'ın “geçmişte yaşananları konu edinen ilim” anlamında tarihe yaklaşımını ortaya koymaktadır. Zira Kur'an, geçmişe dair, bizzat Allah'ın ilahi kelam vasıtasıyla ve hakikati

¹⁴¹ Bakara, 2/134.

¹⁴² Kasas, 28/59.

¹⁴³ Hud, 11/117.

¹⁴⁴ İsra, 17/15.

bütünüyle kuşatacak şekilde bize aktardıklarına ‘kıssa’ (ç.kasas) demiş ve bunu sürekli olumlu anlamda kullanmıştır:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمِنَ الْغَافِلِينَ

“Sana bu Kur’an’ı vahyetmekle kıssaların en güzelini anlatıyoruz. Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin”.¹⁴⁵

إِنَّ هَذَا لَهُوَ أَحْسَنُ الْحَقِّ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

“Şüphesiz bu (İsa hakkındaki) gerçek kıssadır. Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur. Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”¹⁴⁶

وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمَنْ كَانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَيَدَأْ جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ فَنُصِىَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ

“Andolsun, senden önce de peygamberler gönderdik. Onlardan sana anlattıklarımız da var, anlatmadıklarımız da var. Hiçbir peygamber, Allah’ın izni olmadan bir mucize getiremez. Allah’ın emri gelince de hak yerine getirilir. İşte o zaman bunu batıl sayanlar hüsrana uğrarlar.”¹⁴⁷

وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا

“Daha önce kıssalarını sana anlattığımız peygamberler gönderdik. Anlatmadığımız (nice) peygamberler de gönderdik. Allah, Musa ile de doğrudan konuştu.”¹⁴⁸

لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولَى الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ

“Andolsun ki, onların kıssalarında akıl sahipleri için ibret vardır. Kur’an, uydurulabilecek bir söz değildir. Fakat kendinden öncekileri tasdik eden, her şeyi ayrı ayrı açıklayan ve inanan bir toplum için de bir yol gösterici ve bir rahmettir.”¹⁴⁹

¹⁴⁵ Yusuf, 12/3.

¹⁴⁶ Ali İmran, 3/62.

¹⁴⁷ Mümin, 40/78.

¹⁴⁸ Nisa, 4/164.

¹⁴⁹ Yusuf, 12/111.

Bununla birlikte Kur'an, insanların yarı doğru yarı yanlış anlattıklarına veya kendilerinin uydurdukları, hakikatle alakası olmayan masallara 'esâtîru'l-evvelîn' adını vermiş, bu kelimeyi hep olumsuz anlamda kullanmış ve ilahî hakikate esâtîru'l-evvelîn diyenleri de şiddetle eleştirmiştir:

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلِمًا إِلَهِيَةً لَا يُؤْمِنُوهَا بِهَا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“İçlerinden, (Kur'an okurken) seni dinleyenler de var. Onu anlamamaları için kalpleri üzerine perdeler (gereriz), kulaklarına ağırlık koyarız. Her türlü mucizeyi görseler de onlara inanmazlar. Hatta tartışmak üzere sana geldiklerinde inkâr edenler, ‘Bu (Kur'an) evvelkilerin masallarından başka bir şey değil’ derler.”¹⁵⁰

وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“Onlara karşı ayetlerimiz okunduğu zaman, ‘Duyduk, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleriz. Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir’ dediler.”¹⁵¹

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“Onlara ‘‘Rabbiniz ne indirdi?’’ denildiği zaman, ‘öncekilerin masalları’ dediler.”¹⁵²

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكُ افْتَرِيهِ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا * وَقَالُوا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَىٰ عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا * قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا

“İnkâr edenler, ‘Bu Kur'an, Muhammed'in uydurduğu bir yalandan başka bir şey değildir. Başka bir topluluk da bu konuda ona yardım etmiştir’ dediler. Böylece onlar haksız ve asılsız bir söz uydurdular. ‘(Bu Kur'an, başkalarından) yazıp aldığı öncekilere ait efsanelerdir. Bunlar ona sabah akşam

¹⁵⁰ Enam, 6/25.

¹⁵¹ Enfal, 8/31.

¹⁵² Nah1, 6.24.

okunmaktadır' dediler. (Ey Muhammed!) De ki: 'O kitabı göklerin ve yerin sırrını bilen indirmiştir. Şüphesiz O, bağışlayandır, çok merhamet edendir.'¹⁵³

Kur'an'da kâfirlerin, ahiretin hayatını özellikle yeniden dirilmeyi inkâr ederken de konuyla ilgili ilahî hakikatleri *esâtîru'l-evvelîn* olarak değerlendirdikleri vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım onların inançsızlıklarını arttırmakta ve sonunda cehenneme sürüklenmelerine neden olmaktadır. Bu durumun konumuz açısından önemi, hem geçmişte yaşananlar hem de gelecekte yaşanacaklar bağlamında tarih bilgisine yaklaşımda ona verilen ismin belirleyiciliğinde yatmaktadır. Bir başka deyişle diğer tüm bilgi alanlarında olduğu gibi tarih bilgisinin de bireysel açıdan epistemolojik değeri insanın ona yaklaşımından, dahası ona verdiği isimden etkilenmektedir. Mümin insanların 'ilahî hakikatler' olarak kabul ettiklerini, inanmayan kesim *esâtîru'l-evvelîn* olarak isimlendirmektedir. Oysa tarih bilgisinin gerçek epistemolojik değeri insanın değil, Allah'ın ona verdiği isimde gizlidir.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاءُنَا أَيْنَا لَمُخْرَجُونَ * لَقَدْ وَعَدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ * قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ

"İnkâr edenler dediler ki: 'Biz ve babalarımız toprak olmuş iken mi, gerçekten bizler mi (diriltilip) çıkarılacağız? Andolsun, bizler de bizden önce babalarımız da bununla tehdit edilmiştik. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir.' de ki: 'Yeryüzünde dolaşın da suçluların sonunsun nasıl olduğuna bir bakın.'¹⁵⁴

وَالَّذِي قَالَ لِوَالِدَيْهِ أَفِّ لَكُمَا اتَّعِدَانِي أَنْ أُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلِي وَهُمَا يَسْتَنْعِيتَانِ اللَّهَ وَيْلَكَ آمِنْ إِنْ وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا فَيَقُولُ مَا هَذَا إِلَّا آسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ * أُولَئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمِّ قَدْ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ

"Anne ve babasına, 'Öf size! Benden önce nice nesiller gelip geçmiş iken, beni tekrar diriltilecek olmakla mı tehdit ediyorsunuz?' diyen kimseye, onlar Allah'a sığınarak, 'Yazıklar olsun sana! İman et, Allah'ın vadi gerçektir' diyorlar, o da, 'Bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir' diyordu. İşte onlar, kendilerinden önce cinlerden ve insanlardan gelip geçmiş topluluklar

¹⁵³ Furkan, 25/4-6.

¹⁵⁴ Neml, 27/67-69.

içinde, haklarında o sözün (azabın) gerçekleştiği kimselerdir. Şüphesiz onlar ziyana uğrayanlardır.”¹⁵⁵

Kur’an’da bu ifadenin sahiplerine çok ağır hakaret ve korkutma yer almaktadır, zira her türlü isimlendirme, hem sahibinin kişilik özelliklerine hem de onun bu isimlendirmeden yola çıkarak ortaya koyduğu davranışların sonuçlarına dair önemli ipuçları vermektedir:

“Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme. Ayetlerimiz kendisine okunduğu zaman, ‘öncekilerin masalları!’ der. Yakında biz onun burnunu damgalayacağız.”¹⁵⁶

“O gün yalanlayanların; hesap ve ceza gününü yalanlayanların vay hâline! Onu, ancak her azgın, günahkâr kimse inkâr eder. Ona ayetlerimiz okununca, ‘Eskilerin masalları’ der. Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır. Hayır, şüphesiz onlar, kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaklardır. Sonra onlar muhakkak cehenneme gireceklerdir.”¹⁵⁷

Bu ayetlerden ulaştığımız sonuç Kur’an’ın özellikle helak edilmiş topluluklar bağlamında geçmişte yaşananlara ve ahiret hayatının hakikatleri bağlamında gelecekte yaşanacaklara dair en doğru bilgileri verme yetki ve gücünü sadece Allah’a has kıldığıdır.¹⁵⁸ Bu anlamda tarihin -tezimizin son bölümünde tahlil edeceğimiz üzere- gerçek öznesinin Allah olması gibi gerçek anlatıcısı da Allah’tır.¹⁵⁹ *Ustûra* (çoğulu *esâtîr*) ise insanın anlattıklarıdır ve insan yalan söyleyebilir, yanılabilir, eksik bilebilir ve en iyi ihtimalle geçmişi ya da geleceği tam olarak bilse de kendi bulunduğu yaşamsal şartlar sebebiyle yanlış yorumlayabilir. Örneğin sanayi toplumunda yetişmiş olan Marx’ın İlkçağ tarihine

¹⁵⁵ Ahkaf, 46/17-18.

¹⁵⁶ Kalem, 68/10-16.

¹⁵⁷ Mutaffifin, 83/10-16.

¹⁵⁸ Hüseyin Atay, *Kur’ân’da Bilgi Teorisi*, Yeni Zamanlar Sahaf, İstanbul, 1982, s.31-47.

¹⁵⁹ Yusuf, 12/3.

ilişkin yorumlarının değeri tartışmalıdır.¹⁶⁰ Dolayısıyla geçmişten bu yana tarih ilmini ve felsefesini şekillendiren anlatılar en nihayet insan zihninin ve tasavvurlarının üretimleridir ve bunların gerçekliğinin her daim tartışmaya açık olması, bunlardan hareketle kurulan düşünsel sistemlerin, hayat anlayışlarının, bilimsel yöntemlerin vs. güvenilirliğini baştan çökertmektedir. Allah'ın, anlatılanların konusu aynı olmasına rağmen kendi aktardıkları ile insanların aktardıklarını farklı kelimelerle ifade etmesi ve bugün modern tarih biliminin ve felsefesinin ortaya çıktığı coğrafyalarda konuşulan dillerin, tarihi '*ustûra*' ile aynı kökten gelmiş olması kuvvetle muhtemel '*history*' ve onun türevleriyle anlatması ulaştığımız sonucu desteklemektedir.

Kur'an'ın geçmişte yaşanmış olaylara dair anlatımından ulaştığımız bir diğer sonuç ise tarih anlayışlarına yön veren iki temel unsura, insanın varlık ve zaman algısına Kur'an'ın bir üçüncüsünü eklemesidir. Tarih anlayışının şekillenmesinde, tarihte yaşanmış olaylara yüklenen anlamın yanısıra, tarihi bilmenin kendisi, yani tarihin epistemolojik boyutu da belirleyici rol oynamaktadır. Sınırlı algılaya yeteneğine sahip insanın getirdiği bilgiye dayanan tarih anlayışları ile gelmiş geçmiş tüm olayların şahidi konumundaki Yaratıcı'nın verdiği bilgilerle şekillenen anlayış arasında çok temel farkların olması doğaldır. Bu bakımdan insanın geliştirdiği anlayış ile Kur'an'dan intaç ettiğimiz tasavvur arasında ortak noktalar bulunabilmekle beraber ikisi arasındaki farklılık çok daha belirgindir. Sonuç olarak Kur'an tarih felsefesinin henüz ortak bir cevaba ulaşamamış temel sorunsallarından olan tarihin bilinebilirliği problemine olumlu yanıt vermekle birlikte bu bilinebilirliği gerçek anlamda Allah'a has kılmıştır. İnsanın doğru tarih bilgisi ise O'nun bildirdikleri, yani bilinmesine izin verdikleri ile sınırlıdır. Örneğin her topluma peygamber gönderilmiş olmakla birlikte bizim haklarında kesin bilgi sahibi olduklarımız, Allah'ın Kur'an'da ismini zikrettikleriyle sınırlıdır. Ayrıca Kur'an'da peygamberlerin dahi, tarihin geçmiş ve gelecek süreçleri hakkında Allah'ın izin verdikleri hariç hiçbir bilgiye sahip olmadıkları çeşitli vesilelerle vurgulanmıştır. *Ashabü'l-Kehf*, kıyametin saati, insanın ölüm vakti vs. bunlardan bazılarıdır:

¹⁶⁰ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi*, Çev.: Murtaza Bedir, Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul, 2004, s.371.

“(Ey Muhammed!) Bazıları bilmedikleri şey hakkında atıp tutarak: ‘Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir’ diyecekler. Yine, ‘Beş kişidirler, altıncıları köpekleridir’ diyecekler. Şöyle de diyecekler: ‘Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir.’ de ki: ‘Onların sayısını Rabbim daha iyi bilir. Zaten onları pek az kimse bilir. O hâlde, onlar hakkında (Kur’an’daki) apaçık tartışma (yı aktarmak) dan başka tartışmaya girme ve bunlar hakkında onlardan hiçbirine bir şey sorma (...)Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar. Buna dokuz daha eklediler. De ki: ‘Kaldıkları süreyi Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gaybını bilmek O’na aittir. O, ne güzel görür; O, ne güzel işitir! Onların, O’ndan başka hiçbir dostu da yoktur. O, hükmüne hiçbir kimseyi ortak etmez.”¹⁶¹

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir.” Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.”¹⁶²

“O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra ‘alaka’dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar.”¹⁶³

Anlaşıldığı üzere insan tarihsel süreçte yaşananlara/yaşanacaklara dair birtakım malumatlara, örneğin atalarından gelen haberler sayesinde ulaşsa da bu bilgilerin tarihsel açıdan gerçeklik değeri tartışılabilirdiği sürece bir anlamı yoktur. Kıssalarda anlatılan olayların epistemolojik değeri aynı zamanda onların tarihsel değerini ifade etmektedir. Tarihsel değerden kastımız Kur’an kıssalarında anlatılan olayların gerçekten ve Allah tarafından bize aktarıldığı şeklinde yaşanmış olmalarıyla ilgilidir. Tarihte yaşandığı iddia edilen pek çok olayın, yıllar sonra yapılan araştırmalar ya da ulaşılan bulgular neticesinde hiç yaşanmadığının ya da anlatılandan çok farklı geliştiğinin anlaşılması mümkün olmaktadır.

¹⁶¹ Kehf, 18/22,25,26.

¹⁶² Araf, 7/187.

¹⁶³ Mümin, 40/67.

Kur'an'da geçmiş ümmetlerin yaşamlarına dair anlatımları yani kıssaları bireyin öne çıkarıldığı tarihsel olaylar, birey ve toplumun öne çıkarıldığı tarihsel olaylar ve nihayet belirli bir toplumun öne çıkarıldığı tarihsel olaylar şeklinde üçe ayırmak mümkündür. Bireyin öne çıkarıldığı tarihsel olaylar Hz. Âdem, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Davut, Hz. Süleyman, Hz. Eyyûb, Hz. Yunus, Hz. Lokman, Hz. Hızır ve Hz. Meryem'i konu alan kıssalarda geçmektedir. Birey ve toplumun öne çıkarıldığı tarihsel olaylar ise Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. Salih, Hz. İbrahim, Hz. Lut, Hz. Şuayb, Hz. Musa ve Hz. Harun, Hz. İlyas, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya, Hz. İsa ve Hz. Zülkarneyn'i konu alan kıssalarda geçmektedir. Belirli bir topluluğun öne çıkarıldığı tarihi anlatımlara ise *Ashabü'r-Ress*, *Tübbe Kavmi*, *Ashabü'l-Karye*, *Ashabü'l-Kehf*, *Sabiûler*, *Mecûsûler*, *Ashabü'l-Uhdûd*, *Ashabü'l-Fîl* ve *Bahçe Sahipleri'ni* konu edinen ayetlerde rastlıyoruz. Bunlardan bireyin öne çıktığı tarihsel olayların toplumla hiç alakası olmadığını düşünmek yanlıştır, bilakis çoğunluğunda peygamberlerin, bir kısmında da kimliği tam olarak bilinmeyen meçhul şahsiyetlerin öne çıktığı bu olayların da verdikleri mesajlar son tahlilde toplumsaldır. Olaylar anlatılırken bireysel tercihlerin toplumu etkileyen boyutları vurgulanmıştır. Yaşananların arkasında salt bireyi etkileyen davranışlardan ziyade toplumda çığır açan tutum ve tercihler yer almaktadır. Örneğin Hz. Âdem'in ve ailesinin konu edildiği kıssada onun iki oğlundan birinin diğerini katletmesi olayına yer verilmiştir. Bu olay ilk bakışta salt bir kardeş kavgası gibi görünse de katil oğlun toplumların zalim, cebbar ve kişisel menfaatleri önünde engel tanımayan kesimini temsil ettiği söylenebilir.¹⁶⁴ Aynı şekilde maktul oğul toplumların ezilen, zayıf düşürülen fakat her türlü eziyete rağmen inanç ve değerlerinden ödün vermeyen kesiminin sembolü olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu cinayete insanlık tarihinde ilk kez kan dökülmüş ve insanlar arasında kıyamete kadar sürecek tüm çekişmelerin, savaşların, katliamların fitili ateşlenmiştir. Dolayısıyla Hz. Âdem'in bir oğlunun diğerini katletmesi bireysel bir davranışın çok ötesinde, tarihte ilk kanın akıtılması ve insan öldürmenin kıyamete kadar sürecek bir miras olarak kalması bağlamında tarihsel ve toplumsal bir öneme sahiptir. Kıskançlığın, elinde olanla yetinmemenin ve başkasına ait olana göz dikmenin öne çıktığı tüm toplumsal

¹⁶⁴ Ebu'l-Hasen en Nedvî, *Kur'an'da Adı Geçen Peygamberlerin Hayatı*, Risale Yay., İstanbul, 2005, s.25-32.

olaylarda zalim taraf kazanmış gibi görünse de uhrevi planda kaybetmiş olan taraftır:

“(Ey Muhammed!) Onlara, Âdem’in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku. Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da, birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, “Andolsun seni mutlaka öldüreceğim’ demişti. Öteki, “Allah, ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder’ demişti. “Andolsun! Sen beni öldürmek için elini bana uzatsan da ben seni öldürmek için sana elimi uzatacak değilim. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım. Ben istiyorum ki, sen benim günahımı da, kendi günahını da yüklenip cehennemliklerden olasın. İşte bu zalimlerin cezasıdır.’ derken nefsi onu kardeşini öldürmeye itti de (nefsine uyararak) onu öldürdü ve böylece ziyan edenlerden oldu.”¹⁶⁵

Benzer şekilde Hz. Yusuf’un uğradığı namus iftirası kişisel bir yaşanmışlığın çok ötesinde, toplumsal ahlakta baş gösterecek bir yozlaşmanın o toplumun insanlarını ne kadar zelil duruma getireceğine dair çok önemli mesajlar içermektedir. Toplumun elit kesimi kendi suçlarını bir şekilde örtbas etmeyi ve suçsuz insanları cezalandırmayı başarsa da Allah mazlumun yanında yer alacak ve buna müsaade eden insanlar farklı imtihanlara maruz bırakılacaklardır.¹⁶⁶ Yine Hz. Lokman’ın oğluna verdiği nasihatleri sadece bir babanın oğluya sohbeti olarak değerlendirmek mümkün değildir. Onun oğluna yönelik tavsiyeleri bireysel olduğu kadar toplumsal hayatın düzenlenmesinde, insanların hem birbirlerine hem içerisinde yaşadıkları hayata karşı duruşlarının, yaklaşımlarının, sınırlarının belirlenmesinde son derece önemlidir:

“(Lokman, öğütlerine şöyle devam etti:) ‘Yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır. Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir. Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni,

¹⁶⁵ Maide, 5/27-30.

¹⁶⁶ Hz. Yusuf’un zina teşebbüsü ile suçlanıp cezalandırılması ve buna göz yuman elit kesimin kendisini düşürdüğü zelil durumlar ile ilgili ayetler için bkz. Yusuf, 12/23-35.

övüngenı sevmez. Yürüyüşünde tabî ol. Sesini alçalt. Çünkü seslerin en çirkini, şüphesiz eşeklerin sesidir!”¹⁶⁷

Kur’an’da bireyin ve toplumun birlikte öne çıkarıldığı kıssalarda ise bir peygamberin, içerisinde çıktığı inkârcı veya inançları yozlaşmış halkla doğrudan ilişkisi ve mücadelesi anlatılmaktadır.¹⁶⁸ Bu mücadelenin tarafları arasında doğal olarak peygamberlerin kendi en yakınları da bulunmakta ve genellikle peygamberlerin en büyük imtihanları bu kimselerle olmaktadır. Hz. İbrahim’in babası,¹⁶⁹ Hz. Nuh’un oğlu,¹⁷⁰ Hz. Lut’un karısı¹⁷¹ ve Hz. Muhammed’in amcaları¹⁷² buna örnektir. Çalışmamızda Kur’an’da anlatılan olayların tüm içeriklerini belirtmek yerine bunları anlatan ayetlerde kullanılan ortak lafızlara yoğunlaşmayı ve bu lafızlardan genel sonuçlara gitmeyi daha uygun buluyoruz.

Kur’an’ın geçmişe dair hemen tüm anlatımlarında didaktik (öğretici), uyarıcı, eleştirel ve genellikle sert bir üslup hâkimdir. Geçmişe dair olaylar, gereksiz kabul edilen bilgiler bir tarafa bırakılıp,¹⁷³ insan için gerçekten önem taşıyan ayrıntılarıyla ortaya konurken öğreticilik öne çıkmıştır. Çünkü bir olayı doğru anlamının ve anlamlandırmanın ilk şartı onu doğru bilmektir. Kur’an, kendilerine gönderilen elçileri inkâr eden, onları alaya alan, Allah’ın nimetlerini kendilerinden bilerek azgınlaşan ve yeryüzünde bozgunculuk yapan Âd, Semûd, Medyen gibi kavimlerden bahsetmekte ve onlara verilen cezaların yani helakin şeklini de tüm korkunçluğuyla ortaya koymaktadır. Fakat bu halkların nerede yaşadıklarına, ne zaman ortaya çıkıp tarih sahnesinden ne zaman silindiklerine dair hiçbir bilgiye yer verilmemiştir. Kur’an’da anlatılan olaylar hakkında bu

¹⁶⁷ Lokman, 31/16-19.

¹⁶⁸ Murat Kayacan, *Kur’an’da Peygamberler ve Karşı Tavırlar*, Ekin Yay., İstanbul, 2016, s.23-30.

¹⁶⁹ Hz. İbrahim bir evladın kullanabileceği en naif dille babasını tek Allah’a imana davet etmiş, fakat babası ona ağır bir üslup ve tehditle karşılık vererek huzurundan kovmuştur. Olayın anlatıldığı ayetler için bkz. Meryem, 19/41-50.

¹⁷⁰ Hz. Nuh’un oğlu babasının yalvarmaya varan ısrarlarına rağmen inançsızlarla kalmayı tercih etmiş ve onlarla birlikte babasının gözleri önünde sulara gömülmüştür. Olayın anlatıldığı ayetler için bkz. Hud, 11/42-43.

¹⁷¹ Hz. Lut’un karısı ona itaat etmeyi reddettiği için, pişmiş çamurdan taş yağmuru altında helak edilen insanlar arasında kalmış ve sonu da onlarınki gibi olmuştur. Konuyla ilgili ayetler için bkz. Saffat, 37/133-138.

¹⁷² Hz. Muhammed’in amcalarından Ebu Leheb karısıyla birlikte ona hakaret ve kötülükte ısrar ederken haklarında Tebbet Suresi nazil olmuş ve onlara cehennemde tattırılacak azap anlatılmıştır. Konuyla ilgili ayetler için bkz. Tebbet, 111/1-5.

¹⁷³ Kur’an’ın kıssa anlatımında izlediği yol ile tarih ilminin geçmişi günümüze aktarırken benimsediği ilkelerin karşılaştırmalı değerlendirmesi için bkz. Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2006, s.12 vd.

türden bilgilere, pozitif bilimlerin gelişmesiyle birlikte yapılan araştırma ve arkeolojik kazılar sonucu kısmen ulaşılabilmektedir ve ulaşılan veriler de henüz kesinlik iddiası taşımamaktadır.¹⁷⁴ Kur'an'ın teknik bilgilerden ziyade olayların ibret boyutunu öne çıkarması onu hem bilinen anlamıyla bir tarih kitabı olmaktan çıkarmakta, hem de anlatılanların belirli bir dönem ya da coğrafyaya hapsedilmeyip tüm çağlara ve insanlara şamil kılınmasına yardımcı olmaktadır.

175

Kur'an'ın ilk muhatapları açısından uzak geçmiş olarak adlandırdığımız olayları aktarırken kullandığı üsluptan hareketle onun, tarih felsefesindeki tarafsızlık problemine yaklaşımını anlayabilmemiz mümkündür. Kur'an tarihsel olayın sebep ve sonuçlarını öne çıkarması bakımından tarih ilmiyle ortak bir anlayışa sahiptir, fakat gerek sebeplerden sonuca giderken yaşanan sürecin tahlilinde, gerekse bu süreçten getirilen misaller eşliğinde insana verilen mesajlarda Kur'an kesinlikle tarafsız değildir.¹⁷⁶ İnsanlarda özgün bir tarih ve buradan da belirli bir hayat tasavvuru oluşturmayı hedefleyen bir anlatımın tarafsız olması zaten imkânsızdır, fakat bunun konumuz açısından önemi tarih ilminin de felsefesinin de temel sorunsallarından biri olan tarafsızlık probleminde yatmaktadır. Gerek kadim kültürlerde gerekse modern tarih yazıcılığında özellikle geçmişin anlatımında tarafsızlık ilke olarak benimsense de bunun imkânı problemi hep tartışılmıştır. Zira tarihi yazan da yapan gibi insandır ve insanın, kendi algılamalarını şekillendiren maddi ve manevi olguları bir tarafa bırakıp saf bir zihinle olaylara yaklaşması imkân dâhilinde görünmemektedir. Kur'an anlattığı tüm kıssalarda, kendisinin inşâ etmeyi hedeflediği hayat anlayışı bakımından iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, zalim ile mazlumu kesin çizgilerle ayırmış ve bu konuda herhangi bir tartışmaya mahal bırakmamıştır. Modern tarih anlayışlarıyla Kur'an'ın inşâ ettiği tarihin ayrıldığı en temel noktalardan birisi budur. Örneğin Hitler'in İkinci Dünya Savaşı sırasındaki uygulamalarını Yahudiler lanetlerken Alman halkı alkışlayabilmekte ya da en iyimser yaklaşımla dönemin şartlarının bu uygulamaları gerekli kıldığını iddia edebilmektedir, zira

¹⁷⁴ Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yay., İstanbul, 1993, s.174-178.

¹⁷⁵ Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına göre Kur'an*, Fecr Yay., Ankara, 2015, s. 643; Öztürk, *age.*, s.21.

¹⁷⁶ Cevdet Said, *İslamî Mücadelede Şiddet Sorunu*, Çev.: H. İbrahim Kaçar, Pınar Yay., İstanbul, 1995, s.89.

konuyla ilgili tarihi anlatılar buna son derece müsaittir. Benzer şekilde Japonya'ya atılan atom bombaları kimilerine göre insanlık suçu, kimilerine göre ise savaşın bitirilmesine katkıda bulunma yönünde verilmiş en doğru karardır. Kur'an kendi anlatımlarında, olayın taraflarından birisini baştan doğru yol üzerinde, diğerini sapmış olarak kabul ettiği için bu tür farklı çıkarımlara meydan vermemektedir. Örneğin devenin su hakkı konusunda Hz. Salih ile kavmi arasında çıkan ayrılıkta, hiç kimsenin bu kavmi bir şekilde haklı çıkarmasına imkân tanımamak için, helak edilen tarafın açık zulmü bunun arka planındaki duygu ve düşünce yozlaşmasıyla birlikte gözler önüne serilmektedir:

“Semûd kavmine de kardeşleri Salih'i Peygamber olarak gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin için O'ndan başka bir ilâh yoktur. Gerçekten size Rabbinizden (benim peygamber olduğumu gösterecek) açık bir delil geldi. İşte size bir mucize olarak Allah'ın şu devesi. Bırakın onu da Allah'ın mülkünde yesin, içsin. Sakın ona bir kötülük etmeyin. Yoksa sizi elem dolu bir azap yakalar. Hatırlayın ki Allah Ad kavminden sonra, sizi onların yerine getirdi ve sizi yeryüzünde yerleştirdi. Yerin ovalarında köşkler kuruyor, dağları oyup evler yapıyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini anın da yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.” Kavminin büyüklük taslayan ileri gelenleri, küçük görülüp ezilen inanmışlara, ‘Siz, Salih'in, Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunuzu (sahiden) biliyor musunuz?’ dediler. Onlar da, ‘Biz şüphesiz onunla gönderilene inananlarız’ dediler. Büyüklük taslayanlar, ‘Şüphesiz biz sizin inandığınız şeyi inkâr edenleriz’ dediler. Nihayet deveyi kestiler, Rablerinin emrine karşı geldiler ve “Ey Salih! Sen eğer (dediğin gibi) peygamberlerden isen, haydi bizi tehdit ettiğin azabı getir’ dediler. Derken, onları o kuvvetli sarsıntı yakaladı da yurtlarında yüzüstü hareketsiz çöke kaldılar. Artık, Salih onlardan yüz çevirdi ve ‘Andolsun, ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ettim ve size nasihatte bulundum. Fakat siz nasihat edenleri sevmiyorsunuz’ dedi.”¹⁷⁷

Kur'an'ın geçmiş anlatımında kullanılan eleştirel dil konuyla ilgili hemen tüm ayetlerde kendini göstermektedir. Kıssalarda geçmiş toplumların dini, sosyal, siyasi vs. açısından problemleri öne çıkarılıp, vahyin yeni muhataplarının onların başlarına gelenlerden ders almaları hedeflendiği için

¹⁷⁷ Araf, 7/73-79.

eleştirel dilin ve beraberinde sert bir üslubun kullanılması doğaldır. Farklı toplulukların yaşadıklarının ve başkalarına yaşattıklarının anlatımından sonra “onlar geldi geçtiler, onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız sizedir” mesajı sürekli verilmekte, hataların tekrar edilmesi halinde, çoğunlukla helak şeklinde gerçekleşmiş sonucun da tekrar edeceği uyarısı sert bir dille yapılmaktadır:

“Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.”¹⁷⁸

“Onlardan önce de Nuh kavmi, Ad kavmi, kazıklar sahibi Firavun, Semûd kavmi, Lut kavmi ve Eyke halkı da Peygamberleri yalanlamışlardı. İşte onlar da (böyle) gruplardı. (O grupların) her biri peygamberleri yalanladı da onları cezalandırmam hak oldu. Bunlar da (müşrikler de) ancak (vakti gelince) asla geri kalmayacak korkunç bir ses bekliyorlar. Müşrikler (alay ederek) şöyle dediler: “Ey Rabbimiz! Hesap gününden önce payımızı hemen ver!”¹⁷⁹

‘ad ve Semûd kavimlerini de helâk ettik. Bu, onların (harap olmuş) yurtlarından size besbelli olmuştur. Şeytan, onlara işlerini süslemiş ve onları doğru yoldan alıkoymuştur. Hâlbuki onlar gözü açık kimselerdi. Karun’u, Firavun’u ve Hâmân’ı da helâk ettik. Andolsun, Mûsâ kendilerine apaçık mucizeler getirmişti de yeryüzünde büyüklük taslamışlardı. Oysa bizi geçip (azabımızdan) kurtulamazlardı.”¹⁸⁰

“Biz nimetler içinde şımaran nice memleket halkını helâk etmişizdir. İşte kendilerinden sonra içlerinde pek az oturulmuş yurtları! (O yurtlara) biz varis olduk, biz. Rabbin, ülkelerin merkezî yerlerine, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk edici değildir. Zaten biz, halkları zalim olmadıkça memleketleri helâk etmeyiz.”¹⁸¹

¹⁷⁸ Bakara, 2/141.

¹⁷⁹ Sad, 38/12-16.

¹⁸⁰ Ankebut, 29/38-39.

¹⁸¹ Kasas, 28/58-59.

“(Ey Muhammed!) Seni çıkararak kendi memleket halkından daha güçlü nice memleket halkları vardı ki, biz onları helâk ettik. Onların hiçbir yardımcısı da olmadı.”¹⁸²

“Andolsun, senden önce de nice peygamberler alaya alındı da ben inkâr edenlere bir süre (mühlet) verdim, sonra da onları yakalayiverdim. Benim cezalandırmam nasılmış!”¹⁸³

“Andolsun, biz çevrenizdeki memleketleri de yok ettik. (Doğru yola) dönsünler diye ayetleri tekrar tekrar açıkladık. Allah’ı bırakıp O’na yakınlık sağlamaları için edindikleri ilâhlar kendilerine yardım etseydi ya! Aksine onları yüzüstü bırakarak uzaklaşıp kayboldular. Bu, onların yalanı ve uydurmakta oldukları şeydir.”¹⁸⁴

“Medyen halkına da kardeşleri Şuayb’ı peygamber olarak gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin için O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Rabbinizden size açık bir delil gelmiştir. Artık ölçüyü ve tartıyı tam yapın. İnsanların mallarını eksiltmeyin. Düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin. İnananlar iseniz bunlar sizin için hayırlıdır. Bir de, tehdit ederek Allah’ın yolundan O’na iman edenleri çevirmek, Allah’ın yolunu eğri ve çelişkili göstermek üzere her yol üstüne oturmayın. Hatırlayın ki, siz az (ve güçsüz) idiniz de O sizi çoğalttı. Bakın, bozguncuların sonu nasıl oldu! Eğer içinizden bir kısmı benimle gönderilen gerçeğe inanmış, bir kısmı da inanmamışsa, artık Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin. O, hüküm verenlerin en hayırlısıdır.”¹⁸⁵

“Lut’u da (Peygamber olarak gönderdik.) Hani o, kavmine şöyle demişti: ‘Göz göre göre, o çirkin işi mi yapıyorsunuz? Siz kadınları bırakıp şehvetle erkeklere mi varıyorsunuz? Doğrusu siz ne yaptığınızı bilmez bir toplumsunuz.’ Bunun üzerine kavminin cevabı ancak şöyle demek oldu: “Lut’un

¹⁸² Muhammed, 47/13.

¹⁸³ Rad, 13/32.

¹⁸⁴ Ahkaf, 46/27-28.

¹⁸⁵ Araf, 7/85-87.

ailesini memleketinizden çıkarın. Çünkü onlar temiz kalmak isteyen insanlarmış(!)”¹⁸⁶

‘elçilerimiz Lut’a gelince onların yüzünden üzüldü, göğsü daraldı ve ‘Bu çok zor bir gün’ dedi. Kavmi, (konuklarıyla çirkin ilişkide bulunmak üzere) ona doğru koşa koşa geldiler. Zaten onlar önceden de bu tür çirkin işleri yapıyorlardı. Lut, dedi ki: “Ey Kavmim! İşte kızlarım. Onlar(la nikâhlanmanız) sizin için daha temizdir. Allah’a karşı gelmekten sakının ve konuklarıma karşı beni rezil etmeyin. İçinizde hiç akli başında bir adam yok mu?’ Onlar, ‘İyi biliyorsun ki kızlarında bizim gözümüz yok. Sen bizim ne istediğimizi çok iyi biliyorsun’ dediler. (Lut da:) “Keşke size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı, ya da sağlam bir desteğe dayanabilseydim’ dedi. Konukları şöyle dedi: “Ey Lut! Biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla ulaşamayacaklar. Geceleyin bir vakitte aileni al götür. İçinizden kimse ardına bakmasın. Ancak karın müstesna. (Onu bırak.) Çünkü onların (kavminin) başına gelecek olan azap, onun başına da gelecektir. Onların azapla buluşma zamanı sabahtır. Sabah yakın değil midir?’ (Azap) emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik. Üzerine de Rabbinin katında işaretlenmiş pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık. Bunlar zalimlerden uzak değildir.”¹⁸⁷

“(Ey Muhammed!) Bunlar o memleketlerin haberlerinden bazılarıdır. Onları sana anlatıyoruz. Onlardan ayakta duranlar da var, yıkılıp gidenler de. Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar kendilerine zulmettiler. Rabbinin azap emri gelince, Allah’ı bırakıp da taptıkları ilâhları kendilerine hiçbir fayda sağlamadı. İlâhları onların sadece ziyanlarını artırdı. Zulme sapmış memleketlerin halkını yakaladığında, Rabbinin yakalaması işte böyledir! Şüphesiz O’nun yakalaması can yakıcı ve şiddetlidir. Şüphesiz, ahiret azabından korkanlar için bunda bir ibret vardır. Bu, insanların (hesap ve ceza için) toplanacakları bir gündür. Bu, herkesin toplanıp bir araya geleceği bir gündür.”¹⁸⁸

¹⁸⁶ Neml, 27/54-56.

¹⁸⁷ Hud, 11/77-83.

¹⁸⁸ Hud, 11/100-103.

Geçmiş ümmetlerin yaptıkları hatalar sonraki ümmetler tarafından tekrarlandığında sonucun da aynı olacağı vurgusu tarih felsefesinin bir diğer temel sorunsalına işaret ettiği için büyük önem taşımaktadır: Tarih tekerrürden ibaret midir? Tezimizin birinci bölümünde açıkladığımız üzere tarihte tekerrür problemi, insan tarihin belirleyicisi midir bağımlısı mıdır, tarih bize kendisi hakkında bilgi verebilir mi, verebilirse verdiği bilginin doğruluğunu nasıl kanıtlar, tarih geçmişte kendini tekrar etmiş midir ki gelecekte de tekrar etsin ve bize gelecek hakkında şimdiden bilgi versin, gibi soruları beraberinde getirmektedir. Kur'an dışı düşünce sistemlerinde tekerrürün varlığını tartışmasız kabul edip insanın, tarihin çarkları arasındaki acziyetini savunanlar olduğu gibi, tekerrüre sınır getiren ve insana tarihsel süreçte belli bir sorumluluk yükleyenler de vardır. Kur'anî tarih anlayışı tekerrür sorusunu kendi bütünsel tarih perspektifi içerisinde açıklamıştır. Onun konuya getirdiği açıklamaya çalışmamızın üçüncü bölümünün "Tarihin Yönlendiren Öznesi" başlığı altında geniş yer vermekle birlikte şimdilik onun, tarihte yasalılığın varlığı anlamında tekerrürü kabul ettiğini fakat bu kabulün, insanı acziyete sürükleyen türden olmadığını, tam tersine daha dikkatli ve duyarlı yaşamaya yönlendirdiğini belirtmekle yetinelim.

Geçmiş ümmetlerin yaşamları hakkındaki temel bilgi kaynağımız olan Kur'an kıssaları, tarihin ilerlemecilik ya da döngüsellik bağlamında izlediği seyir konusunda da önemli ipuçları vermektedir. Döngüsellik ve çizgisellik tarih felsefesinin hemen tüm dönemlerde tartışılan iki temel yaklaşımdır. Çalışmamızın ilk bölümünde vurguladığımız üzere gerek kadim gerekse modern olarak isimlendirilsin tüm tarih anlayışlarının savunucuları, getirdikleri farklı delil ve dayanaklarla bu iki yaklaşımdan birini öne çıkarmışlardır. Döngüsellığı de çizgiselliğı de kabul veya reddetmek için tarihsel olaylardan yani insani yaşanmışlıklardan getirdikleri güçlü deliller vardır. Bunları tekrar etmek yerine Kur'an'ın geçmiş ümmetler ve gelecekte yaşanacaklar hakkında verdiği haberlerin satır aralarından kendisinin bu iki tarih yaklaşımından hangisine daha yakın olduğunu ayrı ayrı tespit edip, geçmişe ve geleceğe yüklediğı farklı anlamlardan bir senteze gitmeye çalışacağız. Bu konudaki ilk tezimizi Kur'an'ın geçmiş anlatımlarından oluşturmak istiyoruz.

Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin yaşam tarzları hakkında verdiği bilgilerde dikkatimizi en çok çeken durumlardan birisi tarihinin, farklı toplulukların kendi yaşam şartlarına en uygun alanlarda zirve yaptıklarına şahitlik etmesidir. Daha açık bir ifadeyle günümüzden binlerce yıl önce yaşamış ve bugün modern tarih anlayışının 'ilkel' olarak isimlendirdiği topluluklardan bazıları, tüm bilimsel ve teknolojik ilerleme iddialarına rağmen, modern insanın aynısını yapmak bir yana, nasıl yapıldığını çözmekten bile aciz kaldığı icraatlerde bulunmuşlardır. Dolayısıyla sosyal, siyasi, bilimsel, teknolojik vs. hayatın her alanında insanın ilkelikten gelişmişliğe doğru yol aldığını yani 'ilerlediğini', medeniyetin belirli tek bir toplumun ya da sayılı toplumların elinde bir kez zirve yaptığını/yapacağını iddia etmek bu noktada mantıklı görünmemektedir. Aynı şekilde belirli toplum ya da toplumların hayatın her alanında en üst düzeye ulaşarak dünyanın tek hâkimi olacağı iddiası da Kur'an'ın verdiği haberler esas alındığında tutarsız kalmaktadır. Zira belirli bir dönemin en güçlü insanı olmasından hareketle kendisini ölümsüz addeden kişiler de, medeniyetin herhangi bir alanındaki rakipsizliğinden hareketle dünyanın hâkimi olduğunu düşleyen toplumlar da Allah'ın dininden uzaklaşıp zulme döndüklerinde yok olmuşlardır.¹⁸⁹ Onların yerini yeni bireyler ve toplumlar almıştır:

“Onlar yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden öncekilerin akıbetlerinin nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar, kendilerinden daha güçlü ve yeryüzündeki eserleri daha üstündü. Böyle iken Allah, günahları sebebiyle onları yakaladı. Onları Allah'ın azabından koruyacak hiç kimse olmadı.”¹⁹⁰

“(Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hûd'un kavmi) Âd'e, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e, vadide kayaları oyan (Salih'in kavmi) Semûd'a, kazıklar sahibi Firavun'a ne yaptığını görmedin mi? Bunlar şehirlerde azgınlık eden ve oralarda pek çok bozgunculuk çıkaran kimselerdi. Bu yüzden Rabbin onların üzerine azap kamçısı yağdırdı.”¹⁹¹

“Şüphesiz biz, vaktiyle bahçe sahiplerine belâ verdiğimiz gibi, onlara (Mekkeli inkârcılara) da belâ verdik. Hani o bahçe sahipleri, sabah erkenden

¹⁸⁹ Maddî gücün medeniyetleri yıkılıştan kurtaramaması hakkında örnek ve açıklamalar için bkz. Erdoğan Pazarbaşı, *age.*, s.363-371.

¹⁹⁰ Mümin, 40/21.

¹⁹¹ Fecr, 89/6-13.

(fakirler gelmeden) bahçenin ürünlerini devşirmeye yemin etmişlerdi. (Bunu tasarlarken) istisna da yapmıyorlardı. (‘İnşAllah’ demiyorlardı.) Nihayet onlar uykuda iken Rabbinden bir afet (ateş) bahçeyi sardı. Artık o bahçe yanarak simsiyah kesilmiş gibi bir hale dönüverdi.(...) İşte böyledir azap! Ahiret azabı ise elbette daha büyüktür; ah bir bilselerdi!”¹⁹²

Bu durumun tarih felsefesi açısından önemi Kur’an’ın, toplumların ve onların şekillendirdiği tarihin, yasalara bağlı bir döngüsellik içerisinde devam ettiğini vurgulamasıdır. Yasalara bağlılık önemlidir, zira Kur’an belirli tek bir toplumun dünyaya hâkim olması yerine farklı toplumların bir dönem medeniyetin zirvesinde yer alsalar dahi zamanı gelince yıkıldıklarını ve yerlerine yenilerinin geldiğini ifade etmektedir. Kur’an’ın, döngüsellığı savunan diğer tarih anlayışlarından farkı ise bu döngüsellığı ilahi bir yasaya bağlamasında yatmaktadır. Bir başka deyişle Kur’an insan yaşamının sona erişini vesileye bağladığı gibi, toplumların veya devletlerin kurulup yıkılmasını ve bunlarla devam eden döngüsellığı de rastlantıya ve kör bir kadere teslim etmemiştir. Kur’an’ın konuyla ilgili tüm ayetlerinde bu yok oluş yasası Allah’ın dininden uzaklaşmak şeklinde ortaya konmuştur.¹⁹³

“Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah’ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah’ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.”¹⁹⁴

“Seni o yerden (Mekke’den) sürüp çıkarmak için neredeyse dünyayı başına dar edeceklerdi. Bunu yapabilselerdi, senin ardından orada pek az kalırlardı. Senden önce gönderdiğimiz peygamberlerimiz hakkındaki kanun böyledir. Bizim kanunumuzda hiçbir değişme bulamazsın.”¹⁹⁵

¹⁹² Kalem, 68/17-20,33.

¹⁹³ Zemahşerî, *age.*, III, 601.

¹⁹⁴ Fatır, 35/42-43.

¹⁹⁵ İsrâ, 17/76-77.

“Ey Muhammed! İnkâr edenlere söyle, eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (düşmanlık ve savaşa) dönerlerse, öncekilere uygulanan ilâhî kanun devam etmiş olacaktır.”¹⁹⁶

“Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine’de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tuttukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada lânete uğramış kimseler olarak seninle pek az süre komşu kalacaklardır. Nerede bulunurlarsa, yakalanırlar ve yaman bir şekilde öldürülürler. Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah’ın kanunu böyledir. Allah’ın kanununda asla değişme bulamazsın.”¹⁹⁷

“Ey Muhammed! Eğer seni yalanlarsa bil ki, onlardan önce Nuh, Ad ve Semûd kavimleri de (peygamberlerini) yalanlamışlardı. İbrahim’in kavmi ile Lut’un kavmi ve Medyen halkı da (yalanlamışlardı). Mûsâ da yalanlandı ve nihayet o inkârcılara mühlet verdim, sonra da onları yakalayiverdim. Beni inkâr etmek nasılmış, (gördüler).”¹⁹⁸

Yukardaki ayetlerden anlaşılacağı üzere Kur’an’ın geçmiş anlatımları sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gelişen bir döngüselligi savunmaktadır. Fakat onun çizgiselliği yani ilerlemeciliği tamamen reddettiğini söylemek de mümkün değildir. Kur’an, tarihin toplumlar ve medeniyetler bağlamındaki akışına döngüselligi yerleştirirken, onun ahiret bağlamındaki akışına çizgiselliği eklemektedir. Tarihte gelmiş gelecek tüm nesiller Allah’ın yasalarına uyup uymama durumlarına ve kendileri için belirlenmiş ecele göre döngüsellik içerisindeyler. Fakat bu döngüsellik Kur’an dışı pek çok tarih anlayışının iddia ettiği gibi sonsuz değildir, bilakis tüm insanlık belli bir çizgisellik üzerinde, vaktini yalnızca Yaratıcının bildiği bir sona, daha doğrusu bütünsel tarihin sonsuz olan bölümüne doğru ilerlemektedir. Bu bakımdan Kur’an’ın döngüsellik anlayışının diğer düşünce sistemlerinde savunulanla birebir örtüşmemesi gibi, onun çizgisellik anlayışı da sonra gelenin önce gelenden daha ileri durumda olduğunu iddia eden klasik ilerlemecilikle aynı değildir. Kur’an’a göre sütunlarla

¹⁹⁶ Enfal, 8/38.

¹⁹⁷ Ahzap, 33/60-62.

¹⁹⁸ Hacc, 22/42-44.

dolu *İrem*'i inşa etmek ya da vadede kayaları oyabilmek ilerlemenin gerçek ölçütü olamaz. Onun kabul ettiği döngüsellik de çizgisellik (ilerlemecilik) de kendine özgü yepyeni anlamlar taşımaktadır. Kur'an'ın ilerlemecilik anlayışını çalışmamızın 'İdeal Bir Olgu Anlamında 'Gelecek'in Anlatımı' başlığı altında ayrıntılı ele alacağız.

Kur'an kıssalarının tamamına yakınında mucizeden bahsedilmektedir. Mucizeler insan aklının kavramaktan aciz kaldığı olağanüstü olaylardır ve bunlar kimi zaman bir insanın ya da topluluğun kurtuluşunu sağlarken, kimi zamanda onun helaki anlamına gelmektedir.¹⁹⁹ Kur'an'da kıssalar kapsamında aktarılan mucizeler, çok sayıda farklı araştırmanın ve yaklaşımın konusu olabilecek kadar önemli olaylardır. Örneğin mucizenin gerçekliği, mahiyeti, hedefleri, Yaratıcıyı ve O'nun getirdiği dini anlamlandırmadaki etkisi, kimlere mucize yetkisinin verildiği, bugün de tekrarlanıp tekrarlanamayacağı, ilmi boyutu gibi konulara birbirinden çok farklı açıklamalar getirilmekte ve bunlar çoğunlukla salt bir açıklamanın ötesinde bir hayat algısına dönüşmektedir.²⁰⁰ Mucizenin var olduğunu fakat akılla açıklanamayacağını savunan klasik İslam düşüncesinin karşısında, özellikle İslam dünyasının pozitivist Batı düşüncesinden etkilendiği yıllarda yaygınlık kazanan ve mucizeyi modern bilimlerin yöntemiyle açıklamaya çalışan çağdaş yaklaşımlar yer almaktadır.²⁰¹ Mucizenin mahiyetiyle doğrudan ilgili tüm bu tartışma ve görüş ayrılıkları konumuzun kapsamı dışında kalmakla birlikte, kıssalarda çeşitli dönemlerde farklı insanların elinde gerçekleştiği belirtilen bu olağanüstü olayların tarih felsefesi açısından önemi, tarihin öngörülen akışını dolayısıyla bilindik sebep-sonuç ilişkisini birdenbire değiştirmiş

¹⁹⁹ Özellikle din felsefesinde 'mucize', yoğun tartışmaların odağında yer alan son derece geniş bir kavramdır. Mucize türleri ve hangi olayların mucize kapsamında değerlendirileceği konusunda önemli görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte, mucizenin insan idrak sınırlarını aştığı noktasında ittifak vardır. Mucizenin tanımı ve gerçekleşme şartları hakkındaki farklı düşüncelerin ayrıntılı tahlili için bkz. Aydın Işık, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy Ve Mucize*, Elis Yay., Ankara, 2006, s.117-260.

²⁰⁰ Mucizenin mahiyetine dair farklı yaklaşımlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, *age.*, s.13-20.

²⁰¹ Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden birisi hiç şüphesiz Muhammed Esed'dir. İslam dünyasının Batı düşüncesi ve siyaseti karşısında zor günlerden geçtiği bir dönemin insanı olan Esed, yazdığı meal tefsirde, mucizeleri çoğunlukla belirli bir mesajı insanlara aktarmakta kullanılmış sembolik anlatımlar olarak değerlendirmiş, bu olayların gerçek yaşanmışlıklarına fazlaca önem atfetmemiştir. Esed'in Kur'an'a ve bu bağlamda mucizelere yaklaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Çalışkan, *Muhammed Esed Ve Düşünce Dünyası*, İnsan Yay., İstanbul, 2009.

olmalarından kaynaklanmaktadır. Mucizenin Yaratıcıya bakan yönü O'nun sınırsız, ortaksız gücüne ve iradesine delil teşkil etmesi iken, insana bakan yönü, onun tarihi ve içerisindeki olayları kontrol altında tutabilmedeki acziyetini gözler önüne sermesidir.²⁰² Örneğin Firavun'un güçlü ordusu tarafından katledilmek ile engin bir denizin sularında boğulmak arasında kalmış zayıf bir topluluğun denizde yollar açılması suretiyle kurtarılması, tarih felsefesinde çok tartışılan özne problemine ve genel kabul gören sebep-sonuç ilişkisine yepyeni boyutlar kazandırmıştır.²⁰³ Daha önce belirttiğimiz üzere mucizeler insan aklının bilindik algılamalarını olduğu kadar, tarihin tahmin edilen seyrini de altüst etmektedir.²⁰⁴ Bu durum tarihin istense de katı determinizmle açıklanamayacağını, olaylar arasındaki görünür sebep-sonuç düzeyinin ilahî iradenin çok gerisinde kaldığını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır:

“Fakat onlara iyilik geldiği zaman, ‘bu bizimdir, (biz çalışıp kazandık)’ derler. Eğer başlarına bir kötülük gelirse, Musa ve beraberindekilerin uğursuzluğuna yorarlardı. İyi bilin ki, onların uğursuzluk sebebi ancak Allah katında (yazılı)dır. Fakat çokları bilmezler. Dediler ki: ‘Bizi büyülemek için her ne getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz.’ Biz de, her biri ayrı ayrı birer mucize olmak üzere başlarına tufan, çekirge, ürün güvesi (haşarat), kurbağalar ve kan gönderdik. (Hiçbirinden ders almadılar.) Büyüklük tasladılar ve suçlu bir kavim oldular. Üzerlerine azap çökünce, ‘Ey Musa! Rabbinin sana verdiği söz uyarınca bizim için dua et. Eğer azabı üzerimizden kaldırırsan, mutlaka sana inanacağız ve İsrailoğullarını seninle birlikte elbette göndereceğiz’ dediler. Fakat erişecekleri bir süreye kadar biz azabı üzerlerinden kaldırdınca hemen yeminlerini bozdular. Bu yüzden onlardan intikam aldık. Ayetlerimizi yalanlamaları ve onları umursamamaları sebebiyle kendilerini denizde boğduk. Hor görülüp ezilmekte olan kavmi (İsrailoğullarını), toprağına bolluk ve bereket verdiğimiz yerin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz, onların sabretmeleri karşılığında gerçekleşti. Firavun ve kavminin yaptıklarını ve

²⁰² Çalışmamızda mucizenin Yaratıcıya ve insana bakan yönlerini tarih felsefesi açısından değerlendirdik. Bu yönlerin bilgi felsefesi, ahlak felsefesi, varlık felsefesi vs. düşüncenin diğer alanlarındaki değerlendirmeleri için bkz. Işık, *age.*, 270-283.

²⁰³ Muhammed Kutub, *İslami Açından Tarihe Bakışımız*, Çev.: Talip Özdeş, Risale Yay., İstanbul, 2007, s.163.

²⁰⁴ Mustafa Öztürk, *age.*, s.13.

(özenle kurup) yükselttiklerini yerle bir ettik. İsrailoğullarını denizden geçirdik”²⁰⁵

“Her kim de O’na salih ameller işlemiş bir mümin olarak varırsa, işte onlar için en yüksek dereceler, içinden ırmaklar akan, içinde ebediyen kalacakları Adn cennetleri vardır. İşte bu, günahlardan temizlenenlerin mükâfatıdır. (Firavun’un imana yanaşmaması üzerine) Musa’ya, ‘Kullarımı (İsrailoğullarını) geceleyin (Mısır’dan) yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç’ diye vahyettik. Bunun üzerine Firavun askerleriyle birlikte onların peşine düştü de, deniz onları görülmedik bir şekilde kuşatıp yuttu.”²⁰⁶

Kur’an kıssaları, tarihsel olaylar arasındaki sebep-sonuç ilişkisinin mahiyeti ve düzeyi konusunda çok yönlü bir yaklaşım sergilemektedir. Öncelikle olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisinin varlığını ortaya koyarken rastlantısallığı baştan reddetmektedir. Kur’an olaylar arasındaki bağlantıya insan açısından ve Allah açısından olmak üzere iki farklı yönden yaklaşmaktadır. Buna göre bazı olaylar insanın kavrayabileceği ve önceden kestirebileceği şekilde sonlanır. Bazı olaylar ise insanın akıl sınırlarının çok ötesinde ve önceden tahmin edilmesi imkânsız bir sona doğru gider. Bu tür olaylarda sebepsizliği ya da rastlantısallığı savunmak yerine, Allah’ın sebeplilik yasasına ilahî boyutlar eklediğini yani olayın beklenmedik şekilde sonuçlanmasıyla, ona görünür sebeplerin önüne geçen ve insan tarafından kavranması imkânsız olan yeni, gaybî sebepler halk ettiğini düşünmek daha tutarlıdır.²⁰⁷ Mucizeler bu türdür ve sebepliliğin sadece Yaratıcıya bakan yönüdür. Sebepliliğin insana bakan yönü ise iki farklı şekilde tezahür etmektedir. Birincisi aynı sebebin hep aynı sonuca götürdüğü, bu nedenle insanın olayın sonucunu önceden kestirebildiği durumlardır. İkincisi ise olaylar esnasında, normal şartlarda idrak sınırları dâhilinde olmasına rağmen insanın o anda hesaba katamadığı sebeplerin sonucu belirlemesidir. Bu durumda insanın kendi zafiyetlerinin etkisi olabileceği gibi, ilahî iradenin yine bir hikmete binaen insanın aklının üstünü örtmesi de söz konusu olabilir. Bu duruma Kur’an’dan

²⁰⁵ Araf, 7/131-138.

²⁰⁶ Taha, 20/75-78.

²⁰⁷ Ömer Özsoy, *Sünnetullah, Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yay., Ankara, 1994, s.176-182.

getirilebilecek en güzel örnek Hz. Musa ile ismi kesin bilinmemekle birlikte Hızır olarak düşünölen meçhul şahsiyet arasında yaşananlardır. Kehf suresinde ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere Hızır (a.s) önce birlikte bindikleri gemiyi delerek görünürde masum insanların malına zarar verir. Ardından masum bir çocuğu öldürerek haksızlıkla bir can almış olur. Son olarak da yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarı ücret almadan tamir eder ve kendilerini misafir edip yardımcı olmayan köy halkına iyilik eder.²⁰⁸ Olaylar arasında insan aklının sınırları dâhilinde bağlantılar kuran Hz. Musa tüm bu şahit olduklarının görünür sonuçlarını sorgularken, Allah bunların arkasındaki ilahî hikmeti bilge kişinin diliyle açıklamış, hatta Hz. Musa'nın olayları anlamlandırırken sergilediğı aceleci tavır eleştirilmiştir:

“İşte bu birbirimizden ayrılmamız demektir” dedi. “Şimdi sana sabredemediğın şeylerin içyüzünü anlatacağım. O gemi, denizde çalışan birtakım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim, çünkü onların ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı. Çocuğa gelince, anası babası mümin insanlardı. Onları azgınlığa ve küfre sürüklemesinden korktuk. Böylece, Rablerinin onlara, bu çocuğun yerine daha hayırlı ve daha merhametli bir çocuk vermesini diledik. Duvar ise şehirdeki iki yetim çocuğa ait idi. Altında onlara ait bir define vardı. Babaları da iyi bir insandı. Rabbin, onların olgunluk çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarmalarını istedi. Bunları ben kendi görüşüme göre yapmadım. İşte senin, sabredemediğın şeylerin içyüzü budur.”²⁰⁹

Şu halde tarihsel olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisini ilahî iradeyi ve hikmeti de içine alacak şekilde geniş düşünmek ve tarihi yorumlarken bu ilişkinin farklı şekillerde gelişebildiğini dikkate almak gereklidir.²¹⁰

Kur'an'ın, tarihin asli unsuru olan geçmiş ümmetlere ve onlara gönderilmiş peygamberlere yaklaşımını ve bu yaklaşımla şekillenen tarih anlayışını bu şekilde ortaya koyduktan sonra onun ilk muhataplar açısından yakın geçmiş sayılabilecek olayları anlatımına geçmek istiyoruz.

²⁰⁸ Konuyla ilgili ayetler için bkz. Kehf, 18/71,74,77.

²⁰⁹ Kehf, 18/78-82.

²¹⁰ Elmalılı, *age.*, II, 915-930.

1.1.3. İlk Muhatapları İlgilendiren Olaylara (Yakın Geçmişe) Dair

Anlatımlar

Kur'an'ın ilk muhatapları ilgilendiren yakın geçmişe dair en önemli anlatımı “Fil Vakası”dır. Bu olay anlatılırken de geçmiş ümmetler hakkında verilen haberlerdekine benzer bir üslup kullanılmıştır. Olay hem vurguyu arttıran hem de muhatabın dikkatini yoğunlaştıran ‘görmedin mi’ anlamındaki ifadeyle anlatılmaya başlanmış ve tasvir edilen savaş sahneleri bu fiile bağlanmıştır:

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ * أَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِي تَضْلِيلٍ * وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ *
تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ * فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ *

“Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları hâline getirdi.”²¹¹

Hz. Peygamberin doğduğu sene gerçekleşen Fil Vakası, Yemen valisi Ebrehe'nin fillerden kurduğu ordusuyla Mekke üzerine yürümesi olayıdır. Amacı Mekke'yi ve özellikle Kâbe'yi yerle bir etmek, böylece kaybettiği ticari menfaatlerine yeniden ulaşabilmektir.²¹² Şehri koruyabilecek askeri güçten yoksun olan Mekkelilerin Ebrehe karşısında bir direniş gösteremedikleri anda, Allah olayın akışını tamamen değiştirecek mucizesini gerçekleştirmiş, sürüler halinde kuşları Ebrehe'nin ordusu üzerine göndermiştir. Bu kuşlar ‘siccîl’ adı verilen kızgın taşlarla orduya saldırmış, Ebrehe'nin ordusu bu şekilde helak edilmiştir.²¹³ Surede fillerden kurulu bu dev ordunun helak edildikten sonraki hali ‘yenmiş ekin tarlası’ olarak tasvir edilmiştir. Tarih felsefesi açısından bu olay, kibirli ve azgın bir topluluğun planının ilahi irade ve müdahale ile nasıl boşa çıkarıldığını, dolayısıyla tarihsel sürecin işleyişinde insani tasarrufların etki sınırlarını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Evi Kâbe'yi kâfirlerin tasallut ve taşkınlıklarından korumayı murad eden Allah, bunu insan aklının ve gücünün erişemeyeceği bir yolla yapmış, böylece ilahi oluşumların ve

²¹¹ Fil, 105/1-5.

²¹² Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1989, I, 98.

²¹³ Muhammed İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1994, I, 154; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 2005, II, 106. Konuyla ilgili farklı bilgi ve düşüncelerin ayrıntılı tahlili için bkz. Mehmet Azimli, ‘Fil Hadisesi Hakkında Bazı Mülâhazalar’, *Hikmet Yurdu*, Yıl:1, S:2, Temmuz-Aralık / 2008, s.45-55.

müdahalelerin her türlü insani sınırlılıkların çok ötesinde olduğunu ortaya koymuştur.

Surenin çalışmamızın konusuyla ilgili yönü Kur'an'ın, muhataplarının tarih tasavvurunu şekillendirirken, tarihi değeri yanında kendi yaşadıkları coğrafya için de önem taşıyan bir olaydan misal getirmesidir. Muhataplar açısından yakın tarih olsa da onların çoğu -tıpkı bugünkü muhataplar olan bizler gibi- bu olayı görmemişlerdir. Dolayısıyla olay anlatılırken kullanılan 'görmedin mi?' ifadesine 'duymadın mı?' anlamı verilebileceği gibi, ilahi kelamla gelen bilgiden sonuçlar/ibretler çıkarmak için olayın bizzat görülmesine gerek olmadığı değerlendirilmesine de gidilebilir. Bu durum daha önce bahsi geçen, tarihin epistemolojik değeri açısından önemlidir. Allah, tarihe dair kendisinin getirdiği haberleri doğruluk ve güvenilirlik açısından insanın bizzat şahit olduklarıyla eşdeğer tutmakta, hatta bazı ayetlerde insanın, şahit olduklarına da doğru anlamlar veremeyebileceğinden hareketle, kendi anlattıklarını tek hakikat olarak ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkarak Kur'an'ın, tarihin özellikle geçmiş kesitini anlatırken, muhatapların, bizzat yaşamasalar da bir şekilde vâkıf oldukları olaylardan misal getirdiğini söylemek mümkündür. Dünyanın tüm coğrafyalarındaki topluluklara peygamber gönderilmişken, muhatapların bilgi ve kültür olarak çok uzağında olan toplum ve peygamberlerden, örneğin uzak doğuya gönderilmiş peygamberlerden misal getirilmemesi²¹⁴ bu tezimizi destekler niteliktedir.

Kur'an'ın geçmişte yaşanmış olayları anlatırken kullandığı kelime ve kalıpları incelediğimizde bunların insana salt bilginin ötesinde bir duygu da aktardığı kanaatine varıyoruz. 'Şunlar/bunlar oldu' gibi bir anlatım ile 'şunların/bunların olduğunu görmedin mi?' şeklindeki bir anlatım insanda aynı hissiyatı oluşturmamaktadır. 'Görmedin mi?' ifadesi daha ziyade bildiğini unutana ya da inkâr edene karşı uyarıcı niteliği taşımaktadır ve bunun birinci ifadeye oranla çok daha sert ve eleştirel bir üslup olduğu açıktır. Bu fark örneğin 'sana yardım ettim' ile 'sana yardım etmedim mi?' ifadelerinde de hissedilmektedir. Anlıyoruz ki insanda bildiğini unutma, görmezden gelme ya da

²¹⁴ Mustafa Öztürk, *age.*, s.22.

inkâr etme zafiyeti hep vardır²¹⁵ ve Kur'an'ın tarihi anlatılmaktaki kastı salt geçmişten bahsetmek değil, insan ruhundaki hastalıklı yönleri tarihten faydalanarak tedavi etmektir.²¹⁶

Kur'an'ın yakın geçmişe dair bir diğer anlatımına Peygamberimizin hayatının ilk dönemlerinde ilahî yardımla nasıl desteklendiğini ortaya koyan Duha Suresinde rastlıyoruz. Başlangıçta kişisel bir durummuş gibi anlaşılabilir da bu desteğin, İslam toplumunun ilk gelişimi ve sonraki süreçleri açısından çok önemli sonuçları olmuştur. Önce Peygambere, ardından ona inananlara psikolojik şiddet uygulamayı hedefleyenlerin planları yine ilahî müdahaleyle bozulmuş, fakat bu defa ilahî müdahale fiziksel yardımın kendisinden ziyade bu yardımın insana/insanlara hatırlatılması şeklinde olmuştur.

أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيمًا فَآوَىٰ * وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَىٰ * وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَىٰ

“Seni yetim bulup da barındırmadı mı? Seni yolunu kaybetmiş olarak bulup da yola iletmedi mi? Seni ihtiyaç içinde bulup da zengin etmedi mi?”²¹⁷

Surede Fil Suresine benzer bir üslupla, soru kalıbı üzerinden vurgulu bir cevap ve mesaj verilmiştir. “Seni yetim bulup barındırmadı mı?” ifadesi tıpkı Fil Suresi’nde olduğu gibi geçmişte yapılanların, gelecekte olacakların delili ya da garantisi olduğunu ortaya koyması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Yaşanacak olaylar ve durumlar bağlamında geleceğe yönelik iddiaların, geçmişten getirilen misallerle ispatlanması hem Kur'an'ın sıkça başvurduğu yollardan birisi, hem de onun tarih inşasının en önemli kilometre taşıdır. Kur'an geçmişi, bugünü ve geleceği, zamanın birbirinden kopuk parçaları olarak görmemekte, bilakis geçmişte olanların bugüne ve geleceğe yön verdiğini ısrarla vurgulamaktadır. Örneğin Fil Suresi’nde azgınlıkta sınır tanımayan güçlü bir ordunun hiç beklenmedik bir yolla darmadağın edilmiş olması, aynı akıbetin gelecekteki diğer azgın topluluklar için de gerçekleşebileceğinin ispatıdır. Yine Peygamberin en zayıf anında bir kez bile desteklenmiş olması onun Allah'ın izniyle bir daha zayıf düşürülemeyeceğini göstermeye yetmektedir. Geçmişte yaşananların gelecekte yaşanacaklara delil

²¹⁵ Zemahşerî, *age.*, IV, 805.

²¹⁶ Mehmet Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yay., İstanbul, 2004, s. 56-60.

²¹⁷ Duha, 93/6-8.

teşkil etmesi sadece dünyevî yakın gelecek için değil, ahiret âleminde yaşanacaklar bağlamındaki uzak gelecek için de geçerlidir. Bunun en güzel örneklerine ahiret âleminde yeni bir hayatın ve sistemin yaratılacağına ve insanın yeniden diriltileceğine vurgu yapan ayetlerde rastlıyoruz. İçerisindeki tüm varlıklarla birlikte yeryüzünün ve gökyüzünün bir kez yaratılmış olması bir kez daha yaratılacağına en büyük delili olarak sunulmaktadır. Yine Kur'an, tüm insanların öldükten sonra, yalnızca Allah'ın bildiği bir vakitte yeniden diriltileceklerini inkâr edenlere karşı getirdiği delil, geçmişte bunun bir kez yapılmış olmasıdır. Bu ayetlerde 'yapmadık mı, yaratmadık mı?' anlamına gelen ve duyguları harekete geçiren (E-LEM) ifadesinin yanısıra, doğrudan akli hedef ve muhatap alan bir cedel yöntemi de seçilmiştir. Zira içerisindeki tüm varlıklarla birlikte kâinatı ve yaşam sistemini bir kez yaratanın onu bir kez daha yaratmaktan aciz kalacağını, insanı yoktan var etmeye gücü yetenin, vardan var etmeye gücünün yetmeyeceğini iddia etmek mantık dışıdır:

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهَادًا* وَالْجِبَالَ أَوْتَادًا* وَخَلَقْنَاكُمْ أَزْوَاجًا

“Biz, yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı? Sizleri (erkekli dişili) eşler hâlinde yarattık. (...) Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik. Alev alev yanan aydınlatıcı ve ısıtıcı bir kandil yarattık. Taneler, bitkiler, sarmaşık bahçeler çıkaralım diye yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık. Şüphesiz hüküm ve ayırma günü belirlenmiş bir vakittir.”²¹⁸

“Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ de ki: ‘Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.’ O, sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır. Şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz. Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir.”²¹⁹

²¹⁸ Nebe, 78/6-17.

²¹⁹ Yasin, 36/78-81.

Kur'an'ın özellikle yakın geçmişe dair anlatımlarında kullandığı eleştirel ve öğretici dilin konumuz açısından önem taşıyan bir diğer yönü, insana, geçmiş bugün ve gelecek bağlamında tarihi nasıl anlamlandıracağını göstermesidir. Bu üslup insana bugününü ve geleceğini oluştururken yapmayı planladıklarını mümkün olduğunca geçmişe dayandırmayı öğretmektedir. Gerek birey, gerekse toplum ve devlet bazında insan kendi köklerini ne kadar uzak geçmişe dayandırıyor, o kadar uzak bir geleceğin planını yapabilmektedir.²²⁰ Bu gerçekliğin hem tarihte, hem de yaşanmakta olan hayatta, olumlu ve olumsuz çok çeşitli yansımalarıyla karşılaşmak mümkündür. İnsanlığın aynı atadan türeyen tek bir ümmet kabul edilmesi,²²¹ ırkların ve devletlerin kendi kökenlerini tarihin derinliklerinde aramaları, insanların atalarıyla övünmeleri²²² bu yansımalarından yalnızca birkaçıdır. Doğal olarak bu durumun tersi de söz konusudur; insanın geçmişe aidiyeti ya da aidiyet duygusu ne kadar zayıfsa, gelecek tasavvuru da o kadar sınırlıdır, kısa vadeli. 'Geçmişte şunlar olmadı mı?' tarzındaki bir ifade insan algısını doğrudan geçmişe yöneltmekte, bugün ve gelecek tasarımının köklerini geçmişe bağlamaktadır. Her duyguda olduğu gibi geçmişe aidiyet duygusu da dengede tutulduğunda faydalıdır. Allah'ın bütünsel tarih içerisinde geçmişle, bugün ve gelecek arasında güçlü bağlar kurması ve geçmişten delil getirmesi özellikle ahiret inancını pekiştirme hedefine matuftur fakat bu algı, cahiliye Araplarının yaptıkları gibi atalarla övünmeye dönüştüğünde amacından sapan bir hal almaktadır. Bu konuyu 'Kur'an'ın Cahiliyenin Tarih Anlayışları Karşısındaki Tutumu' başlığı altında incelemek üzere tarihsel sürecin yaşanmakta olan boyutuna; "şimdi"ye dair anlatımlara geçmek istiyoruz.

1.2. Yaşanan Bir Olgunun Anlamında 'Şimdi'nin Anlatımı

Çalışmamızda farklı vesilelerle vurguladığımız üzere Kur'an tarihe, zamandan bir kesit anlamı vererek onu sürece hapsedmek yerine, onu bütünsel bir yaşam alanı olarak değerlendirmiş, bu yaşam alanında tek tek gerçekleşen olayların dahi bütün içerisindeki anlamını vurgulamıştır. Hem insan yaşamında

²²⁰ Râzî, *age.*, VIII, 179.

²²¹ Taberî, *age.*, II, 194; ez-Zemahşerî, *age.*, I, 355; Abdullah bin Ömer bin Muhammed eş-Şirazi el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vîl*, Beyrut, 1982, I, 311; İbn Kesîr, *age.*, I, 250.

²²² Hasan Keskin, *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2003, s.102-104.

hem de Kur'an'ın tarih anlatımında “şimdi”nin özel bir önemi vardır, zira bütünsel tarih içerisinde geçmişle gelecek arasındaki köprü “şimdi” ile kurulmaktadır. Bir başka deyişle geçmişin birikiminden hareketle geleceğin tasarlanması şimdide gerçekleştirilmektedir. Kur'an'ın şimdide dair anlatımlarında da aynı durum geçerlidir; insanda inşa edilmek istenen tarih tasavvurunun unsurları geçmişten getirilen misallerle kurulmuş, bu tasavvurun esas alındığı ya da alınmadığı dünyevi hayatlar “şimdi” ile somutlaştırılmış ve nihayet farklı tercihlerin sonuçları da gelecek anlatımlarıyla insana önceden sunulmuştur.

Kur'an anlatımında ‘şimdi’den kasıt vahyin nüzul devri yani *Asr-ı Saadet* dönemidir. Bu anlatımlarda Son Peygamber'in ve ilk muhatapların yaşadıkları olaylardan, onların birbirleriyle olan ilişkilerinden ve yaptıkları savaşıardan bahsedilmektedir. Çalışmamızın konusu açısından bu anlatımların asıl önemi, soyut tarih tasavvurunun somut hayata aktarılışını örneklendirmesinde yatmaktadır. Ayrıca tarihin akışına yön verecek son peygamberin gönderilmesi, ilahi iradenin tarihe birdenbire ve doğrudan müdahalesi anlamına gelen mucize talebinin reddedilmesi ve kıyamete kadar geçerliliğini koruyacak, tarih anlayışı dâhil tüm düşünce sisteminin insanlara son kez iletilmesi²²³ konumuz açısından dikkatle tahlil edilmesi gereken unsurlardır. Araştırmamızın bu bölümünde Kur'an'ın şimdide dair anlatımlarını, Hz. Peygamber'in risaletinden başlayarak belirli bir sıra içerisinde sunmaya ve her bir anlatımın bütünsel tarih inşâsı içerisindeki yerini ortaya koymaya çalışacağız.

Kur'an'da Hz. Peygamberle ilgili en temel vurgu onun da asıl itibarıyla bir beşer olduğu,²²⁴ farkının ise kendisinden önceki tüm elçiler gibi, insanlarda doğru hayat tasavvurunu inşâ etmek üzere ilahî iradenin dilemesiyle gönderilmesinden kaynaklandığıdır.²²⁵

²²³ Ahmet Koç, *age.*, s.34-35.

²²⁴ Hz. Peygamber'in beşerî özelliklerinin Kur'an ve hadisler bağlamında ayrıntılı tahlili için bkz. H. Musa Bağcı, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010, s.83-245.

²²⁵ İsrail Balcı, *age.*, s.54 vd.

“De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Fakat bana ilâhınızın yalnızca bir tek ilâh olduğu vahyediliyor. Artık O’na yönelin ve O’ndan bağışlanma dileyin. Allah’a ortak koşanların vay hâline!”²²⁶

“De ki: ‘Ben de ancak sizin gibi bir insanım. (Ne var ki) bana, ‘Sizin İlah’ınız ancak bir tek ilâhtır’ diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”²²⁷

“De ki: ‘Ben türedi bir peygamber değilim. Bana ve size ne yapılacağını da bilmem. Ben sadece bana vahyedilene uyarım. Ben sadece apaçık bir uyarıcıyım.”²²⁸

“Senden önce de ancak, kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkekleri peygamber olarak gönderdik. Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun. (O peygamberleri) apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirilene açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur’an’ı indirdik.”²²⁹

“Biz, senden önce de hiçbir beşere ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedî mi kalacaklar?”²³⁰

Peygamberi diğer insanlardan ayıran en temel yönün yani ilahî iradeyle gönderilmiş olmasının tarih felsefesi açısından önemi, tarihin ahiretten önceki son kesitinde de yasaların insan aklının değil ilahî iradenin ürünü olması, dahası kalıcı yasaların, fani insanların elinde son bir kez daha gerçekleşmek üzere tekrarlanmasında yatmaktadır. Fakat bu yasaları insanlara aktaracak kişi öylesine seçilmiş değildir, o da bir beşer olmakla ve ontolojik açıdan kendisiyle aynı düzlemdekilere gönderilmekle birlikte, üstün beşeriyet özelliklerine sahip²³¹ ve özel ilahî yardıma mazhar birisidir.²³²

“Nûn. (Ey Muhammed) Andolsun kaleme ve satır satır yazdıklarına ki, sen Rabbinin nimeti sayesinde, bir deli değilsin. Şüphesiz sana tükenmez bir

²²⁶ Fussilet, 41/6.

²²⁷ Kehf, 18.110.

²²⁸ Ahkaf, 46/9.

²²⁹ Nahl, 16.43-44.

²³⁰ Enbiya, 21.34.

²³¹ H. Musa Bağcı, *age.*, s.125-126.

²³² Ahmet Koç, *age.*, s.65-68.

*mükâfat vardır. Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin. Hanginizin deli olduğunu yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler.”*²³³

*“Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletсин ve Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin.”*²³⁴

Hız. Peygamber’in hayatı, vahyin tarih inşasının son aşamasını teşkil etmektedir. Bir başka deyişle ilahî iradenin tarihe peygamberler üzerinden yön vermesinde sona gelinmiştir.²³⁵ Tarihin akışına yön veren son peygamber de bu misyonunu tebliğ, tebyin ve temsil şeklinde yerine getirmiştir:

*“Sana kitabı, ancak ayrılığa düştükleri şeyleri onlara açıklaman için ve iman eden bir topluma doğru yolu gösterici ve rahmet olarak indirdik.”*²³⁶

*“İçlerinden bir adama insanları uyar ve iman edenlere, Rableri katında kendileri için bir doğruluk makamı bulunduğunu müjdele diye vahyetmemiz, insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu ki o kâfirler, ‘Bu elbette apaçık bir sihirbazdır’ dediler?”*²³⁷

*“(Ey Muhammed!) Böylece seni, kendilerinden önce nice ümmetlerin geçmiş olduğu bir ümmete gönderdik ki, onlar Rahman’ı inkâr ederken sana vahyettiğimizi kendilerine okuyasın. De ki: ‘O, benim Rabbidir. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Ben yalnız O’na tevekkül ettim, dönüşüm de yalnız O’nadır.”*²³⁸

*“(Ey Muhammed!) De ki: “Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah’ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, diriltir ve öldürür. O hâlde, Allah’a ve O’nun sözlerine inanan Resulüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”*²³⁹

²³³ Kalem, 68/1-6.

²³⁴ Fetih, 48/1-3.

²³⁵ Tahsin Görgün, *age.*, s.123.

²³⁶ Nahl, 16/64.

²³⁷ Yunus, 10/2.

²³⁸ Rad, 13.30.

²³⁹ Araf, 7.158.

Hız. Peygamber'in kendisi de tebliğ ettiği yasalara tâbîdir ve bu yasalara uymadığı takdirde ilahî azapla cezalandırılacaktır. Dolayısıyla Peygamber hem yasayı insanlığa getiren hem de onu şahsında temsil eden olmak durumundadır.²⁴⁰ Buradan hareketle tarihe yasa koyan üst aklın, bunları hem ilettilğini hem de Peygamberin şahsında hayata yansıttığını söylemek mümkündür:

“Ayetlerimiz kendilerine apaçık birer delil olarak okunduğunda, (öldükten sonra) bize kavuşmayı ummayanlar, ‘Ya (bize) bundan başka bir Kur’an getir veya onu değiştir’ dediler. De ki: ‘Onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben ancak bana vahyolunana uyarım. Eğer Rabbime isyan edecek olursam, elbette büyük bir günün azabından korkarım.’”²⁴¹

“De ki: ‘Şüphesiz bana, dini Allah’a has kılarak O’na ibadet etmem emredildi. Bana, müslümanların ilki olmam da emredildi.’ de ki: “Eğer ben Rabbime isyan edersem, şüphesiz büyük bir günün azabından korkarım.’ de ki: ‘Ben dinimi Allah’a has kılarak sadece O’na ibadet ediyorum.’”²⁴²

“Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka keserdik. Hiçbiriniz de bu cezayı engelleyip ondan savamazdı.”²⁴³

“Andolsun, sana ve senden önceki peygamberlere şöyle vahyedildi: “Eğer Allah’a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun. Hayır, yalnız Allah’a ibadet et ve şükredenlerden ol.”²⁴⁴

Hız. Peygamber'in, tebliğ ettiği tarih tasavvurunu kendi hayatında temsil etme ve uygulama görevinden dolayı Kur’an’ın şimdiye dair anlatımlarında en çok öne çıkan, Hız. Peygamber'in ehli kitap, mümin, kâfir, müşrik vs. farklı nitelikteki insanlarla ilişkileridir.²⁴⁵ Bu ilişkilerin mahiyeti Kur’an’ın tarih inşâsı açısından önem taşımaktadır. Hicret öncesi, hicret dönemi ve hicret sonrası şeklinde ayrılabilen Asr-ı Saadet döneminin olaylarının işaret ettiği ortak nokta,

²⁴⁰ İsmail Yiğit, *age.*, s.30.

²⁴¹ Yunus, 10/15.

²⁴² Zümer, 39/11-14.

²⁴³ Hakka, 69/44-47.

²⁴⁴ Zümer, 39/65.

²⁴⁵ Hız. Peygamber'in bu topluluklarla ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993, I, 368,372,380-382,425.

olayların ve ilişkilerin şekli, zamanın getirdiği şartlara göre kısmen değişse de geçmişe, şimdiye ve geleceğe verilen vahyî anlamın, dolayısıyla tarihe dair verilen mesajın hep aynı kalmasıdır. Örneğin müminlere hem en zor günlerinde hem de en başarılı ve güçlü anlarında ahiretteki ödül ve cezalar anlatılmakta, geçmişe verilen anlamın ve bugün yapılanların geleceği şekillendirdiği vurgulanmaktadır. Tarihsel açıdan Hicret öncesi süreç Peygamberin kavmiyle ihtilaflarının yoğunlaştığı dönemdir.²⁴⁶ Anlaşıldığı üzere her türlü inşâ sürecinde olduğu gibi tarih tasavvurunun da yeniden inşâsı mevcut anlayışa ve o anlayışla şekillenen yaşam tarzına muhalif olmakla başlamaktadır:

“Kâf. Şerefli Kur’an’a andolsun ki kâfirler, aralarından bir uyarıcının gelmesine şaşılar ve şöyle dediler: ‘Bu tuhaf bir şeydir! Öldüğümüz ve toprak olduğumuz zaman mı (dirilecekmışiz). Bu, akla uzak (imkânsız) bir dönüştür!’ Şüphesiz biz, toprağın; onlardan neleri eksilttiğini bilmekteyiz. Yanımızda (o bilgileri) koruyan bir kitap vardır. Hatta gerçek kendilerine gelince onu yalanladılar. Artık onlar kararsız bir hâldedirler.”²⁴⁷

“Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı. Onlar bir mucize görseler yüz çevirirler ve ‘Süregelen bir sihirdir’ derler. Peygamberi yalanladılar, nefislerinin arzularına uydular. Hâlbuki her iş, (Allah nasıl takdir ettiyse öylece) gerçekleşecek (değişmeyecek) tir. Andolsun, onlara içinde caydırıcı tehditlerin bulunduğu haberler geldi. Bu haberler, zirveye ulaşmış birer hikmettir! Fakat uyarılar fayda vermiyor!”²⁴⁸

“Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncelilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah’ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah’ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın. Yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı? Oysa

²⁴⁶ Taberî, *age.*, XXV, 66 vd.; Yiğit, *age.*, s.39-40.

²⁴⁷ Kaf, 50/1-5.

²⁴⁸ Kamer, 54/1-5.

onlar kendilerinden daha da kuvvetli idiler. Göklerdeki ve yerdeki hiçbir şey, Allah'ı âciz bırakacak değildir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir.”²⁴⁹

“O hâlde yalanlayanlara boyun eğme. İstediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davransınlar. Yemin edip duran, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, günaha dadanmış, kaba saba; bütün bunların ötesinde bir de soysuz olan kimseye mal ve oğulları vardır diye, sakın boyun eğme. Ayetlerimiz kendisine okunduğu zaman, ‘öncekilerin masalları!’ der. Yakında biz onun burnunu damgalayacağız.”²⁵⁰

“Ayetlerimizi inkâr edip “Bana elbette mal ve evlat verilecek!” diyen kimseyi gördün mü? Gaybı mı görüp bilmiş, yoksa Rahman’dan bir söz mü almış? Hayır! (İş onun dediği gibi değil). Biz, onun söylediklerini yazacağız ve azabını arttırdıkça arttıracacağız!”²⁵¹

Kur’an’ın şimdiye dair anlatımları kapsamında tahlil edeceğimiz ilk süreç hicret öncesi dönemdir. Hicret öncesinde Hz. Peygamber’in kendi kavmiyle, ehli kitapla ve münafıklarla ilişkileri, Taif ve Akabe gibi dışarı arayışları ve Habeşistan’a göç öne çıkmaktadır.²⁵² Hz. Peygamber’in getirdiği yeni hayat tasavvurunun, toplumun elit kesimini dönemin hâkim gücü haline getiren anlayışlarla uyuşmaması nedeniyle, inananlara eziyet artmış ve göç zorunlu olmuştur.²⁵³ Çalışmamızın birinci bölümünde farklı örneklerini sunduğumuz üzere tarih boyunca, dünyevî çıkarları tehlikeye giren her hâkim güç, kendisinininkine muhalif bir anlayışı inşâ etmeye çalışanı en büyük düşmanı bilmiş ve onu sindirmek için işkence etme, göçe zorlama ve öldürme yoluna gitmiştir. Aynı durum Hz. Peygamber döneminde de yaşanmıştır²⁵⁴ ve bu noktada tarihin tekerrüründen bahsetmek yerinde olacaktır. Hicrete dair ayetlerde Allah’ın, tarihin gerçekleştiği zamana ve mekâna hâkimiyeti vurgulanmaktadır:

²⁴⁹ Fatır, 35/42-44.

²⁵⁰ Kalem, 68/8-16.

²⁵¹ Meryem, 19/77-79.

²⁵² Muhammed Hamidullah, *age.*, I, 81-119.

²⁵³ İmam Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, Cantaş Yay., İstanbul, 1994, I, 216-228.

²⁵⁴ İsrail Balcı, *Hiz. Muhammed'in Savaşlarında İlahi Yardım*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2014, s.11.

“(Ey Muhammed!) Bizim adımıza de ki: “Ey iman eden kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyilik yapanlar için (ahirette) bir iyilik vardır. Allah’ın yeryüzü genişdir. Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir.”²⁵⁵

“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi.(...) “Sonra şüphesiz ki Rabbin, eziyete uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra Allah yolunda cihat edip sabreden kimselerin yanındadır. Şüphesiz Rabbin bundan sonra da çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁵⁶

Ehli Kitap”la ilişkilerin konu edinildiği ayetlerde hayatın tüm diğer alanlarında olduğu gibi tarih tasavvurunun inşâsında da kendinden öncekini onaylamanın veya ona karşı çıkmanın sınırları net bir şekilde ortaya konmuştur.²⁵⁷ Buna göre tarih tasavvurunda vahyin izlerini taşıyan anlayışlar onaylanmış, insanların kendi çıkarları uğruna vahiyden tüm sapmalarına karşı çıkmıştır:

“İşte bu (Kur’an) da, bereket kaynağı, kendinden öncekileri (ilâhî kitapları) tasdik eden ve şehirler anasını (Mekke’yi) ve bütün çevresini (tüm insanlığı) uyarasın diye indirdiğimiz bir kitaptır. Ahirete iman edenler, ona da inanırlar. Onlar namazlarını vaktinde kılarlar.(...) Şu dinlerini parça parça edenler ve kendileri de grup grup ayrılmış olanlar var ya, (senin) onlarla hiçbir ilişkinin yoktur. Onların işi ancak Allah’a kalmıştır. Sonra (O), yapmakta olduklarını kendilerine haber verecektir.”²⁵⁸

“Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilen Kur’an ile sevinirler. Fakat (senin aleyhinde olan) gruplardan onun bir kısmını inkâr edenler de vardır. De ki: ‘Ben ancak Allah’a kulluk etmek ve O’na ortak koşmamakla emrolundum. Ben yalnız O’na çağırıyorum ve dönüşüm de yalnız O’nadır.’”²⁵⁹

²⁵⁵ Zümer, 39/10.

²⁵⁶ Nahl, 16/41,110.

²⁵⁷ Kur’an’da Ehli Kitap’tan övülenler, yerilenler ve buna sebep olan davranışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Veli Ulutürk, *Kuran’da Ehli Kitap*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

²⁵⁸ Enam, 6/92,159.

²⁵⁹ Rad, 13/36.

Asr-ı Saadet'in hicret döneminde ise Mekke'den Medine'ye göç etmek zorunda kalan *muhacir*lerle onlara yurtlarını ve evlerini açan *ensar* arasında gelişen ilişkiler öne çıkmaktadır.²⁶⁰ Kur'an'da Hz. Peygamber'in hayatının bu dönemini konu alan ayetlerde, tarihsel süreçte olayların belli bir düzene ve gayeye binaen gerçekleştiğine vurgu yapılmaktadır. Kur'an'ın inşâ ettiği tarih tasavvurunda olaylara bir rastlantılar yığını olarak değil, bütünsel resmin birbiriyle son derece uyumlu parçaları olarak bakılmaktadır. Hz. Peygamber'e ve müminlere teselli niteliği de taşıyan bu ayetlerde, hayatın belirli bir döneminde görünürde güçlü ya da güçsüz olmanın, hayatın sonuna kadar ve özellikle tarihin kalıcı boyutunu temsil eden ahirette de aynı olunacağı anlamına gelmediği vurgulanmaktadır. O halde tarihsel süreçlerin insanın anlamlandırabileceği ve en azından başlangıçta anlamlandıramayacağı yönleri bulunmaktadır. İnsan, yapısı veya acziyeti gereği özellikle sıkıntılı süreçleri yalnız kendisinin ya da en çok kendisinin yaşadığını düşünse de hayatın yasasının değişmediği, tarih boyunca aynı durumların (örneğin inanmanın veya inanmamanın) insanı hep aynı sona götüreceği ortaya konmaktadır:

*“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine’ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir. Onlardan sonra gelenler ise şöyle derler: “Ey Rabbimiz! Bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi bağışla. Kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin tutturma! Ey Rabbimiz! Şüphesiz sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin.”*²⁶¹

“İnsanlar, ‘İnandık’ demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancuları da mutlaka bilir. Yoksa kötülük yapanlar, bizden kaçıp kurtulacaklarını mı sandılar. Ne kötü hükmediyorlar! Her kim Allah’a kavuşmayı umarsa, bilsin ki Allah’ın tayin ettiği o vakit elbette

²⁶⁰ Bu ilişkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İmam Zehebî, *age.*, I, 445-469; Muhammed Hamidullah, *age.*, I, 175-211.

²⁶¹ Haşr, 59/9-10.

gelecektir. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. Her kim cihat ederse, ancak kendisi için cihat etmiş olur. Şüphesiz Allah, âlemlere muhtaç değildir. İman edip salih amel işleyenlerin kötülüklerini elbette örteceğiz. Onları işlediklerinin daha güzeliyle mükâfatlandıracağız.”²⁶²

“Ey iman eden kullarım! Şüphesiz ki benim arzım (yeryüzü) geniştir. O hâlde, ancak bana kulluk edin. Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz. İman edip salih amel işleyenler var ya, onları içinden ırmaklar akan ve içinde ebedî kalacakları cennet köşklerine yerleştireceğiz. Çalışanların mükâfatı ne güzeldir! Onlar, sabreden ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimselerdir. Nice canlılar vardır ki, rızıklarını taşımazlar (yiyecek biriktirmezler). Onları da sizi de Allah rızıklandırır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²⁶³

“Eğer siz ona (Peygamber’e) yardım etmezseniz, (biliyorsunuz ki) inkâr edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke’den) çıkardıkları zaman, ona bizzat Allah yardım etmişti. Hani onlar mağarada bulunuyorlardı. Hani o arkadaşına, ‘Üzülme, çünkü Allah bizimle beraber’ diyordu. Allah da onun üzerine güven duygusu ve huzur indirmiş, sizin kendilerini görmediğiniz birtakım ordularla onu desteklemiş, böylece inkâr edenlerin söziünü alçaltmıştı. Allah’ın sözü ise en yücedir. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”²⁶⁴

Asr-ı Saadet’in hicret sonrası döneminde daha çok savaşlar ve anlaşmalar nezdinde gerçekleşen ilişkilerle, Mekke’nin fethi ve veda hutbesi ön plandadır.²⁶⁵ Yahudi ve Hristiyanların basit dünyalık menfaatler uğruna kendilerine daha önceden gelmiş hakikati nasıl inkâr ettiklerine ve kendi geliştirdikleri anlayışa göre bir hayat düzeni kurmak istemelerine dair ayetler çoğunlukla bu dönemde nazil olmuştur.²⁶⁶ Hicret sonrasında yoğunluk kazanan savaşların konu edildiği ayetlerin tarih felsefesi açısından önemi ise tarihin görünen olaylarının aslında tarihin bütünsel resminin bir parçası olduğuna ve bu olayların arkasında insan aklının vâkıf olmaktan aciz kaldığı gayelerin bulunduğu işaret etmesinde

²⁶² Ankebut, 29/2-7.

²⁶³ Ankebut, 29/56-60.

²⁶⁴ Tevbe, 9/40.

²⁶⁵ Bu dönemde gerçekleşen savaş ve anlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber’in Savaşları, Beyan yay., İstanbul, 2002, s. 11 vd.

²⁶⁶ Ebî Zekerîyya Yahya bin Ziyad el-Ferrâ, Meâni’l- Kur’ân, Thk.: Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru’s-Surûr, ty., I, 192.

yatmaktadır. Kur'an *Asr-ı Saadet*'in somut olaylarını anlatmış, fakat bunları kendi inşâ ettiği tarihin genel ilkelerine bağlamayı ihmal etmemiştir. Geçmiş ümmetlere dair olaylarda olduğu gibi şimdiye dair olaylarda da Kur'anî tarihin tarafsızlık gibi bir ilkesi bulunamaz, bilakis olayların sebep ve sonuçları açıklanırken hangi tarafın neden tercih edildiğinin altı çizilmektedir:

*“Şüphesiz, karşı karşıya gelen iki toplulukta sizin için bir ibret vardır: Bir topluluk Allah yolunda çarpışıyordu. Öteki ise kâfirdi. (Onları) göz bakışıyla kendilerinin iki katı görüyorlardı. Allah da dilediğini yardımıyla destekliyordu. Basireti olanlar için bunda elbette ibret vardır.”*²⁶⁷

*“Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*²⁶⁸

*“Şüphe yok ki, inkâr edenler mallarını (insanları) Allah yolundan alıkoymak için harcarlar ve harcayacaklardır. Sonra bu mallar onlara bir iç acısı olacak, sonra da yenilgiye uğrayacaklardır. İnkâr edenler toplanıp cehenneme sürüleceklerdir. Allah, pis olanı temizden ayırmak, pis olanların hepsini birbiri üstüne koyup yığarak cehenneme koymak için böyle yapar. İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir. Ey Muhammed! İnkâr edenlere söyle, eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (düşmanlık ve savaşa) dönerlerse, öncekilere uygulanan ilâhî kanun devam etmiş olacaktır. Baskı ve şiddet kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer (küfürden) vazgeçerlerse, şüphesiz ki Allah onların yaptıklarını hakkıyla görendir. Eğer yüz çevirirlerse bilin ki Allah sizin dostunuzdur. O, ne güzel dosttur; O, ne güzel yardımcıdır!”*²⁶⁹

“Eğer siz (Uhud”da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir’de) benzeri bir yara almıştı. İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden

²⁶⁷ Ali İmran, 3/13.

²⁶⁸ Enfal, 8/67.

²⁶⁹ Enfal, 8/36-40.

şahitler edinmek için böyle yapar. Allah, zalimleri sevmez. Bir de Allah, iman edenleri arındırmak ve küfre sapanları mahvetmek için böyle yapar. Yoksa siz; Allah, içinizden cihat edenleri (sınayıp) ayırt etmeden ve yine sabredenleri (sınayıp) ayırt etmeden cennete gireceğinizi mi sandınız?”(...) Andolsun, Allah, izniyle, onları (müşrikleri) kırıp geçirdiğiniz sırada size olan vadini gerçekleştirdi. Nihayet sevdiğiniz şeyi (zaferi) size gösterdikten sonra, zaaf gösterdiniz. (Peygamber’in verdiği) emir konusunda tartıştınız ve emre karşı geldiniz. İçinizden dünyayı isteyenler de vardı, ahireti isteyenler de. Sonra sizi denemek için onlardan yüzünüzü çevirdi. (Kaçıp hezimete uğradınız. Buna rağmen) sizi bağışladı. Allah, müminlere karşı çok lütüfkârdır.”²⁷⁰

“Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ederlerse, babalarınızı ve kardeşlerinizi bile dost edinmeyin. İçinizden kim onları dost edinirse, işte onlar, zalimlerin ta kendileridir. De ki: “Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, aşiretiniz, kazandığınız mallar, kesata uğramasından korktuğunuz bir ticaret ve beğendiğiniz meskenler size Allah’tan, peygamberinden ve O’nun yolunda cihattan daha sevgili ise, artık Allah’ın emri gelinceye kadar bekleyin! Allah, fasık topluluğu doğru yola erdirmez.”²⁷¹

Tarih inşâsı bağlamında Son Peygamber ile önceki peygamberler arasındaki en temel fark ise mucize konusundadır.²⁷² Özellikle toplulukların helaki bağlamında tarihin beklenen akışını aniden değiştiren olaylar olarak mucizelerden haber verilmesine, tarihin geçmiş anlatımında sıkça rastlanmaktadır. Hz. Peygamber döneminde genel itibariyle herhangi bir mucizenin gerçekleşip gerçekleşmediği konusu ihtilaflıdır,²⁷³ fakat Kur’an’ın, özellikle kâfir kesimden gelen mucize taleplerini reddettiği açıktır:

²⁷⁰ Ali İmran, 3/140-142,152.

²⁷¹ Tevbe, 9/23-24.

²⁷² Mucize konusunda Hz. Peygamber dönemi ile önceki peygamberlerin yaşamlarının karşılaştırmalı değerlendirmesi için bkz. İsrail Balcı, *Hz. Peygamber ve Mucize*, s. 100-130.

²⁷³ Hz. Peygamber’e isnat edilen mucizeler ve bunları kabul etmeyenlerin ortaya koydukları deliller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsrail Balcı, *Hz. Peygamber ve Mucize*, s.197-250.

“Bizi, (Kureyş’in istediği) mucizeleri göndermekten, ancak, öncekilerin onları yalanlamış olması alıkoydu. (Nitekim) Semûd kavmine o dışı deveyi açık bir mucize olarak verdik de onlar bu yüzden zalim oldular. Oysa biz mucizeleri sırf korkutmak için göndeririz.”²⁷⁴

“(Ey Muhammed!) Eğer sana kâğıda yazılı bir kitap indirseydik, onlar da elleriyle ona dokunsalardı, yine o inkâr edenler, ‘Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir’ diyeceklerdi. Bir de dediler ki: ‘Ona (açıktan göreceğimiz) bir melek indirilse ya!’ Eğer (öyle) bir melek indirseydik artık iş bitirilmiş olurdu, sonra da kendilerine göz açtırılmazdı. (Hemen helâk edilirdi.)”²⁷⁵

“Eğer kendilerine (başka) bir mucize gelirse, mutlaka ona inanacaklarına dair en güçlü yeminleriyle Allah’a yemin ettiler. De ki: ‘Mucizeler ancak Allah katındadır. O mucizeler geldiği vakit de inanmayacaklarını siz ne bileceksiniz?’ Biz onların kalplerini ve gözlerini ters döndürürüz de ilkin ona iman etmedikleri gibi (mucize geldikten sonra da inanmazlar) ve yine onları azgınlıkları içinde bırakırız da bocalar dururlar. Biz onlara melekleri de indirseydik, kendileriyle ölümler de konuşsaydı ve her şeyi karşılarında (hakikatin şahitleri olarak) toptasaydık, Allah dilemedikçe yine de iman edecek değillerdi. Fakat onların çoğu bilmiyorlar.”²⁷⁶

“İnanmayanlar, ‘Doğru söylediğine dair bize Rabbinden açık bir delil (bir mucize) getirse ya!’ dediler. Önceki kitaplarda olanların apaçık delili (olan Kur’an) onlara gelmedi mi? Eğer biz onları o Kur’an’dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, “Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık’ derlerdi. Ey Muhammed, de ki: “Herkes beklemektedir, siz de bekleyin. Yakında kimin düz yolun sahipleri olduğunu, kimin doğru yolu bulduğunu bileceksiniz!”²⁷⁷

Mucize talebinin reddedilmesinde, müşriklerin kendi tanrılarına inanırken aramadıkları olağanüstü bir delili Allah’a inanmanın şartı olarak sunmalarının ve mucize gelse bile ilahi vahye inanmayacaklarının aşikâr olmasının büyük etkisi

²⁷⁴ İsra, 17/59.

²⁷⁵ Enam, 6/7-8.

²⁷⁶ Enam, 6/109-111.

²⁷⁷ Taha, 20/133-135.

vardır.²⁷⁸ Helak bağlamında mucizenin reddedilmesi ise Hz. Peygamber'in son peygamber, onun ümmetinin kıyamete kadar gelecek son ümmet olmasıyla açıklanabilir. Zira geçmiş peygamberler nezdinde genellikle helak şeklinde gerçekleşmiş mucizeler, toplumların bütünüyle yok edilmesi ve yerlerine yenilerinin getirilmesiyle sonuçlanmıştır. Aynı durumun Hz. Peygamber döneminde gerçekleşmesi yeni bir neslin getirilmesini, tebliğe baştan başlanmasını gerekli kılacağı için farklı problemleri gündeme getirecektir.²⁷⁹ Anladığımız kadarıyla Allah, tarihin akışını aniden değiştirmek yerine, Hz. Peygamber örneğinde onu kalıcı yasalara bağlamış, böylece kıyamete kadar gelecek tüm nesillere yerleştirmeyi murad ettiği tarih tasavvurunu son kez ortaya koymuştur.

“Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı, ya da ölümlerin konuşturulacağı bir Kur'an olacak olsaydı (o yine bu kitap olurdu). Fakat bütün emir yalnız Allah'ındır. İman edenler anlamadılar mı ki, Allah dileseydi bütün insanları doğru yola erdirtirdi. Allah'ın sözü yerine gelinceye kadar, inkâr edenlere yaptıkları işler sebebiyle devamlı olarak, ya büyük bir felaket gelecek veya o felaket yurtlarının yakınına inecektir. Şüphesiz Allah, verdiği sözden dönmez.”²⁸⁰

Hz. Peygamber'in kendi dönemindeki olayların anlatıldığı ayetlerde onun, hem yaşanmışlıklar hem de getirilen ilkeler bağlamında kendisinden önceki elçilerle ortak yönleri vurgulanırken, geçmiş, şimdi ve gelecek konusunda insanlığa kazandırılmak istenen perspektifin de bir ve aynı olduğu ortaya konmuş olmaktadır. Gerek Hz. Peygamber'in veda hutbesinde gerekse geçmiş peygamberlerin ümmetlerine vasiyetlerini konu alan ayetlerde verilen mesajlar, tarih ve dolayısıyla hayat tasavvuru bakımından insan zihnini aynı noktaya ulaştırma hedefine matuftur:

“Kendini bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz İbrahim'i bu dünyada seçkin kıldık. Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir. Rabbi ona “Teslim ol' dediğinde, ‘Âlemlerin Rabbine teslim oldum’

²⁷⁸ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev.: Vahdettin İnce, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000, s.218-219.

²⁷⁹ Mevdudî, *age.*, II, 47.

²⁸⁰ Rad, 13/31.

demişti. İbrahim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Yakup da öyle: ‘Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm’ı) seçti. Siz de ancak müslümanlar olarak ölün’ dedi. Yoksa siz Yakup’un, ölüm döşeginde iken çocuklarına, ‘Benden sonra kime ibadet edeceksiniz?’ dediği, onların da, ‘Senin ilâhına ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak’ın ilâhı olan tek bir ilâha ibadet edeceğiz; bizler O’na boyun eğmiş müslümanlarız.’ dedikleri zaman orada hazır mı bulunuyordunuz? Onlar gelip geçmiş bir ümmettir. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorumlu tutulacak değilsiniz.”²⁸¹

Kur’an’ın tarih inşâsının *Asr-ı Saadet*’i içine alan bölümünde Veda Hutbesi’nin ve Hz. Peygamber’in vefatının özel bir önemi vardır. Yine pek çok açıdan tahlil edilebilecek Veda Hutbesi’nin konumuz açısından önemi, insanlığa geçmişi, bugünü ve geleceği birlikte kuşatan bir yaşam ve tarih algısı kazandırmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bir vasiyet niteliği taşıyan bu hutbe, tarihsel akışın tüm kesitlerine yön verme ve bu düşünceyle inşâ edilen tasavvuru hayata geçirme hedefine matuftur. Hutbenin en önemli bölümlerinden birisi tarihin insan açısından başlangıcını konu almakta ve ortak geçmişin, fertlerin hayatını ne yönde belirlemesi gerektiğini vurgulamaktadır. İnsanın geçmişine yüklenen bu anlam sayesinde, antik dönemlerde de kabul gören fakat Yahudilikle sistemleşen seçilmişlik anlayışı bütünüyle reddedilmiş olmaktadır. İnsanın insana üstünlüğünün tamamen akla hitap eden bir delille çürütülmüş olması yalnız bir hayat anlayışı değil, tarih felsefesi açısından da tam bir devrim niteliğindedir:

“Ey insanlar! Rabbiniz birdir. Babanız da birdir. Hepiniz Âdem’in çocuklarıdır, Âdem ise topraktır. Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü olmadığı gibi; kırmızı tenlinin siyah üzerine, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur. Üstünlük ancak takvada, Allah’tan korkmaktır. Allah yanında en kıymetli olanınız O’ndan en çok korkmanızdır.”

²⁸¹ Bakara, 2/130-134.

Veda Hutbesi'nin önemli bir bölümü bütünsel tarihin ikinci sürecini yani fertlerin ve toplumların bu dünya hayatlarını inşa etmeye yöneliktir:²⁸²

“Bugünleriniz nasıl mukaddes bir gün ise, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay ise, bu şehriniz (Mekke) nasıl mübarek bir şehir ise, canlarınız, mallarınız, namuslarınız da öyle mukaddestir, her türlü tecavüzdten korunmuştur.”

“Size iki emanet bırakıyorum, onlara sarılıp uydukça yolunuzu hiç şaştırmazsınız. O emanetler, Allah'ın kitabı Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin sünnetidir. Müminler! Sözümü iyi dinleyiniz ve iyi belleğiniz! Müslüman Müslümanın kardeşidir ve böylece bütün Müslümanlar kardeşler. Bir Müslümana kardeşinin kanı da, malı da helal olmaz. Fakat malını gönül hoşluğu ile vermişse o başkadır.”

“Dikkat ediniz! Şu dört şeyi kesinlikle yapmayacaksınız:

- *Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmayacaksınız.*
- *Allah'ın haram ve dokunulmaz kıldığı canı, haksız yere öldürmeyeceksiniz.*
- *Zina etmeyeceksiniz.*
- *Hırsızlık yapmayacaksınız.”*

‘azası kesik siyahî bir köle başınıza amir olarak tayin edilse, sizi Allah'ın kitabı ile idare ederse, onu dinleyiniz ve itaat ediniz. Suçlu kendi suçundan başkası ile suçlanamaz. Baba, oğlunun suçu üzerine, oğlu da babasının suçu üzerine suçlanamaz.”

Veda Hutbesi'nin bitişi tarihsel sürecin sonul amacını ve bu amaca ulaşmak adına bu dünyada yapılması ve yapılmaması gerekenleri açıklamaktadır. Burada söylenenler, tarihin “gelecek” sürecine yani ahiret hayatına ve onda yaşanacaklara yüklenen anlamın, fert ve toplumların bugününü nasıl şekillendirdiğini göstermesi bakımından da son derece manidardır:

²⁸² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara, 2014, s.393.

“Muhakkak Rabbinize kavuşacaksınız. O’da sizi yaptıklarınızdan sorguya çekecektir. Sakin benden sonra eski sapıklıklara dönmeyiniz ve birbirinizin boynunu vurmayınız. İnsanlar! Yarın beni sizden soracaklar, ne diyeceksiniz? Sahabe-i Kiram hepsi birden: “Allah’ın elçiliğini ifa ettiniz, vazifenizi hakkıyla yerine getirdiniz, bize vasiyet ve nasihatte bulundunuz, diye şehadet ederiz!” dediler. Bunun üzerine Resul-i Ekrem (S.A.V.) şehadet parmağını kaldırdı, sonra da cemaatin üzerine çevirip indirdi ve söyle buyurdu: ‘Şahit ol, ya Rab! Şahit ol, ya Rab! Şahit ol, ya Rab!’”²⁸³

Allah’ın Elçisi’nin yaşamın bütününe dair söyledikleri, özellikle tarihin sonsuz olacak süreci hakkında taşınması gereken endişeden kendisini muaf tutmaması açısından da büyük önem taşımaktadır. O bir peygamber olsa da tarihsel süreç içerisinde görevleri, sorumlulukları ve gelecekte verilecek hesabı olan bir insandır. Bu durum tarihin akışı karşısında -Peygamberler dâhil- insanın konumunu ve bu konumun beraberinde getirdiklerini çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Anlaşıldığı üzere Kur’an dışı düşünce sistemlerinde ve Kur’an’ın kendi anlayışında olduğu gibi, Veda Hutbesi’nin tarih inşâsı da salt zihinsel tasavvurla sınırlı kalmamış, doğrudan davranışı hedef almıştır.

Veda Hutbesi”nden kısa süre sonra Hz. Peygamber vefat etmiş ve böylece tarihi inşâ noktasında peygamberlerin görevi nihayete ermiştir.²⁸⁴ Bu andan itibaren tarihin gerçek öznesi her zamanki gibi Allah olmakla beraber, olumlu ya da olumsuz yöndeki tüm akışında görünür öznellik, peygamberlere sadık kalan ve kalmayan, onlara inanan ya da inanmayan diğer insanlara geçmiştir.

1.3. Ideal Bir Olgunun Anlamında ‘Gelecek’in Anlatımı

Kur’an’ın “gelecek” mefhumuna yüklediği anlam, onun dünya hayatına yerleştirmeyi hedeflediği düşünce ve davranış sisteminin omurgasını teşkil etmektedir. Kur’an, geleceğin anlamı, değeri ve içerisinde yaşanacaklar hakkında getirdiği haberlerle hemen tüm felsefî ve teolojik tarih anlayışlarından temel bazı noktalarda kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Bununla birlikte Kur’an’ın tarih anlayışı ile diğer tarih anlayışları arasında hiçbir ortak yönün bulunmadığını söylemek

²⁸³ Hutbenin Vâkıdî, İbn Hişam, İbn S’ad, Taberî, İbn Abdülber, İbn Seyyidinnas ve Makrizî’nin eserlerinden mukayeseli derlemesi için bkz. İbrahim Sarıçam, *age.*, s.389 vd.

²⁸⁴ İbrahim Sarıçam, *age.*, s.396.

mümkün değildir. Bu ortak yönler çalışmamızın sonuç bölümünde yer vermek üzere burada Kur'an'ın gelecek tasavvurunu ortaya koyan anlatımları tahlil etmek istiyoruz.

Kur'an'ın gelecek tasavvuru onun geçmiş ve şimdi anlayışının da merkezinde yer almaktadır, zira geçmişte yapılmışlara ve şu anda yapılmakta olanlara gerçek anlamını katan, onların özellikle uzak gelecek diyebileceğimiz ahiretteki yansımaları veya karşılıklarıdır. Bunun konumuz açısından önemi, tarih felsefesinde sıkça tartışılan “tarihsel olaylarda öncenin sonraya etkisi” sorunsalına yani geçmiş-şimdi-gelecek üçlemesinin yalnız fiziksel bir ayırım mı yoksa düzenli bir bütünlük mü olduğu problemine getirdiği çözüm noktasındadır. Araştırmamızın ilk bölümünde belirttiğimiz üzere geçmişin şimdiyi, şimdinin geleceği ne kadar belirlediğine verilen farklı cevapların tarih anlayışları üzerinde önemli etkileri olmuştur. Kur'an'ın konuyla ilgili ayetlerinden anlaşıldığı üzere geçmiş-şimdi-gelecek üçlemesi salt fiziksel bir ayırım değil, bütünsel zamanın, içerisinde gerçekleşen olaylarla ve sebep-sonuç ilişkisiyle birbirine sıkı sıkıya bağlı üç boyutuna işaret etmektedir. Fakat Kur'an'ın bu yaklaşımını, geçmişin şimdiyi, şimdinin geleceği belirleyeceğini savunan diğer tarih anlayışlarından ayıran en önemli yönü, bu belirleyiciliğin insan için aşılamaz olabilmekle beraber Yaratıcı için böyle olmadığı noktasındadır. Bir başka deyişle, geçmişte ve şimdide yapılanlar ahiret planında, yasalarla belirlenmiş sonuçları/karşılıkları getirirler. Bu sonuç/karşılık yasasını koyan Allah olduğu için bunların değişmesi düşünülemez. Fakat pozitif bilimlerin yöntem ve ilkelerinden ilham alan ve aynı olayların yakın gelecekteki yani dünyadaki sonuçlarının kesinlikle değişmeyeceğini savunan katı determinist tarih anlayışını Kur'an reddetmektedir. Burada tarihin öznesi olma noktasında Allah ile insanın farkı da ortaya çıkmaktadır; Allah yasayı koyandır ve isterse bir yasayı kendi hikmetine uygun yeni bir yasayla değiştirebilir, insan ise yasaya bağımlı olandır ve onu değiştiremez, bilakis değişen yasaya kendisi uymak zorundadır.

Kur'an'ın geleceğe dair anlatımlarını yakın gelecek ve uzak gelecek olarak ayırmamız, hem bütünsel zamanın farklı boyutlarını hem de bu boyutlarda gerçekleşen olaylardaki sebeplilik ilkesinin dünyevi ve uhrevi işleyişini tahlil edebilmemiz açısından önemlidir.

1.3.1. Yakın Geleceğe Dair Anlatımlar

Daha önce ifade ettiğimiz üzere belirlediğimiz her bir başlık, tarih ilminin ve felsefesinin bir ya da birkaç sorunsalına Kur'an kaynaklı bir cevap ya da alternatif üretmek içindir. Kur'an'ın yakın geleceğe dair anlatımları tarih felsefesinin "tarihin önceden bilinebilirliği/tahmin edilebilirliği" sorunsalına tutarlı bir karşılık verebilecek niteliktedir. Çalışmamızın birinci bölümünde açıkladığımız üzere "tarihte yaşanacakları sebep-sonuç ilişkisinden hareket ederek ve olaylar arasında doğru bağlantılar kurarak önceden kestirebilmek mümkün müdür?" sorusuna olumlu ve olumsuz yanıt verenler olmuştur. Olumlu yanıt veren filozoflar benzer şartların benzer sonuçlara yol açtığı tarihsel olayları (savaşlar, ihtilaller vs.) delil getirirken, olumsuz yanıt veren filozoflar ise, çok farklı tasarlanmasına rağmen beklenmedik şekilde gelişen, insan aklını tahminden aciz bırakacak sonuçlar doğuran tarihsel olayları (Sanayi İnkılabı gibi) delil getirmişlerdir. Kanaatimizce Kur'an tarihin diğer tüm sorunsallarında olduğu gibi buna da kendi iç bütünlüğüne uygun yeni bir yaklaşım getirmektedir. Bu yaklaşımı ortaya koymadan önce Kur'an'ın yakın geleceği anlattığı ayetleri ve bu ayetlerde kullandığı üslubu tahlil etmek istiyoruz.

Kur'an'ın yakın geleceğe dair anlatımlarına Rum Suresi ve Fetih Suresi"nde rastlıyoruz. Bu olaylar Kur'an'ın sonraki muhataplarına göre "geçmiş" olsa da ilk muhataplar açısından yakın gelecektir ve gaybdır. Kur'an'ın ilk dönem muhataplarının kaydedilmemiş geçmişi bilmelerinin mümkün olmaması gibi, henüz yaşanmamış geleceği de bilmeleri imkânsızdır. Dolayısıyla bu ayetler gaybdan haber vermektedir ve bu durum tıpkı geçmişi bilmek gibi, geleceği önceden tahmin edebilmenin imkânı ve tarihin epistemolojik değeri noktasında tarih felsefesiyle kesişmektedir. Burada Kur'an'ın yakın geleceğe dair getirdiği vahyî bilgilerin epistemolojik değeri ile insanın birtakım verileri yorumlayarak ulaştığı tahminlerin değerinin kesin çizgilerle ayrılması gerektiği kanaatindeyiz. İnsan, kendi aklının muhakeme gücü sayesinde özellikle yakın geleceğe dair birtakım öndeyilerde bulunabilir ve bunlarda isabet de edebilir. Fakat son tahlilde insanın gelecek konusundaki isabeti, aklının gücü ile sınırlanmaktadır. Ayrıca insan, yapısı gereği olayların zahirine göre hüküm vermek zorundadır ve zahir kimi zaman yanıltıcı olabilir. Olayların zahirde görünen yönleri dışında, insan

aklının kavramaktan aciz kaldığı bir arka planının bulunduğunu Kur'an bildirmekte, hatta bunu insani bilginin güvenilmezliğine delil saymaktadır. Kur'an'ın yakın geleceğe dair anlatımlarında, olayların insanların beklentileriyle aksi yönde gerçekleştiği vurgulanarak, tarihin epistemolojik değere sahip gerçek bilgisine ancak Allah'ın vakıf olacağı ortaya konmaktadır. Bu aynı zamanda Yaratan ile yaratılan arasındaki temel farklılıklardan biridir:

“Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir. Allah, (onlara zafer konusunda) bir vâdde bulunmuştur. Allah, vaadinden dönmez. Fakat insanların çoğu bilmezler. Onlar dünya hayatının ancak dış yönünü bilirler. Ahiret konusunda ise tamamen gaflettedirler.”²⁸⁵

Kur'an'ın geçmiş anlatımlarında olduğu gibi yakın geleceğe dair anlatımlarında da olayların arka planındaki hikmet yani ilahî hedef ortaya konmuş, böylece insan bunu anlasın ya da anlamasın, tarihin belli bir gayeye matuf düzenle gerçekleştiği vurgulanmıştır. Dolayısıyla tarihe keyfilik değil, belirli bir hedefe yönelen ilahî irade hükmetmektedir:

“Şüphesiz biz sana apaçık bir fetih verdik. Ta ki Allah, senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlasın, sana olan nimetini tamamlasın, seni doğru yola iletсин ve Allah sana, şanlı bir zaferle yardım etsin.”²⁸⁶

“Şüphesiz Allah, ağaç altında sana biat ederlerken inananlardan hoşnut olmuştur. Gönüllerinde olanı bilmiş, onlara huzur, güven duygusu vermiş ve onlara yakın bir fetih ve elde edecekleri birçok ganimetler nasip etmiştir. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Allah, size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vadetmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir. (Allah, böyle yaptı) ki, bunlar müminler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletсин. Henüz elde edemediğiniz, fakat Allah'ın,

²⁸⁵ Rum, 30/2-7.

²⁸⁶ Fetih, 48/1-3.

ilmiyle kuşattığı başka (kazançlar) da vardır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”²⁸⁷

“Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmuş veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram’a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.”²⁸⁸

Allah’ın, peygamberine yaşanacakları önceden haber vermesi sadece Hz. Muhammed (SAV) için değil diğer bazı peygamberler için de söz konusudur. Hz. Yusuf’un gördüğü rüya,²⁸⁹ halkı helak edilecek tüm peygamberlere bunun önceden bildirilerek peygamberin inananlarla birlikte bölgeden uzaklaştırılması,²⁹⁰ yine Hz. Lut’un kavminin helak edileceğinin Hz. İbrahim’e bildirilmesi,²⁹¹ Hz. İbrahim’in ve Hz. Zekeriyya’nın çocuk sahibi olacakları haberi²⁹² bunlar arasında sayılabilir. Önceden haberi verilen tüm bu olayların ortak yönü, dönemin bireysel ve toplumsal şartlarında gerçekleşmelerinin beklenmemesidir. Buradan hareketle sebep-sonuç ilişkisinden yola çıkılarak tarihte yaşanacakları tahmin etmenin yani tarihi önceden kestirmenin imkânı olup olmadığı sorunsalına Kur’an sentezci bir bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Buna göre dünyada yaşanan olayların bir kısmı Allah’ın insana bildirdiği yasalara tabi olduğu için önceden tahmin edilebilecek türdendir. Tabiat olayları ve gündelik hayatın gidişatında bu yasalar geçerlidir. Hatta vakti ve şekli bilinmese de Allah’ın emir ve yasaklarını çiğneyen bir kavmin helak edilmesi tarihte sürekli tekrarlandığı için şaşılacak bir durum olmaktan çıkmaktadır. Fakat tarihin özellikle yakın gelecek sürecinde insanın tahmin gücünü ve sebep-sonuç ilişkisini aşan durumlarla da karşılaşmıştır. Rumların galip gelmesi de Mekke’nin fethedilmesi de bu türdendir. Dolayısıyla Kur’an’ın yakın geleceğe dair anlatımlarının bahsi geçen sorunsala şöyle bir çözüm getirdiğini söylemek yerinde olacaktır: İnsanın geleceği önceden kestirebilmesi kısmen mümkündür, fakat bu imkân, zahiri boyutların olaylar üzerindeki belirleyiciliği ve insanın muhakeme

²⁸⁷ Fetih, 48/18-21.

²⁸⁸ Fetih, 48/27.

²⁸⁹ Konuyla ilgili ayetler için bkz. Yusuf, 12/4-6.

²⁹⁰ Konuyla ilgili ayetler için bkz. Hud, 11/36-37, 40,66; Şuara, 26/170-172; Hud, 11/81-83.

²⁹¹ Konuyla ilgili ayetler için bkz. Zariyat, 51/31-37.

²⁹² Konuyla ilgili ayetler için bkz. Zariyat, 51/24-30; Meryem, 19/7-9.

gücünün sınırları kadardır. Allah, olayların tüm boyutlarının bilen Varlık olarak gerçek epistemolojik değer taşıyan bilginin tek sahibidir. Bu durum çalışmamızın üçüncü bölümünde ayrıntılı açıklayacağımız tevhidin “bilen özne” bağlamında ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla Kur’an, insanın sınırlı ve yanlışlanabilen bilgisinin karşısına, Allah’ın sınırsız ve kesin bilgisini yerleştirmektedir.

1.3.2. Ahirete Dair Anlatımlar

Kur’an’ın ahirete dair anlatımları bir taraftan tarih felsefesinin pek çok temel sorunsalına alternatif yaklaşımlar getirmesi, diğer taraftan da bütünsel zamanın en temel boyutunda gerçekleşecekleri ortaya koyması hasebiyle büyük önem taşımaktadır. Kur’an bu önemi ve farkı ortaya koymak üzere geçmişe, şimdiye ve hatta yakın geleceğe dair tüm yaşanmışlıkların sonunu ahirete bağlamaktadır. Kur’an sadece ahiretin bizatihi kendisini ve içerisinde yaşanacakları anlatmakla yetinmemekte, ahiret hayatıyla ve orada yaşanacaklarla hiç alakası yokmuş gibi görünen, dünyevi bir hukuk veya muaşeret kuralıyla, bir siyasi durumla ya da sosyolojik bir tespitle vs. ilgili ayetin de sonunu ahiretle bitirmektedir. Nitekim Kur’an’ın bu üslubu onu bir hukuk, ahlak, sosyoloji, tarih kitabından ayırmaktadır, dahası dünya hayatının tüm bu sayılan alanları ve bunlarda yaşananlar ahiretle bağlantısı kadar Kur’an’da geçmektedir:

“Kadınları boşadığınız ve onlar da bekleme sürelerini bitirdikleri zaman kendi aralarında aklın ve dinin gereklerine uygun olarak güzellikle anlaştıkları takdirde, eşleriyle (yeniden) evlenmelerine engel olmayın. Bununla içinizden Allah’a ve ahiret gününe iman edenlere öğüt verilmektedir. Bu, sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”²⁹³

“Ey iman edenler! Bir topluluk bir diğerini alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınları alaya almasın. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizi karalamayın, birbirinizi (kötü) lakaplarla çağırmayın. İmandan sonra fasıklık ne kötü bir namdır! Kim de tövbe etmezse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir.”²⁹⁴

²⁹³ Bakara, 2/232.

²⁹⁴ Hucurât, 49/11.

*“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzelce tutun yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah’a ve ahiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Kim Allah’a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar.”*²⁹⁵

*“Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını doldurasya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılğın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir.”*²⁹⁶

Kur’an’da ahiret hayatıyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili çok sayıda ayet bulunmaktadır, bir başka deyişle ahiret, Kur’an’ın ana konularından biridir.²⁹⁷ Bu ayetlerde ahiret hayatına dair bilgiler verilmekle birlikte ahiretin insandan gizli tutulan boyutları da azımsanmayacak sayıdadır. İnsanın kendi ahiretinin başlaması anlamına gelen ölümün ve tüm insanlığın ahiretini başlatacak olan kıyametin tam olarak ne zaman gerçekleşeceğini bildirilmemesi buna örnek verilebilir. Aynı şekilde canın alınması, kabir süreci, yeniden dirilme, mahşerde toplanma, ilahî mahkemenin kurulması ve nihayet insanların cennetteki veya cehennemdeki yaşantıları hakkında teşbihe dayalı açıklamalar yapılmış olsa da bunların gerçek mahiyeti insan için gaybdır. Zira tüm bu sayılanlar insanın sınırlı algılama gücünün oldukça dışındadır.²⁹⁸ Kur’an’da ahirete dair verilen net bilgiler ise ahirette neler yaşanacağından ziyade onun, tarihin dünya hayatı bölümüyle kesiştiği ve ayrıldığı noktalarla ilgilidir. Ahiretin bütünsel tarih içerisindeki yeri, tarihteki sebep-sonuç ilişkisi ve sonul amaç bakımından önemi, ahiretin dünyadan farkı gibi konular bunlardan bazılarıdır. Bunlar dışında kalan ve insanın bilmemesi murad edilen konulardan Kur’an’da bahsedilmediği gibi, haklarında soru sorulması bile eleştirilmiştir. Anlaşıldığı üzere Kur’an’ın yakın geçmişe dair anlatımlarında olduğu gibi, uzak geçmiş olarak nitelendirilebilecek ahiret hayatına dair anlatımları da tarihi bilginin epistemolojik değeri bağlamında tahlili gerektirmektedir.

²⁹⁵ Talak, 65/2.

²⁹⁶ Nisa, 4/10.

²⁹⁷ Kur’an’ın ahireti anlatan ayetlerinin ayrıntılı tasnifi ve açıklamaları için bkz. Ömer Özsoy-İlhami Güler, *age.*, s.227-305.

²⁹⁸ Halis Albayrak, *Kur’an’da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yay., İstanbul, 1993, s.170-173.

“Kıyametin ne zaman kopacağına ilişkin bilgi O’na havale edilir. Meyveler tomurcuklarından ancak O’nun bilgisi altında çıkar, dışı ancak O’nun bilgisi altında hamile kalır ve doğurur. Allah onlara, ‘Nerede bana ortak koştuklarınız?’ diye seslendiği gün şöyle derler: ‘Sana arz ederiz ki, içimizden onları gören hiçbir kimse yok.’”²⁹⁹

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir.’ Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: “Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.’ de ki: “Allah dilemedikçe ben kendime bir zarar verme ve bir fayda sağlama gücüne sahip değilim. Eğer ben gaybı biliyor olsaydım, daha çok hayır elde etmek isterdim ve bana kötülük dokunmazdı. Ben inanan bir kavim için sadece bir uyarıcı ve bir müjdeciyim.”³⁰⁰

“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”³⁰¹

“Sana, kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. Onu bilip söylemek nerede, sen nerede?”³⁰²

Bu ayetlerden anladığımız, ahiret hayatına dair bazı bilgilerin, insana verilemeyecek kadar önemli olduğu ve gizli kalması gerektiğidir. Dolayısıyla insanın yakın geleceğe dair öndeyileri gibi uzak geleceğe dair tasavvurlarının da epistemolojik değeri, aklının gücü ve Allah’ın onun bilmesine izin verdiği kadardır.³⁰³

Kur’an’da ahirete dair en temel vurgu onun kesinliği noktasındadır ve bu yönüyle ahiretin gerçekleşeceğine inanmak İslam’ın olmazsa olmazlarından biridir. Ahiretin kesinliğini vurgulayan ayetlerde dünyada yaratılmış, gözle

²⁹⁹ Fussilet, 41/47.

³⁰⁰ Araf, 7/187-188.

³⁰¹ Lokman, 31/34.

³⁰² Naziat, 79/42.

³⁰³ Halis Albayrak, *age.*, s.181-191.

görünür bir düzenin varlığı, farklı bir âlemde bir başka düzenin yani ahiret hayatının yaratılabileceğinin delili olarak sunulmaktadır.³⁰⁴ Dünya ile ahiret arasındaki bağlantının en sağlam şekilde kurulduğu bu üslup aynı zamanda bu iki sürecin birbirine olan ilk etkisini göstermektedir; birincisinin var olması ikincisinin var olma imkânının delilidir:

“Birbirlerine neyi soruyorlar? Üzerinde anlaşmazlığa düştükleri büyük haberi (mi)? Hayır. Yakında bileceklerdir. Yine hayır. Yakında bileceklerdir. Biz, yeryüzünü bir döşek, dağları da birer kazık yapmadık mı? Sizleri (erkekli dişili) eşler hâlinde yarattık. Uykunuzu bir dinlenme (sebebi) kıldık. Geceyi (sizi örten) bir elbise yaptık. Gündüzü de geçimi temin zamanı kıldık. Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik.(...) Alev alev yanan aydınlatici ve ısıtıcı bir kandil yarattık. Taneler, bitkiler, sarmaşık bahçeler çıkaralım diye yağmur yüklü yoğun bulutlardan şarıl şarıl yağmur yağdırdık. Şüphesiz hüküm ve ayırma günü belirlenmiş bir vakittir.”³⁰⁵

“Biz onu ancak belirli bir zamana kadar erteliyoruz.”³⁰⁶

“De ki: ‘Sizin için belirlenen bir gün vardır ki, ondan ne bir saat geri kalabilirsiniz, ne de ileri geçebilirsiniz.’”³⁰⁷

Biri diğerinin varlık ihtimalinin delili kabul edilen³⁰⁸ iki hayat hakkındaki tasavvurların birbiri üzerindeki belirleyiciliği ise tartışılmazdır. Bir başka deyişle dünya hayatının ahireti, ahiret inancının dünya hayatını belirleyiciliği Kur'an'ın çok sayıda ayetiyle sabittir.³⁰⁹ Kur'an'da öncelikle dünya hayatının amaçsız, tabiri caizse iş olsun diye yaratılmadığı, inançsızların aksi düşünce ve davranışlarına rağmen dünya hayatının bir hikmet üzere işlediği vurgulanmaktadır.³¹⁰ Buradan hareketle dünya hayatındaki işleyişin ahiretin işleyişini yönlendirdiği sonucuna gitmek mümkündür:

³⁰⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, s.126-127.

³⁰⁵ Nebe, 78/1-3,14-17.

³⁰⁶ Hud, 11/104.

³⁰⁷ Sebe, 34/30.

³⁰⁸ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2001, s.138-139.

³⁰⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997, s.15-16.

³¹⁰ Elmalılı, *age.*, II, 1256; İbn Kesir, *age.*, III, 414; III, 174; IV, 153; IV, 150; II, 145.

*“Biz, gökleri, yeri ve bunlar arasında bulunanları, eğlenmek için yaratmadık. Biz onları ancak hak ve hikmete uygun olarak yarattık. Ama onların çoğu bilmiyorlar. Şüphesiz, hüküm günü, hepsinin bir arada buluşacağı zamandır.”*³¹¹

İnsanın dünya hayatındaki tercihlerinin ve buna bağlı olarak yaptıklarının ahiretini, ahirete karşı beslediği inanç ya da inançsızlığının onun dünya hayatını belirlemesi,³¹² tarih felsefesinde sıkça tartışılan sebep-sonuç ilişkisi sorunsalına farklı bir boyut kazandırmaktadır. Bütünsel tarihin dünya hayatı kesitinde yaşanan olayların kendi aralarında, insanın kavrayabildiği ya da kavrayamadığı bir sebep-sonuç ilişkisi bulunmakla birlikte, bu ilişki gerçek anlamda dünya hayatı ile ahiret hayatı arasındadır. Daha açık bir ifadeyle dünyada sergilenen davranışlar, ahirette bunların karşılıklarının görüleceğine duyulan inanca ya da inançsızlığa göre şekillenmektedir:

*“Allah’a ve ahiret gününe iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihat etmekten geri kalmak için senden izin istemezler. Allah, kendine karşı gelmekten sakınanları çok iyi bilendir. Ancak Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, kalpleri şüpheye düşüp kendileri de o şüphelerinin içinde bocalayan kimseler senden izin isterler.”*³¹³

*“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu”l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”*³¹⁴

*“Onlar, Allah’a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışırırlar. İşte onlar salihlerdendir.”*³¹⁵

“Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli beklerler. Eğer Allah’a ve ahiret gününe inanyorsalarsa, Allah’ın kendi rahimlerinde yarattığını gizlemeleri onlara helâl olmaz. Kocaları bu süre içinde barışmak isterlerse,

³¹¹ Duhan, 44/38-40.

³¹² İnsanın, inançları ile davranışlarının birbiri üzerindeki belirleyiciliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Pak, *Kur’an’da Kulluk*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1999.

³¹³ Tevbe, 9/44-45.

³¹⁴ Nisa, 4/59.

³¹⁵ Ali İmran, 3/114.

onları geri almağa daha çok hak sahibidirler. Kadınların, yükümlülükleri kadar meşru hakları vardır. Yalnız erkeklerin kadınlar üzerinde bir derece farkı vardır. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir”³¹⁶

“Onlar (halkı) Allah yolundan alıkoyan ve onu eğri ve çelişkili göstermek isteyen kimselerdir. Hem de onlar ahireti inkâr edenlerin ta kendileridir.”³¹⁷

“Sizin ilâhınız tek bir ilâhtır. Ahirete inanmayanların kalpleri bunu inkâr etmekte, kendileri de büyüklük taslamaktadırlar.”³¹⁸

“Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size ‘Allah yolunda sefere çıkın’ denilince, yere çakılıp kaldınız. Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz? Oysa ahirete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir.”³¹⁹

Aynı şekilde ahirette yaşanacaklar da dünyada tercih edilmiş davranışlara göre belirlenmektedir. Kur’an’ın defalarca ifade ettiği üzere bu sonuç cennet ya da cehennem olacaktır. Bu yönüyle Kur’an tarihi yorumlarken geniş düşünülmesini ve olayların sadece dünya hayatını kuşatan, görünür sonuçlarıyla değerlendirilmemesini emretmektedir. Bu da insana özellikle teolojik tarih anlayışının dışında kalan anlayışların verdiklerinin çok ötesinde bir tarih perspektifi kazandırmaktadır:

“Şimdi Rabbinden sana indirilenin hakikaten hakk olduğunu bilir kimse âmâ olan gibi olur mu? Fakat onu ancak akıl ve vicdanı temiz olanlar idrak eder. Onlar, Allah’a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır. Onlar, Allah’ın riayet edilmesini emrettiği haklara riayet eden, Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır. Onlar, Rablerinin rızasına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır. Bu sonuç da Adn cennetleridir. Atalarından, eşlerinden ve çocuklarından iyi olanlarla beraber oraya girerler.

³¹⁶ Bakara, 2/228.

³¹⁷ Hud, 11/19.

³¹⁸ Nahl, 16/22.

³¹⁹ Tevbe, 9/38.

Melekler de her bir kapıdan yanlarına girerler (ve şöyle derler): ‘Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu (olan cennet) ne güzeldir!’³²⁰

“Allah’a karşı gelmekten sakınan kimselere, ‘Rabbimiz ne indirdi?’ denildiğinde, ‘Hayır indirdi’ derler. Bu dünyada iyilik yapanlara bir iyilik vardır. Ahiret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”³²¹

“Kalbi imanla dolu olduğu hâlde zorlanan kimse hariç, inandıktan sonra Allah’ı inkâr eden ve böylece göğsünü küfre açanlara Allah’tan gazap iner ve onlar için büyük bir azap vardır. Bu, onların dünya hayatını sevip ahirete tercih etmelerinden ve Allah’ın kâfirler topluluğunu asla doğru yola iletmeyeceğindedir.”³²²

“Onlardan öncekiler de yalanladılar ve azap kendilerine farkına varamadıkları bir yerden geldi. Böylece Allah dünya hayatında onlara zilleti tattırdı. Elbette ki ahiret azabı daha büyüktür. Keşke bilselerdi!”³²³

“Onlar için dünyada (geçici) bir yararlanma vardır. Sonra dönüşleri bizedir. Sonra da, inkâr etmekte olduklarına karşılık onlara şiddetli azabı tattıracağız.”³²⁴

Dünya ile ahiret hayatı arasında güçlü bir sebep-sonuç ilişkisi bulunduğunu vurgulayan Kur’an, benzer bir anlayışı savunan teolojik tarih anlayışlarından kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Ruhban sınıfını dünyada olduğu gibi ahirette de sıradan halktan ayıran Hristiyan tarih anlayışına ve sadece kendi ırkına mensup olanların cennete gireceklerini savunan Yahudi tarih anlayışına ağır eleştiriler getirmektedir. Kur’an’ın, kendi inşâ ettiği dışındaki tarih anlayışlarına karşı tutumunu çalışmamızın bir sonraki başlığı altında sunmaya çalışacağız.

Kur’an’da, ahiretin dünya ile özellikle sebep-sonuç bağlamındaki ilişkisi vurgulanmakla birlikte, ondan ayrıldığı yönlerde de geniş yer verilmektedir. Öncelikle tarihin bütünselliği içerisinde ahiret hayatının konumu son derece

³²⁰ Rad, 13/19-24.

³²¹ Nahl, 16/30.

³²² Nahl, 16/106-107.

³²³ Zümer, 39/25-26.

³²⁴ Yunus, 10/70.

önemlidir, zira ahiret hayatı tarihin gerçekleştiği iki zamandan ve mekândan birisi ve asıl olanıdır. Ahiretin dünyadan en büyük farkı ise kalıcılık noktasındadır. Tarihin iki farklı kesitinden birisi olmakla birlikte dünya geçicidir, er ya da geç bir sonu vardır. Gerçekte mikro planda insanın ölümü, kendisi açısından ahiret hayatının başlaması anlamında gelmektedir, bu andan itibaren insan tarihin geçici sürecinden kalıcı boyutuna geçmiştir ve geçici olana geri dönmesi artık imkânsızdır:

“Ateşin karşısında durdurulup da, ‘Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin ayetlerini yalanlamasak ve müminlerden olsak’ dedikleri vakit (hallerini) bir görsen!”³²⁵

“Suçlular, Rablerinin huzurunda boyunlarını büküp, ‘Rabbimiz! (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız’ dedikleri vakit, (onları) bir görsen!”³²⁶

Kur’an’da, *kıyamet* olarak isimlendirilen ve vaktini yalnız Allah’ın bildiği büyük olay ise bütünüyle dünyanın sonunu getirecek, böylece makro planda tarihin ikinci ve sonsuz olan boyutu yani ahiret başlayacaktır. Tarihsel süreçlerin bireysel ve toplumsal manada nihaî sonuçlarının alınacağı âleme “*dâru’l-âhira*” (varılacak son yer) denmesinin sebebi de budur.³²⁷ Kıyamet esnasında yaşanacak olaylara Kur’an’ın pek çok suresinde yer verilmekte, bu anın ve sonrasında yaşanacakların korkunçluğu, özellikle dünyada yapılanlardan hesaba çekilme anının dehşeti gözler önüne serilmektedir:

“Gözler kamaştığı, ay karanlığa gömüldüğü, güneş ve ay bir araya getirildiği zaman, o gün insan ‘kaçış nereye?’ diyecektir.”³²⁸

“Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir. Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karnındaki

³²⁵ Enam, 6/27.

³²⁶ Secde, 32/12.

³²⁷ Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 1996, s.43.

³²⁸ Kıyamet, 75/7-10.

*çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; hâlbuki onlar sarhoş değillerdir. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir.”*³²⁹

*“Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği ve o gün cehennem getirildiği zaman, işte o gün insan (yaptıklarını birer birer) hatırlar. Fakat bu hatırlamanın ona nasıl faydası olacak!”*³³⁰

*“Hâl böyle iken inkâr ederseniz, çocukları ak saçlı ihtiyarlara çevirecek olan bir günden (kıyametten) nasıl korunursunuz? O günle gök (bile) yarılr, Allah'ın vadi gerçekleşir.”*³³¹

Ahret hayatı da kendi içerisinde aşamalara ayrılmıştır. Bu aşamalarda yaşanacaklar, müteşabih anlatımla yani çeşitli benzetmelerle ortaya konmuştur.³³² İnsanın bu olayların gerçek mahiyetine vakıf olması mümkün değildir.³³³

*“Sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Yeryüzü, Rabbinin nuruyla aydınlanır. Kitap ortaya konur. Peygamberler ve şahitler getirilir ve haksızlığa uğratılmaksızın aralarında adaletle hüküm verilir.”*³³⁴

*“O, rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderendir. Nihayet rüzgârlar ağır bulutları yüklendiği vakit, onları ölü bir belde(yi diriltmek) için sevk ederiz de oraya suyu indiririz. Derken onunla türlü türlü meyveleri çıkarırız. İşte ölüleri de öyle çıkaracağız. Ola ki ibretle düşünürsünüz.”*³³⁵

*“İşte onlar için içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Orada tahtlar üzerine kurularak altın bileziklerle süslenecekler, ince ve kalın ipekten yeşil giysiler giyeceklerdir. O ne güzel karşılıktır! Cennet de ne güzel bir yaslanacak yerdir!”*³³⁶

³²⁹ Hac, 22/1-2.

³³⁰ Fecr, 89/22-23.

³³¹ Müzzemmil, 73/17-18.

³³² Kur'an'da, kıyamet ve sonrasında yaşanacakların anlatıldığı ayetlerin ayrıntılı tahlili için bkz. Seyyid Kutub, *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, Çev.: A. Faruk Haznedaroğlu, Ravza Yay., İstanbul, 2011.

³³³ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2001, s.139-143.

³³⁴ Zümer, 39/68-69.

³³⁵ Araf, 7/57.

³³⁶ Kehf, 18/31.

*“Onlar için altın tepsiler ve kadehler dolaştırılır. Canlarının istediği ve gözlerinin hoşlandığı her şey oradadır. Siz orada ebedî olarak kalacaksınız.”*³³⁷

*“İşte iki hasım taraf ki, Rableri hakkında tartışmaya girmişlerdir. Bunlardan inkâr edenler için ateşten giysiler biçilmiştir. Başlarının üstünden de kaynar su dökülür. Onunla, karınlarının içindekiler ve derileri eritilir. Onlar için bir de demirden topuzlar vardır.”*³³⁸

Ahiret hayatına dair tüm bu anlatımlarda geçici olanın kalıcı olana etkisi öne çıkarılmaktadır. Ahiret hayatında, canın alınması, kabir süreci, yeniden dirilme, mahşerde toplanma, hesaba çekilme gibi geçici aşamalar da yer almakla birlikte insana verilen karşılık anlamındaki son aşama kalıcıdır.³³⁹ Dünya hayatında da insan çeşitli fiziksel ve ruhsal aşamalardan geçmektedir fakat ne tür bir hayat yaşarsa yaşasın dünya her insan için sonlu bir süreç, ahiret ise yine ne tür bir karşılık alınır alınmaz sonsuz bir yaşamdır:

*“Şüphesiz, inkâr eden kitap ehli ile Allah’a ortak koşanlar, içinde ebedî kalmak üzere cehennem ateşindedirler. İşte onlar yaratıkların en kötüsüdürler. Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratıkların en hayırlıdır. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.”*³⁴⁰

*“(Dünyalık olarak) size verilen her şey, dünya hayatının geçimliği ve süsüdür. Allah’ın katındaki ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ aklınızı kullanmıyor musunuz?”*³⁴¹

*“Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”*³⁴²

³³⁷ Zuhruf, 43/71.

³³⁸ Hac, 22/19.

³³⁹ Ahiret hayatının aşamaları ve bu aşamalarda yaşanacakların anlatıldığı ayetlerin tahlili için bkz. Zeynep Ceran, *Kur’an-ı Kerim’de Ahiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif Ve Tahlili*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2013.

³⁴⁰ Beyyine, 98/6-8.

³⁴¹ Kasas, 28/60.

³⁴² Ankebut, 29/64.

“Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır. Ahiret ise ebedî olarak kalınacak yerdir.”³⁴³

Kur’an’da ahiretin kalıcılığıyla bağlantılı olarak vurgulanan bir diğer farkı hayırlılık noktasındadır. Ahiretin dünyadan daha hayırlı olduğunun vurgulandığı çok sayıdaki ayette bunun sebebi olarak insanın hak etmediği hiçbir durumla karşılaşmayacak olması, yaptıklarının karşılığını eksiksiz alması gösterilmektedir. Dünyada her türlü acıya, sıkıntıya, baskıya, haksızlığa vs. uğratılabilen insan için ahirette böyle bir durum söz konusu olmayacak, bilakis yaşadıklarının ödülü kendisine takdim edilirken, intikamı da eksiksiz alınacaktır. Bu bağlamda her türlü sıkıntının mekânı olabilen dünyaya göre, kimseye zerre miktar haksızlığın yapılmayacağı ahiret çok daha hayırlıdır. Kur’an’da insanlar daha hayırlı ve kalıcı olanı tercih etmeyip, anlık ve geçici olan dünya hayatını asıl kabul ettikleri için eleştirilmektedir. Ayrıca Allah insanı dünya hayatında güzel davranışlarda bulunmaya teşvik için ahiretteki mutlulukları ve ödülleri öne çıkarmaktadır. Dünyada yapılan iyiliklerin karşılığı dünyada her zaman alınmadığı için de ahiret dünyadan daha hayırlıdır. Fakat unutulmamalıdır ki ahiretin hayrını, dünyadaki sıkıntılara Allah’ın rızasına uygun tepkiler verenler görecektir.³⁴⁴ Bu insanlar için gerçek ve kalıcı ödülün ahirette verilmesi gibi, zalimler, kâfirler, münafıklar vs. için de gerçek ceza ahirette verilecektir:

“Âd kavmi ise yeryüzünde haksız olarak büyüklük taslamış, ‘Bizden daha güçlü kim var?’ demişlerdi. Onlar, kendilerini yaratan Allah’ın onlardan daha güçlü olduğunu görmediler mi? Onlar bizim ayetlerimizi inkâr ediyorlardı. Biz de onlara dünya hayatında zillet azabını tattırmak için o mutsuz kara günlerde üzerlerine dondurucu bir rüzgâr gönderdik. Ahiret azabı elbette daha rezil edicidir. Onlara yardım da edilmez.”³⁴⁵

³⁴³ Mümin, 40/39.

³⁴⁴ Mazhuriddin Sıddıkî, *Kur’an’da Tarih Kavramı*, Çev.: Süleyman Kalkan, Pınar Yay. İst. 1982, s.19.

³⁴⁵ Fussilet, 41/15-16.

“Onlardan öncekiler de yalanladılar ve azap kendilerine farkına varamadıkları bir yerden geldi. Böylece Allah dünya hayatında onlara zilleti tattırdı. Elbette ki ahiret azabı daha büyüktür. Keşke bilselerdi!”³⁴⁶

“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”³⁴⁷

“Öyle bir günden sakının ki, o gün hepiniz Allah’a döndürülüp götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı amellerin karşılığı verilecek ve onlara asla haksızlık yapılmayacaktır.”³⁴⁸

“Daha önce kendilerine, ‘(savaşmaktan) ellerinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin’ denilenleri görmedin mi? Üzerlerine savaş yazılınca, hemen içlerinden bir kısmı; insanlardan, Allah’tan korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve ‘Rabbimiz! Niçin bize savaş yazdın? Bizi yakın bir zamana kadar erteleyeseydin ya!’ derler. De ki: ‘Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.’³⁴⁹

“Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?”³⁵⁰

“Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi.”³⁵¹

“Arınan ve Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse mutlaka kurtuluşa erer. Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret, daha hayırlı ve sürekli dir.”³⁵²

Dünya ile ahiret arasında bu temel farklılıkların yanı sıra ortak noktalar da vardır. Öncelikle her ikisinin de kendi içinde bir düzeninin olması tarihin rastlantısallığı tezini çürütmektedir. Bunun yanı sıra yaşanacak mutluluklar ve

³⁴⁶ Zümer, 39/25-26.

³⁴⁷ Zilzal, 99/7-8.

³⁴⁸ Bakara, 2/281.

³⁴⁹ Nisa, 4/77.

³⁵⁰ Enam, 6/32.

³⁵¹ Nahl, 16/41.

³⁵² Âlâ, 87/14-17.

acılar bağlamında dünya ahiretin küçük bir temsili mahiyetindedir. Cennet nimetlerinin dünyadakilere benzetilmesi, yine cehennem azabının dünya hayatında da bilinen ateş, demir halka, kaynar su vs. ile anlatılması buna işaret etmektedir. Bu yönüyle de geçmiş, şimdi ve gelecek, zamanın birbiriyle alakasız üç farklı sırası değil, aralarında önemli bağlantılar kurulmuş üç farklı boyutudur:

“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, ‘Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!’ diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”³⁵³

“Allah’a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?”³⁵⁴

“Çünkü bizim yanımızda (kâfirler için) bukağılar vardır, cehennem vardır, boğazdan zor geçen yiyecekler vardır ve elem dolu bir azap vardır.”³⁵⁵

“Onlar için üstlerinde ateşten katmanlar, altlarında (ateşten) katmanlar vardır. İşte Allah, kullarını bununla korkutur. Ey kullarım, bana karşı gelmekten sakının.”³⁵⁶

Ahirete dair bahsettiğimiz anlatımlarda Kur’an, tarih felsefesine ait iki temel sorunsala çözüm üretmektedir. Bunlardan ilki tarihte sonul bir amacın yani bir ereğin bulunup bulunmadığı, diğeri ise tarihte adına ‘ilerleme’ diyebileceğimiz bir gelişmenin yaşanıp yaşanmadığı problemidir. Aslında bu iki sorunsal birbiriyle bağlantılıdır ve Kur’an bunlara kendi bütünsel tarih tasavvuru içerisinde son derece tutarlı açıklamalar getirmiştir. Bu açıklamaların Kur’an dışı düşünce sistemlerinin getirdikleriyle ortak yönleri olmakla birlikte, Kur’an’ın hayatın

³⁵³ Bakara, 2/25.

³⁵⁴ Muhammed, 47/15.

³⁵⁵ Müzzemmil, 73/12-13.

³⁵⁶ Zümer, 39/16.

bütününe yerleştirdiği anlamdan kaynaklanan farklılıklar, onun inşâ ettiği tasavvuru özgün kılmaktadır.

Araştırmamızın birinci bölümünde açıkladığımız üzere kadim ve modern tüm tarih felsefelerinde tarihin sonul bir amacının bulunup bulunmadığı, dolayısıyla tarihsel akışın belli bir hedefe yönelip yönelmediği sorusu tartışılmıştır. Bu soruya daha çok olumlu yanıt verilmekle birlikte, söz konusu sonul hedefin ne olduğu konusunda birbirinden son derece farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kur'an anlatımlarında tarihin sonul amacı ahiret olarak belirtilmiştir, fakat unutulmamalıdır ki tarihte sonul bir amacın varlığının kabul edilmesi, özellikle materyalist tarih anlayışlarının savunduğu “tarihin sonu” tezini haklı görmek anlamına gelmemektedir. Kur'an'a göre tarihteki sonul amacın kendisi sonsuzdur. Bir başka deyişle tüm insanlara, dünya hayatının çeşitli alanlarında imtihana tabi tutulurken Allah'a kulluk etmiş olmaları ya da olmamalarına göre yeni bir âlemde sunulan hayat sonsuzdur. Bu bakımdan tarihin ilk kesiti yani dünya hayatı sonlu iken, tarihin ikinci kesiti olan ahiret sonsuzdur ve tarihi bütünsel olarak gören Kur'an anlayışına göre ahiretin sonsuzluğu tarihin sonsuzluğu anlamına gelmektedir:

*“Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur.”*³⁵⁷

*“Onlar, Rablerinin rızasına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır.”*³⁵⁸

*“Sizin yanınızdaki tükenir, Allah katında olan ise kalıcıdır. Elbette sabredenlere, yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını vereceğiz.”*³⁵⁹

Kur'an anlatımlarında dünyada yaşanan hiçbir olay gayesiz ve keyfi değildir, bilakis tüm yaşanmışlıkların sonul amaç yani ahiret içerisinde bir yeri, konumu ve değeri vardır. Bu nedenle “tarihte bir ilerleme var mıdır?” sorusuna

³⁵⁷ Şura, 42/20.

³⁵⁸ Rad, 13/22.

³⁵⁹ Nahl, 16/96.

Kur'an olumlu yanıt verirken bu ilerlemeye, dünyevi sürecin küçük büyük tüm olaylarının, tarihin asıl zaman ve mekânına giden yolda bir kilometre taşı olması anlamını vermektedir. Dolayısıyla tarihsel zaman bakımından önce gelen insanın ya da toplumun sonra gelenden daha geride, daha ilkel olduğu düşünülemez. Örneğin Hz. Âdem ve toplumunun modern çağların insanından daha geride olduğu, salt zamanın geçmesinin insanı ilerlettiği düşüncesi Kur'anî anlayışa tamamen terstir. Geçmiş ümmetlerin, tarihin farklı dönemlerinde ve medeniyetin farklı alanlarında zirve yaptıkları Kur'an'da bildirilmektedir. Hangi alanda ne kadar ilerlemiş olurlarsa olsunlar, Allah inancının kaybedildiği ya da yozlaştığı ümmetlerin sonu hüsrarla bitmiş, kaydettikleri ilerleme onları kurtarmaya yetmemiştir:

“(Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hûd’un kavmi) Âd’e, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem’e, vadide kayaları oyan (Salih’in kavmi) Semûd’a, kazıklar sahibi Firavun’a ne yaptığını görmedin mi?”³⁶⁰

Hayatın belirli bir alanında ilerleme kaydeden toplumlar bir başka alanda geride kalabilmektedir. Örneğin dijital alanlarda hızla ilerleyen günümüz toplumlarının enerjiye duydukları ihtiyaç ve bağımlılık da aynı hızla artmakta, elektriklerin kesilmesi dahi günlük hayatı felç etmeye yetmektedir. Ayrıca tarihin hemen hiçbir döneminde yaşam şartlarındaki ilerlemenin ahlaki, insani ilerlemeyi de beraberinde getirdiğini düşünmemizi sağlayacak bir delil yoktur. Bilakis teknolojik ilerlemenin insanlığa mutluluktan ziyade mutsuzluk ve yıkım getirdiğini görmemiz için sırf iki büyük dünya savaşına bakmamız yeterlidir.³⁶¹ Dolayısıyla Kur'an ilerlemeye, beşerî düşünce sistemlerinin verdiği anlamı vermemektedir. Kur'an'a göre her insan ve toplum, kendisi için takdir edilen

³⁶⁰ Fecr, 89/6-10.

³⁶¹ ABD, görünürde İkinci Dünya Savaşı'nı bitirmek amacıyla 6 Ağustos 1945'te Japonya'nın Hiroşima kentine, bundan üç gün sonra da Nagazaki kentine atom bombasıyla saldırmıştır. Saldırlardan sonraki ilk kırk beş saniye içerisinde Hiroşima'da yetmiş bin, Nagazaki'de yetmiş dört bin insan hayatını kaybetmiştir. Saldırıları takip eden günlerde bu sayı iki yüz elli bine yükselmiş olmakla birlikte kesin sayı hiçbir zaman tam olarak bilinmemiştir. Ölen bunca insandan geriye değil ceset, tozun veya külün bile kalmamış olması, söz konusu saldırıları benzer katliamlardan ayıran en önemli özellik olmuştur. Ayrıca binlerce insan sakat kalmış veya saldırıları takip eden yıllarda kansere yakalanarak can vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Levon Panos Dabağyan, *Pearl Harbor'dan Hiroşima'ya*, Çev.: Erol Cihangir, Kum Saati yay., İstanbul, 2001.

ecelin geldiği güne kadar tarih sahnesinde kalmakta³⁶² ve ölen ya da yok olanın yerine yenileri gelerek, dünyanın eceli olan kıyamet vaki oluncaya kadar yaşamsal düzen devam etmektedir. İşte bu devamlılık dünya hayatının kendi mecrasında ilerlemesi anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra kıyametin gerçekleştiği anda dünyevi tüm sistemlerin çökeceği ve insanların, dünyayı kıyamete götüren bu çöküşü kendi elleriyle yaptıkları sayesinde zemin hazırlamakta oldukları unutulmamalıdır.³⁶³ Gerek olumsuz yönde hızla değişen insan ilişkilerinin, gerekse hayırlı maksatların dışında kullanılan teknolojilerin dünyayı giderek daha yaşanmaz hale getirdiği ortadadır. O halde tüm tarihin değil, fakat tarihin dünyevi kesitinin sonuna doğru bir ilerlemenin varlığından söz etmek mümkün görünmektedir. Dolayısıyla ilerleme kavramını, dünyevi tarihin, sonul amaca yani ahirete doğru yol alması anlamında değerlendirmek ve insanın bu ilerlemedeki aktif rolünü³⁶⁴ hesaba katmak gerekmektedir:

*“Her milletin belli bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.”*³⁶⁵

*“Eğer Allah, insanları zulümleri yüzünden hemen cezalandırırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onları belirli bir süreye kadar erteler. Ecelleri geldiği zaman ise ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.”*³⁶⁶

*“(Ey Muhammed!) Bu sözü (Kur’an’ı) yalanlayanlarla beni baş başa bırak. Biz onları bilemeyecekleri biçimde adım adım helake yaklaştıracacağız.”*³⁶⁷

*“İşte ahiret yurdu. Biz, onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılarız. Sonuç, Allah’a karşı gelmekten sakınanlarındır.”*³⁶⁸

Ahirete dair anlatımların ışık tuttuğu bir başka problem ise tarih felsefelerinin hemen tamamında kabul gören “çatışma teorisi”dir. Bu teoriye göre tarihsel süreç aslında farklı güçlerin savaş alanıdır. Bu savaşın taraflarının kimler

³⁶² Hasan Keskin, *Kur’an’da Ümmet Kavramı*, s.33-42.

³⁶³ Taberî, *age.*, VIII, 167.

³⁶⁴ Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, Çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul-1996, II, 828.

³⁶⁵ Araf, 7/34.

³⁶⁶ Nahl, 16/61.

³⁶⁷ Kalem, 68/44.

³⁶⁸ Kasas, 28/83.

ya da neler olduğu sorusuna filozoflar farklı cevaplar vermekle birlikte, tüm tarih anlayışlarına göre çatışmayı kimi zaman bir taraf, kimi zaman da diğeri kazanmaktadır. Örneğin Hristiyanlığın tarih anlayışına göre çatışmanın tarafları Şeytan Devleti ile Tanrı Devleti”dir ve dünya hayatında çatışmayı çoğunlukla Şeytan Devleti’nin mensupları kazansa da ahirette zafer Tanrı Devleti’nin mensuplarının olacaktır. Marksist tarih anlayışı ise zengin işveren sınıfı ile fakir işçi sınıfını çatıştırmakta, şimdilik işveren sınıfı hâkim olsa da dünyanın sonuna doğru proleteryanın (kölelerin) ezici üstünlüğünün sağlanacağını savunmaktadır. Tarihin dünyevi kesitinin sürekli bir çatışmaya şahitlik ettiğini Kur’an da kabul etmekle birlikte, çatışmanın taraflarını teke indirmekten kaçınmıştır. Çatışmanın tarafları *hak* ile *batıl* ve onların, hayatın her alanındaki temsilcileridir. Kur’an’ın, çatışma konusuna yaklaşımını çalışmamızın son bölümünde ayrıntılı açıklayacağız. Fakat teorinin ahiretle alakalı boyutuna burada yer vermekte yarar görüyoruz. Ahirete dair anlatımlarda, tarafları kim olursa olsun tarihteki tüm çatışmaların hükme bağlanacağı, kimin haklı olduğu bağlamında tüm hakikatlerin ortaya çıkarılacağı vurgulanmaktadır:

*“Yahudiler, ‘Hristiyanlar bir temel üzerinde değiller’ dediler. Hristiyanlar da, ‘Yahudiler bir temel üzerinde değiller’ dediler. Oysa hepsi Kitab’ı okuyorlar. (Kitab’ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, kıyamet gününde hükmü Allah verecektir.”*³⁶⁹

*“Hani Allah şöyle buyurmuştu: “Ey İsa! Şüphesiz, senin hayatına ben son vereceğim. Seni kendime yükselteceğim. Seni inkâr edenlerden kurtararak temizleyeceğim ve sana uyanları kıyamete kadar küfre sapanların üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz yalnızca banadır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.”*³⁷⁰

³⁶⁹ Bakara, 2/113.

³⁷⁰ Ali İmran, 3/55.

“De ki: “Rabbimiz hepimizi kıyamet günü bir araya toplayacak, sonra da aramızda hak ile hüküm verecektir. O, gerçeği apaçık ortaya koyan, hakkıyla bilendir.”³⁷¹

“De ki:“Ey göklerin ve yerin yaratıcısı olan, gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah’ım! Ayrılığa düştükleri şeyler konusunda kulların arasında sen hükmedersin.”³⁷²

Kur’an’a göre dünya tarihinin hemen her anını kuşatan çatışmaların sonunda, haklı olanın hak ettiği konuma gelmesi ve haksızın cezasını bulması kendi içinde bir sonul amaç teşkil etmektedir. Kendisi dışında kalan düşünce sistemlerinin aksine Kur’an bu amacın, tarihin dünya hayatı kesitinde tam olarak gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir. Bir başka deyişle Allah, çatışmaların bütünüyle hükme bağlanıp, insanın da seçtiği tarafın karşılığını almasını ahirete ertelemektedir:

“Ey Muhammed! Şu hâlde, onların azaba uğramalarını istemekte acele etme. Biz onlar için ancak (takdir ettiğimiz günleri) sayıp durmaktayız.”³⁷³

“Rabbin, çok bağışlayıcıdır, merhamet sahibidir. Eğer yaptıkları yüzünden onları (dünyada) cezaya çarptırsaydı, elbette azaplarını çarçabuk verirdi. Hayır, onlar için belirlenmiş bir gün vardır ki (o gün gelince) hiçbir kurtuluş çaresi bulamazlar.”³⁷⁴

“Rableri, onlara şu karşılığı verdi: ‘Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim. Sizler birbirinizdensiniz. Hicret edenler, yurtlarından çıkarılanlar, yolumda eziyet görenler, savaşanlar ve öldürülenlerin de andolsun, günahlarını elbette örteceğim. Allah katından bir mükâfat olmak üzere, onları içinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Mükâfatın en güzeli Allah katındadır.”³⁷⁵

³⁷¹ Sebe, 34/26.

³⁷² Zümer, 39/46.

³⁷³ Meryem, 19/84.

³⁷⁴ Kehf, 18/58.

³⁷⁵ Ali İmran, 3/195.

Ayetlerden anlaşıldığı üzere ahiret hayatı, hem dünyadaki yaşanmışlıkların kalıcı karşılığını bulması, hem de insanın yaratılışıyla birlikte başlayan ve kıyamete kadar devam edecek olan çatışmaların hükme bağlanması şeklindeki sonul amacın gerçekleşeceği zamanı ve mekânı ifade etmektedir.

Araştırmamızın buraya kadarki bölümünde Kur'an'ın tarih anlayışını, zamanın üç farklı boyutu olan geçmiş, şimdi ve geleceği anlatmakta kullandığı üsluptan ve öne çıkardıklarından hareketle ortaya koymaya çalıştık. Bundan sonraki başlıkta ise Kur'an'ın kendi nüzul dönemindeki tarih anlayışlarına karşı tutumunu yine ayetlerden yola çıkarak değerlendireceğiz.

2. KUR'AN'IN NÜZUL DÖNEMİNDEKİ TARİH ANLAYIŞLARINA KARŞI TUTUMU

Kur'an dışı düşünce sistemlerini kronolojik açıdan nüzulden önce gelişenler ve nüzulden sonra gelişenler olmak üzere ayırmak gerekir. Konuyla ilgili ayetlerde Kur'an, insanın yaratılmasından nüzul dönemine kadar geçen sürede gelişen tarih tasavvurlarına ve ilk muhataplarının bu düşünsel mirasa tartışmasız bağlılıklarına karşı tepkisini sebepleriyle birlikte ortaya koymaktadır. Bu nedenle Kur'an'ın tarih anlayışını kendi dönemindeki diğer tarih anlayışlarıyla mukayese etmek mümkündür. Fakat Kur'an dışı düşünce sistemlerinin gelişimi nüzul döneminin sonrasında da devam etmiştir ve etmektedir. Nüzul döneminin bitiminden günümüze kadar uzanan ve özellikle 19.yüzyılda “tarih felsefesi” adını alarak sınırlarını belirleyen bu düşünce sistemleri ile Kur'an'ın inşa ettiği tarih anlayışı arasında doğru bir mukayese yapabilmek ise nispeten daha zordur. Bunun için nüzul dönemindeki tarih anlayışlarının kabul ettiği esaslarla, günümüzdeki mevcut tarih anlayışlarının temel savunuları arasında bağlantı kuracak ve Kur'an'ın ilk dönem tarih anlayışlarına karşı tutumundan hareketle, modern olarak ifade edilen tarih anlayışlarıyla mukayesesini yapma yoluna gideceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Kur'an'da, modern felsefede olduğu gibi “benim tarih anlayışım şudur” şeklinde bir ifadeye rastlanmamaktadır. Kur'an'ın kendi tarih anlayışının da, diğer anlayışlar karşısındaki tutumunun da temel parametrelerini ayetlerin bir nevi satır aralarından anlıyoruz. Dolayısıyla konuyla ilgili ulaştığımız sonuçların, nihayetinde birer yorum oldukları gerçeğini

unutmamak kaydıyla Kur'an'ın nüzul dönemindeki tarih anlayışlarına karşı sergilediği yaklaşımın çıkış noktalarını ayetler ışığında tahlil edeceğiz. Böylece çalışmamızın sonuç bölümünde yer alacak Kur'an'ın inşâ ettiği tarih ile Kur'an dışı düşünce sistemlerinin inşâ ettiği tarihin karşılaştırmalı değerlendirmesine zemin hazırlamış olacağız. Bu noktada iki temel soruya cevap bulmaya çalışacağız. Bunlardan ilki “Kur'an, nüzul döneminde tarih anlayışı konusunda kimlere karşı çıkmaktadır?”; ikincisi ise “Kur'an nüzul dönemindeki tarih anlayışlarına hangi noktalarda eleştiri getirip, hangi noktalarda onlarınki ile aynı görüşü paylaşmaktadır?” şeklindedir. Kur'an'ın, kendisi dışındaki düşünce sistemlerinin bazı savunularını paylaşması son derece doğaldır, zira bu düşünce sistemlerinin ya da kültürlerin tarih anlayışları Kur'an öncesi vahyin izlerini taşımaktadır.³⁷⁶

Kur'an kendi nüzul döneminde tarih anlayışı konusunda geçmiş ümmetlere ve cahiliye Araplarına karşı çıkmıştır. Kur'an'ın bu iki farklı toplumun tarih anlayışına karşı tutumunu iki başlık altında değerlendirmeyi uygun buluyoruz.

2.1. Kur'an'ın Nüzul Ortamındaki Farklı Ümmetlerin Tarih Anlayışları Karşısındaki Tutumu

Yahudiler ve Hristiyanların tarih anlayışlarına çalışmamızın ilk bölümünde ayrıntılı yer vermiştik, bu bölümde ise Kur'an'ın Yahudileri ve Hristiyanları eleştirdiği temel noktaları ele alacağız.

Kur'an'da çoğunlukla İsrailoğulları adıyla anılan Yahudiler pek çok konuda eleştirilmektedir. Yahudilerin zaman mefhumuna yaklaşımları ve bu yaklaşımla şekillenen dünya ve ahiret algıları onların en çok eleştirildikleri konular arasındadır. Öncelikle belirli bazı gruplar hariç Yahudiler dünya hayatının ardından gelecek bir ahiret inancına sahip olma noktasında Kur'an'la aynı tarih anlayışına sahiptirler. Yahudi mezheplerinden bazıları ise Eski Ahit'in ölümle ilgili pasajlarına getirdikleri yorumlarla ahiret âleminin varlığını

³⁷⁶ Mehmet Azimli, *Cahiliye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015, s.15-16.

reddetmektedir.³⁷⁷ Kur'an hayatı dünyadan ibaret gören ve ölümden sonra yeni bir gerçekliğin başlayacağına inanmayan tüm anlayışları ağır eleştirmektedir:

“Dediler ki: ‘Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder.’ Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar. “Onlara ayetlerimiz açıkça okunduğu zaman onların delilleri ancak, ‘Doğru söyleyenler iseniz babalarımızı getirin’ demek oldu.”³⁷⁸

“Ahiret (gününün gerçekleşeceği) hakkında bilgi (peygamberler aracılığı ile) onlara peş peşe gelmiştir. Fakat onlar bu konuda şüphe içindedirler. Daha doğrusu onlar ahiretten yana kördürler. İnkâr edenler dediler ki: ‘Biz ve babalarımız toprak olmuş iken mi, gerçekten bizler mi (diriltip) çıkarılacağız? Andolsun, bizler de bizden önce babalarımız da bununla tehdit edilmiştik. Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey değildir.’ de ki: ‘Yeryüzünde dolaşın da suçluların sonunun nasıl olduğuna bir bakın.’³⁷⁹

“Dediler ki: ‘Biz bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduğumuz zaman mı yeniden bir yaratılışla diriltilecekmiz, biz mi? “De ki: ‘(Şüphe mi var?) İster taş olun ister demir! Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.)’ diyecekler ki: ‘Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?’ de ki: ‘Sizi ilk defa yaratan.’ Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve ‘Ne zamanmış o?’ diyecekler. De ki: ‘Yakın olsa gerek!’ Allah’ın sizi (kabirlerinizden) çağıracağı, sizin de O’na hamdederek emrine hemen uyacağınız ve (kabirlerinizde) pek az kaldığınızı sanacağınız günü hatırla!’³⁸⁰

“İnsan, ‘öldüğümde gerçekten diri olarak (topraktan) çıkarılacak mıyım?’ der. İnsan, daha önce hiçbir şey değil iken kendisini yarattığımızı düşünmez mi?’³⁸¹

³⁷⁷ Ahiret âleminin varlığını kabul eden ve etmeyen Yahudi grupları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhsin Akbaş, ‘Yahudi Ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat Ve Diriliş İnançının Dini Ve Teolojik Temelleri’, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XV, 2002, s.37-60.

³⁷⁸ Casiye, 45/24-25.

³⁷⁹ Neml, 27/66-69.

³⁸⁰ İsrâ, 17/49-52.

³⁸¹ Meryem, 19/66-67.

“Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ “De ki: ‘Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.”³⁸²

Kur’an’ın Yahudilere getirdiği eleştiriler, onların önce dünyada ardından ahiret âleminde yaşananlara/yaşanacaklara dair iddialarına yoğunlaşmaktadır. Yahudiler dünya hayatının, daha doğrusu dünya hayatındaki tüm nimetlerin kendilerine tahsis edilmiş olduğuna inanmakta ve Tanrı’nın bile tek bir ırka aidiyetini ısrarla savunmaktadırlar. Dinlerini bir ırk dini olarak görmemekle birlikte kendilerini Allah’ın sevgili kulları, inançlarını ise tek kurtuluş yolu olarak Hristiyanlar için de benzer bir durum söz konusudur. Hahamlarını ilah edinen Yahudiler ve ruhbanlarının hükmüne tartışmasız boyun eğen Hristiyanlarla,³⁸³ onların izinden giden halklar, dünyayı ve ahireti kendi tasarrufları altında görmüşlerdir.³⁸⁴ Teolojik arka planla birlikte pek çok siyasi sebebi ve tarihsel yaşanmışlığı bünyesinde barındıran, ‘seçilmişlik’ ve ‘kurtuluş doktrini’ şeklinde kavramlaşan bu anlayışları Kur’an, insanın insana, ırkın ırka üstünlüğünü kesin bir dille reddederek çürütmekte, üstünlüğü Allah’ın emir ve yasaklarına riayet etme derecesine bağlamaktadır.³⁸⁵

“Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.”³⁸⁶

“(Yahudiler) Allah’ı bırakıp, hahamlarını; (Hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i rab edindiler. Oysa bunlar da ancak, bir olan Allah’a

³⁸²Yasin, 36/78-79.

³⁸³ Yahudi ve Hristiyanların kendi din adamlarını ilahlaştırılmaları hakkında ayrıntılı bilgi ve rivayetler için bkz. Zemahşerî, *age.*, I, 371; Elmalılı, *age.*, IV, 2511-2512.

³⁸⁴ Hristiyanlar ve Yahudiler özellikle Asr-ı Saadet döneminde çeşitli sebeplerle geri çekilmek ya da iddialarını gizlemek zorunda kaldıklarında ise inanyormuş gibi görünüp Müslümanların da zihnini bulandırmaya çalışmışlardır. Konuyla ilgili olarak Ali İmran suresi 72. ayetinde ‘*Kitap ehlerinden bir grup, ‘Müminlere indirilene günün başlangıcında inanın, sonunda da inkâr edin, belki onlar (size bakarak) dönerler’ dedi.*’ buyurulmaktadır.

³⁸⁵ Veli Ulutürk, *Kuran’da Ehli Kitab*, s.32-33.

³⁸⁶ Hucurât, 49/13.

ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.”³⁸⁷

“(Bir de) Yahudiler ve Hristiyanlar, ‘Biz Allah’ın oğulları ve sevgili kullarıyız’ dediler. De ki: ‘öyleyse (Allah) size neden günahlarınız sebebiyle azap ediyor? Hayır, siz de O’nun yarattıklarından bir beşersiniz.” (Allah) dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Göklerin, yerin ve bunların arasında bulunanların da hükümranlığı Allah’ındır. Dönüş de ancak O’nadır.”³⁸⁸

“(Yahudiler) ‘Yahudi olun’ ve (Hristiyanlar da) ‘Hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız’ dediler. De ki: ‘Hayır, hakka yönelen İbrahim’in dinine uyarız. O, Allah’a ortak koşanlardan değildi.’ deyin ki: ‘Biz Allah’a, bize indirilene (Kur’an’a), İbrahim, İsmail, İshak, Yakup ve Yakupoğulları’na indirilene, Mûsâ ve İsa’ya verilen (Tevrat ve İncil) ile bütün diğer peygamberlere Rablerinden verilene iman ettik. Onlardan hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz ve biz ona teslim olmuş kimseleriz.”³⁸⁹

“Sizin dininize uyandan başkasına inanmayın” (dediler). De ki: ‘Şüphesiz hidayet, Allah’ın hidayetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getireceklerinden ötürü mü (böyle söylüyorsunuz)? De ki: ‘Lütuf Allah’ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”³⁹⁰

Kur’an’da tarih anlayışı konusunda Hristiyanların ve özellikle Yahudilerin eleştirildiği bir diğer nokta, ahiretin varlığına ve önemine inananların dahi cenneti kendi ırklarına veya mensuplarına has kılmalarıdır.³⁹¹ Geçirdikleri zorlu siyasi ve askeri süreçlerin ardından Yahudi ırkının moralini güçlü tutmak adına ortaya atılan ve tarihin çizgisel ilerleyişinin sonunda, dünya cennetinin Yahudilere ait olacağını savunan anlayışın aynısının ahiret için de tasarlanmış olması son derece doğaldır. Ahiret cennetinin Yahudilere verileceğini, daha doğrusu sadece Yahudi ırkının cennete layık olacağını savunan seçilmişlik anlayışı başta dini bir kisveyle sunulsa da arkasındaki siyasi ideali görmek gerekir. Zira tarihî sürecinin hemen

³⁸⁷ Tevbe, 9/31.

³⁸⁸ Maide, 5/18.

³⁸⁹ Bakara, 2/135-136.

³⁹⁰ Ali İmran, 3/73.

³⁹¹ Zemahşeri, *age.*, I, 371, Veli Ulutürk, *Kuran’da Ehli Kitab*, s. 31-32.

her döneminde baskılara, yıkımlara maruz kalmış Yahudi halkının tüm bunlara rağmen ayakta kalabilmesi, Yahudi devletini kurup tüm dünyaya hâkim oluncaya kadar mücadele etme gücünü kendinde bulabilmesi için bireysel ve toplumsal zihinlere cennet idealinin/vaadinin yerleştirilmesi zorunludur. Bu tür bir zorunluluktan kaynaklanan tarih anlayışı, mensupları açısından bakıldığında haklı ve yerinde gibi görünmekle birlikte Kur'an, sebebi her ne olursa olsun dünya nimetlerini ya da ahiret cennetini Yahudi ırkına has kılan bu anlayışı sert bir dille eleştirmektedir:

*“De ki: “Eğer (iddia ettiğiniz gibi) Allah katındaki ahiret yurdu (cennet) diğer insanlar için değil de, yalnız sizinse ve doğru söyleyenler iseniz haydi ölümü temenni edin!” Fakat kendi elleriyle önceden yaptıkları işler yüzünden ölümü hiçbir zaman temenni edemezler. Allah, o zalimleri hakkıyla bilendir.”*³⁹²

*“Onlar, Allah'ın lânet ettiği kimselerdir. Allah, kime lânet ederse, artık ona asla bir yardımcı bulamazsın. Yoksa onların hükümlanlıkta bir payı mı var? Öyle olsa, insanlara bir zerre bile vermezler.”*³⁹³

*“Bir de; ‘Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası Cennet’e girmeyecek’ dediler. Bu, onların kuruntuları! De ki: ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz (iddianızı ispat edecek) delilinizi getirin.’ Hayır, öyle değil! Kim ‘ihvan’ derecesine yükselerek özünü Allah’a teslim ederse, onun mükâfatı Rabbinin katındadır. Artık onlara korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir.”*³⁹⁴

Kur'an'ın bu ifadeleri aslında salt bir tarih anlayışını değil, bu anlayışın etkilediği ve etkilendiği tüm bir hayat anlayışını da çökertmektedir. Örneğin Yahudi ırkının seçilmişliği ve buna bağlı olarak korunmuşluğu düşüncesi sadece bir inanış olarak kalmamış, onların milli ve uluslararası siyasette izledikleri yol dâhil hayatlarının her alanını şekillendirmiştir. Özellikle Yahudilikteki *eskaton* ideali, ahiretin varlığına dair şüphelerle birleşince, cenneti bu dünyada kurma ve içerisine sadece Yahudileri yerleştirme düşüncesinin yolunu açmış, bu durum Yahudiliği ırkçı ve dünyevi bir din haline getirmiştir. Benzer şekilde Hıristiyanlardan özellikle ruhban sınıfının, fiziksel refah ve hazlar olarak

³⁹² Bakara, 2/94-95.

³⁹³ Nisa, 4/52-53.

³⁹⁴ Bakara, 2/111-112.

algıladıkları cennete önce dünyada ulaşma idealleri, onları insanların mallarına haksızca el koymaya yöneltmiştir. Yahudilerin ve Hristiyanların tarihsel süreci ya da en azından tarihin asıl kesitini dünyadan ibaret görmeleri ve dünyanın geçici nimetlerine ulaşmak yolunda engel tanımamaları Kur'an'da sıkça eleştirilmiş, fakat Ehl-i Kitab'ın vahye sadık kalan kesimi bunların dışında tutulmuştur.³⁹⁵

*“Kitap ehlinden öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana (eksiksiz) iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez. Bu da onların, ‘Ümmilere karşı (yaptıklarımızdan) bize vebal yoktur’ demelerinden dolayıdır. Onlar, bile bile Allah’a karşı yalan söylerler.”*³⁹⁶

*“Ama siz, birbirinizi öldüren, içinizden bir kesime karşı kötülük ve zulümde yardımlaşarak; size haram olduğu hâlde onları yurtlarından çıkararak, size esir olarak geldiklerinde ise, fidye verip kendilerini kurtaran kimselersiniz. Yoksa siz Kitab'ın (Tevrat'ın) bir kısmına inanıp, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Artık sizden bunu yapanın cezası, dünya hayatında rezil olmaktan başka bir şey değildir. Kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine uğratılırlar. Çünkü Allah, yaptıklarınızdan habersiz değildir. Bunlar Ahireti dünya hayatına satmış kimselerdir, onun için bunlardan azap hafifletilmez ve kendilerine bir yardım da olunmaz.”*³⁹⁷

*“Andolsun, sen onların, yaşamaya, bütün insanlardan; hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün. Onların her biri bin yıl yaşamak ister. Hâlbuki uzun yaşamak, onları azaptan kurtaracak değildir. Allah, onların bütün işlediklerini görür.”*³⁹⁸

“Onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, Allah'ın ve (mümin) insanların güvencesine sığınmadıkça kendilerini zillet kaplamıştır. Onlar Allah'ın gazabına uğradılar ve yoksulluk onları kapladı. Bunun sebebi onların; Allah'ın ayetlerini inkâr ediyor ve peygamberleri haksız yere öldürüyor olmaları idi. Bütün bunların

³⁹⁵ Elmalılı, age., XI,1264-1265.

³⁹⁶ Ali İmran, 3/75.

³⁹⁷ Bakara, 2/85-86.

³⁹⁸ Bakara, 2/96.

sebebi ise, isyan etmekte ve (Allah'ın koyduğu) sınırları çiğnemekte oluşları idi.”³⁹⁹

“Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa, içlerinden birtakımı o antlaşmayı bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez. Onlara, Allah katından ellerinde bulunan Kitab'ı (Tevrat'ı) doğrulayıcı bir peygamber gelince, kendilerine kitap verilenlerden bir kısmı, sanki bilmiyorlarmış gibi Allah'ın Kitab'ını (Tevrat'ı) arkalarına attılar.”⁴⁰⁰

Kur'an Yahudi ve Hristiyanların dünya hayatında yaşadıkları acıların ve ağır imtihanların sebebi olarak, onların vahiyden uzaklaşıp yeryüzünde haksızlığı yaymalarını göstermiş, onlara verilecek asıl azabın, tarihsel sürecin kalıcı boyutu olan ahirette gerçekleşeceğini vurgulamıştır.⁴⁰¹ Doğru bir dünya ve ahiret algısına sahip olan ve yaşamını buna göre idame ettirenleri ise yine dışarda tutmuştur.⁴⁰² Dolayısıyla Kur'an'a göre insanın kendi bütünsel tarihi içerisinde başından geçenleri ve geçecekleri belirleyen, onun kimliği, ırkı, geldiği kültür değil, bilinçle ve hür iradeyle seçip buna göre davranışlarını şekillendirdiği hayat anlayışıdır.⁴⁰³

“Yahudilerin yaptıkları zulüm ve birçok kimseyi Allah yolundan alıkoymaları, kendilerine yasaklanmış olduğu hâlde faiz almaları, insanların mallarını haksız yere yemeleri sebebiyle önceden kendilerine helâl kılınmış temiz ve hoş şeyleri onlara haram kıldık. İçlerinden inkâr edenlere de acı bir azap hazırladık.”⁴⁰⁴

“Biz Hristiyanız' diyenlerden de sağlam söz almıştık. Ama onlar da akıllarından çıkarmamaları istenen şeylerden önemli bir kısmını unuttular. Bu sebeple, biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek düşmanlık ve kini salıverdik. Allah, ne yapmakta olduklarını onlara bildirecek!”⁴⁰⁵

³⁹⁹ Ali İmran, 3/112.

⁴⁰⁰ Bakara, 2/100-101.

⁴⁰¹ İbn Kesîr, *age.*, I, 123; Beydâvî, *age.*, I,68; Elmalılı, *age.*, III, 1603.

⁴⁰² Elmalılı, *age.*, II, 1160.

⁴⁰³ Zemahşerî, *age.*, I, 146,661; Beydâvî, *age.*, I, 60; Elmalılı, *age.*, I, 371.

⁴⁰⁴ Nisa, 4/160-161.

⁴⁰⁵ Maide, 5/14.

“Ey iman edenler! Hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksız yollarla yiyorlar ve Allah’ın yolundan alıkoyuyorlar. Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allah yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak ve ‘İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığımız şeylerdir. Haydi, tadın bakalım, biriktirip sakladıklarınızı!’ denilecek.”⁴⁰⁶

“Sonra bunların peşinden ardarda peygamberlerimizi gönderdik. Onların arkasından da Meryem oğlu İsa’yı gönderdik, ona İncil’i verdik ve kendisine uyanların kalplerine şefkat ve merhamet duygusu koyduk. (Kendiliklerinden) icat ettikleri ruhbanlığa gelince; biz onu onlara farz kılmamıştık. Allah’ın rızasını kazanmak için onu kendileri icat etmişlerdi. Fakat ona da gereği gibi uymadılar. Biz de içlerinden iman edenlere mükâfatlarını verdik. Fakat onlardan birçoğu da fasık kimselerdir.”⁴⁰⁷

“Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) “Allah’a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için Rableri katında mükâfat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır” (diye hükmedilmiştir).”⁴⁰⁸

“(Ey Muhammed!) İman edenlere düşmanlık etmede insanların en şiddetlisinin kesinlikle Yahudiler ile Allah’a ortak koşanlar olduğunu görürsün. Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da “Biz Hristiyanlarız’ diyenler olduğunu mutlaka görürsün. Çünkü onların içinde keşişler ve rahipler vardır. Onlar büyüklük de taslamazlar. Peygamber’e indirileni (Kur’an’ı) dinledikleri zaman hakkı tanımalarından dolayı gözlerinin yaşla dolup taşığını görürsün. “Ey Rabbimiz! İmandık. Artık bizi (hakikate) şahitlik edenler (Muhammed’in ümmeti) ile beraber yaz’ derler. “Rabbimizin, bizi salihler topluluğuyla beraber (cennete) koymasını umarken, Allah’a ve bize gelen gerçeğe ne diye inanmayalım?’ dedikleri bu söze karşılık Allah onlara, devamlı

⁴⁰⁶ Tevbe, 9/34-35.

⁴⁰⁷ Hadid, 57/27.

⁴⁰⁸ Bakara, 2/62.

kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetleri mükâfat olarak verdi. İşte bu, iyilik yapanların mükâfatıdır.”⁴⁰⁹

Kur'an'da tarih anlayışı ve bununla şekillenen ahiret inancı konusunda Yahudilerin eleştirildiği bir başka nokta ise cehennem azabının onlara sayılı günler boyunca geleceği, sonrasında ise bu halkın sonsuz cennetle ödüllendirileceği savunusudur. Kur'an'ın kesinlikle reddettiği bu yaklaşımın tarih felsefesi açısından önemi, ahiret hayatı dâhil tüm bir tarihsel süreçte yaşananlarda/yaşanacaklarda karar merciinin kim olduğu sorusundan kaynaklanmaktadır. Kur'an bir taraftan, tarihsel sürecin özellikle ahiret kesitinde yaşanacaklar konusunda, insan psikolojisini çöküntüye uğratacak ifadeler yerine Allah'ın rahmetini, bağışlayıcılığını öne çıkaran bir üslup izlerken, diğer taraftan da insanın ahirete dair yersiz, boş bir güvene kapılmasına müsaade etmemektedir:

“Bir de dediler ki: ‘Bize ateş, sayılı birkaç günden başka asla dokunmayacaktır.’ Sen onlara de ki: ‘Siz bunun için Allah’tan söz mü aldınız? Eğer böyle ise, Allah verdiği sözden dönmez. Yoksa siz Allah’a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?’⁴¹⁰

“Kendilerine Kitap”tan bir pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah’ın Kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor. Bunun sebebi, onların, ‘Bize, ateş sadece sayılı günlerde dokunacaktır’ demeleridir. Uydurageldikleri şeyler dinleri konusunda kendilerini aldatmıştır.”⁴¹¹

Kanaatimizce Kur'an'ın geçmiş ümmetlerin tarih anlayışlarına karşı en önemli eleştirisi, bu anlayışların dinî bir arka plana sahipmiş gibi gösterilmesidir. Buna karşı geliştirdiği en önemli tavır ise söz konusu anlayışları, kaynağını vahiyden ve kalıcı değerlerden alan bir sistemle değiştirmektir. Zira özellikle devletler bazında siyasi, askeri vs. yaşanmışlıklar değişse de bunlara verilecek tepkileri şekillendiren ilkeler kalıcı olmalı, sonsuza kadar geçerli olacak vahye

⁴⁰⁹ Maide, 5/82-85.

⁴¹⁰ Bakara, 2/80.

⁴¹¹ Ali İmran, 3/23-24. Yahudilerin kendilerini cehennem azabından berî gördüklerini ve bu yersiz güvenin onların kuruntularından ibaret olduğunu ifade eden farklı ayetler için bkz. Bakara, 2/94,111-112; Nisa, 4/69; Araf, 7/169.

dayandırılmalıdır. Çalışmamızın üçüncü bölümünde tarihin yasalarını belirleyen öznenin kimliğini tartışırken bu konuya ayrıntılı yer vereceğiz.

2.2. Kur'an'ın, Cahiliye Dönemi İnsanlarının Tarih Anlayışları Karşısındaki Tutumu

Kur'an'ın, tarih anlayışı konusunda ağır eleştirdiği bir diğer topluluk Cahiliye Araplarıdır. Cahiliye insanı da tıpkı Yahudiler ve Hristiyanlar gibi Kur'an'ın, hayat tasavvurunu yeniden inşa etmeyi hedeflediği muhatap kitle arasındadır. Konuyla ilgili ayetlere geçmeden önce Cahiliye insanının tarih anlayışının temel özelliklerini ortaya koymakta fayda görüyoruz. Ardından Kur'an'ın onların bakış açılarına karşı tutumunu yine ayetler ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Cahiliye döneminin ve insanının temel karakterini ekonomik, siyasi, askeri, kültürel, dini vs. pek çok açıdan tahlil etmek mümkündür.⁴¹² Araştırmamızın konusu gereği bu dönemi ve insanını sadece tarih anlayışı bağlamında ele almakla birlikte, sayılan tüm bu alanların birinin diğerini fazlasıyla etkilediği kanaatindeyiz. Bu nedenle cahiliye döneminin tarih anlayışını somut sonuçlarıyla birlikte ele almaya çalışacağız. Bu dönemin, tarih dâhil hayatın tüm alanlarına dair düşüncesinde en çok göze çarpan özellik belirsizlik ve karmaşıklıktır. Dönem insanının zihni hemen her konuda karmaşa ve çelişkilerle doludur ve bu çelişkilerle şekillenen günlük hayat, söz konusu zihin bulanıklığının farklı somut sonuçlarına şahitlik etmiştir. Örneğin daha fazla maddi değere sahip olmak adına hırsızlığa, yağmacılığa, haksız kazanca kapı açan bu kültürde,⁴¹³ kendi ev halkına yedirmediğini misafirine yedirme vardır.⁴¹⁴ Düşman bildiğine hiçbir hayat hakkı tanımayan bu kültürde, kendisinden eman dileyeni korumak

⁴¹² Taha Hüseyin'in, Cahiliye insanının karakter yapısı hakkında alışlagelen bilgileri büyük oranda reddeden bir çalışması mevcuttur. Taha Hüseyin, bu dönemin anlaşılmasında en önemli kaynak kabul edilen Cahiliye şiirinin daha doğrusu Cahiliye dönemine nispet edilen şiirin gerçekleri yansıtmadığını savunmaktadır. Ona göre dönem insanının karmaşık ruh hali ve davranışsal yapısı, yaşanmakta olan çalkantılı hayatın ve birbirinden son derece farklı ve zengin kültürel mirasın sonucudur. Aynı durumun, benzer koşullar altındaki tüm birey ve toplumlarda görülebildiğini savunan Tâhâ Hüseyin'in Cahiliye dönemi ve insanı hakkında verdiği bilgiler ve sıra dışı yorumları için bkz. Tâhâ Hüseyin, *Cahiliye Şiiri Üzerine*, Çev.: Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003. Aynı şekilde Cahiliye dönemi toplumunun özellikle çöllerde yaşayan bedevî kesiminin karakter yapısını büyük oranda yaşadıkları zor şartların belirlemesi hakkında bkz. Mehmet Azimli, *age.*, s.53 vd.

⁴¹³ Mevdudi, *age.*, III, 53.

⁴¹⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dinî Ve Ahlakî Kavramlar*, s.113.

adına canını ortaya koymaktan çekinmemek yüceltilmiştir.⁴¹⁵ Kur'an'ın farklı alanlardaki bu tutarsızlıklara çeşitli vesilelerle karşı çıktığı, Cahiliye kültürünün olumlu yönlerini onaylarken, tutarsız düşüncelerini kalıcı ilke ve değerlerle değiştirdiği görülmektedir.⁴¹⁶

*“Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, cahiliye taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah ise, Peygamberine ve inananlara huzur ve güvenini indirmiş ve onların takva (Allah’a karşı gelmekten sakınma) sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zaten onlar buna lâayık ve ehil idiler. Allah, her şeyi hakkıyla bilmektedir.”*⁴¹⁷

Cahiliye insanının tarih anlayışı hem bilgi hem de yaşayış bağlamında kısa süreye odaklıdır.⁴¹⁸ Bilgi anlamında yakın atalarından duyduklarını, gördüklerini kendi anlayışlarının merkezine alırken, uzak atalar diyebileceğimiz peygamberlerden gelen vahyî nakilleri önce ‘esâtîru”l-evvelin” olarak isimlendirmiş⁴¹⁹ ardından onları ısrarla ve inatla reddetmişlerdir. Bu durumun günlük yaşamdaki yansımaları ise yakın geçmişin ötesine uzanamayan zihinsel yapının, uzak geleceği algılamaktan da aciz kalması, gerçekte sonsuzluğu bünyesinde barındıran tarihsel sürecin, beden ölümü gibi basit bir sonla bitirilmesidir.⁴²⁰ Zaman mefhumu sınırlandııkça onda gerçekleştirilecek fiziksel ve ruhsal doyumlar için de acele edilmiş ve cahiliye insanı ahirete havale edemediği

⁴¹⁵ Mehmet Azimli, age.,s.55.

⁴¹⁶ Mehmet Azimli, age.,s.15 vd.

⁴¹⁷ Fetih, 48/26.

⁴¹⁸ Cahiliye insanının bilgisi sezgiye, tahmine, mesnetsiz kabullere dayanmaktadır. Bu tür bilgi ise zandan öteye geçememektedir. Cahiliye döneminin bilgi niteliğini ifade eden ‘zan’ kelimesinin anlamı ve kökeni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Daru’l- Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2009, IV, 2762; Muhammed Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Daru’l- Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1986, IV,348.

⁴¹⁹ Mustafa Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010, s.26; Mehmet Azimli, age., s.75.

⁴²⁰ Çalışmamızın birinci bölümünde farklı kültürlerle ait tarih anlayışlarının insan ruhundaki karşılıklarına yer vermiş, bunların, kendi dönemlerinin sanat ve edebiyatlarına yansıdığını belirtmiştik. Bu durum sonsuzluğa uzanan ve uzanamayan tarih anlayışları açısından da geçerlidir. Cahiliye şiirinde beden ölümüyle birlikte yok olma düşüncesinin oluşturduğu bunalımın yerini, eski Türklerde Gök Tanrı inancının getirdiği sonsuz ahiret düşüncesinin oluşturduğu huzur almıştır. Türklere ait ilk yazılı edebi ürünler olan kitabelerde ‘yer gök durdukça varolma’ idealine ve bu idealin gereğince yaşama tavsiyelerine rastlanmaktadır. Gök Tanrı inancıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ergun Candan, *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, Sınır Ötesi yay., İstanbul, 2013.

duygularının bu dünyada tatmini noktasında sınır tanımaz olmuştur.⁴²¹ Doğal olarak bu anlayış hem dönemin kendisini, hem de dönem insanının temel karakterini şekillendirmiştir.⁴²² Hayatın hemen her alanında kısa süreli menfaatin hedeflenmesinin arkasında, inkâr edilmemekle birlikte zihinsel planda tam yerine oturtulamayan ahiret olgusu ve varoluşun biteceği inancı yatmaktadır.⁴²³ Hayatın birtakım nimetlerine ve zevklerine ulaşma konusunda sınır tanımayan cahiliye insanı kendini, hayatın sonluluğu ve ölüm karşısında acziyet içinde gören, son derece kötümser ve bunalımlı bir ruh halini de bünyesinde barındırmaktadır.⁴²⁴ Kanaatimizce insanların kendi tercih ve ön kabullerinin getirisi olan bu düşünsel ve davranışsal yapı, fitrata yerleştirilmiş sonsuzluk idealiyle çatışmış ve bu çatışmanın oluşturduğu fiziksel ve ruhsal bunalımlar cahiliye insanının İslam'a girmesinde etkili olmuştur.

Kur'an'ın Cahiliye insanının zaman ve tarih algısına getirdiği eleştirileri üç maddede toplamak mümkündür. Bunlar, yeterli aklî ve naklî delillere rağmen devam eden zihin bulanıklığı, ölüme dair yanlış ve çelişkili düşünceler ve son olarak dünya ile ahiretin yanlış mukayesesi noktasındadır. Dönem insanının kültürel mirasla sahip olduğu bilgilere (naklî delillere) ve Kur'an'ın getirdiği yeni bilgi ve delillere rağmen, hayata ve yaşananlara/yaşanacaklara dair belirgin bir bakış açısı geliştirememiş olmaları farklı vesilelerle eleştirilmiştir. Oysa tarih boyunca gelmiş geçmiş tüm peygamberler, insanların zihinlerinde doğru bir varlık ve hayat tasavvurunu ve bunlardan hareketle ilahî iradenin emrettiği tarih anlayışını oluşturmak üzere gerek sözleriyle gerek davranışlarıyla hep aynı mesajı vermişlerdir.⁴²⁵ Cahiliye insanının en büyük zihin karmaşası, içerisindeki tüm varlıklarla birlikte evreni ve hayatı var eden bir Yüce Yaratıcı'ya inanmakla birlikte, bu hayatın, dolayısıyla tarihin işleyişinde kimin etkin güç olduğu

⁴²¹ Cahilî karakterin temel özelliği olan, kendi isteklerine ulaşma noktasında sınır tanımazlık ve başkalarının haklarına her türlü tecavüz Kur'an'da 'bağy' olarak isimlendirilmektedir. Kelimenin çeşitli anlamları ve kullanım alanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zemahşerî , *age.*, II, 629; er-Râzî, *age.*, X, 84.

⁴²² Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, Ankara, 1995, s.258-264.

⁴²³ *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan Yay., İstanbul, 2006, I, s.108.

⁴²⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.159.

⁴²⁵ Mehmet Azimli, a.g.e.,s.74 vd.

konusundadır.⁴²⁶ Gerçekte Cahiliye insanının zihninde yaratıcı olarak Allah düşüncesinin kökeni oldukça eskilere uzanmaktadır.⁴²⁷ Buna rağmen Hz. Peygamber'den önceki tüm peygamberlerden gelen nakli bilgiler ve hepsinin aynı Aşkın Varlık'a işaret etmeleri, zamana ve mekâna hâkimiyet konusundaki zihin bulanıklığını ve bundan doğan davranışsal çelişkileri bertaraf etmeye yetmemiştir:

“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?’ diye soracak olsan mutlaka, ‘Allah’ diyeceklerdir. O hâlde nasıl (haktan) döndürülüyorlar?”⁴²⁸

“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan elbette, ‘Allah’, derler. De ki: ‘Peki söyleyin bakalım? Allah’ı bırakıp da ibadet ettikleriniz var ya; eğer Allah bana herhangi bir zarar dokundurmak isterse, onlar Allah’ın dokundurduğu zararı kaldırabilirler mi? Yahut Allah bana bir rahmet dilesse, onlar O’nun rahmetini engelleyebilirler mi?’ de ki: “Allah bana yeter. Tevekkül edenler ancak O’na tevekkül ederler.”⁴²⁹

“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, mutlaka ‘Allah’ derler. De ki: ‘Hamd, Allah’a mahsustur.’ Fakat onların çoğu bilmezler.”⁴³⁰

Cahiliye döneminde, içerisindeki tüm yaşanmışlıklarla birlikte hayatın devamına olduğu gibi, bitişine yani ölüme karşı geliştirilen yanlış algılamalar da Kur’an’da şiddetle eleştirilmiştir. Bu algılamalar daha çok doğrudan akla hitap eden deliller ve cedel yöntemiyle çürütülmüştür. Cahiliye insanının zihni, hayatın sahibinin kimliği gibi,⁴³¹ ölümün müsebbibinin kimliği/neliği konusunda da bulanıktır:

⁴²⁶ Cahiliye insanının, tarihteki etkin gücün kimliği konusunda yaşadığı zihinsel çatışmanın ve bunun günlük hayata yansımalarının farklı örnekleri için bkz. Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s.251-292.

⁴²⁷ Cahiliye dönemi Arapları da hac ve umre yaparlar ve telbiyelerine “*Allahümme*” kelimesi ile başarlardı. Bu durum onların Allah’a inandıklarının en önemli delillerindedir. Müşrik Arapların Allah inancı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed İzzet Derveze, *Kur’ân’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, İstanbul, 1995, I, 370 vd.

⁴²⁸ Ankebut, 29/61.

⁴²⁹ Zümer, 39/38.

⁴³⁰ Lokman, 31/25.

⁴³¹ Cahiliye insanının karmaşık zihin dünyasının bir diğer yansıması da tehlike anında Allah’ı birleyerek sadece O’na yalvarmaları, tehlike geçtiğinde ise putlara tazimde bulunmaya devam etmeleridir. Cahiliye döneminde hüküm süren birbirinden farklı ve çelişkili Allah inancı

“Nefsinin arzusunu ilâh edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eristirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız? Dediler ki: ‘Dünya hayatımızdan başka hayat yoktur, ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder.’ Bu hususta onların bir bilgisi yoktur. Onlar sadece zanda bulunuyorlar. Onlara ayetlerimiz açıkça okunduğu zaman onların delilleri ancak, ‘Doğru söyleyenler iseniz babalarımızı getirin’ demek oldu. De ki: “Allah sizi yaşıyor. Sonra sizi öldürecek, sonra da kendisinde şüphe olmayan Kıyamet gününde sizi bir araya getirecek, ama insanların çoğu bilmezler.”⁴³²

Cahiliye toplumunun önemli bir bölümü yeniden dirilmeyi inkâr etmiş,⁴³³ insan bedeninin tarihin birinci kesitindeki yok oluşunu yani çürümesini buna delil getirmiştir:

“Dediler ki: ‘Biz bir yığın kemik, bir yığın ufantı olduğumuz zaman mı yeniden bir yaratılışla diriltilecekmışiz, biz mi?’ de ki: ‘(Şüphe mi var?) İster taş olun ister demir! Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.)’ diyecekler ki: ‘Peki bizi hayata tekrar kim döndürecek?’ de ki: ‘Sizi ilk defa yaratan.’ Bunun üzerine başlarını sana (alaylı bir tarzda) sallayacaklar ve ‘Ne zamanmış o?’ diyecekler. De ki: “Yakın olsa gerek!”⁴³⁴

“Hayat, bu dünya hayatından ibarettir. Ölürüz ve yaşarız. Biz tekrar diriltilecek değiliz.”⁴³⁵

Ölümlü beden ile ölümsüz ruh ayrımının yapılamadığını gösteren bu anlayışın tarih anlayışı açısından önemi, Cahiliyenin toplumsal zihninde uzun vadeli bir gelecek tasavvurunun yer almaması noktasındadır. Tarihi ve dolayısıyla hayatın kendisini bu dünyadan ibaret gören anlayışın şekillendirdiği hayatlar ise doğal olarak kısa vadeli hedeflere odaklanmıştır. Sınırlı dünya hayatında bir an

hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003, s.147-152.

⁴³² Casiye, 45/23-26.

⁴³³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, Çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 2013, s.220.

⁴³⁴ İsrâ, 17/49-51.

⁴³⁵ Müminun, 23/37.

önce ulaşılması gereken kısa vadeli hedefler, yaptıklarından farklı bir âlemde hesaba çekilmeyeceği inancıyla birleşince toplumsal düzenin bozulması, zulmün, haksızlığın kol gezmesi, büyük değerlerin basit kazançlara feda edilmesi kaçınılmaz olmuş, böylece toplumsal çöküş sürecine girilmiştir. Tarih boyunca kurulmuş tüm medeniyetlerde olduğu gibi Cahiliyenin de tarihe ve zamana yüklediği anlam salt bir düşünce sistemi olarak kalmamış, mensuplarının somut davranışlarının en önemli belirleyicisi olmuştur. Kur'an, vahiyden birtakım izler taşımakla birlikte pek çok noktada ondan uzaklaşan⁴³⁶ ve yakın geleceğe odaklanan bu tarih anlayışının neden olduğu toplumsal çöküşün son aşamasında nazil olmuş ve muhataplarının zihinlerini inşâ etmeye onların tarih tasavvurlarından başlamıştır. İlk inen surelerin büyük oranda ahiret hayatına, yeniden dirilmeye yoğunlaşması, bütünsel yaşamın bu dünyadan ibaret olmadığını ayetlerde ısrarla vurgulanması tezimizi destekler niteliktedir:

“Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”⁴³⁷

“Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer. Kim de mümin olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.”⁴³⁸

Hayatın pek çok alanında bulanık bir zihin yapısının hâkim olduğu Cahiliye toplumunda ahiretin varlığını tamamen inkâr edenlerin yanında, yeniden dirileceği bir güne inananlar da azımsanmayacak orandadır. Ahiretin varlığına inananların tarih anlayışına Kur'an'ın getirdiği en büyük eleştiri ise, tarihin iki farklı boyutunu temsil eden dünya ile ahiretin yanlış mukayesesidir. Bir başka deyişle Kur'an'ın ilk muhataplarından bazıları ve onların günümüzdeki takipçileri, daha önemlinin, kalıcının, değerlinin dünya mı ahiret mi olduğu sorusuna kendi zihinlerinde “dünya” cevabını vermekle büyük yanlışa düşmüşlerdir. Bu insanlar dünyadan yana kullandıkları tercihlerini sözel olarak

⁴³⁶ Mehmet Azimli, *age.*, s.71 vd.

⁴³⁷ Ankebut, 29/64.

⁴³⁸ İsra, 17/18-19.

ifade etmemiş olmakla birlikte, dünyadaki yaşam tarzları, ahireti önemsemeyen ve onda olacıklardan korkmayan tavırları bu tercihin açık göstergesidir. Kur'an, dünyayı ve dünyanın geçici menfaatlerini insan için vazgeçilmez gösteren ve kalıcı olanı geçici olana feda eden bu anlayışı şiddetle eleştirmektedir:

“Onlara şu iki adamı örnek ver: Onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, bağların çevresini hurmalarla donatmış, ikisinin arasına da bir ekinlik koymuştuk. Her iki bağ da meyvelerini vermiş ve ürünlerinden hiçbir şeyi eksik bırakmamıştı. Bu iki bağın arasından bir de nehir fişkırtmıştık. Derken onun büyük bir serveti oldu. Arkadaşıyla konuşurken ona dedi ki: ‘Benim malım seninkinden daha çok. Adamlardan yana da senden daha üstünüm.’ derken kendine zulmederek bağına girdi. Şöyle dedi: ‘Bunun sonsuza değin yok olacağını sanmıyorum. Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile andolsun bundan daha iyi bir sonuç bulurum.’ Arkadaşı, ona cevap vererek dedi ki: ‘Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen Allah’ı inkâr mı ediyorsun? Fakat O Allah benim Rabbidir. Ben Rabbime hiç kimseyi ortak koşmam. Bağına girdiğinde ‘Maşallah! Kuvvet yalnız Allah’ındır’ deseydin ya! Eğer benim malımı ve çocuklarımı kendininkilerden daha az görüyorsan, belki Rabbin bana, senin bağından daha iyisini verir. Seninkinin üzerine de gökten bir afet indirir de bağ kupkuru ve yalçın bir toprak hâline geliverir.’ derken bütün serveti helâk edildi. (Yıkılmış) çardakları üzerine çökmüş hâldeki bağına yaptığı harcamalar karşısında ellerini ovuşturuyor ve şöyle diyordu: ‘Keşke Rabbime hiçbir kimseyi ortak koşmasaydım.’”⁴³⁹

“Dilleriniz yalana alışageldiğinden dolayı, Allah’a karşı yalan uydurmak için, ‘Şu helâldir, şu haramdır’ demeyin. Şüphesiz, Allah’a karşı yalan uyduranlar, kurtuluşa eremezler. (Dünyada elde ettikleri) az bir yararlanmadır. Hâlbuki (ahirette) onlara acıklı bir azap vardır.”⁴⁴⁰

“Allah’a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozanlar, Allah’ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte lânet onlara, yurdun kötüsü (cehennem) de onlarıdır.

⁴³⁹ Kehf,18/32-42.

⁴⁴⁰ Nahl, 16/116-117.

Allah, rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler. Hâlbuki dünya hayatı, ahiretin yanında çok az bir yararlanmadan ibarettir.”⁴⁴¹

Kur’an, Cahilî tarih anlayışının kendisi kadar, buna getirilen delil ve dayanaklara da karşı çıkmaktadır. Özellikle kıyametin ve onunla başlayacak ahiretin inkâr edilmesinde kullanılan ve Kur’an’ın şiddetle karşı çıktığı üslup, kıyamet vaktinin Peygambere sorulması ve onun cevap veremeyişinin, ahiretin varlığına dair yalan söylediğine işaret sayılmasıdır. Tüm peygamberler benzer ithamlarla karşılaşmış olsalar da bu durumun tarih felsefesi açısından önemi, yine tarihin epistemolojik yönüne ve tarihi yaratanla, yaratılmış tarihi yaşayan arasındaki ontolojik farka tekabül etmektedir. Yaratıcı ile yaratılmışlar arasındaki ontolojik farkın gerektirdiği bilme farklılığı yanlış yorumlandığında, insani bilmenin konusu olamayacak gayb âleminin hakikatleri inkâr edilmektedir. Konuyla ilgili ayetlerde hem Allah ile insan arasındaki bu fark ortaya konmakta, hem de bu durumdan çıkarılan yanlış sonuçlar şiddetle eleştirilmektedir:

“Sana, kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. Onu bilip söylemek nerede, sen nerede?”⁴⁴²

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir.’ Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.’⁴⁴³

“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Rad, 13/25-26.

⁴⁴² Naziat, 79/42-43.

⁴⁴³ Araf, 7/187.

⁴⁴⁴ Lokman, 31/34.

“Eğer doğru söyleyenlerseniz, bu tehdit ne zaman gelecek?” diyorlar. Onlar ancak, çekişip dururlarken kendilerini yakalayacak korkunç bir ses bekliyorlar.”⁴⁴⁵

Kur’an’da ahiretin ve özellikle yeniden dirilmenin varlığını kabul etmeyenlerin bunu ispatlamak üzere getirdikleri deliller içerik bakımından da eleştirilmektedir. Öncelikle bu deliller görünür âleme aittir, görünür âlemden hareketle gaybî hakikatler arasında doğru bağlantılar kurma gücü ve yetkisi ise ancak her ikisinin de hakikatine vâkıf olan Yaratıcı’dadır. Bunlardan birinin bilgisine dahi külliye vâkıf olmaktan aciz insanın her iki âlemi de kuşatacak sonuçlara gitmesi, onun bilme gücünü fazlasıyla aşmaktadır. Kur’an ayrıca getirilen delillerin içeriğini de tutarlılık açısından sorgulamaktadır. Yeniden dirilmenin imkânsızlığının işareti olarak kabul edilen, bedeninin ölümden itibaren çürüyerek nihayet kemiklerin dahi toz toprak olması hadisesidir. Oysa toz topraktan yani bir şekilde var olan özden yeniden yaratmak, hiç yoktan yaratmaya göre daha kolaydır. Zor olanı yapabilmiş bir iradenin daha kolayını yapmaya güç yetiremeyeceğini düşünmek kendi içinde tutarsızlıktır. Ayetlerde daha önce karşılaştığımız bir yöntemle, geçmişin geleceğe delil gösterilmesiyle, özellikle yeniden dirilme konusundaki Cahilî anlayışın çürütüldüğünü görüyoruz:

“İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir. Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ de ki: ‘Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.’(...) Gökleri ve yeri yaratan Allah’ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir.”⁴⁴⁶

“Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler. Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz.”⁴⁴⁷

Kur’an’da gerek geçmiş ümmetlerin gerekse Cahiliyenin tarih anlayışları ve buna getirdikleri deliller eleştirilirken, insanı bu şekilde düşünmeye ve

⁴⁴⁵ Yasin, 36/48-49.

⁴⁴⁶ Yasin, 36/77-79,81.

⁴⁴⁷ Mümin,40/57-58.

inanmaya götüren sebepler de eleştirilmiştir. Bu sebeplerin başında, vahyi bilgi mirasının bir tarafa bırakılırken, yakın atalardan duyulan ve görülenlerin temel bilgi kaynağı kabul edilmesi gelmektedir:

*“Peygamberleri dedi ki: ‘Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında şüphe mi var? (Hâlbuki) O, günahlarınızı bağışlamak ve sizi belli bir zamana kadar ertelemek için sizi (imana) çağırıyor. Onlar, ‘Siz de bizim gibi sadece birer insansınız. Bizi babalarımızın taptıklarından alıkoymak istiyorsunuz. Öyleyse bize apaçık bir delil getirin’ dediler.”*⁴⁴⁸

*“Çünkü onlar babalarını sapık kimseler olarak buldular.”*⁴⁴⁹

*“Onlara ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!’ derler. Peki, ama ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?”*⁴⁵⁰

*“Çirkin bir iş işledikleri vakit, ‘Biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize bunu emretti’ derler. De ki: ‘Şüphesiz, Allah çirkin işleri emretmez. Siz bilmediğiniz şeyleri Allah’ın üzerine mi atıyorsunuz?’”*⁴⁵¹

*“Onlar, ‘Sen bize tek Allah’a ibadet edelim, atalarımızın ibadet edegeldiklerini bırakalım diye mi geldin? Eğer doğru söyleyenlerden isen, haydi bizi tehdit ettiğin azabı bize getir’ dediler.”*⁴⁵²

*“Kendilerine, ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiği zaman, ‘Hayır, bizi babalarımızı üzerinde bulduğumuz şeye uyarız’ derler. Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”*⁴⁵³

“Ayetlerimiz apaçık bir şekilde onlara okunduğunda, ‘Bu sadece, atalarınızın tapmakta olduğu şeylerden sizi alıkoymak isteyen bir adamdır’ dediler. Bir de, ‘Bu (Kur’an), uydurulmuş bir yalandır’ dediler. Yine hak

⁴⁴⁸ İbrahim, 14/10.

⁴⁴⁹ Saffat, 37/69.

⁴⁵⁰ Bakara, 2/170.

⁴⁵¹ Araf, 7/28.

⁴⁵² Araf, 7/70.

⁴⁵³ Lokman, 31/21.

kendilerine geldiğinde onu inkâr edenler “Bu ancak apaçık bir büyüdür’ dediler.”⁴⁵⁴

“İçlerinden ileri gelenler, ‘Gidin, ilâhlarınıza tapmaya devam edin. İşte bu istenen şeydir. Biz bunu son dinde (en son dinî inanışlarda) duymadık. Bu ancak bir uydurmadır. O zikir (Kur’an) içimizden ona mı indirildi?’ diyerek kalkıp gittiler. Hayır, onlar benim Zikrimden (Kur’an’dan) şüphe içindedirler. Hayır, henüz azabımı tatmadılar.”⁴⁵⁵

“Hayır! Onlar sadece, ‘Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz’ dediler. İşte böyle, biz senden önce hiçbir memlekete bir uyarıcı göndermedik ki, oranın şumarık zenginleri “Şüphe yok ki biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk. Biz de elbette onların izlerinden gitmekteyiz’ demiş olmasınlar.”⁴⁵⁶

“(Ey Muhammed!) Şunların taptıkları şeylerin batıl olduğu konusunda şüpheye düşme. Onlar sadece, daha önce babalarının taptığı gibi tapıyorlar. Şüphesiz biz onlara (azaptan) paylarını eksiksiz olarak tastamam vereceğiz.”⁴⁵⁷

Atalara körü körüne bağlılığın sebebi olarak gösterilen yeterince düşünmeme ise Kur’an’ın tarih konusu başta olmak üzere farklı vesilelerle şiddetle eleştirdiği bir tavidir:

“Allah’ın ayetleri hakkında, kendilerine gelmiş bir delilleri olmaksızın tartışanlar var ya, onların kalplerinde ancak bir büyüklük taslama vardır. Onlar, tasladıkları büyüklüğe asla ulaşmazlar. Sen Allah’a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir. Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler. Kör ile gören, iman edip salih ameller işleyenler ile kötülük yapan bir değildir. Siz pek az düşünüyorsunuz.”⁴⁵⁸

⁴⁵⁴ Sebe, 34/43.

⁴⁵⁵ Sad, 38/6-8.

⁴⁵⁶ Zuhruf, 43/22-23.

⁴⁵⁷ Hud, 11/109. Atalardan gelen bilgilere tartışmasız inanmanın eleştirildiği farklı ayet örnekleri için bkz. Yunus, 10/78; Enbiya, 21/53; Şuara, 26/74; Ahzab, 33/67; Saffat, 37/69-71; Maide, 5/104.

⁴⁵⁸ Mümin, 40/56-58.

Anlaşıldığı üzere cahiliyenin tarih anlayışı pek çok çelişkiyi ve karmaşayı bünyesinde barındırmaktadır. Evrenin ve *dehr* adını verdikleri zamanın sonsuzluğuna inanırken ölüme dair net bir bakış açısı geliştirememişlerdir. Kur'an cahiliyenin tarih anlayışını salt inançtan hareketle değil, akli delillerle de reddetmekte, gerek bütünsel tarihin gerekse yaşamın kendisinin hakikatiyle bağdaşmayan tüm tasavvurların yerine kendi tasavvurunu inşa etmeyi hedeflemektedir.⁴⁵⁹ Araştırmamızın bu bölümünde Kur'an'ın kendi tarih anlayışını ortaya koyan üslup ve anlatımı geçmiş, şimdi, gelecek ve karşı tutum bağlamında tahlil ederek konuyla ilgili genel sonuçlara ulaşmaya çalıştık. Üçüncü bölümde ise Kur'an'ın inşa ettiği tarih tasavvurunun mana ve muhtevasını ortaya koyarak onu kendi içinde değerlendirmeye çalışacağız.

⁴⁵⁹ Kur'an bunu yaparken nazil olduğu toplumun yaşam tarzını, örf ve adetlerini, düşünce ve inanç bağlamında geleneksel yapısını görmezden gelmemiş, tüm bu sayılanları kendi inşa etmeyi hedeflediği tasavvur içerisinde eritmiştir. Cennetin nimetlerinden bahsedilirken, suya büyük özlem duyan çöl insanının dikkatini çekmek üzere 'altlarından ırmaklar akan' ifadesinin kullanılması bunun en güzel örneklerinden birisidir. Kur'an'ın, muhatap kitlenin fiziksel ve ruhsal yapısını merkeze alan bu üslubu hakkında bkz. Mustafa Öztürk, *age.*, s.23.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'AN'DA İNŞÂ EDİLEN TARİHİN MANA ve MUHTEVASI KUR'AN'IN TARİH ANLAYIŞINDA TEMEL HAREKET NOKTASI

Araştırmamızın bu bölümünde Kur'an'ın insan zihninde inşâ etmeyi hedeflediği tarih anlayışını kendi iç bütünlüğü içerisinde ortaya koyup tahlil etmeye ve bu anlayışın, diğer tarih anlayışlarıyla karşılaştırmalı değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Bunu yaparken çalışmamızın başından beri esas aldığımız ve tarih felsefesinin temeli kabul edilen kavram ve sorunsalların oluşturduğu çerçeveye bağlı kalmakla birlikte, Kur'an'ın tarih alanına kazandırdığı yeni açılım ve perspektifi de ortaya koymayı hedefliyoruz.

Çalışmamızda farklı vesilelerle ifade ettiğimiz üzere tarih felsefesi, tüm tarihsel oluşumları, hayatın iki temel unsuru olan varlık ve zaman hakkında zihne takılan çeşitli sorunsallar çerçevesinde açıklamaktadır. Bir başka deyişle tarih anlayışlarının cevap üretmeye çalıştıkları özne, çatışma, sonul amaç, tekrür vs. tüm sorunsallar asıl itibarıyla varlığa ve zamana yüklenen anlamın altında sıralanmaktadır.

Bilindiği üzere Kur'an metni *teşekkül* ve *teşkil* süreçlerinden geçmektedir. *Teşekkül* Kur'an muhtevasının oluşum sürecini, *teşkil* ise onun, muhatabını etkileyerek değiştirmesi ve dönüştürmesini ifade etmektedir.¹ Kur'an'ın tarih inşâsı onun *teşkil* boyutudur, zira Kur'an bununla, insanın zihinsel fitratına zaten kodlanmış olan varlık ve zaman algısını şekillendirmekte ve ona yeni boyutlar eklemektedir. Araştırmamızda bu Kur'anî inşânın temel hareket noktasını belirlemeye çalışırken, her tarih anlayışının bir hareket noktası, yani özünde esas aldığı bir temel ilke bulunması gerektiği ön kabulünden yola çıktık. Bunun nedeni, çalışmamızın özellikle ilk bölümünde somut örneklerini sunduğumuz üzere ister ilkel, ister modern olarak isimlendirilsin tüm tarih anlayışlarının, bahsedilen sorunsallara cevap üretirken belirli ilke ya da ilkelerden hareket etmiş olmasıdır. Aynı durumun Kur'an için de geçerli olduğunu söylemek gerekir, zira

¹ Ömer Faruk Yavuz, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an*, Asitan Yay., Sivas, 2013, s.61.

Kur'an'ın bütünsel yapısı içerisindeki tarihle ilgili anlatımların dikkatli bir tahlili, bu anlatımların farklı tarihsel konulara değinmiş gibi görünmekle birlikte hep aynı ilkelere işaret ettiğini göstermektedir.

Kur'an'ın, tarih inşâsındaki temel hareket noktası '*tevhid*' ilkesidir. Bu ilke ismini 'bir, tek ve eşsiz olmak' anlamlarına gelen V-H-D fiil kökünün tef'îl veznindeki mastarından almaktadır. Bu teklik ve eşsizlik varlık anlamında olabileceği gibi fiiller açısından da olabilmektedir.² Kelime anlamı "birlemek, eşsiz kılmak "tek" olana döndürmek" olan *tevhid*'in ıstılahî anlamı 'Allah'ın varlığına, rablığına, ilahlığına, güzel isimler ve yüce sıfatlara sahip oluşuna, ulûhiyet ve rubûbiyette ortağının olmayışına, zâtında, sıfatlarında ve isimlerinde denginin bulunmayışına inanarak bunların gerekli kıldığı davranışları gerçekleştirmek'tir.³ *Tevhid* Kur'an'ın tüm kavramlarını içerisinde barındıran temel kavramdır, zira Allah'ın birliği ve ortaksız hâkimiyeti düşüncesi, Kur'an'ın bütünsel sisteminin omurgasını teşkil etmektedir.⁴ Bu yönüyle Kur'an'ın sadece tarihi inşâsında değil, tüm hayatı inşâsında verdiği mesajlar hep *tevhide* dönmektedir.⁵ Kur'an hayatın akaid, ibadât, muamelât gibi insanın hem ruhsal hem bedensel fitratına hitap eden alanlarında Allah'ın tekliğini, merkezî güç oluşunu, tüm işlerin O'na döndüğünü vurgulamaktadır.⁶ Çalışmamızda *tevhid*'in bu farklı alanlardaki merkezî konumuna kısaca değindikten sonra, asıl konumuz olan tarih alanına yoğunlaşmayı ve onun Kur'an'ın tarih inşâsında temel hareket noktası oluşunu detaylarıyla açıklamayı uygun buluyoruz.

İnsanın tüm fiziksel davranışlarının önce zihinde tasarlanıp sonra hayata geçirildiği düşünülürse *tevhid*'in de önce bir zihinsel algı sonra bir yaşam şekli olarak tezahür ettiği anlaşılacaktır.⁷ Dolayısıyla *tevhid*'in ele alınması gereken ilk

² Ragıp el-İsfahanî, *age.*, s.833.

³ Abdullah Özbek, *age.*, s.5-6.

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah Ve İnsan*, s.93-96; Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, Ankara, 1975, XII, 419.

⁵ *Tevhid* ilkesinin hayatın farklı alanlarındaki yansımalarının ayrıntılı tahlili için bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Rağbet Yay., İstanbul 2005.

⁶ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s.46-49.

⁷ Çalışmamızda farklı vesilelerle ifade ettiğimiz üzere hiçbir tasavvur salt bir düşünsel faaliyet olarak kalmamış, bireylerin ve toplumların günlük yaşamda sergiledikleri tutum ve davranışlara fazlasıyla yansımıştır. Bu durumun Kur'an'ın kendi varlığı ve tarih inşâsı açısından önemi büyüktür. Kur'an'ın aşkın bir âlemden gelmesi hasebiyle metafiziksel, kelimeler aracılığıyla ifade edilmesi hasebiyle de dilsel olan varlığı, muhatapın yani insanın algı dünyasına ulaştığı anda

alan zihinsel tasarımların inşa edildiği akaidir. Akaid kapsamında değerlendirilen Allah'a, peygamberlere, kitaplara, meleklere iman gibi tüm iman esaslarının dönüş noktası 'birlik'tir.⁸ Allah birdir, tüm peygamberleri, ilahi kitapları O göndermiş, içerisindeki uhrevi varlıklar ve insanlarla birlikte tüm âlemleri O yaratmıştır.⁹ Tüm peygamberler ve mevcudat kendi lisaniyla O'nun birliğine işaret etmektedir.¹⁰

Hayatın ibadât alanı da *tevhidi* esas almaktadır; tüm ibadetlerin insan ve toplum için büyük ve gözle görülür faydaları olsa da bu davranış kalıpları son tahlilde Allah öyle emrettiği için gerçekleştirilmektedir.¹¹ Örneğin oruç tutan kişi yoksulun, açın halini daha iyi anlayacak olsa bile orucun bunun için tutulduğunu söylemek, farz ibadeti, merkezindeki *tevhid* ilkesinden uzaklaştırmak anlamına gelmektedir. Ayrıca her oruç tutanın açın halinden anladığını söylemek mümkün olmadığı gibi, oruç tutmayan her insan da vicdani yetilerini köreltmediği sürece, zor durumdaki insanlara karşı duyarsız değildir. İslami hayatın esaslarından olan ibadetler, Allah tarafından emredilmiş ve şekli birtakım yönleri çağlara ve coğrafyalara göre değiştirilmekle birlikte öz itibariyle aynen muhafaza edilmiştir. Bu bakımından ibadetler, emredicinin birliğini yani *tevhidi* yansıtmaktadır.¹²

zihinsel varlığa dönüşmektedir. Kur'an'ın, insan zihninde oluşturulan bu varlık formu, birey ve toplumların geçirdiği tarihsel süreçlerde tutum ve davranışa döküldüklerinde 'fiilde varlık'a dönüşmektedir. Buradan hareketle tarihin, Kur'an'ın varlık formlarından birisinin gerçekleştiği ortam olarak değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Bu durum Kur'an açısından, varlık felsefesi ile tarih felsefesinin kesiştiği noktadır. Kur'an'ın belirli bir sistemde gerçekleşen farklı varlık formları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Yavuz, *Varlık Ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, STS Yay., Rize, 2007, s.73-112.

⁸ Zebîdî, *age.*, XII, 415.

⁹ Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerindeki tekliği, benzersizliği ve ortaksızlığı olarak değerlendirilen tevhîd akidesi İslam kelâmcıları ve filozofları tarafından farklı yöntemlerle delillendirilmeye çalışılmıştır. Farklı zorunluluklar ve saiklerle gerçekleştirilen bu çabanın terminolojideki adı 'isbât-ı vacip'tir. İsbât-ı vacip kapsamında ileri sürülen delillerden birisi de kâinattaki eşsiz düzenin kendi başına meydana gelemeyeceğinden yola çıkan yaratma ve gaye-nizam delilleridir. Yaratım ve işleyişteki eşsiz düzenin insan yaşamını yönlendirdiği tüm noktalarda kelâm ve İslam felsefesi tarih felsefesi ile kesişmektedir. Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatında İslam kelâmcıları ve filozofları tarafından kullanılan deliller, izlenen yöntem ve ulaşılan sonuçlar hakkında bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına Ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, İsbât-ı Vacip*, DİB Yay., Ankara, 1998, s.68-107.

¹⁰ Kur'an'da 'yüsebbihu lillahi' veya 'yüsebbihu lehû' lafzının geçtiği ayetlerin tamamı mevcudatın, kendi lisaniyla Allah'ı andığına işaret etmektedir. Örnek ayetler için bkz. Cuma, 62/1; Haşr, 59/24; İsrâ, 17/44; Nur, 24/ 41; Rad, 13/13.

¹¹ Mevdudi, *age.*, V, 521.

¹² Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s.145-154. Tüm ibadetlerin, bireysel ve toplumsal psikolojiyi tevhid düşüncesine hazırlaması konusunda ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ali Murat Daryal, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2009.

İçerisindeki tüm haramlar ve helallerle birlikte hayatın muamelat alanı, söz konusu emir ve yasakları, yaşamsal sınırlılıkları tek Allah'ın murad etmesi hasebiyle *tevhidî* yansıtmaktadır.¹³ Peygamberler dahi ilahi bir bilgiye, kaynağa dayanmaksızın haram ve helal ortaya koyamazlar, bu nedenle onların kendilerinden bir söz söylemeyecekleri vurgulanmıştır:

*“Eğer (Peygamber) bize isnat ederek bazı sözler uydurmuş olsaydı, mutlaka onu kudretimizle yakalardık. Sonra da onun şah damarını mutlaka koparırdık.”*¹⁴

*“De ki: ‘Bana vahyolunan Kur’an’da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah’tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Fakat istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın kim bunlardan yemek zorunda kalırsa yiyebilir. Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”*¹⁵

*“De ki: ‘Haydi, Allah şunu haram kıldı’ diye tanıklık yapacak şahitlerinizi getirin. Onlar şahitlik etseler de sen onlarla beraber şahitlik etme. Ayetlerimizi yalanlayanların ve ahirete inanmayanların arzularına uyma. Onlar Rablerine, başka şeyleri denk tutuyorlar.”*¹⁶

*“Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun? Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”*¹⁷

Hayatın bütünü tahlil edildiğinde gerek inanç gerek davranış bağlamındaki emir ve yasakların, hatta bunlara dayanılarak oluşturulan yaşamsal kültürün unsurlarının birbiriyle çelişmemesi, bilakis farklı alanların birbirini tamamlar nitelikte olması, düşüncenin merkezinde tek Allah’ın olduğunun belki de en önemli delilidir.¹⁸ Örneğin davranışta tek Allah’a ibadet etmek olarak kendini

¹³ Hasan Keskin, *Kur’an’da Fitne Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2003, s.165-167.

¹⁴ Hakka, 69/44-46.

¹⁵ Enam, 6/145.

¹⁶ Enam, 6/150.

¹⁷ Tahrim, 66/1.

¹⁸ Celal Yıldırım, *Kur’an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları*, Bahar Yay., 1985, I, 15-32.

gösteren *tevhid*, psikolojiye tek Allah'tan korkmak olarak yansımaktadır. Aynı şekilde yasa koyucu olarak tek Allah'ın kabul edilmesi O'nun muradının hilafına emirler veren yöneticiye itaati de yasaklayarak hayatın siyaset alanına *tevhidi* yerleştirmektedir. Vahyin egemen olduğu toplumların sanatı, edebiyatı, müziği vs. ile estetik anlayışının bütünü de kendi unsurlarıyla birliğe işaret etmektedir.¹⁹ Bu bakımdan bireysel ve hatta özel hayattan, toplumun birlikte var olduğu kamusal alanlara kadar tüm yaşam, Allah'ın iradesinin farklı tecellilerinden ibarettir. *Tevhidin* farklı yansımalarına kısaca değindikten sonra onun araştırmamızın asıl konusu bakımından önemine, Kur'an'ın tarih inşâsındaki rolüne geçmek istiyoruz.

Kur'an'ın Tarih İnşâsında *Tevhidin* Yeri ve Esas Alındığı Bağlamlar

Çalışmamızda farklı vesilelerle ifade ettiğimiz üzere Kur'an'ın kendisi bir tarih kitabı olmadığı gibi, bir tarih felsefesi kitabı da değildir. Bu nedenle Kur'an'da “benim tarih anlayışım şudur” gibi bir ifade yer almadığı için onun, tarihin hem kendisine hem de unsurlarına yüklediği anlam ayetlerden hareketle çıkarılmak durumundadır. Kur'an'ın tarih inşâsında *tevhidin* yeri tarihin iki temel unsuru olan zaman ve varlık algısını şekillendirmesi noktasındadır. Burada tarihsel zamandan kasıt tarihin geçmişten geleceğe her dönemindeki yaşanmışlıkların içerisinde gerçekleştiği, geçmiş, bugünü ve geleceği kuşatan bütünsel süreçtir. Varlıktan kasıt ise yine bu olay ve yaşanmışlıkları gerçekleştiren aslı güç konumundaki “özne” dir. Varlık ve zaman tarihin iki alt unsuru olmakla birlikte bunlar birbirlerinden tamamen bağımsız değildir, zira varlık kendini belirli bir zaman içerisinde göstermekte ya da onda tecelli etmektedir.²⁰ Tarih anlayışının *tevhidle* şekillenmesi tarihteki zaman ve varlık algısının “bir ve hükmünde tek” olana döndürülmesi anlamına gelmektedir. Araştırmamızın bu bölümünde önce tarihteki zaman algısını ve ardından tarihteki varlık kavramını kendi içerisinde sınıflandırmaya tâbî tutacak, daha sonra bu sınıflandırmayla

¹⁹ Tevhid ilkesinin hayatın estetik alanlarındaki yansımaları ve bunların Allah'ın varlığını kelâmî açıdan ispatlayan birer delile dönüşmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Altuntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid Ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yay., İstanbul, 2002.

²⁰ Antikçağlardan günümüze kadar farklı filozoflara ait varlık telakkilerinin tarih anlayışları üzerindeki etkileri hakkında bkz. M. Asım Yediyıldız, ‘Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler’, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XII, S:1, 2003, s.168-170.

ulaştığımız, zaman ve varlığa ait alt unsurları *tevhid*le bağlantılı açıklayarak Kur'an'ın tarih anlayışına dair genel sonuçlara gideceğiz.

1. KUR'AN'IN 'TARİHTEKİ ZAMAN' ALGISINDA TEVHİD

Çalışmamızın ikinci bölümünde Kur'an'ın geçmişte, nüzul sürecinde ve gelecekte yaşanan/yaşanacak olan tarihsel olayları aktarırken kullandığı üslup ve ifadelerle yer vermiştik. Kur'an'ın hem “tarihteki zaman” hem de “tarihteki varlık” algısını bu üslup ve ifadelerden yola çıkarak ortaya koyacağız. Öncelikle belirtmeliyiz ki tarih felsefesinde zaman algısı, bu mefhuma yüklenen anlam çeşitliliğinden ibaret kalmayıp “tarihteki çatışmaların özünde yatan gerçek sebep ya da sebepler nedir?”, ‘tarihteki yaşanmışlıklarda bir sonul amaç/erek var mıdır, varsa nedir? gibi çok temel sorunsallara verilen cevapları da belirlemektedir. Tarihi dolayısıyla zamanı dünya hayatının geçici sürecine hapseden anlayışların çatışma ve sebebe yaklaşımıyla, onu, kendisine nakledilen ya da içerisinde yaşanan anların çok ötesine taşıyan anlayışların yaklaşımı birbirinden son derece farklı olmaktadır. Aynı şekilde Kur'an'ın bu sorunsallara getirdiği açıklamalar, onun zamanı kategorize etmesinde ve farklı zaman türleri ile bunlarda yaşananlara yüklediği anlamlarda gizlidir. Zira tüm tarih sürecinde yaşananların anlamını ve değerini belirleyen, bunların sonuçlarının hangi tür zaman/zamanlar boyunca etkili ve kalıcı olduklarıyla ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle sebep veya sonuç açısından geçicilik, bir olayın değerini ve önemini azaltırken, sebep ve sonuç açısından kalıcılık onu fazlasıyla değerli, önemli ve anlamlı kılmaktadır. Zamanın sınıflandırılmasının önemini bu şekilde belirttikten sonra, bu sınıflandırmayla şekillenen değer, önem ve anlam farkının en belirgin ortaya konduğu, dünya hayatı ile ahiret hayatını mukayese eden ayetlerden örnekler verebiliriz:

“Daha önce kendilerine, ‘(savaşmaktan) ellerinizi çekin, namazı kılın, zekâtı verin’ denilenleri görmedin mi? Üzerlerine savaş yazılınca, hemen içlerinden bir kısmı; insanlardan, Allah’tan korkar gibi, hatta daha çok korkarlar ve ‘Rabbimiz! Niçin bize savaş yazdın? Bizi yakın bir zamana kadar erteleyeseydin

ya!’ derler. De ki: ‘Dünya geçimliği azdır. Ahiret, Allah’a karşı gelmekten sakınan kimse için daha hayırlıdır. Size kıl kadar haksızlık edilmez.’²¹

“Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz. Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, hâlbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor. Allah, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”²²

“Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size “Allah yolunda sefere çıkın” denilince, yere çakılıp kaldınız. Yoksa ahiretten vazgeçip dünya hayatını mı seçtiniz? Oysa ahirete göre dünya hayatının yararı, pek az bir şeydir.”²³

“Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah’ın rahmetinden kovulmuş olarak girer. Kim de mümin olarak ahireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir.”²⁴

İçerisinde zamana dair ifadelerin geçtiği ayetlerden Kur’an’ın, tarihin iki temel unsurundan biri olan zamanı ‘gerçek zaman’ ve ‘algılanabilen zaman’ olarak ayırdığını anlıyoruz. Bunlara mutlak zaman ve mukayyet zaman da denilebilir. Fakat unutulmamalıdır ki bu iki zaman türü birbirinden tamamen bağımsız, etki ve belirleyicilik bağlamında birbirinin tamamen uzağında değildir; tam tersine algılanabilen yani mukayyet zaman içerisinde yaşananlar, gerçek yani mutlak zamana beslenen inancın ya da inançsızlığın gölgesinde gelişirken, gerçek yani mutlak zamanda olacakları da mukayyet zamanın yaşanmışlıkları belirleyecektir.²⁵ Bu noktada Kur’an’ın tarih inşâsında temel hareket noktası kabul ettiğimiz *tevhid* ilkesini tarihin gerçek zamanı içerisinde yaşananlar ile tarihin algılanabilen zamanı içerisinde yaşananlar bağlamında ele almamız uygun olacaktır.

²¹ Nisa, 4/77.

²² Enfal, 8/67.

²³ Tevbe, 9/38.

²⁴ İsrâ, 17/18-19.

²⁵ Ömer Dumlu, *Kur’an’da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu Yay., İstanbul, 1999, s.211-214.

1.1. Tarihin ‘Algılanabilen’ Zamanı İçerisinde Yaşananlar Bağlamında *Tevhid*

Tarihin algılanabilen zamanından kasıt dünya hayatı ve bu hayatın, yaşananları değerlendirmeyi ya da başkalarına aktarmayı kolaylaştıran, gün, ay, yıl, çağ, dönem vs. kesitleridir. Dolayısıyla ‘algılanabilirlik’ insanın bu zamanda yaşananlara gerek geçmiş hakkında kendisine nakledilenler, gerekse bizzat şahit oldukları bağlamında vâkıf olması demektir. Algılanabilen zaman kesitlerinin insanlarca veya resmiyette kabul edilen süreleri aynıdır, örneğin bir güneş günü yirmi dört saat, bir miladi yıl üç yüz atmış beş gün altı saattir. Fakat bunların hissedilen süreleri insandan insana, yaşamdan yaşama değişmektedir. Örneğin mutlu anların çabuk, zor ve sıkıntılı anların yavaş geçtiği; günlerin genç ve sağlıklı insanlar için çok daha hızlı akarken, yaşlı ve hastalara uzun geldiği bilinmektedir. İster yavaş ister hızlı geçtiği düşünülün, bütünsel tarihin dünya hayatı kesitinde yani algılanabilen zamanında yaşananlar onun ‘görünür’ halini teşkil etmektedir ve insan kendi inanç ve düşünce yapısına göre, bu görünürden hareketle tarihin sorunsallarına dair farklı sonuçlara gitmektedir. Vahiy eksenli düşünen bir zihin ile merkezine salt kendi algılamalarını koyan bir zihin arasındaki fark da işte tam bu noktada gündeme gelmektedir.

Kur’an, vaktini, saatini belirtmemekle birlikte tarihin algılanabilen zamanlarında yaşanmış olaylara özellikle kıssalar bağlamında önemli bir yer ayırmıştır. Onun bu noktada tarih felsefesine kazandırdığı en büyük perspektif ise tarihin algılanabilen zamanlarını yani sınırlı dünya hayatını gerçek ve kalıcı olandan yani ahiret hayatından kesin çizgilerle ayırmakla birlikte, bunlardan birincisinde yaşananları ikincisinde yaşananlara sebep göstermesidir. Dolayısıyla Kur’an, insan aklının kendi başına kavramaktan aciz kalacağı gerçek sebep ve sonul gaye gibi sorunsalları tarihin gerçek zamanı içerisinde yaşanacaklarla açıklamaktadır. Bu noktadan bakıldığında tarihin algılanabilen gün, ay, yıl, çağ, devir gibi zamanlarında yaşananların son tahlilde tarihin gerçek zamanında yaşanacaklara hizmet ettiğini söylemek yerinde olacaktır.²⁶

²⁶ Kur’an, dünya ile ahireti biri diğeri devami ve bütünsel tarihin iki farklı süreci olarak ortaya koymuştur. Dünya ahiret bütünselliğinin, hem düşünce ve inanç, hem de davranışlar bağlamında

Kur'an'ın, tarihin algılanabilen zamanlarına yerleştirdiği *tevhid* ilkesini onda bahsi geçen tarihsel olay örneklikleri üzerinden tahlil etmek mümkündür:

“Andolsun biz, “Allah’a kulluk edin’ diye (uyarması için) Semûd kavmine, kardeşleri Salih’i peygamber olarak göndermiştik. Bir de ne görsün, onlar birbiriyle çekişen iki grup olmuşlar. Salih, onlara ‘Ey kavmim! Niçin iyilikten önce kötülüğün acele gelmesini istiyorsunuz? Merhamet edilmeniz için Allah’tan bağışlanma dileseniz ya!’ Onlar, ‘Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık’ dediler. Salih, ‘Sizin uğursuzluğunuzun sebebi Allah katında (yazılı) dır. Aslında siz imtihan edilmekte olan bir kavimsiniz’ dedi.”²⁷

“Kendisinden önce ve sonra uyarıcıların gelip geçmiş olan Âd kavminin kardeşini (Hûd’u) hatırla. Hani Ahkâf”taki kavmini, ‘Ancak Allah’a ibadet edin, çünkü ben sizin adınıza büyük bir günün azabından korkuyorum’ diye uyarıyordu. Onlar ise, ‘Sen bizi ilâhlarımızdan alıkoymak için mi geldin? Doğru söyleyenlerden isen bizi tehdit ettiğin şeyi başımıza getir’ dediler.”²⁸

“Medyen halkına da kardeşleri Şuayb’ı peygamber gönderdik. O, şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin O’ndan başka hiçbir ilâhınız yoktur. Ölçüyü ve tartıyı eksik yapmayın. Ben sizi bolluk içinde görüyorum. Ben sizin adınıza kuşatıcı bir günün azabından korkuyorum. Ey kavmim! Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. İnsanların eşyalarını (mallarını ve haklarını) eksiltmeyin. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın. Eğer inanan kimselerseniz Allah’ın bıraktığı helâl kazanç sizin için daha hayırlıdır. Ben sizin başınızda bir bekçi değilim.’ dediler ki: “Ey Şuayb! Babalarımızın taptağını yahut mallarımız hakkında dilediğimizi yapmayı terk etmemizi sana namazın mı emrediyor. Oysa sen gerçekten yumuşak huylu ve akli başında bir adamsın.”²⁹

Ayetlerde bahsi geçen tarihsel olay örneklerinde insanların, toplumların, peygamberlerin ve coğrafyaların değişmesi, bunların insan tarafından değil, ilahi irade ile belirlenmiş olması *tevhid*’in ilk göstergesidir. Tarihteki tekerrür probleminin değerlendirilmesi kapsamında açıkladığımız üzere dünya hayatı

ayrıntılı tahlili için bkz. Ömer Faruk Yavuz, ‘Kur’an Perspektifinde Dünya-Ahret Bütünlüğü’, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VI, S:3, 2006, s.159-198.

²⁷ Neml, 27/45-47.

²⁸ Ahkaf, 46/21-22.

²⁹ Hud, 11/84-87.

aslında farklı insanlar elinde gerçekleşen olaylar örgüsünden ibarettir. Bununla birlikte söz konusu olaylar arasında, gerek sebep gerekse sonuç bağlamında kayda değer benzerliklerin bulunması bunların tesadüf eseri gelişmediğinin en önemli kanıtıdır. Kur'an'ın bu olayları anlatırken tesadüfü, gagesizliği kesin bir dille reddetmiş olması, tarihin algılanabilen bölümünde yaşananların, kendi dönemlerini aşan bir hedefin ya da sonucun ilk adımı olduklarını göstermektedir. Bir başka deyişle içerisinde yaşanan tüm bireysel ve toplumsal olaylarla birlikte dünya hayatı, hem sebep hem de sonuç bakımından birliği, dolayısıyla *tevhidi* ortaya koymaktadır:

“Sonra arka arkaya peygamberlerimizi gönderdik. Her ümmete kendi peygamberi geldikçe, onu yalanladılar. Biz de onları birbiri ardından helâk ettik ve onları birer ibretli hikâyeye yaptık. Artık inanmayan bir kavim, Allah'ın rahmetinden uzak olsun!”³⁰

“Sizden önceki nesillerden akli başında kimseler (insanları) yeryüzünde bozgunculuk yapmaktan alıkoysalardı ya! Ancak içlerinden kendilerini kurtardığımız pek az kimse bunu yapmıştı. Zulmedenler ise içinde şımartıldıkları refahın ardına düştüler ve günahkâr kimseler oldular. Rabbin, halkları salih ve ıslah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helâk etmez. Rabbin dileseydi, insanları (aynı inanca bağlı) tek bir ümmet yapardı. Fakat Rabbinin merhamet ettikleri müstesna, onlar ihtilafa devam edeceklerdir. Zaten onları bunun için yarattı. Rabbinin, ‘Andolsun ki cehennemi hem cinlerden, hem insanlardan (suçlularla) dolduracağım’ sözü kesinleşti.”³¹

Ayetlerden anlaşıldığı üzere Kur'an, tarihin görünen olaylarına sınırlı ve her döneme hitap etmeyen açıklamalar getiren tarih anlayışlarını reddetmekte, tarihin insan tarafından hâlihazırda algılanabilen zamanını, henüz algılanamayan gerçek zamanının öncülü sayarak³² bu ikisi arasında *tevhidi* gerçekleştirmektedir.

Tarihin algılanabilen zamanına dair bir diğer önemli vurgu ise kaç yıl yaşanmış olursa olsun bu sürenin insana çok kısa geleceği noktasındadır. Buradan ulaştığımız sonuç, algılanabilen zamanın insana, onu yaşarken farklı hatırlarken

³⁰ Müminun, 23/44.

³¹ Hud, 11/116-119.

³² Kalın, *age.*, s.126.

farklı duygu ve algılamalar yaşatacağıdır. Bir başka deyişle insan yaşarken uzayan vakitleri, hatırlarken kısa olarak algılayacaktır. Buna dünya hayatının ahiret karşısındaki geçiciliği de eklenince algılanabilen zamanın uzunluk bakımından değeri neredeyse hiç kalmayacaktır:

“Allah, (inkârcılara) “Dünyada kaç sene kaldınız?” diye sorar. Onlar, ‘Bir gün, ya da bir günden daha az bir süre kaldık. Hesap tutanlara sor’ derler. Allah, şöyle der: “Çok az bir zaman kaldınız. Keşke bunu (daha önce) bilmiş olsaydınız.”³³

“Yahut altı üstüne gelmiş (ııssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, ‘Allah, burayı ölümünden sonra nasıl diriltecek (acaba)?’ demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüzyıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona sordu: ‘Ne kadar (ölü) kaldın?’ O, ‘Bir gün veya bir günden daha az kaldım’ diye cevap verdi. Allah, şöyle dedi: ‘Hayır, yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemikler(in)e de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?’ Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: “Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”³⁴

Benzer bir durum yaşananlar açısından da geçerlidir. Algılanabilen zamanda yaşanan zorlukların ve mutlulukların gerçek zamandaki karşılıkları bunların tamamen tersi olabilmektedir. Bu noktada tarihin dünya hayatını kuşatan sınırlı zamanıyla onun, ahiret hayatını ifade eden gerçek ve kalıcı zamanı arasında özellikle sebep-sonuç şeklinde gerçekleşen ilişkiye geçmeyi uygun buluyoruz.

1.2. Tarihin ‘Gerçek’ Zamanı İçerisinde Yaşananlar Bağlamında Tevhid

Tarihin “gerçek” zamanından kasıt onun, insan aklının idrak etmeye fitraten gücünün yetmediği ahiret kesitidir. İnsanın bilmekten ya da hatırlamaktan aciz olduğu yaratılış süreci bir tarafa bırakıldığında, tarihin gerçek yani mutlak zamanları henüz yaşanmamış ahiret âlemini kuşatmaktadır. Kur’an’da tarihin bu

³³ Müminun, 23/112-114.

³⁴ Bakara, 2/259.

bölümü anlatılırken de gün, yıl vs. anlamına gelen kelimeler kullanılmış olmakla birlikte bunların insanın bildiği, kavradığı zaman kesitlerinden çok farklı olacağı vurgulanmıştır:

“Bir de senden acele azap istiyorlar. Hâlbuki Allah asla vadinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıldır.”³⁵

“Onları yeniden diriltip hepsini bir araya toplayacağı gün, sanki gündüzün bir saatinden başka kalmamışlar (yeni ayrılmışlar) gibi, aralarında tanışırlar. Allah’a kavuşmayı yalan sayanlar, ziyana uğramış ve doğru yolu bulamamışlardır.”³⁶

“Aralarında birbirleriyle ‘(Dünya”da) sadece on (gün) kaldınız’ diye gizli gizli konuşacaklar. -Onların, hakkında konuşacakları şeyi biz daha iyi biliriz.- O vakit içlerinden en akli başında olanları, ‘Siz sadece bir gün kaldınız’ diyecektir.”³⁷

Kıyametin kopmasıyla başlayacak ahiret hayatını tarihin “gerçek” zamanı olarak nitelendirmemiz onun kalıcılığı yani sonsuzluğu yanısıra, tarih felsefesinin tüm sorunsallarının, özellikle çatışma ve sonul amaç/erek probleminin ancak ahiret hayatı esas alınarak çözülebilmesi sebebiyledir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, bu iki temel probleme tarihin salt dünya hayatı kesitinde yaşananlara bakılarak cevap üretilmeye çalışıldığında ulaşılan farklı sonuçların, doğruluk değeri ve kuşatıcılık bakımından birbirine üstünlüğü neredeyse hiç yoktur. Örneğin tarihteki çatışmaların özündeki sebebi işçi-işveren mücadelesi olarak gören anlayışla, kültürler arası farklılık ya da doğadaki güçlü tür-zayıf tür savaşı olarak gören anlayışların kabul veya reddedilebilirlik derecesi aynıdır. Oysa Kur’an bu sorulara, kalıcı olan ahiret hayatını esas alarak cevap verdiğinde, bu cevaba farklı bir epistemolojik değer de kazandırmış olmaktadır.

Dünya hayatında olduğu gibi ahiret hayatında da fertler ve toplumlar açısından farklı aşamalar gerçekleşecektir. İnsan açısından düşünüldüğünde canın çıkması, kıyametin kopması, yeniden dirilme, mahşerde toplanma, mizan-hesap ve cennet-cehennem olarak sıralanabilecek bu aşamaların araştırmamızın konusu

³⁵ Hac, 22/47.

³⁶ Yunus, 10/45.

³⁷ Taha, 20/103-104.

bakımından önemi, tüm bunlarda yaşanacak olayların seyrini tarihin algılanabilen zamanında gerçekleşenlerin belirlemesinden, böylece zamanın iki farklı boyutu arasında *tevhid*'in sağlanmasından kaynaklanmaktadır.³⁸

Kur'an'da ısrarla vurgulandığı üzere tarihin dünya hayatı kesitindeki çatışmaların gerçek sebebi ahirette tüm insanlığa gösterilecek ve bu ihtilaflar nihai hükme bağlanacaktır. Bunun yanısıra bütünsel tarihin sonul gayesi ahiret hayatıyla birlikte gerçekleşecektir. Daha yalın bir ifadeyle haklı ile haksızın ayrılması olarak nitelendirebileceğimiz bu aşamaların yaşanacağı ahiret âleminde tarih felsefesinin iki temel sorunsalı gerçek cevabını bulmuş olacaktır. Araştırmamızın bu bölümünde Kur'an'ın çatışma ve sonul gaye sorunsallarına getirdiği *tevhid* esaslı açıklamaları ayetler ışığında ortaya koymaya çalışacağız.

1.2.1. Tarihteki Çatışmaların Özündeki Gerçek Sebep Bağlamında *Tevhid*

Kur'an, tarihsel olayların arka planında açık ya da gizli bir çatışmanın varlığı konusunda, kendisi dışında kalan düşünce sistemleriyle ittifak halindedir. Konuyla ilgili ayet örneklerinde görüleceği üzere, tarihteki olayların şekli, tarafları, gerçekleştiği coğrafya ve kültürler, hatta görünür sonuçlar değişse de kökende bir çatışma hep vardır. Fakat Kur'an, bu çatışmaların gerçek sebebi, daha doğrusu çatışmanın taraflarının kimliği/neliği konusunda diğer tarih anlayışlarından kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde Kur'an'ın konuyla ilgili olduğunu düşündüğümüz ayetlerine yer vererek bunlardan hareketle sonuca gitmek istiyoruz.

Dünya hayatının farklı dönem ve coğrafyalarında gerçekleşen olaylardan kesitlerin anlatıldığı ayetlerde vurgulandığı üzere, söz konusu olayların şekli boyutları değişmekle birlikte hepsi, aralarında seçim yapma özgürlüğü ve potansiyeli insan fitratına yaratılıştan kodlanmış olan *hak* ile *batıl*'in mücadelesini yansıtmaktadır. Bu noktada öncelikle "*hakk*" ve "*batıl*" kelimelerinin tahlil

³⁸ Dünya hayatında gerçekleştirilen davranışların ahireti, ahirete duyulan inanç ya da inançsızlığın dünya hayatını belirlemesi, Kur'an'ın en çok üzerinde durduğu konulardandır. Kur'an'ın, zamanın bu iki farklı kesitinin birbiri üzerindeki etkisini ortaya koyarken kullandığı üslubun ayrıntılı tahlili için bkz. Galip Türkan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2006, s.251-281.

edilmesini, Kur'an'ın yaklaşımının tam olarak anlaşılabilmesi açısından gerekli buluyoruz.

Hakk ve *batıl* kavramlarının her ikisi de Kur'an'ın merkezinde yer almaktadır, zira bu kavramlar pek çok alt kavramı bünyelerinde barındırmanın yanı sıra oldukça geniş bir anlam aralığına sahiptir.³⁹ *Hakk*'ın lügavî anlamlarından birisi 'uygunluk, uyumluluk, birbirini tamamlama'dır.⁴⁰ Bunu herhangi bir fiilin öznesi ile onun ortaya koyduğu davranış arasındaki uyum olarak değerlendirmek de mümkündür. Kelimenin ayrıca "gerçek, sabit, doğru ve varlığı kesin olan" anlamı da bulunmaktadır.⁴¹ Kur'an'da 247 kez geçen *hakk* kavramı ise dört farklı anlamda ve genellikle *batılın* zıddı olarak kullanılmıştır.⁴² Bunlardan ilki "bir şeyi hikmet üzere yapan, yaratan"dır ve bu anlamda tek *hakk* Allah Teâlâ'nın kendi zatıdır:⁴³

هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ وَرُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلِيَهُمْ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتُرُونَ

"Orada herkes daha önce yaptığı şeyleri yoklayacak (ve kendi akıbetini öğrenecek), hepsi de gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülecekler ve (ilâh diye) uydurdukları şeyler (onları yüzüstü bırakıp) kendilerinden kaybolup gidecektir."⁴⁴

Kelimenin ikinci anlamı "hikmetin gereği olarak yaratılan herşey"dir ve bu yönüyle Allah Teâlâ'nın her fiili *hakk*"tır:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

³⁹ *Hakk* ve *batıl* kavramlarının dinî hayatın hemen her alanında karşılığı bulunmaktadır. Bundan dolayı bu iki kavram, dinî ilimlerin tamamına yakınında o ilme ya da disipline özgü ıstılahî anlama sahiptir. Kavramların tefsirdeki, hadisteki, İslam ahlakındaki, tasavvuftaki, fıkıhtaki, kelamdaki vs. kullanımları, *hakk* ve *batılın* kelime anlamlarının farklı düşünsel sistemlerdeki yansımaları olarak değerlendirilebilir. *Hakk* ve *batıl* kavramlarının İslam düşüncesindeki, fıkıhtaki, tasavvuftaki ve kelamdaki karşılıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çağrııcı, Mustafa, 'Hak', *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 137-139; Bardakoğlu, Ali, 'Hak', *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 139-151; Demirci, 'Hak', *DİA*, İstanbul, 1997, .XV, 151; Topaloğlu, Bekir, 'Hak', *DİA*, İstanbul, 1997, .XV, 152.

⁴⁰ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Ragıb el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudî, Dâru'l-Kalem ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1997, 'hkk' md., I, 146.

⁴¹ Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Dâru's-Sâdır, Beyrut, 1990, III, 84.

⁴² Mustafa Çağrııcı, *agmd.*, s.137.

⁴³ Ferrâ, *age.*, II, 58.

⁴⁴ Yunus, 10/30.

“O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”⁴⁵

Kelimenin üçüncü anlamı “bir duruma örneğin dirilişe, hesaba, cezaya, cennet ve cehenneme vs. gerçekte olduğu şekliyle inanmak, inançta sapkınlığa gitmemek”tir:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ
النَّاسِ فِي مَا اختلفُوا فِيهِ وَمَا اختلفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ
آمَنُوا لِمَا اختلفُوا فِيهِ مِنْ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

“İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir.”⁴⁶

Kelimenin dördüncü anlamı ise “gerektiği yerde, gerektiği zamanda ve gerektiği şekilde ortaya konan söz ve fiiller” dir. Bu yönüyle Yüce Allah’ın zatı *hakk* olduğu gibi fiilleri de *hakk*”tır:

وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًىهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلِئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

“Eğer dileyseydik, herkese hidayetini verirdik. Fakat benim, ‘Andolsun, cehennemini hem cinlerden hem de insanlardan dolduracağım’ sözüm gerçekleşecektir.”⁴⁷

Hakk kelimesinin hem lügavî hem de ıstılahî anlamlarının Kur’an’ın inşâ ettiği tarih anlayışı açısından büyük önemi vardır. Öncelikle kelimenin lügavî anlamındaki ‘uyumluluk’un tarihe uygulanması, tarihi yapan özne ile yapılan tarih yani olayların tarihsel akışı arasındaki uyumun kabul edilmesini gerektirir.

⁴⁵ Yunus, 10/5.

⁴⁶ Bakara, 2/213.

⁴⁷ Secde, 32/13.

Böylece tarihin kendiliğinden ilerleyen rastlantısal bir süreç olduğu düşüncesini tamamen reddedilmiş olmaktadır. Aynı şekilde kelimenin ıstılahî anlamlarının ve bunların tarihsel süreçteki gerçekleşme yollarının insanı son derece kapsamlı ve tutarlı bir tarih tasavvuruna götürdüğü söylenebilir. *Hakk* kelimesinin Yüce Yaratıcı'nın zatına karşılık gelen ilk anlamı, tarihin akışını hikmet üzere gerçekleştiren bir öznenin varlığına götürmektedir.⁴⁸ Hikmetin gereği olarak yapılan ya da yaratılanlara *hakk* denmesi ise tarihsel süreçte yaşanan her bir olayın, adeta bir yapbozun ancak birbirinin varlığıyla anlam kazanacak parçaları gibi değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Her bir parçanın büyük resimde vazgeçilemez bir yeri olması gibi, tek tek olayların bütünsel tarih içerisinde birbirini tamamlayan yönleri bulunmaktadır. Sırf bu durumun kabul edilmesi bile tarihsel olaylara getirilen yorumların yönünü değiştirecektir.

Kelimenin 'bir şeye gerçekte olduğu gibi inanmak' şeklindeki anlamı ise tarih felsefesinin özellikle "sonul amaç" sorunsalına cevap getirmektedir. Olayların bir düzene göre yaşanıyor/yaşatılıyor olmasının yanısıra, kendisini yorumlayanın zihninden bağımsız bir gerçekliğinin bulunması, tüm sürecin, sınırları önceden belirlenmiş bir sona doğru gittiğini göstermektedir. Kur'an'a göre, örneğin kişi buna inansın ya da inanmasın kıyamet günü vardır ve kendisini tasavvur etmeye çalışanın zihninden bağımsız bir hakikati olduğu için de *hakk*'tır. Kıyamet, ahiret, hesap, mizan, cennet, cehennem vs.ye *hakk* olarak inanmanın ya da bunların hiçbirisine inanmamanın, tarihteki yaşanmışlıkları yorumlama üzerindeki etkisi tartışılmazdır.

Hakk kelimesinin dördüncü anlamında geçen ve tarihsel yaşanmışlıklara kapsam ve sınır getiren "gereklilikler" ise hem tarihsel süreçte yaşananlara ve yaşanacaklara bir kesinlik katmakta, hem de bu kesinliği insanın bilgisine sunmaktadır. Bu durum tarih felsefesinin "tarihsel olayların akışında bir yasanın söz konusu olup olmadığı sorusuna açıklama getirmektedir. Buna göre tarihsel olaylar Allah'ın koyduğu ve kullar tarafından değiştirilmesi mümkün olmayan yasalara tâbidir. Tarihsel olaylardaki yasalılık ve bu yasaların insanlara bildirilmesi sayesinde insanın tarihsel süreçteki etkinliği artmaktadır, zira insana,

⁴⁸ Bekir Topaloğlu, *agmd.*, s.152.

yasaların kendi iradesi dâhilinde kalan kısmına uyma ya da uymama arasında tercih hakkı sunulmuştur. Herhangi bir insanın ya da toplumun tarihi bu tercihle gerçekleştirilen davranışlarla şekillenmektedir.⁴⁹ Böylece Kur'an, insanı tarihin salt nesnesi olarak gören anlayışlardan kesin çizgilerle ayrılmaktadır.

Hakk kelimesinin tüm anlamları hem yaşananlar hem de yaşanacaklar bağlamında hayatın merkezine tek Allah inancını koymakta, böylece tarihsel süreçlerdeki ilahî yönlendiriciliği gözler önüne sermektedir. Bu yönüyle insanı Allah'a yaklaştıran, *tevhid*'in yaşanan hayatın her alanına sürekli yansıtılabilmesini sağlayan tüm duyuş, düşünüş ve davranışların *hakk* olduğunu söylemek doğru olacaktır.

B-T-L fiil kökünden türeyen ve kelime anlamı "boşa gitmek, hükümsüz olmak, yok olmak" demek olan '*batıl*' ise ıstılahta boş, hükümsüz, yok olmuş, yapılsa ve meydana olsa da, hiç bir geçerliliği ve hakikati olmayan şeyler için kullanılmaktadır. Bu yönüyle *batıl*, bir gerçekliği, ilkesi bulunmayan varlığın, düşüncenin, fiilin ya da sözün sıfatı olabilmektedir.⁵⁰ *Hakk* kavramı gibi *batıl* kavramı da kelâm, ahlak felsefesi, fıkıh vs. farklı alanlarda oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir. Örneğin İslam hukukunda bir kimse iki kız kardeşi aynı anda nikâhı altında bulundurursa, bulundurma eylemi mevcut olduğu halde *batıldır*, yani geçersizdir, hükümsüzdür.⁵¹ Ontolojik açıdan ise *batıl*, varlığı vehmedilmesine rağmen gerçekte yok olandır. *Hakk* kavramında olduğu gibi *batıl* kavramının da geniş bir anlam yelpazesi bulunmakla birlikte çalışmamızın konusu gereği biz bu kavramı Kur'an'ın tarih anlayışı içerisinde değerlendireceğiz.

Diğer düşünsel alanlarda olduğu gibi tarih anlayışında da *batıl*, hem kelime hem de kavram olarak *hakk*'ın tam zıddıdır. Daha açık bir ifadeyle *batıl*, kendisinde bir gerçeklik ya da geçerlilik olmamasına rağmen *hakk*'ın yerini almaya çalışandır. Tarihsel açıdan düşündüğümüzde, insanı Allah'ın varlığına ve tarihsel süreçteki ortaksız hâkimiyetine çağırın tüm düşünce ve davranışların *hakkı* temsil etmesi gibi, onu bu birlik ve hâkimiyet ilkesinden uzaklaştıranlar da *batılı* temsil

⁴⁹ Ömer Özsoy, *age.*, s.140.

⁵⁰ Ragıp el-İsfahânî, *age.*, I, 146.

⁵¹ Ali Bardakoğlu, *agmd.*, s.150.

etmektedir. O halde *batıl*, tarihsel sürecin merkezine Allah yerine insanı, eşyayı ya da farklı güçleri koyan tüm duyuş, düşünüş ve davranış kalıplarıdır:

“Derken Mûsâ ona en büyük mucizeyi gösterdi. Fakat o, Mûsâ”yı yalanladı ve isyan etti. Sonra sırt dönüp koşarak gitti. Hemen (adamlarını) topladı ve onlara seslendi: ‘Ben, sizin en yüce Rabbinizim!’ dedi.”⁵²

“Böylece (Sâmiri) onlar için böğürmesi olan bir buzağı heykeli ortaya çıkardı. (Sâmirî ve adamları) ‘Bu sizin de ilâhınızdır, Mûsâ”nın da ilâhıdır. Öyle iken Mûsâ, (ilâhını burada) unuttu (da onu Tur”da aramaya gitti)’ dediler. Onlar bu heykelin, sözlerine karşılık vermediğini, kendilerinden hiçbir zararı uzaklaştıramayacağını ve onlara hiçbir fayda sağlayamayacağını görmezler mi?”⁵³

“De ki: ‘Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?’ ‘Allah’tır’ de. De ki: ‘O’nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz? De ki: ‘Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah’a, O’nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah’ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?’ De ki: ‘Her şeyin yaratıcısı Allah’tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.”⁵⁴

“Onlar seni görünce ancak eğlenceye alırlar. ‘Allah’ın peygamber olarak gönderdiği adam bu mu? Biz, ilâhlarımıza sımsıkı sarılmasaydık neredeyse bizi ilâhlarımızdan uzaklaştıracaktı’ (derler.) Onlar yakında azabı gördükleri zaman, yolca kimin daha sapık olduğunu görecekler. Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilâh edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın?”⁵⁵

İlk bakışta salt soyut kavramlarmış gibi görünen *hakk* ve *batılın*, hayatın farklı alanlarındaki yansımaları son derece somut ve çeşitlidir. Daha açık bir ifadeyle dünya tarihi *hakkın* ve *batılın* gerek inanç ya da ideoloji, gerek tutum ya da davranış biçimi, gerekse belirgin bir şahsiyet ya da devlet şekline bürünmüş pek çok temsilcisine şahitlik etmiştir. Örneğin, Allah’ın varlığına ve birliğine çağıran Peygamberler *hakk*, kendi ilahlığını ilan eden Firavun *batıldır*, insanın

⁵² Naziat, 79/20.

⁵³ Taha, 20/88-89.

⁵⁴ Rad, 13/16.

⁵⁵ Furkan, 25/41-43.

Allah tarafından yaratıldığı ve sonunda O'na döndürüleceği inancı *hakk*, ölümün sonsuz bir bitiş olduğu vehmi *batıldır*. Tüm insanlığın iyiliği için emek sarf etmek *hakk*, kendi ihtirasları önünde sınır tanımamak *batıldır*. Dolayısıyla Kur'an'a göre, tarih boyunca inançlar, ideolojiler, davranışlar, insanlar, toplumlar ve devletler arasında yaşanmakta imiş gibi görünen tüm çatışmalar öz itibariyle *hakkın* ve *batılın* dönem ve coğrafyaya göre şekillenmiş temsilcileri arasındaki mücadeleden ibarettir. Kur'an'ın şu ayetleri *hakk-batıl* çatışmasının farklı örneklemi niteliğindedir:

“İbrahim, şöyle dedi: ‘Öyle ise siz, (hâlâ) Allah’ı bırakıp da, size hiçbir fayda, hiçbir zarar veremeyecek şeylere mi tapacaksınız? Yazıklar olsun, size de; Allah’ı bırakıp tapmakta olduklarınıza da! Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?’ (İçlerinden bazıları), ‘Eğer (bir şey) yaparsanız, onu yakın da ilâhlarınıza yardım edin’ dediler.”⁵⁶

“Sonra bunların ardından Firavun ile ileri gelenlerine de Mûsâ ve Harun’u mucizelerimizle gönderdik. Ama büyüklük tasladılar ve suçlu bir toplum oldular. Katımızdan kendilerine hak (mucize) gelince, ‘Şüphesiz bu, apaçık bir sihirdir’ dediler. Mûsâ: ‘Size hak gelince, onun hakkında böyle mi diyorsunuz? Bu bir sihir midir? Oysa sihirbazlar, iflah olmazlar!’ dedi. Dediler ki: ‘Bizi atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan döndüresin de yeryüzünde hâkimiyet (devlet) ikinizin eline geçsin diye mi bize geldin? Biz ikinize de inanmıyoruz.”⁵⁷

“Firavun’un kavminden ileri gelenler dediler ki: ‘Sen (sihirbazları cezalandıracaksın da) Mûsâ’yı ve kavmini, bu ülkede fesat çıkarsınlar, seni ve ilâhlarını terk etsinler diye bırakacak mısın?’ Firavun, ‘Biz onların oğullarını öldüreceğiz, kadınlarını sağ bırakacağız. Biz onların üzerinde ezici bir güce sahibiz?’ dedi.”⁵⁸

“Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar. De ki: ‘O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah’ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram’ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç

⁵⁶ Enbiya, 21/66-68.

⁵⁷ Yunus, 10/75-78.

⁵⁸ Araf, 7/127.

yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.”⁵⁹

“Allah’a ve Resulüne savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut o yerden sürülmeleridir. Bu cezalar onlar için dünyadaki bir rezilliktir. Ahirette de onlara büyük bir azap vardır.”⁶⁰

“Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah’ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli davrananları sever.”⁶¹

Araştırmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde ifade ettiğimiz üzere ilahi vahyin izlerini taşıyan kadim kültürlerin (İran ve Çin Kültürü gibi) ve yine vahiyle başlamış olmasına rağmen süreç içerisinde ondan uzaklaşan Yahudi ve Hristiyan tarih anlayışlarının, tarihteki çatışmanın tarafları konusundaki yaklaşımları Kur’an’ınla kısmî benzerlikler içermektedir. İran kültüründeki iyi güçler ile karanlık güçlerin mücadelesi, Hristiyan inancındaki Tanrı Krallığı ile Şeytan Krallığı arasındaki savaş Kur’an’da ifadesini bulan *hak-batıl* çatışmasını hatırlatsa da bu güçlerin ortaya çıkış süreçleri, çatışmanın şekli ve ilkeleri, en önemlisi çatışmanın ne şekilde son bulacağı Kur’an’daki kadar net değildir. Kur’an, tarihin algılanabilen zamanına damgasını vuran çatışmanın hem sebebini hem de kesin sonucunu hiçbir belirsizliğe ve tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur:

“Kim, İslâm’a davet olunduğu hâlde, Allah’a karşı yalan uydurandan daha zalimdir? Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez. Onlar ağızlarıyla Allah’ın nurunu söndürmek istiyorlar. Hâlbuki kâfirler istemeseler de Allah

⁵⁹ Bakara, 2/217.

⁶⁰ Maide, 5/33.

⁶¹ Hucurat, 49/9.

nurunu tamamlayacaktır. O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da, dinini bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir.”⁶²

“De ki: ‘Rabbim! (Gireceğim yere) doğruluk ve esenlik içinde girmemi sağla. (Çıkacağım yerden de) beni doğruluk ve esenlik içinde çıkar. Katından bana yardımcı bir kuvvet ver.’ De ki: “Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.”⁶³

“Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram’a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi. O, Peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir. (Allah) o hak dini bütün dinlere üstün kılmak için (böyle yaptı). Şahit olarak Allah yeter.”⁶⁴

Kur’an’ın tarihteki çatışma sorunsalına dair vurguladığı bir diğer önemli nokta, bu çatışmanın yani *hak-batıl* mücadelesinin sadece farklı inançlar, ideolojiler, devletler vs. arasında değil, fert olarak insanın kendi duygu ve düşünceleri arasında da gerçekleştiğidir.⁶⁵ İnsan toplum içerisinde olduğu kadar tek başına kaldığında da bu çatışmayı yaşamaktadır, zira insan ruhu *hakkı* ve *batılı* temsil eden potansiyel güçlere aynı anda ev sahipliği etmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla kimliği önemli olmaksızın her insan bu çatışmayı seyrek ya da yoğun olarak yaşamaktadır.⁶⁷ Peygamberlerin dahi bu durumdan berî olmamaları ayrıca manidardır. Bu noktada şeytanın tarihteki rolü gündeme gelmektedir. Şeytan insanın ruh dünyasında batıla hizmet eden duyguları körükleyici durumdadır. Bu duyguların insan ve toplum bazında öne çıkması batılın dünyaya hâkimiyeti anlamına gelmektedir:

“Beni, yarattığım kişiyle baş başa bırak. Ona bol mal ve gözü önünde duran oğullar verdim. Kendisine alabildiğine imkânlar sağladım. Sonra da o

⁶² Saf, 61/7-9.

⁶³ İsrâ, 17/80-81.

⁶⁴ Fetih, 48/27-28.

⁶⁵ Zemahşerî, *age.*, III, 479.

⁶⁶ Razi, *age.*, XXXI, 160-161.

⁶⁷ Ferrâ, *age.*, III, 211.

*hırsla daha da artırmamı umar. Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o, bizim ayetlerimize karşı inatçıdır. Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım. Çünkü o, düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti! Yine kahrolası, nasıl ölçtü biçti! Sonra (Kur'an hakkında) derin derin düşündü. Sonra yüzünü ekşitti, kaşlarını çattı. Sonra arkasını döndü ve büyüklük taslayıp şöyle dedi: 'Bu, ancak nakledilegelen bir sihirdir.'*⁶⁸

*"Zünnûn'u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, 'Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum' diye dua etti. Biz de duasını kabul ettik ve kendisini kederden kurtardık. İşte biz müminleri böyle kurtarız."*⁶⁹

*"Eğer o (Yunus) Allah'ı tespih edip yüceltenlerden olmasaydı, mutlaka insanların diriltileceği güne kadar balığın karnında kalırdı."*⁷⁰

*"Evinde bulunduğu kadın (gönlünü ona kaptırıp) ondan arzuladığı şeyi elde etmek istedi ve kapıları kilitleyerek, 'Haydi gelsene!' dedi. O ise, 'Allah'a sığınırım, çünkü o (kocan) benim efendimdir, bana iyi baktı. Şüphesiz zalimler kurtuluşa eremezler' dedi. Andolsun, kadın ona (göz koyup) istek duymuştu. Eğer Rabbinin delilini görmemiş olsaydı, Yusuf da ona istek duyacaktı. Biz, ondan kötülüğü ve fuhşu uzaklaştırmak için işte böyle yaptık. Çünkü o, ihlâsa erdirilmiş kullarımızdandı."*⁷¹

Daha önce belirttiğimiz üzere tarihte bir çatışmanın varlığı konusunda Kur'an ile pek çok tarih anlayışı arasında ittifak vardır. Fakat çatışmanın varlığının kabul edilmesinin, insan ve toplumda meydana getirdiği psikolojik haller birbirinden oldukça farklıdır. Kur'an dışı düşünce sistemlerinde çatışmanın tarafları genellikle güçlü ile zayıf, zengin ile fakir vs. olduğundan bunlar arasındaki savaşlar, kazanan tarafta hırsa ve daha fazla zulmetme isteğine yol açarken, kaybeden tarafta doğal olarak karamsarlık, çöküntü psikozu ve kimi zaman da intikam duygularına yol açmaktadır. Dünya tarihine damgasını vurmuş

⁶⁸ Müddessir, 74/11-24.

⁶⁹ Enbiya, 21/87-88.

⁷⁰ Saffat, 7/143-144.

⁷¹ Yusuf, 12/23-24.

pek çok önemli olayın hem sebebini hem sonucunu söz konusu taraflar arasındaki bitmeyen çatışmaya bağlayan bu türden bir teorinin bireysel ve toplumsal psikolojide yol açtığı tahribat, dönemin sanatına, edebiyatına, felsefesine vs. fazlasıyla yansımıştır. Örneğin Fransız Devrimi zengin yöneticilerle fakir yönetilenler, Rus Devrimi ise yine güçlü işverenlerle ezilmiş işçiler arasındaki çatışmanın meydana getirdiği sosyal patlamalar olarak değerlendirilmektedir. Yine milyonlarca insanın öldüğü ve bir o kadarının da ölümü aratacak durumlara düştüğü dünya savaşları, kendini hâkim konumunda gören devletlerin birbirleriyle girdikleri sömürge kapma ve daha da güçlenip zenginleşme yarışıdır. Güçlü olanın hep galip geldiği, zayıfın ise geri kalan hayatını çöküntü ya da intikam duygularıyla geçirdiği bu olayların yaşandığı dönemlere ait düşünsel ve sanatsal ürünlerin büyük çoğunluğu, söz konusu çarpık ruh hallerini yansıtmaktadır.⁷²

Olayların görünür boyutlarına bakılarak yapılan değerlendirmelerin de tarihsel ve sosyolojik açılarından kısmî haklılık payları bulunmaktadır. Bununla birlikte Kur'an, tarihteki olayların sadece somut görüntülerini değil, arka planındaki soyut hakikati de kuşatan açıklamalar getirmektedir. Örneğin bahsedilen tarihsel olaylarda güçlü olarak değerlendirilen taraflar, kendilerini hâkimiyetin merkezine koyup adaletten şaşıkları ve karşılarındakilere zulmettikleri için *batıl* temsil etmektedirler. Her güçlüyü, her zengin işvereni ya da her yöneticiyi *batıl* olarak görmek mümkün değildir. Aynı şekilde mazlum konumundaki zayıf taraf, zulümle mücadelesinde Allah'ın emir ve yasaklarına riayet ettiği ölçüde *hakkın* temsilcisidir.⁷³ Dolayısıyla *hakkın* temsilciliğinin tek şartı mazlum olmak değildir; haklı mücadelesi içerisinde Allah'ın yasakladığı tutum ve davranışları sergilemek de *batıla* götürmektedir. İslam şeriatında sınırları belirlenmiş bir savaş hukukunun bulunması⁷⁴ bunun en büyük kanıtıdır:

⁷² Savaş psikolojisinin edebiyat başta olmak üzere resim, müzik, heykel vs. düşünce ve sanat alanlarına nasıl yansıtıldığının Birinci Dünya Savaşı örneğindeki tahlili için bkz. Doğanay Eryılmaz, *Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015, s.101-135.

⁷³ Abdulcelil Candan, *Kur'an'da Hak-Batıl Mücadelesi*, Kaynak Yay., Ankara, 2000, s.277-285.

⁷⁴ İslam hukukunun savaşa dair hükümleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Yıldırım, *age.*, II, 211 vd.

“Ancak sizinle aralarında anlaşma olan bir topluma sığınmış bulunanlar yahut ne sizinle ne de kendi kavimleriyle savaşmayı içlerine sığdıramayıp (tarafsız olarak) size gelenler başka. Eğer Allah dileseydi, onları size musallat kılardı da sizinle savaşırlandı. Eğer onlar sizden uzak durur, sizinle savaşmayı size barış teklif ederlerse; Allah, onlara saldırmak için size bir yol (yetki) vermemiştir.”⁷⁵

“Ey iman edenler! Allah yolunda sefere çıktığınız zaman, gerekli araştırmayı yapın. Size selâm veren kimseye, dünya hayatının geçici menfaatine (ganimete) göz dikerek, ‘Sen mümin değilsin’ demeyin. Allah katında pek çok ganimetler vardır. Daha önce siz de öyle idiniz de Allah size lütufta bulundu (müslüman oldunuz). Onun için iyice araştırın. Çünkü Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁷⁶

“Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. (...) Eğer onlar (savaştan ve küfürden) vazgeçerlerse, (şunu iyi bilin ki) Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir. Hiçbir zulüm ve baskı kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Onlar savaşmaya son verecek olurlarsa, artık düşmanlık yalnız zalimlere karşıdır.”⁷⁷

“Haklı bir sebep olmadıkça, Allah’ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayın. Kim haksız yere öldürülürse, biz onun velisine yetki vermişizdir. Ancak o da (kisas yoluyla) öldürmede meşru ölçüleri aşmasın. Çünkü kendisine yardım edilmiştir.”⁷⁸

“Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”⁷⁹

⁷⁵ Nisa, 4/90.

⁷⁶ Nisa, 4/94.

⁷⁷ Bakara, 2/190-193.

⁷⁸ İsra, 17/33.

⁷⁹ Maide, 5/8.

Kur'an dışı düşünce sistemlerinde zafer genellikle zalim tarafındır, zira güçlü olan odur. Bunun tek istisnası çatışmanın taraflarını soyut iyi güçler ile kötü güçler olarak gören bazı teolojik veya kadim tarih anlayışlarıdır. Bu anlayışlarda çatışmanın sonunda aydınlığın karanlığa galip geleceği kabul edilmekle birlikte bunun nasıl gerçekleşeceği, insanın bu sonucun tam olarak neresinde yer alacağı belirsizdir. Tarihteki çatışmanın tarafları olarak iyi ve kötü ruhlu Tanrıları gören Yunan kültüründe ise kötü ruhlu Tanrıların galip geleceği inancı, insanları tam bir çıkmaza sürüklemiştir. Tarihte bir çatışmanın varlığı kabul edilmekle birlikte bu çatışmayı *hakk* ile *batılın* kıyamete kadar sürecek savaşı olarak gören Kur'anî anlayışın insan ve toplumda meydana getirdiği psikoloji ise çok farklıdır. Bu anlayış insanı ve toplumu karamsarlığa, çöküntüye ya da önü alınamaz bir intikam duygusuna değil, öncelikle batıla sapmamak adına sürekli dikkatli ve tetikte olmaya yani *takvaya*, ardından *hakktan* uzaklaşmadığı takdirde zayıf konumda olursa dahi Allah'a ve kendine güvenerek mücadeleye devam etmeye götürmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla Kur'an'ın tarihteki çatışmaların özündeki sebep sorunsalına getirdiği açıklama son derece olumlu ve yapıcıdır:

“Tâlût, ordu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.’ dedi. İçlerinden pek azı hariç, hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) ‘Bugün bizim Câlût’a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok.’ dediler. Allah’a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: ‘Allah’ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah, sabredenlerle beraberdir.’”⁸¹

“Bu (Kur'an), insanlar için bir açıklama, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür. Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz.”⁸²

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini

⁸⁰ İsrail Balcı, *Hz. Muhammed'in Savaşlarında İlahi Yardım*, s.201 vd.

⁸¹ Bakara, 2/249.

⁸² Ali İmran, 3/138-139.

yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan (henüz şehit olmamış) kimselere de hiçbir korku olmayacağına ve onların üzülmeceklerine sevinirler.”⁸³

Kur’an’da *hakk* ile *batılın* kesintisiz mücadelesinde *hakkın* galip gelmesi için insana düşenler açıklanmış,⁸⁴ böylece bir taraftan tarihin gerçek öznesinin etkinliği vurgulanırken, diğer taraftan insanın bu süreçte tamamen pasifize edilmesinin önüne geçilmiştir. Konuyla ilgili ayetlere göre Allah tarihsel süreçte *hakkın* galibiyetini sağlayacak fakat bu galibiyet insanın elinde gerçekleşecektir:

“De ki: “Ey Kâfirler! Ben sizin kulluk ettiklerinize kulluk etmem. Siz de benim kulluk ettiğime kulluk edecek değilsiniz.(...) Sizin dininiz size, benim dinim de banadır.”⁸⁵

“Ey iman edenler! (Savaş için) bir toplulukla karşılaştığınız zaman sebat edin ve Allah’ı çok anın ki kurtuluşa eresiniz. Allah’a ve Resul”üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin. Sonra gevşersiniz ve gücünüz, devletiniz elden gider. Sabırlı olun. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.”⁸⁶

“Yeminlerini bozan, peygamberi yurdundan çıkarmaya kalkışan ve üstelik size tecavüzü ilk defa kendileri başlatan bir kavimle savaşmaz mısınız? Yoksa onlardan korkuyor musunuz? Oysa Allah, -eğer siz gerçek müminler iseniz- kendisinden korkmanıza daha lâyıktır. Onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mümin topluluğun gönüllerini ferahlatsın ve onların kalplerindeki öfkeyi gidersin. Allah, dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁸⁷

“Ey iman edenler! (Düşmana karşı) tedbirinizi alıp, küçük birlikler hâlinde yahut topluca savaşa gidin.”⁸⁸

⁸³ Ali İmran, 3/169-170.

⁸⁴ Kur’an’da bu mücadelenin hakkın zaferiyle sonuçlanması yolunda insana yüklenen maddi manevi sorumluluklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulcelil Candan, *age.*,s.200 vd.

⁸⁵ Kafirûn, 109/1-3,6.

⁸⁶ Enfal, 8/45-46.

⁸⁷ Tevbe, 9/13-15.

⁸⁸ Nisa, 4/71.

Ayetlerden anlaşıldığı üzere Kur'an, tarihteki çatışmaların sebebi kadar sonucu konusunda da son derece olumlu ve net bir anlayış getirmiştir.⁸⁹ Kur'an'ın tarih anlayışında, tarihin gerçek zamanına *tevhid* ilkesinin yerleştirildiği konulardan birisi işte bu sonuçtur. *Hakk* ile *batıl*ın bitimsiz savaşında hakkın zaferi sonradan gelebilir ya da *batıl* zahiren kazanmış görünebilir. Kur'an, bütünsel tarihi dünya hayatından ibaret görmeyip tarihin gerçek zamanı olarak ahireti esas aldığı için, hakkın galibiyetinin kimi zaman ahirete kalmasında ve hatta tüm ihtilafların ancak ahirette gerçek hükme bağlanmasında bir beis yoktur, zira tarihin bitimsiz zamanı ahirettir.⁹⁰ Sadece bu anlayışın bile insanda peşin hükümlülüğün, fevri davranışların, aceleciliğin, karamsarlığın önüne geçip, bunun yerine sabrı ve geniş düşünmeyi tavsiye eden olumlu ve güçlendirici bir hayat felsefesini geliştirdiğini söylemek mümkündür. Dünya tarihi boyunca kimle ya da neyle temsil edilmiş olursa olsun *hakk*, insanı ve toplumu tek Allah'ın hâkimiyetine, dolayısıyla *tevhide* götüren yoldur ve *hakkın* galibiyetinin dünya hayatındaki görüntüleri yanında, gerçek anlamda ahirette gerçekleşeceğini ifade eden ayetler tarihin gerçek zamanının aslında *tevhid*in sınırsız tecellisinin de vakti olduğuna işaret etmektedir.

Kur'an'ın tarih anlayışında çatışmaların özündeki sebep olarak ortaya konan *hakk-batıl* mücadelesi onun, tarihte sonul bir gayenin varlığı ve mahiyetine ilişkin savunularını da büyük oranda belirlemektedir. Şimdi Kur'an'ın sonul gaye/erek anlayışını ve bu anlayışın *hakk-batıl* mücadelesi ile olan ilişkisini incelemek istiyoruz.

1.2.2. Tarihteki Nihâî Gaye/Erek Bağlamında *Tevhid*

Kur'an'ın tarih anlayışında, tarihin gerçek zamanına *tevhid* ilkesinin yerleştirildiği konulardan bir diğeri de tarihteki nihâî (sonul) gaye/erek sorunsalıdır. Kur'an tarihteki tüm olayların seyrini belirleyen bir sonul gayenin/ereğin varlığını kabul ederek bunu inkâr eden tarih anlayışlarından net olarak ayrılmaktadır. Öncelikle nihâî bir gayenin varlığı, içindeki tüm varlıklarla birlikte kâinatın boş yere yaratılmadığının göstergesi ve Kur'an'da sıkça vurgulandığı üzere, kâinata bu gayeyi yerleştiren tek Allah'ın her işinde hikmetli

⁸⁹ Abdulcelil Candan, *age.*, s.277-285.

⁹⁰ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İstanbul, 2010, s.117-122.

yani *hakîm* oluşunun en büyük tecellisidir. Böylece Kur'an'ın tarih anlayışında *tevhid* ilk olarak yaratılmışları ve onların elinde gerçekleşen tarihi tek Allah'ın yönlendirmesi anlamında gerçekleşmektedir:

*“O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”*⁹¹

*“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”*⁹²

*“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”*⁹³

*“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. (Bu) kötülük edenleri yaptıklarıyla cezalandırması, iyilik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandırması için (böyle)dir.”*⁹⁴

*“Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez.”*⁹⁵

*“Kendileri ile huzur bulasınız diye sizin için türünüzden eşler yaratması ve aranızda bir sevgi ve merhamet var etmesi de O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır. Göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olması da O'nun (varlığının ve kudretinin) delillerindendir. Şüphesiz bunda bilenler için elbette ibretler vardır.”*⁹⁶

Çatışma teorisinde olduğu gibi, tarihte nihaî bir gayenin varlığına inanmanın ve inanmamanın da insan ve toplum psikolojisine önemli getirileri bulunmaktadır. Nihâî gayenin inkârı insanları boşluğa, amaçsızlığa, rastlantısal olaylar yığını arasında çaresizliğe sürüklemektedir. Tarihte bunun en bariz toplumsal örneği, fitrata aykırı gelen boşluk hissinden bir şekilde kurtulma

⁹¹ Yunus, 10/5.

⁹² Zariyat, 51/56.

⁹³ Mülk, 67/2.

⁹⁴ Necm, 53/31.

⁹⁵ Casiye, 45/22.

⁹⁶ Rum, 30/21-22.

arayışına girmiş Yunan toplumunda, sanata ve spora yönelmeyle birlikte olimpiyatların gelişmesidir. Anlaşıldığı üzere tarihin sonraki dönemlerinde ilgiyle ve övgüyle karşılanan bir olayın örneğın olimpiyatların ortaya çıkma nedeni, görünenin çok dışında olabilmektedir. Tarihsel olaylarda nihaî bir gayenin varlığını kabul eden birey ve toplumlarda, bu gayeye götüreceğine inanılan daha bilinçli bir hayatın sergilenmesi doğaldır. Bununla birlikte sonul gayeye ulaşma düşüncesiyle sergilenen her tutum ve davranışın dünyaya huzur getirmediğı de ortadadır. İşte tam bu noktada, varlığı kabul edilse bile sonul gayenin ne olduğu gibi daha önemli bir problem gündeme gelmektedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere sonul gayeyi belirli bir ırkın, devletin, toplumsal sınıfın tüm insanlara hâkimiyeti olarak gören anlayışlar tarih boyu gerçekleştirdikleri zulümlere, katliamlara haklı gerekçe olarak bu gayeyi göstermişler, hatta Yahudiler bu gayeyi Tanrı'nın belirlemiş olduğundan hareketle kendilerini zulmün değil, Tanrısal iradenin temsilcileri saymışlardır. Tarihin geçmişten günümüze, günümüzden geleceğe uzanan fasılasız sürecinde yaşananların hangi sonul amaca hizmet ettiği ise tarihteki çatışmaların özünde yatan sebeple birlikte düşünüldüğünde cevabını bulacaktır. Kur'an'da *hak-batıl* mücadelesi olarak belirtilen aslı sebebe binaen nihaî gaye, hayatın her alanında *hakkın batıla* galip gelmesidir. Konuyla ilgili ayetler incelendiğinde Kur'an'ın nihaî gayeyi dünyanın nihaî gayesi ve ahiretin nihaî gayesi şeklinde iki boyutlu ortaya koyduğu söylenebilir. Bu ayetlere göre toplumsal manada dünyanın ilk sonul gayesi, çatışmada *batılın* temsilciliğini yapan inanç, düşünce, ideoloji, kişi, kurum ya da devletlerin kaybetmesi, *hakkı* temsil edenlerin kazanmasıdır. Bu bir anlamda cennetin dünyada da inşâ edilmesi ve inananların dünya tarihine hâkim olması anlamına gelmektedir:

“De ki: ‘Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur.’”⁹⁷

“Kim, İslâm'a davet olunduğı hâlde, Allah'a karşı yalan uydurandan daha zalimdir? Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez. Onlar ağızlarıyla Allah'ın nurunu söndürmek istiyorlar. Hâlbuki kâfirler istemeseler de Allah nurunu tamamlayacaktır. O, kendisine ortak koşanlar hoşlanmasa da, dinini

⁹⁷ İsra, 17/81.

bütün dinlere üstün kılmak için peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir.”⁹⁸

Dünya hayatının özellikle fertler açısından ikinci nihaî gayesi ise insanın kendi ruhunun derinliklerinde gerçekleşen *hakk-batıl* mücadelesinde hakkı temsil eden duyguların kazanması, yani hakikatin farkındalığına ulaşması⁹⁹ ve bunun somut sonucu olarak her türlü ortam ve şarta rağmen müslüman olarak can vermesidir:

“Ey iman edenler! Eğer siz Allah’a yardım ederseniz (emrini tutar, dinini uygularsanız), O da size yardım eder ve ayaklarınızı sağlam bastırır.”¹⁰⁰

“Size Allah’ın ayetleri okunup dururken ve Allah’ın Resulü de aranızda iken dönüp nasıl inkâr edersiniz? Kim Allah’a sımsıkı bağlanırsa, kesinlikle o, doğru yola iletilmiştir. Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının ve siz ancak müslümanlar olarak ölün.”¹⁰¹

“Kendini bilmeyenden başka İbrahim’in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz İbrahim’i bu dünyada seçkin kıldık. Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir. Rabbi ona “Teslim ol” dediğinde, ‘Âlemlerin Rabbine teslim oldum’ demişti. İbrahim, bunu kendi oğullarına da vasiyet etti, Yakup da öyle: ‘Oğullarım! Allah, sizin için bu dini (İslâm’ı) seçti. Siz de ancak müslümanlar olarak ölün’ dedi.”¹⁰²

Tarihsel sürecin nihaî gayesine dünyada kısmen ulaşılabilmeyle birlikte bu gayenin asıl ahirette gerçekleşeceği. Zira *hakkı* temsil eden toplumun *batıl* olanla girdiği mücadeleyi kazanması her dönemde mümkün olmamıştır ve bunun altında genellikle insanî zafiyetler yatmaktadır.¹⁰³ Uhud Savaşında yaşananlar bu durumun en önemli örneklerindedir.¹⁰⁴ Bu tür zafiyet anlarında kimi zaman Allah’ın yardımı inananlara yetişmekte ve gaye gerçekleşmektedir. Kur’an’da,

⁹⁸ Saf, 61/7-9.

⁹⁹ Zemahşerî, *age.*, IV, 113.

¹⁰⁰ Muhammed, 47/7.

¹⁰¹ Ali İmran, 3/101-102.

¹⁰² Bakara, 2/130-132.

¹⁰³ Râzî, *age.*, XVII, 49-50.

¹⁰⁴ Muhammed Abduh-Muhammed Reşit Rıza, *Menar Tefsiri (Tefsiru’l-Kur’ani’l-Hakîm)*, Çev.: Komisyon, Ekin Yay., İstanbul, 2014, IV, s.144-145.

Huneyn gününde müminlerin düştükleri durumu ve ilahi yardımın gelişini anlatan ayetler bunu örneklemektedir:

“Andolsun, Allah birçok yerde ve Huneyn savaşı gününde size yardım etmiştir. Hani, çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat (bu çokluk) size hiçbir yarar sağlamamış, yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti. Nihayet (bozularak) gerisin geriye dönüp kaçmıştınız. Sonra Allah, Resulü ile müminler üzerine kendi katından güven duygusu ve huzur indirdi. Bir de sizin göremediğiniz ordular indirdi ve inkâr edenlere azap verdi. İşte bu, inkârcuların cezasıdır.”¹⁰⁵

Aynı şekilde tarih boyunca gelmiş geçmiş tüm insanların *tevhidi* benimsemeleri, müslümanlar olarak yaşamaları ve böyle can vermeleri ideal olsa da, çoğunluğun bunu benimsemeyeceğine bizzat Kur’an şahitlik etmektedir:

“Aralarında, Allah’ın indirdiği ile hükmet. Onların arzularına uyma ve Allah’ın sana indirdiğinin bir kısmından (Kur’an’ın bazı hükümlerinden) seni şaşırtmalarından sakın. Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır.”¹⁰⁶

“Sen ne kadar şiddetle arzu etsen de insanların çoğu inanacak değillerdir.”¹⁰⁷

“Onlar, kendi nefisleri(nin yaratılış incelikleri) hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah, gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır. Şüphesiz insanların birçoğu Rablerine kavuşacaklarını inkâr ediyorlar.”¹⁰⁸

Bu ayetlerden hareketle Allah’ın birliğini ve hükmünde tekliğini vurgulayan *tevhid* ilkesinin tarihin sonul gayesi anlamında da asıl ahirette gerçekleşeceğini söylemek mümkündür. Kur’an’a göre ahiretin nihaî gayesi, dünya hayatında bu hakikate inanmış olsunlar ya da olmasınlar tüm insanlık ailesinin, *tevhidi* hiçbir şüpheye mahal kalmayacak şekilde yakinen

¹⁰⁵ Tevbe, 9/25-26.

¹⁰⁶ Maide, 5/49.

¹⁰⁷ Yusuf, 12/103.

¹⁰⁸ Rum, 30/8.

bilmeleridir.¹⁰⁹ Bir başka değişle ahirette, dünya hayatına damgasını vuran tüm *hakk-batıl* çatışmaları bitecek, hükme bağlanacak ve insanlar söz konusu çatışmada yer almış oldukları tarafın ya meyvelerini alacak ya da korkunç sonuçlarına katlanacaklardır.¹¹⁰

“Hakkında ayrılığa düşüp durduğunuz şeyler konusunda, kıyamet günü Allah aranızda hüküm verecektir.”¹¹¹

“İşte o gün mülk (hükümranlık) Allah’ındır. O, insanların arasında hükmünü verir. Artık iman edip salih ameller işlemiş olanlar Naîm Cennetlerindedirler. İnkâr edip ayetlerimizi yalanlamış olanlara gelince, onlar için de alçaltıcı bir azap vardır.”¹¹²

“Şüphesiz, inkâr eden kitap ehli ile Allah’a ortak koşanlar, içinde ebedî kalmak üzere cehennem ateşindedirler. İşte onlar yaratıkların en kötüsüdürler. Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya; işte onlar yaratıkların en hayırlıdır. Rableri katında onların mükâfatı, içlerinden ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu mükâfat Rablerine derin saygı duyanlara mahsustur.”¹¹³

“(O gün) zulmetmiş olan herkes, eğer yeryüzündeki her şeye sahip olsa, kendini kurtarmak için onu fidye verir. Azabı gördüklerinde, derin bir pişmanlık duyarlar. Onlara zulmedilmeksizin aralarında adaletle hükmedilir.”¹¹⁴

Anlaşıldığı üzere tarihin gerçek zamanında ve bütün olarak ulaşılabilecek ikinci nihaî gaye, dünyada zaman zaman aksayan ya da öyle görünen adaletin zerre miktar haksızlığa yer kalmayacak şekilde gerçekleşmesidir.¹¹⁵ Bu açıdan bakıldığında dünyanın sonul gayesi insanın/toplumun ilahi hakikatin farkına varması, ahiretin sonul gayesi ise bu farkındalığın ödülünün alınmasıdır.¹¹⁶

¹⁰⁹ Ali Ünal, *age.*, s.244-250.

¹¹⁰ Ferrâ, *age.*, II, 254.

¹¹¹ Hac, 22/69.

¹¹² Hac, 22/56-57.

¹¹³ Beyyine, 98/6-8.

¹¹⁴ Yunus, 10/54.

¹¹⁵ Ömer Faruk Yavuz, ‘Kur’an Perspektifinde Dünya-Ahret Bütünlüğü’, s.178.

¹¹⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s.69.

“Zünnûn’u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, ‘Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum’ diye dua etti. Biz de duasını kabul ettik ve kendisini kederden kurtardık. İşte biz müminleri böyle kurtarıyoruz.”¹¹⁷

“Yunus’un kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! (Yunus’un kavmi) iman edince, dünya hayatında (sürüklenebilecekleri) rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştık.”¹¹⁸

“De ki: ‘Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.’ Biz zalimlere öyle bir ateş hazırladık ki, onun alevden duvarları kendilerini çepeçevre kuşatmıştır. (Susuzluktan) feryat edip yardım dilediklerinde, maden eriyiği gibi, yüzleri yakıp kavuran bir su ile kendilerine yardım edilir. O ne kötü bir içecektir! Cehennem ne korkunç bir yaslanacak yerdir. Gerçek şu ki, iman edip iyi işler yapanlara gelince, elbette biz iyi iş yapanların ecrini zayi etmeyiz. İşte onlar için içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Orada tahtlar üzerine kurularak altın bileziklerle süslenecekler, ince ve kalın ipekten yeşil giysiler giyeceklerdir. O ne güzel karşılıktır! Cennet de ne güzel bir yaslanacak yerdir!”¹¹⁹

Sonuç olarak Kur’an’ın tarihte bir nihaî gayenin/ereğin varlığını kabul ettiğini söyleyebiliriz. Bu gaye, kısmen dünyada, bütün ve kalıcı olarak da ahirette *tevhid*in gerçekleşmesi ve ödül ya da ceza anlamında insanlar arasında adaletin tam tesis edilmesidir.¹²⁰ Kur’an, *tevhid* ilkesini nihaî gaye bağlamında tarihin gerçek zamanına yerleştirirken, bu bakış açısından hareketle geliştirdiği tarih anlayışıyla da diğer düşünce sistemlerinden kesin olarak ayrılmaktadır. Zira Kur’an’a göre bu nihaî gayeye herhangi bir ırk, millet, sınıf, kişi, toplum, devlet vs. değil, önyargularından kurtulmuş selim bir akla sahip herkes ulaşabilecektir:¹²¹

¹¹⁷ Enbiya, 21/87-88.

¹¹⁸ Yunus, 10/98.

¹¹⁹ Kehf, 18/29-31.

¹²⁰ M. Sait Şimşek, *Kur’an’ın Ana Konuları*, s.13-16.

¹²¹ Taberî, *age.*, XXIII, 202-203.

“Eğer Rabbin dileyseydi, yeryüzünde bulunanların hepsi elbette topyekûn iman ederlerdi. Böyle iken sen mi mümin olsunlar diye, insanları zorlayacaksın? Allah’ın izni olmadıkça, hiçbir kimse iman edemez. Allah, azabı akıllarını (güzelce) kullanmayanlara verir.”¹²²

“(Ey Muhammed!) De ki: ‘Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırırız. (Zina ve benzeri) çirkinliklere, bunların açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Meşru bir hak karşılığı olmadıkça, Allah’ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin. İşte size Allah bunu emretti ki aklınızı kullanasınız.”¹²³

Bu yönüyle Kur’an’ın nihaî gaye/erek sorunsalında, kadim veya modern pek çok tarih anlayışının yanısıra özellikle Yahudilikle birlikte gündeme gelen teolojik tarih anlayışlarını reddettiğini söylememiz yerinde olacaktır. Kur’an’ın tarihteki zaman algısına *tevhidi* hangi açılardan yerleştirdiğini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, tarihteki varlık algısında *tevhidin* yerini açıklamaya geçebiliriz.

2. KUR’AN’IN ‘TARİHTEKİ VARLIK (ÖZNE)’ ALGISINDA TEVHİD

Kur’an’ın tarih anlayışında *tevhidin* esas alındığı ikinci bağlam tarihteki varlık algısıdır. Kur’an’ın geçmişte, nüzul sürecinde ve gelecekte yaşanan/yaşanacak olan tarihsel olayları aktarırken kullandığı ifadelerden onun, tarihteki etkin varlığı yani özneyi iki kategoride değerlendirdiğini anlıyoruz. Bunlar “tarihin gerçek öznesi” ve “tarihin görünür öznesi” dir. İnsanlar kendi inanç, düşünce ve ideolojilerine göre bu iki özneye farklı değer ve anlamlar yüklemişlerdir, dahası inanç, düşünce ve ideolojiler tarihin öznesinin kimliği ve mahiyeti hakkındaki farklı algılamalardan ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklara araştırmamızın sonuç bölümünde değinmek üzere şimdi Kur’an’ın *tevhidle* şekillenen gerçek özne ve görünür özne ayrımını incelemeye geçmek istiyoruz.

¹²² Yunus, 10/99-100.

¹²³ Enam, 6/151.

2.1. Tarihin ‘Gerçek’ Öznesi Bağlamında *Tevhid*

Tarihin gerçek öznesi ifadesiyle kastettiğimiz, kendisi zamandan münezzehtir olmakla birlikte gerek dünyevî gerek uhrevî zamanlar içerisinde tecelli edebilen ve bu zamanlarda yaşanan tüm olayları her boyutuyla kuşatma gücüne sahip varlıktır. Bu bakımdan gerçek özne, tarihsel olayların ancak bir veya birkaç boyutunda etkili olabilen görünür öznenin ayrılmaktadır. Tarihteki zaman algısında olduğu gibi, tarihe hükmeden gerçek öznenin kimliği konusu da çok önemli sorunsalları gündeme getirmiştir. Bu sorunsallardan bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Tarihsel olayları tam olarak bilmek mümkün müdür? Bir başka deyişle insan geçmişe dair kendisine ulaşan bilgilere ne kadar güvenebilir ve bu bilgilerden hareketle gelecek hakkında tahminlerde bulunduğu, tahminlerinin doğru çıkacağından ne kadar emin olabilir? Bu bağlamda insanın bugününü ve geleceğini inşa etme yetisi var mıdır?

2) Tarihin bütününde geçerli olan yasalardan söz etmek mümkün müdür? Tarih boşlukta ilerleyen bir süreç midir, yoksa yasalardan müteşekkil, akıp gittiği bir mecrası var mıdır? Tarihte yasalar varsa, bu yasaları belirleyen ve bunlarla tarihsel akışı yönlendiren kimdir ve yasa koyma gücünü ve yetkisini kimden/nereden almıştır?

3) Tarihin öznesi kimdir/kimlerdir? Tarihin bütününe hükmeden bir öznenin varlığından söz edilebilir mi? Tarihsel bir olayı yaşayan ile onu yönlendiren bütünüyle aynı kişi ya da kişiler midir? Bu bağlamda insanın yapma potansiyeli, özgürlüğü ve iradesinin sınırsız olduğunu söyleyebilir miyiz?

Tarih felsefesinde yıllar boyu tartışılmalı olan bu sorunsalların kökeninde tarihteki varlık yani gerçek özne problemi yatmaktadır. Bu sorunsallar tahlil edildiğinde birincisinin tarihin epistemolojik boyutuyla, ikincisinin tarihin yönlendirilme boyutuyla, üçüncüsünün ise tarihin yapıma boyutuyla ilgili olduğu anlaşılacaktır. Kur’an bu soruların tamamına, varlığında ve hükmünde tek olan Allah’ı merkeze alan *tevhid* ilkesiyle cevap vermektedir. *Tevhid* ilkesi esas alındığında tarihteki gerçek varlık, aynı anda tarihin “bilen” öznesi, ‘yönlendiren”

öznesi ve ‘yapan’ öznesi makamındaki Allah’tır.¹²⁴ Bu noktada tarihteki gerçek varlığın yani öznenin bilme, yönlendirme ve yapma fonksiyonlarını ayetler bağlamında incelemeye geçebiliriz.

2.1.1. Tarihin ‘Bilen’ Öznesi

Tarihin “bilen” öznesinin Allah olması, tarihin epistemolojisinin yani yaşanmış ve yaşanacakların gerçek ve kesin bilgisinin Allah’ın indinde olduğu anlamına gelmekte ve buradan hareketle bilmenin merkezine *tevhidi* yerleştirmektedir. Hem geçmiş hem de gelecek bağlamında gaybın, şu an yaşanmakta olanların ise hayır veya şer oluş noktasında mahiyetinin bilgisinin yalnızca Allah katında olduğunu ifade eden ayetler, bilen özne olarak “bir” liği dolayısıyla *tevhidi* esas almaktadır. Tüm bu konular hakkında insanın sınırlı bilgisi ise yine tek olan Allah’ın ona izin verdiği yani bahsettiği kadardır.¹²⁵ Dolayısıyla tarih boyunca bilen ile bilinen arasındaki tüm ilişkileri Allah-insan bağlamında değerlendirdiğimizde sonsuzluk düşüncesine, insan-Allah ya da insan-kâinat olarak değerlendirdiğimizde ise sınırlılığa ve azlığa ulaşırız. Aşağıdaki ayetler insanın bilme konusundaki bağımlılığına işaret etmektedir.¹²⁶

*“Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar. Buna dokuz daha eklediler. De ki: ‘Kaldıkları süreyi Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin gaybını bilmek O’na aittir. O, ne güzel görür; O, ne güzel işitir! Onların, O’ndan başka hiçbir dostu da yoktur. O, hükmüne hiçbir kimseyi ortak etmez.”*¹²⁷

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir.” Sanki senin

¹²⁴ İslam inancının getirdiği varlık telakkisi, mensuplarının kurdukları medeniyetlerin hemen her unsurunda kendini göstermiştir. Kur’an’ın kendi muhataplarında inşa ettiği varlık tasavvurunun İslam düşünce geleneğindeki yeri ve medeniyetler bazındaki sonuçlarının ayrıntılı tahlili için bkz. Ahmet Davutoğlu, ‘İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci Ve Yeniden Yorumlanması’, *Dîvân*, S:I, 1996, s.1-44.

¹²⁵ Halis Albayrak, *age.*, s.233.

¹²⁶ İslam düşüncesinde bilen ile bilinen arasındaki ilişkinin doğuşu, mahiyeti ve etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toshihiko Izutsu, *İslam’da Varlık Düşüncesi*, Çev.: İbrahim Kalın, İnsan Yay., İstanbul, 1995, s.15-45.

¹²⁷ Kehf, 18/25-26.

ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar.’¹²⁸

“Savaş, hoşunuza gitmediği hâlde, size farz kılındı. Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz.”¹²⁹

“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”¹³⁰

İnsanın kendi aklıyla ulaştığı bilgiler aklı ona bahşedenin Allah olması hasebiyle yine *tevhide* dönmekte, vahiyden bağımsız çalışan aklın elde ettiği sonuçlar ise ayetlerde ifade edildiği üzere vehim ve zandan öteye geçemeyip, epistemolojik anlamda bilgi seviyesine ulaşamamaktadır.

“Bir de dediler ki: ‘Bize ateş, sayılı birkaç gündün başka asla dokunmayacaktır.’ Sen onlara de ki: ‘Siz bunun için Allah’tan söz mü aldınız? - Eğer böyle ise, Allah verdiği sözden dönmez-. Yoksa siz Allah’a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?’¹³¹

“De ki:”Allah’a koştuğunuz ortaklarınızdan hakka iletecek olan bir kimse var mı?’ de ki: ‘Hakka Allah iletir.’ Öyle ise, hakka ileten mi uyulmaya daha lâyıktır, yoksa iletilmedikçe doğru yolu bulamayan kimse mi? Ne oluyor size? Nasıl hüküm veriyorsunuz?’ Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namına hiçbir şeyin yerini tutmaz. Şüphesiz Allah, onların yapmakta olduklarını hakkıyla bilendir.”¹³²

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹³³

¹²⁸ Araf, 7/187.

¹²⁹ Bakara, 2/216.

¹³⁰ Lokman, 31/34.

¹³¹ Bakara, 2/80.

¹³² Yunus, 10/35-36.

¹³³ İsrâ, 17/36.

Kur'an'da, bilen öznenin Allah olması, tarihin görünür öznesi ya da nesnesi durumundaki her şeyi Allah'ın yaratmasıyla ve O'nun, yarattıklarının her anına şahit olmasıyla açıklanmaktadır. Allah insanı yeryüzüne halife olarak gönderip, kâinatı onun hizmetine sunmadan evvel onu bu yetki ve sorumluluğu konusunda yetiştirmiş, eğitmiş ve bilgilendirmiştir.¹³⁴ Eşyanın isimlerinin Hz. Âdem'le birlikte tüm insanlığa Allah tarafından öğretilmesi ve insanın, sonradan edindiği bu bilgiyle üretme ve medeniyetler kurma yoluyla tarihe hükmetmesi, tarihin epistemolojik boyutunda Allah'ı tek ve gerçek bilen konumuna getirmektedir. Sebepsiz, başlangıçsız, vasıtasız bilme yetisinin tek Allah'a mahsus kılınmasıyla, *tevhid* ilkesi tarihin epistemolojik boyutunun merkezine alınmış olmaktadır:

“Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır. Onları ancak O bilir. Karada ve denizde olanı da bilir. Hiçbir yaprak düşmez ki onu bilmesin. Yerin karanlıklarında da hiçbir tane, hiçbir yaş, hiçbir kuru şey yoktur ki apaçık bir kitapta (Allah'ın bilgisi dâhilinde, Levh-i Mahfuz”da) olmasın.”¹³⁵

“Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.’ demişler. Allah da, ‘Ben sizin bilmediğinizi bilirim’ demişti.”¹³⁶

“Sözünüzü gizleyin yahut onu açığa vurun; (fark etmez). Şüphesiz Allah, sinelerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilir. Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”¹³⁷

Bu açıklamalardan sonra tarihin “bilen” öznesiyle ilgili sorunsalımıza tekrar dönelim. Tarihsel olayları tam olarak bilmek vahiyyden bağımsız düşünen insan için mümkün değildir, kendisine tarihe dair birtakım veriler ulaştığında ise bunların doğruluğundan hiçbir zaman tam anlamıyla emin olamayacaktır. Zira insandan insana, coğrafyadan coğrafyaya değişen duyum ve algılamalar aynı olayın pek çok farklı şekilde nakledilebileceğini göstermektedir. Kur'an'da tarihte

¹³⁴ Erdoğan Pazarbaşı, *age.*, s.97-103.

¹³⁵ Enam, 6/59.

¹³⁶ Bakara, 2/30.

¹³⁷ Mülk, 67/13-14.

yaşananlara/yaşanacaklara dair insanın zannî bilgisiyle, Allah'ın kesin bilgisi birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Dolayısıyla insanın, doğruluğu şüphe götürmeyen veri yığınlarından hareketle bugün ve gelecek hakkında isabetli çıkarımlarda bulunması da, bu çıkarımlara binaen bugününü ve geleceğini inşâ etmesi de mümkün görünmemektedir. Tarihsel bilgilere dayanarak hayatın inşâsı ancak bu bilgiler ilahî kaynaklı olduğunda mümkündür:

“Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir. İşte sana da, emrimizle, bir ruh (kalpleri diriltten bir kitap) vahyettik. Sen kitap nedir, iman nedir bilmezdin. Fakat biz onu, kullarımızdan dilediğimizi, kendisiyle doğru yola eriştireceğimiz bir nur yaptık. Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun; göklerdeki ve yerdeki her şeyin sahibi olan Allah'ın yoluna. İyi bilin ki, bütün işler sonunda Allah'a döner.”¹³⁸

Tarihi gerçek anlamda bilen tek öznenin Allah olduğunun kabul edilmesi tarihe yaklaşımı etkileyecektir. İçerdiği epistemolojik problemler nedeniyle bir bilim olup olmadığı yıllarca tartışılan tarihin, bilim kabul edilse bile sınırlarının doğru çizilmesi gerektiği kanısındayız. Probleme Kur'anî açıdan yaklaşacak olursak, tarihsel bilgilerin yalnızca ilahî vahye dayanan kısmından emin olunabileceğini, vahye konu edilmemiş bilgilere ise daima ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini kolaylıkla söyleyebiliriz.

2.1.2. Tarihin ‘Yönlendiren’ Öznesi

Tarihteki gerçek öznenin gerçekleştirdiği ikinci fonksiyon tarihin yönlendirilmesidir. Tarihin “yönlendirilen” olması, onda gerçekleşen belirli olayların belirli şekilde sonuçlanması anlamında yasalılığı beraberinde getirirken, bu yasaların aynı Üst Akıl tarafından vazedildiğini belirten Kur'an, yönlendiren özne bağlamında *tevhidi* vurgulamaktadır.

Bilen öznedeki olduğu gibi tarihin yönlendiren öznesi konusu da tarih felsefesinin çok önemli sorunsallarına hem zemin hazırlamakta hem de açıklama getirmektedir. Bunlardan en çok tartışılabilenleri şu şekilde özetlememiz mümkündür:

¹³⁸ Şura, 42/51-53.

1) Tarihsel olayların belirli bir düzende akışını sağlayan yasalardan söz edilebilir mi? Yasaların varlığı kabul edildiğinde bu yasaların içeriği ve mahiyeti nasıl anlaşılacaktır? Olaylar hakkında doğru yasalara ulaşıldığını gösteren ölçüt nedir?

2) Tarihte yasalar varsa, bunları ortaya koyan kimdir/nedir? Yasa koyma gücünü ve yetkisini nereden almaktadır?

3) Tarihte yasaların varlığından hareketle tarihin tekerrürden ibaret olduğu sonucuna ulaşmamız mümkün müdür?

Sözü edilen sorunsallara, özellikle tarihin yasalarla şekillenip şekillenmediği problemine farklı tarih anlayışlarının mensupları olumlu ve olumsuz yanıtlar vermişlerdir.¹³⁹ Tarihin rastlantılarla ilerlediği düşüncesine daha çok antik dönemlerin kadim kültürlerinde ve ilkçağ filozoflarında rastlanmaktadır. Onlara göre tarih doğanın bir uzantısıdır, fakat bu rastlantısal bir uzantıdır. Olaylar arasında kısmî benzerlikler olsa da bu benzerlikler, tarihin başıboş ilerleyen bir süreç olmasının önüne geçecek kadar yasalaşamaz. Teolojik tarih anlayışlarının hâkim olduğu dönemlerde ise yasalılık düşüncesi ağır basmakla birlikte, tarihe bu yasaları kimin ya da hangi otoritenin koyduğu, bir başka deyişle tarihi yönlendiren öznenin kimliği, yasaların içeriği ve doğruluğunun ispatı konularında önemli ihtilaflar çıkmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde Kur'an dışı düşünce sistemlerinin bu sorulara verdiği farklı yanıtları belirtmiştik, bu bölümde ise Kur'an'ın tarihte yasalılık ve yönlendirilme sorunsalına yaklaşımını ayetler ışığında değerlendireceğiz.

Öncelikle Kur'an bütünsel tarihin gerek dünya gerekse ahiret süreçlerindeki akışının yasalarla belirlendiğini vurgulamakta, tarihsel olaylarda en küçük bir rastlantıyı, başıboşluğu, sebepsizliği ve sonuçsuzluğu kabul etmemektedir:

“İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mi zanneder.”¹⁴⁰

¹³⁹ Tarihsel süreçlerin yasalarla ilerleyip ilerlemediği hakkında özellikle son dönem filozoflarının ileri sürdüğü fikirlerin tahlili için bkz. Şaban Öz, ‘Tarih Felsefesinde Tarihin Yasaları Üzerine’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XI, 2008, s.31-44.

¹⁴⁰ Kıyame, 75/36.

“Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?”¹⁴¹

“Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık.”¹⁴²

“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”¹⁴³

Kur’an’da, tarihe yasalar koyarak onu yönlendiren gerçek öznenin Allah olduğunun vurgulanmasıyla, *tevhid* ilkesi tarih anlayışına farklı bir bağlamda yerleştirilmiş olmaktadır. Buna göre geçmişi, bugünü ve geleceği içine alan bütünsel tarihe yasa koyabilme yetisi bunların sınırlı bir kesitine şahitlik edebilen insanda bulunamaz, yasa koyucunun zamanın her boyutuna hâkim bir güç olması gerekir ki bu da yalnız Allah’tır. Bu noktada tarihin yönlendirilmesi ile onun epistemolojik boyutuna hâkim olunması arasındaki güçlü ilişki ortaya çıkmaktadır; tarihi bilen özne aynı zamanda onun gerçek yönlendiricisidir:

“Yaratan bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”¹⁴⁴

“(Lokman, öğütlerine şöyle devam etti:) ‘yavrum! Şüphesiz yapılan iş bir hardal tanesi ağırlığında olsa ve bir kayanın içinde yahut göklerde ya da yerin içinde bile olsa, Allah onu çıkarır getirir. Çünkü Allah, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.’”¹⁴⁵

Tarihi yönlendiren yasaların kim tarafından konduğu gibi, nasıl konduğu da tarih felsefesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu noktada tarihin yönlendirilmesi konusunun gündeme getirdiği en önemli sorunsallardan birisi “tarihin tekerrürü” problemidir. Çalışmamızın ikinci bölümünde de ifade ettiğimiz üzere tarih felsefesinde tekerrür problemi, zaman, mekân ve şahıslar değişse de tarihsel yaşanmışlıkların kendini tekrar edip etmediğinin sorgulanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda tekerrür, tarihsel süreçte olayların sürekli aynı şekilde

¹⁴¹ Zariyat, 51/20-21.

¹⁴² Hucurat, 49/13.

¹⁴³ Mülk, 67/2.

¹⁴⁴ Mülk, 67/14.

¹⁴⁵ Lokman, 31/16.

yaşandığı, dolayısıyla bu süreçte yeniliğe, ilk defalığa yer olmadığı, olayların özünde var olduğu sanılan farklılıkların aslında tarihin sadece zaman, mekân ve şahıs gibi görünür unsurlarında olduğu anlamına gelmektedir. Tekerrürün varlığının ya da yokluğunun savunulması salt bir düşünce farklılığından ibaret değildir. Konuya Kur'an açısından bakıldığında, tarihte kısmî de olsa bir tekerrürün varlığının kabul edilmesi, genelde ilahi vahyin özelde Kur'an'ın tüm insanlığa yön verecek mesajlar iletebilmesinin zorunlu şartıdır. Zira özellikle son vahyin, geçmişle bağlantısı kurulamayan bir bugüne, bugünle ilgisi olmayan bir geleceğe yön vermesi ve tarihin her üç kesitinde de geçerlilik iddiasında bulunması mümkün değildir. Bir başka deyişle ilahi mesajın ilk muhatapların dışında kalanlar için de geçerli olması, yaşanmışlıklarda özsel bir tekerrürü gerektirmektedir. Dolayısıyla Kur'an, verdiği mesajların nüzul sürecinin sonrasında da geçerli olduğunu savunurken, bu mesajlara konu olan tarihsel yaşanmışlıkların zaman, mekân ve şahıslar değişse de öz itibarıyla aynı kaldığını vurgulamakta, bu aynılığı "sünnetullah" adını verdiği yasalarla açıklamaktadır.¹⁴⁶ Tarihin yönlendirilmesinde esas olan hükümlerin değişmesi söz konusu olmadığı için bu hükümler tarihin yasaları haline gelmektedir:

سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَدْبِيرًا

*"Andolsun, eğer münafıklar, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ve Medine'de kötü haberler yayıp ortalığı karıştıranlar (tuttukları yoldan) vazgeçmezlerse, elbette seni onların üzerine gitmeye teşvik edeceğiz. Onlar da (bundan sonra) orada lânete uğramış kimseler olarak seninle pek az süre komşu kalacaklardır. Nerede bulunurlarsa, yakalanırlar ve yaman bir şekilde öldürülürler. Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Allah'ın kanununda asla değişme bulamazsın."*¹⁴⁷

"Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere

¹⁴⁶ Roger, Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Çev.: Cemal Aydın, Pınar Yay., İstanbul, 1991, s.58.

¹⁴⁷ Ahzap, 33/60-62.

uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah'ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah'ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.”¹⁴⁸

“Allah'ın, kendisine farz kıldığı şeyleri yerine getirmesi konusunda peygambere bir darlık yoktur. Daha önce gelip geçen peygamberler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Allah'ın emri, kesinleşmiş bir hükümdür”¹⁴⁹

“Allah, size, elde edeceğiniz birçok ganimetler vadetmiştir. Şimdilik bunu size hemen vermiş ve insanların ellerini sizden çekmiştir. (Allah, böyle yaptı) ki, bunlar müminler için bir delil olsun, sizi de doğru bir yola iletсин. Henüz elde edemediğiniz, fakat Allah'ın, ilmiyle kuşattığı başka (kazançlar) da vardır. Allah, her şeye hakkıyla gücü yetendir. İnkâr edenler sizinle savaşsalar, arkalarını dönüp kaçarlar, sonra da ne bir dost, ne de bir yardımcı bulabilirlerdi. Allah'ın öteden beri işleyip duran kanunu (budur). Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.”¹⁵⁰

Kur'an'ın, çeşitli yaşanmışlıkları konu alan ayetlerinden anlaşıldığı üzere, onun tarihte varlığını kabul ettiği tekerrür insanlığın ortak aklının, değerlerinin ve zaaflarının tekerrürü, tarihte fertlerin ve ümmetlerin başından geçenlerin tekerrürü ve yaşanmışlıkların sebep ve sonuçlarının tekerrürüdür. İnsanlığın ortak aklının, değerlerinin ve zaaflarının tekerrürü, hem fiziksel hem de ruhsal yaratılışın şekil ve mahiyetinin tüm insanlık için tekrar etmesi sebebiyledir:

“Andolsun biz insanı çamurdan (süzülmüş) bir hulâsadan yarattık. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu ‘alaka’ hâline getirdik. Alakayı da “mudga” yaptık. Bu “mudga”yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir.”¹⁵¹

“Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin

¹⁴⁸ Fatır, 35/43.

¹⁴⁹ Ahzap, 33/38.

¹⁵⁰ Fetih, 48/20-23.

¹⁵¹ Müminun, 23/12-14.

*arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”*¹⁵²

İnsanın ve onun inşa ettiği toplumların fiziksel ve ruhsal yapısındaki bu tekerrürün görünür sonuçları ise tarihte fertlerin ve ümmetlerin başından geçenlerin tekerrürü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tekerrür aynı zamanda hayatın işleyişine yerleştirilmiş yasaların yine tüm insanlık için aynı şekilde ve derecede geçerli olduğunu göstermektedir.¹⁵³

*“Ey Muhammed! İnkâr edenlere söyle: Eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (düşmanlık ve savaşa) dönerlerse, öncekilere uygulanan ilâhî kanun devam etmiş olacaktır.”*¹⁵⁴

*“İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değıştirmedikçe Allah onların durumunu değıştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah’tan başka hiçbir yardımcı da yoktur.”*¹⁵⁵

*“Bunların durumu tıpkı Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin durumu gibidir. Allah’ın ayetlerini inkâr etmişler, Allah da kendilerini günahları sebebiyle hemen yakalamıştı. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, azabı çetin olandır. Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışları) değıştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değıştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”*¹⁵⁶

*“Onlardan önce de Nuh kavmi, Ad kavmi, kazıklar sahibi Firavun, Semûd kavmi, Lut kavmi ve Eyke halkı da Peygamberleri yalanlamışlardı. İşte onlar da (böyle) gruplardı.”*¹⁵⁷

*“(Ey Muhammed!) Seni çıkararak kendi memleket halkından daha güçlü nice memleket halkları vardı ki, biz onları helâk ettik. Onların hiçbir yardımcısı da olmadı.”*¹⁵⁸

¹⁵² Şems, 91/7-10.

¹⁵³ Taberî, *age.*, XII, 116; İbn Kesîr, *age.*, VII, 149.

¹⁵⁴ Enfal, 8/38.

¹⁵⁵ Rad, 13/11.

¹⁵⁶ Enfal, 8/52-53.

¹⁵⁷ Sad, 38/12-13.

“Andolsun, senden önce de nice peygamberler alaya alındı da ben inkâr edenlere bir süre (mühlet) verdim, sonra da onları yakalayiverdim. Benim cezalandırmam nasılmiş!”¹⁵⁹

Yaşanmışlıklarının sebep ve sonuçlarının tekerrürü ise hem vahyin tüm zamanları içerisine alacak geçerliliğinin, hem de ilahi adaletin bir gereğidir.¹⁶⁰ Kur’an’a göre gerek fert gerekse toplum bazında sonu iyilikle, hayırla biten olaylar da, sonu acı ve hüsrarla biten olaylar da tekerrür etmektedir. Sonu dünyevi ve özellikle de uhrevi iyilikle biten tüm olayların tekerrür eden sebebi Allah’a kuvvetli bir imanla bağlılık ve bu bağlılığın getirdiği takvalı bir yaşamdır. Aynı şekilde sonu her iki âlemde acı ve hüsrarla biten/bitecek olan tüm olayların sebebi Allah’ın dininden uzaklaşmadır.¹⁶¹ Yaşanmışlıkların sebep ve sonuçlarının tekerrürü gibi bu sebep ve sonuçlara ortam hazırlayan bireysel ve toplumsal şartlar dahi tekerrür etmektedir ki bunların başında yukarıda açıkladığımız insani değerler ve zaafılar gelmektedir. Gerek insanın yaratılışına gerekse hayatın işleyişine belirgin ve değişmez yasaların yerleştirilmesi, bu yasaların tüm fert ve ümmetler için aynı sebep ve sonuçlarla işlemesi¹⁶² tarihi yönlendiren bir öznenin varlığını zorunlu kılmakta, bu yasaları belirleyen tek Allah olması ise tarihe ‘yasa koyucu’ bağlamında *tevhid* ilkesini yerleştirmektedir:

“Biz nimetler içinde şımaran nice memleket halkını helâk etmişizdir. İşte kendilerinden sonra içlerinde pek az oturulmuş yurtları! (O yurtlara) biz varis olduk, biz. Rabbin, ülkelerin merkezî yerlerine, kendilerine ayetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk edici değildir. Zaten biz, halkları zalim olmadıkça memleketleri helâk etmeyiz.”¹⁶³

“Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever. Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah’ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah’tan başka günahları kim

¹⁵⁸ Muhammed, 47/13.

¹⁵⁹ Rad,13/32.

¹⁶⁰ Taberî, *age.*, XIII, 120.

¹⁶¹ Zemahşerî, *age.*, III, 544.

¹⁶² Râzî, *age.*, IX, 536.

¹⁶³ Kasas, 28/58-59.

bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir. İşte onların mükâfatı Rableri tarafından bağışlanma ve içinden ırmaklar akan cennetlerdir ki orada ebedî kalacaklardır. (Allah yolunda) çalışanların mükâfatı ne güzeldir!”¹⁶⁴

Anlaşıldığı üzere tarihin epistemolojik boyutunda olduğu gibi tarihin yönlendirilme boyutunda da insan söz sahibi imiş gibi görünmekle birlikte, gerçek yasa koyucu ve dolayısıyla yönlendirici tek Allah'tır.¹⁶⁵ Bir başka deyişle Allah tarihin gerçek anlamda hem “bilen” hem de “yönlendiren” öznesidir. Kur'an'da bu durum “tüm işlerin Allah'a dönmesi” şeklinde ifade edilmektedir:

“O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkani, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir. Göklerin ve yerin hükümranlığı O'nundur. Bütün işler ancak O'na döndürülür. Geceyi gündüze sokar, gündüzü de geceye sokar. O, göğüslerin özünü (kalplerde olanı) hakkıyla bilendir.”¹⁶⁶

“Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah'a mahsustur. Bütün işler O'na döndürülür. Öyle ise O'na kulluk et ve O'na tevekkül et. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.”¹⁶⁷

“Allah, meleklerden de resuller seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir. Onların önlerindeki de (yaptıklarını da), arkalarındaki de (yapacaklarını da) bilir. Bütün işler hep Allah'a döndürülür.”¹⁶⁸

Kur'an'da insanların, tarihin akışını belirleyen yasaları anlayabilecekleri, bunun için tarihin farklı dönemlerinden kesitler sunan ayetler üzerinde derin düşünceleri gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁶⁹ Söz konusu ayetlere göre, ilahî mesaj içerisinde tarihsel olaylara yer verilmesi, insanların yaşanmışlıklardan ibret almaları ve bunlardan yola çıkarak kendi bugünlerini ve geleceklerini inşa etmeleri hedefine matuftur:

¹⁶⁴ Ali İmran, 3/134.

¹⁶⁵ Tahsin Görgün, *age.*, s.125.

¹⁶⁶ Hadid, 57/4-6.

¹⁶⁷ Hud, 11/123.

¹⁶⁸ Hac, 22/75-76.

¹⁶⁹ Pazarbaşı, *age.*, s.201-209.

“(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda, sana hak, müminlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.”¹⁷⁰

“Zulme sapmış memleketlerin halkını yakaladığında, Rabbinin yakalaması işte böyledir! Şüphesiz O’nun yakalaması can yakıcı ve şiddetlidir. Şüphesiz, ahiret azabından korkanlar için bunda bir ibret vardır. Bu, insanların (hesap ve ceza için) toplanacakları bir gündür. Bu, herkesin toplanıp bir araya geleceği bir gündür.”¹⁷¹

“Andolsun, Yusuf ve kardeşlerinde (hakikati arayıp) soranlar için ibretler vardır.”¹⁷²

“Mûsâ’yı ve beraberindekilerin hepsini kurtardık. Sonra ötekileri suda boğduk. Bunda şüphesiz bir ibret vardır. Ama pek çokları iman etmiş değillerdi.”¹⁷³

“Böylece onlar Hûd’u yalanladılar. Biz de bu yüzden onları helâk ettik. Şüphesiz bunda bir ibret vardır. Onların çoğu ise iman etmiş değillerdir.”¹⁷⁴

Ayrıca tarihin akışına yön veren yasaların neliği ve mahiyeti hakkında ulaşılan sonuçların doğruluğunu ancak ilahî mesaj belirleyecektir. Zira aynı olay hakkında, ona bir şekilde vâkıf olan insan sayısı kadar yorum yapılması mümkündür ve bu yorum karmaşasının giderilmesinin tek yolu söz konusu olayın her boyutunu kuşatan Üst Akıl’ın yani tek Allah’ın insana bildirdikleridir:

“(Yine) onlar, yeryüzünde dolaşıp kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna bakmadılar mı? Onlar kendilerinden daha kuvvetli idiler. Yeryüzünü sürüp işlemişler ve orayı kendilerinin imar ettiğinden daha çok imar etmişlerdi. Onlara da peygamberleri apaçık deliller getirmişlerdi. Allah, onlara asla zulmediyor değildi. Fakat onlar kendilerine zulmediyorlardı.”¹⁷⁵

¹⁷⁰ Hud, 11/120.

¹⁷¹ Hud, 11/102.

¹⁷² Yusuf, 12/7.

¹⁷³ Şuara, 26/65-67.

¹⁷⁴ Şuara, 26/139.

¹⁷⁵ Rum, 30/9.

“Onlar yeryüzünde dolaşıp, kendilerinden öncekilerin sonlarının nasıl olduğuna bakmadılar mı? Allah, onları yerle bir etmiştir. İnkâr edenlere de bu akıbetin benzerleri vardır.”¹⁷⁶

Tarihin akışına yön veren yasaları kimin koyduğu sorusuna verilen cevabın insan psikolojisi açısından önemi büyüktür. Çalışmamızda çeşitli vesilelerle vurguladığımız üzere tarih felsefesinde ve farklı tarih anlayışlarında ileri sürülen hiçbir düşünce salt bir zihinsel faaliyet olarak kalmamış, savunucularının hayata bakışını da büyük oranda belirlemiştir. Kur’an’ın ortaya koyduğu tarih anlayışını benimseyenler için de bu durum geçerlidir. Tarihi, hayatın ekonomi, siyaset, bilim, teknoloji, askeriye, vs. çeşitli alanlarında gücü tekelinde bulunduranların yönlendirdiğini savunan anlayışın mensupları psikolojide “öğrenilmiş çaresizlik” adı verilen bir acizyet duygusuna kapılmakta¹⁷⁷ ve bu duyguyla, bahsi geçen topluluğun işini kolaylaştırmaktadır. Kur’anî anlayış ise, tarihi yönlendiren gerçek öznenin Allah olduğunu, tarihsel olaylardaki sebep ve sonuçların ancak O’nun izniyle gerçekleşeceğini ve dilerse tarihin görüntüdeki yasalarını kendi murad-ı ilahîsi ile altüst edebileceğini savunmaktadır. Bu anlayış, kendisine tâbî olanları yaşananlar hakkında daha geniş düşünmeye, Allah’a ve kendine güvenmeye, sıkıntılı durumlarda acizyet duymak yerine bedeni ve ruhu rahatlatacak farklı çözüm yolları aramaya çağırılmaktadır:

“Bu (Kur’an), insanlar için bir açıklama, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için bir hidayet ve bir öğüttür. Gevşemeyin, hüzünlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz. Eğer siz (Uhud”da) bir yara aldıysanız, şüphesiz o topluluk da (Müşrikler de Bedir”de) benzeri bir yara almıştı. İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür

¹⁷⁶ Muhammed, 47/10.

¹⁷⁷ Psikolojide ‘öğrenilmiş çaresizlik’ kavramı bireyin, kendisine acı veya sıkıntı veren bir duruma karşı elinden hiç bir şey gelmeyeceğini önceden kabullenerek, gerçekte fiziksel ve ruhsal gücü buna yetse de çözüm üretmek için harekete geçememesi halini ifade etmektedir. Burada bireyin çeşitli sebeplerle bir ya da birkaç defa denediği halde çözüme ulaşamaması ve bu süreç içerisinde çaresizliği öğrenmesi ve çözüm şartlarının olgunlaştığı durumda dahi bundan vazgeçmesi söz konusudur. Öğrenilmiş çaresizliğe bireylerde olduğu gibi toplumlarda da rastlamak mümkündür. Tarihsel akışı belirli kişi ya da zümrelerin yönlendirmesine bırakan toplumların durumu buna örnektir. Öğrenilmiş çaresizlik psikozunun sebep ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömür Hakan Ersever, ‘Öğrenilmiş Çaresizlik’, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.XXVI, S:2, 1993, s.621-632; Selim Hovardaoğlu, ‘Öğrenilmiş Çaresizlik’, *Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Dergisi*, C.V, S:20, 1986, s.3-7.

dururuz. (Bazen bir topluma iyi ya da kötü günler gösteririz, bazen öbürüne.) Allah, sizden iman edenleri ayırt etmek, sizden şahitler edinmek için böyle yapar. Allah, zalimleri sevmez. Bir de Allah, iman edenleri arındırmak ve küfre sapanları mahvetmek için böyle yapar.”¹⁷⁸

“Tâlût, ordu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.’ dedi. İçlerinden pek azı hariç, hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) ‘Bugün bizim Câlût’a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok.’ dediler. Allah’a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: ‘Allah’ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah, sabredenlerle beraberdir.”¹⁷⁹

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele. Onlar; başlarına bir musibet gelince, ‘Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aitiz ve şüphesiz O’na döneceğiz’ derler.”¹⁸⁰

Tevhid ilkesinin esas alındığı bilme ve yönlendirme fonksiyonlarının tarihsel zamana somut olarak aktarılması “tarihi yapma” ile gerçekleşmektedir. Bu noktada tarihteki gerçek varlığın yani öznenin tarihi yapma konusundaki tekliğini ayetler ışığında değerlendirmeye geçebiliriz.

2.1.3. Tarihin ‘Yapan’ Öznesi

Tarihin gerçek öznesinin Allah olduğunu esas alan tevhid ilkesinin gerçekleştiği en önemli bağlam ‘yapan özne’dir. Yapan özne, ilk insanı yaratmakla dünyevi tarihi başlatmış, görünürde insanın elinde gerçekleşecek olan tarihin akışına belirli yasalar yerleştirmiş ve nihayet bu yasaların hayata geçebilmesi için gerekli ortam ve şartlarla birlikte olayların bizatihi kendilerini ‘yapmış’tır. Tevhid ilkesine göre, ‘yapan’ öznenin tek Allah olmasının zorunlu sonucu, tarihin geçmişten geleceğe uzanan bütünsel sürecinde gerçek tasarruf sahibinin Allah olmasıdır. Kur’an’ın geçmişe, bugüne ve geleceğe ait

¹⁷⁸ Ali İmran 3/138-141.

¹⁷⁹ Bakara, 2/249.

¹⁸⁰ Bakara, 2/155-156.

yaşantılardan getirdiği farklı misallerle defalarca ortaya koyduğu bu anlayış, tarih felsefesinin yine çok tartışılan bir sorunsalına, ‘tarihe kimin/neyin hükmettiği’ problemine ışık tutmaktadır. Kur’an’a göre tarihin iki temel unsuruna, varlığa ve zamana dair tüm hâkimiyetler Allah’ındır. *Tevhid* ilkesinin, tarih inşasında en temel belirleyiciliğe sahip olduğuna inandığımız bu hâkimiyet anlayışını, varlığın kendini gerçekleştirdiği “fert ve toplum hayatı” ile zamanın ve onun insan tarafından algılandığı mekânın kendini gerçekleştirdiği “dünyevî ve uhrevî hayat” bağlamlarında incelemeyi uygun buluyoruz. Konunun daha iyi anlaşılması amacıyla yaptığımız bu tasnife göre, yapan öznenin tarihsel akış üzerindeki ortaksız hâkimiyeti “fert ve toplum hayatına hükmetme”, ‘dünyevî zamana ve mekâna hükmetme’, ‘uhrevî zamana ve mekâna hükmetme’ şeklinde gerçekleşmektedir. Şimdi *tevhid* ilkesini Kur’an’ın tarih anlayışının merkezine yerleştiren bu hükmetmeleri ayetler ışığında inceleyelim.

2.1.3.1. Fert ve Toplum Hayatına Hükmeden Özne

Allah’ın tarihsel akışı yönlendirmesinin ve olayları gerçekleştirmesinin en somut karşılığını bulduğu alan O’nun fert ve toplum hayatına hâkimiyetidir. Kur’an bu hâkimiyeti anlatırken farklı dönemlerde tarih sahnesinde etkili olmuş fert ve toplumların yaşamlarından ve özellikle bu yaşamlardaki beklenmeyen gelişmelerden örnekler sunmaktadır. Bedir Savaşında az sayıdaki müminlerin müşriklerin gözüne çok gösterilmesi, Hz. İsa’nın babasız dünyaya gelmesi, Ashab-ı Kehf’in düşmanlardan korunup uzun yıllar uyutularak yaşatılması gibi olaylar, Allah’ın fiziki âlem ve sosyal olaylar üzerindeki mutlak gücünü ve iradesini göstermektedir.¹⁸¹ Başlangıçta belirli bir insanın ya da topluluğun etkin olduğu durumlarda dahi, sonucun hiç tahmin edilmeyecek bir mecrada ilerlemesi Allah’ın tarihteki yapan özne olduğunun en önemli kanıtıdır. Daha açık bir ifadeyle, başlangıçta güçlü görünenin sonunun hüsrân; zayıf ve aciz görünenin sonunun refah ve mutluluk olması, insan yapıp etmelerinin ve buna göre ulaşılan tahmin ve öngörülerin tarihi belirleyicilik değerini büyük oranda azaltmaktadır. Konuyla ilgili Kur’an’da sunulan örneklerden öncelikle bireysel hayata ilişkin olanlarını inceleyelim:

¹⁸¹ Zekerîya Pak, *Allah-İnsan İletişimi*, İlâhiyât Yay., Ankara, 2005, s.28.

“Ana babasını tahtın üzerine çıkardı. Hepsi ona (Yusuf’a) saygı ile eğildiler. Yusuf dedi ki: ‘Babacığım! İşte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur. Rabbim onu gerçekleştirdi. Şeytan benimle kardeşlerimin arasını bozduktan sonra; Rabbim beni zindandan çıkararak ve sizi çölden getirerek bana çok iyilikte bulundu. Şüphesiz Rabbim, dilediği şeyde nice incelikler sergileyendir. Şüphesiz O, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” Rabbim! Gerçekten bana mülk verdin ve bana sözlerin yorumunu öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! Dünyada ve ahirette sen benim velimsin. Benim canımı müslüman olarak al ve beni iyilere kat.”¹⁸²

“Mûsâ”nın annesine, ‘Onu emzir, başına bir şey gelmesinden korktuğun zaman onu denize (Nil’e) bırak, korkma, üzülme. Çünkü biz onu sana döndüreceğiz ve onu peygamberlerden kılacağız’ diye ilham ettik. Nihayet Firavun ailesi kendilerine düşman ve üzüntü kaynağı olacak olan o çocuğu bulup aldı. Şüphesiz Firavun, (veziri) Hâmân ve onların askerleri hata yapıyorlardı. Firavun’un karısı şöyle dedi: ‘Bana da, sana da göz aydınlığı (bir çocuk)! Sakın onu öldürmeyin. Belki bize faydası dokunur, ya da onu evlat ediniriz.’ Oysaki onlar (olacak şeylerin) farkında değillerdi. (...) Mûsâ, olgunluk çağına ulaşmış gelişimini tamamlayınca, biz ona ilim ve hikmet verdik. Biz, iyilik edenleri böyle mükâfatlandırırız.¹⁸³

“Hor görülüp ezilmekte olan kavmi (İsrailoğullarını), toprağına bolluk ve bereket verdiğimiz yerin doğu ve batı taraflarına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrailoğullarına verdiği güzel söz, onların sabretmeleri karşılığında gerçekleşti. Firavun ve kavminin yaptıklarını ve (özenle kurup) yükselttiklerini yerle bir ettik.”¹⁸⁴

“Şüphesiz Karun, Mûsâ’nin kavmindendi. Onlara karşı azgınlık etti. Biz ona, anahtarlarını (bile taşımak) güçlü bir topluluğa ağır gelecek hazineler verdik. Hani, kavmi kendisine şöyle demişti: ‘Böbürlenme! Çünkü Allah, böbürlenip şımaranları sevmez. Allah’ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah’ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”

¹⁸² Yusuf, 12/100-102.

¹⁸³ Kasas, 28/7-9,14.

¹⁸⁴ Araf, 7/137.

Karun, ‘Bunlar bana bendeki bilgi ve beceriden dolayı verilmiştir’ dedi. O, Allah’ın kendinden önceki nesillerden, ondan daha kuvvetli ve daha çok mal biriktirmiş kimseleri helâk etmiş olduğunu bilmiyor muydu? Suçlulukları kesinleşmiş olanlara günahları konusunda soru sorulmaz. (Çünkü Allah hepsini bilir). Karun, ziyneti ve görkemi içerisinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzu edenler, ‘Keşke Karun’a verilen (servet) gibi bizim de (servetimiz) olsaydı. Şüphesiz o büyük bir servet sahibidir’ dediler. Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise, ‘Yazıklar olsun size! İman edip de iyi işler yapanlara Allah’ın vereceği mükâfat daha hayırlıdır. Ona da ancak sabredenler kavuşturulur’ dediler. Sonunda onu da, sarayını da yerin dibine batırdık. Allah’a karşı ona yardım edebilecek adamları da yoktu. Kendisini savunup kurtarabileceklerden de değildi!’”¹⁸⁵

Yukardaki ayetlerde sözü edilen peygamberlerin ve diğer şahsiyetlerin kişisel tarihlerinin akışı, başladığı andan oldukça farklı sonlanmış, bu farklılıkta Allah’ın yapan özne olarak etkinliği vurgulanmıştır. Benzer bir durum toplumlar için de geçerlidir:

“Andolsun, Sebe” halkı için kendi yurtlarında bir ibret vardı: Biri sağda biri solda iki bahçe bulunuyordu. Onlara şöyle denilmişti: ‘Rabbinizin rızkından yiyin ve O’na şükredin. Beldeniz güzel bir belde, Rabbiniz de çok bağışlayıcı bir Rabdir.’” Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.”¹⁸⁶

“Onlara kendilerinden öncekilerin; Nuh, Âd ve Semûd kavimlerinin; İbrahim’in kavminin; Medyen halkının ve yerle bir olan şehirlerin haberleri ulaşmadı mı? Peygamberleri onlara apaçık mucizeler getirmişti. (Ama inanmadılar, Allah da onları cezalandırdı.) Demek ki Allah onlara zulmediyor değildi, ama onlar kendilerine zulmediyorlardı.”¹⁸⁷

¹⁸⁵ Kasas, 28/76-81.

¹⁸⁶ Sebe, 34/15-16.

¹⁸⁷ Tevbe, 9/70.

Bu ayetlerde *tevhid* ilkesi, Allah'ın fert ve toplum hayatına hükmetme ve onda tasarrufta bulunma konusundaki ortaksızlığı bağlamında, dolaylı olarak ortaya konmuştur. Vahyin muhataplarından söz konusu yaşanmışlıklar üzerinde derin düşünerek tarihin akışı içerisinde Allah'ın makamını ve kendi konumlarını doğru anlamaları istenmektedir.¹⁸⁸ Bunu yapmayan fert ve toplumlar şiddetle eleştirilmektedir:

*“Ey insanlar! Size bir örnek verildi. Şimdi ona iyi kulak verin. Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar, hepsi bunun için toplansalar bile. Eğer sinek onlardan bir şey kapsa, bunu ondan kurtaramazlar. İsteyen de âciz, istenen de. Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”*¹⁸⁹

*“Andolsun, sana ve senden önceki peygamberlere şöyle vahyedildi: “Eğer Allah'a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.” Hayır, yalnız Allah'a ibadet et ve şükredenlerden ol. Allah'ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.”*¹⁹⁰

Fert ve toplum hayatının gidişatı konusunda insan aklı ile ilahî iradenin farklı yönlerine gittiği durumlar ve bu durumlarda yaşananlar da Allah'ın hâkimiyetini gösteren deliller mesabesinde. İnsan aklı, etkilendiği duygu ve yaşanmışlıklar yüzünden, tarihsel süreçte olması ve olmaması gerekenler hakkında ilahî iradenin aksi yönünde hüküm verse de sonucu belirleme yetkisine sahip değildir. Bu noktada insana düşen yine yaratılan ile Yaratan'ın konum ve makamını doğru tespit etmektir:

“O, kitap ehlinde inkâr edenleri ilk toplu sürgünde yurtlarından çıkarandır. Siz onların çıkacaklarını sanmamıştınız. Onlar da kalelerinin, kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın emri onlara ummadıkları yerden geldi. O, yüreklerine korku düşürdü. Öyle ki, evlerini hem

¹⁸⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, I, 224-225

¹⁸⁹ Hac, 22/73-74.

¹⁹⁰ Zümer, 39/65-67.

kendi elleriyle, hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı. Ey basiret sahipleri, ibret alın.”¹⁹¹

“Peygamberleri onlara, “Allah, size Tâlût’u hükümdar olarak gönderdi’ dedi. Onlar, ‘O bizim üzerimize nasıl hükümdar olabilir? Biz hükümdarlığa ondan daha lâyiğiz. Ona zenginlik de verilmemiştir’ dediler. Peygamberleri şöyle dedi: ‘Şüphesiz Allah, onu sizin üzerinize (hükümdar) seçti, onun bilgisini ve gücünü artırdı. “Allah, mülkünü dilediğine verir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.”¹⁹²

Allah’ın fert ve toplum hayatına hükmetmesi değerlendirilirken “mühlet” ve ‘ecel” kavramları büyük önem taşımaktadır. Kur’an’da insanların kendi yapıp etmeleri sebebiyle hemen cezalandırılmadıkları, Allah’ın, kendi takdir ettiği bir vakte yani *ecel* kadar onlara *mühlet* verdiği ifade edilmektedir.¹⁹³ Verilen *mühlet*in süresi, dolayısıyla *ecel*in vakti bireylere ve toplumlara göre değişmektedir. Bu süreyi gün, ay, yıl gibi dünyevi bir zaman dilimi olarak algılamak yerine, sırası gelmek, iyi ve kötü amellerin görünür sonuçlarını almak şeklinde değerlendirmek daha doğrudur.¹⁹⁴ Gerek bu *mühlet*in takdirinin gerekse *ecel*in geliş şeklinin tamamen Allah’ın hükmü altında olması tarihsel akışı bütünüyle bireysel ve toplumsal iradeye bağlayan tarih anlayışlarını çürütmektedir.

Allah’ın bütünsel tarih sürecinde fert ve toplumların hayatlarına hükmettiği iki alan dünyevi zaman ve mekân ile uhrevî zaman ve mekândır. Allah’ın tarihe hâkimiyetinin bu iki alandaki tecellilerinin benzer ve farklı yönleri bulunmaktadır. Örneğin dünyada gerçekleşen helaki ahirette gerçekleşecek azaba benzetmek mümkündür, fakat bunların şiddet ve mahiyeti birbirinden oldukça farklıdır. Şimdi Allah’ın fert ve toplumların yaşadıkları tarihsel süreç üzerindeki hâkimiyetini iki farklı zaman ve mekân üzerinden açıklayalım.

¹⁹¹ Haşr, 59/2.

¹⁹² Bakara, 2/247.

¹⁹³ Konuyla ilgili ayetler için bkz. Kehf, 18/55-59; Fatır, 35/45; Hac, 22/42-48.

¹⁹⁴ Mevdudi, *age.*, II, 30.

2.1.3.2. Dünyevî Zamana ve Mekâna Hükmeden Özne

Kur'an'da, Allah'ın fert ve toplum hayatı üzerinden tarihe hâkimiyeti farklı olay örneklikleri ile sunulurken, dünyada gerçekleşen olaylardaki hâkimiyetle ahirette gerçekleşecek olaylardaki hâkimiyet ayrı ayrı anlatıldığı için, *tevhid* ilkesinin tarih inşasındaki yerini biz de bu iki bağlam üzerinden anlatmayı uygun buluyoruz. Esasında insanın bilgisine sunulduğu kadarıyla tarih önce uhrevî âlemlerde başlamış, ardından dünya hayatı ile devam etmiştir. Dünya hayatının tüm insanlık açısından bitirilmesiyle birlikte, tarihin uhrevî âlemlerde gerçekleşecek kısmı yeniden başlayacaktır. Tek tek bireyler açısından düşünüldüğünde ise uhrevî tarihin ikinci kez başlaması kıyametten önce, kişinin kendi ölümüyledir.¹⁹⁵ Dolayısıyla tarihin dünya ve ahiret şeklinde ayrılan süreçleri aslında bir metafor halinde yaşanmaktadır ve hangisinin tam olarak ne zaman başladığı, ne zaman bittiği/biteceği bizce kesin değildir. Bununla birlikte söz konusu ayırım *tevhid*in gerçekleşme şekillerinin daha iyi anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

İnsan aklının algılayabildiği tarih dünyevî zaman ve mekânda başladığı için Allah'ın buradaki hâkimiyetini ortaya koyan ayetlerle veya ayet bölümleriyle başlamak uygun buluyoruz. Kur'an'da, şimdiki zaman ve mekâna ait olayların tamamı, geçmişe ve geleceğe ait olayların ise bir bölümü Allah'ın dünyevî zamana ve mekâna hâkimiyetini ortaya koymaktadır. Zira geçmişin de geleceğin de bir bölümü uhrevî zamana aittir. Daha önce açıkladığımız üzere Kur'an anlatımında "şimdi" den kasıt Kur'an'ın nüzul sürecidir, bu yüzden tamamı dünyevî zamandır.

İçerisindeki tüm yaşamsal şartlarla birlikte dünyevî zamanın ve mekânın Allah'ın murad-ı ilahîsiyle başlaması, bu bağlamdaki *tevhid*in ilk tecellisidir. Kur'an'da hem insanın yaratılıp dünyaya gönderilmesinden hem de farklı âlemlerden bahsedilmekte, O'nun bilgisi ve yapması dışında hiçbir canlanmanın söz konusu olamayacağı vurgulanmaktadır.¹⁹⁶ Dolayısıyla "yapan" öznenin dünyevî tarihteki ilk hükmü ondaki zamanı, mekânı ve yaşamı yaratmaktır:

¹⁹⁵Ömer Faruk Yavuz, 'Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü', s.165.

¹⁹⁶Mevlüt Özler, *age.*, s.49.

“Onlar ayaktaiken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. “Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru” derler.”¹⁹⁷

“De ki: ‘Göklerin ve yerin Rabbi kimdir? Allah’tır’ de. De ki: ‘O’nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?’ de ki: ‘Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah’a, O’nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah’ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?’ de ki: ‘Her şeyin yaratıcısı Allah’tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.”¹⁹⁸

“Allah’ı bırakıp da taptıkları şeyler, yaratılmış olduklarına göre hiçbir şey yaratamazlar.”¹⁹⁹

Kur’an’da bazı örnekleri sunulmuş olmakla birlikte kaç kez gerçekleştiğini tam olarak bilmediğimiz helak olayı Allah’ın tarihte hem zamana hem mekâna hükmettiğinin en büyük göstergelerinden birisidir. Örneğin Hz. Lut’un memleketinde Allah’ın ortaksız iradesiyle gerçekleşen yanardağ patlaması, O’nun bir taraftan tarihsel akışı birdenbire ve beklenmedik bir mecraya sürükleyerek zamana, diğer taraftan da söz konusu toprakları yaşanmaz hale getirerek mekâna hâkimiyetinin en önemli delillerinden olmuştur. Aynı durum Kur’an’ın bize haber verdiği ya da vermediği tüm helakler için olduğu kadar, fertlerin kendi hayatlarını birdenbire altüst eden olaylar için de geçerlidir. Fakat Allah’ın tüm bu ilahî müdahalelerde keyfî davranmadığı, birey ve toplum bazındaki helaklerin kulların tercihlerinden kaynaklanan sebeplerle yaşandığını unutmamak gerekir.²⁰⁰ Bir ferdin ya da toplumun helak edilmesi, Allah’ın gerek peygamberler ve kitaplar, gerekse geçmiş yaşanmışlıklardan getirilen deliller vasıtasıyla tüm uyarılarına rağmen büyük günahlardan vazgeçilmediği ve günah yükünün kıyamete

¹⁹⁷ Ali İmran, 3/191.

¹⁹⁸ Rad, 13/16.

¹⁹⁹ Nahl, 16/20.

²⁰⁰ Kur’an’da bahsi geçen helak olaylarında, insanların Allah’ın yasalarından uzaklaşıp kendi ihtiraslarıyla tarihi yönlendirmeye çalışmaları aslî sebep olarak sunulmaktadır. Bu durumda Allah’ın bir başka yasası hayata geçirilmiş, yasaya karşı gelen birey ya da toplum tarih sahnesinden silinerek yerine yenisi getirilmiştir. Helak ile sünnetullah arasındaki ilişki hakkında bilgi için bkz. Pazarbaşı, *age.*, s.353-362.

ertelenmeyecek kadar ağırlaştığı anlamına gelmektedir.²⁰¹ Kur'an'ın pek çok ayeti bu duruma işaret etmektedir:

“Konukları şöyle dedi: “Ey Lut! Biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla ulaşamayacaklar. Geceleyin bir vakitte aileni al götür. İçinizden kimse ardına bakmasın. Ancak karın müstesna. (Onu bırak.) Çünkü onların (kavminin) başına gelecek olan azap, onun başına da gelecektir. Onların azapla buluşma zamanı sabahtır. Sabah yakın değil midir?” (Azap) emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik. Üzerine de Rabbinin katında işaretlenmiş pişirilmiş balçıktan taşlar yağdırdık. Bunlar zalimlerden uzak değildir.”²⁰²

“Firavun, kavmine seslenerek dedi ki: “Ey kavmim! Mısır hükümdarlığı benim değil mi? Şu nehirler de benim altımdan akıyor (değil mi?) Hâlâ görmüyor musunuz? Yoksa ben, şu zavallı, nerede ise maksadını anlatamayacak durumda olan bu adamdan daha hayırlı değil miyim?”²⁰³

“(Firavun’un imana yanaşmaması üzerine) Mûsâ’ya, ‘Kullarımı (İsrailoğullarını) geceleyin (Mısır’dan) yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç’ diye vahyettik. Bunun üzerine Firavun askerleriyle birlikte onların peşine düştü de, deniz onları görülmedik bir şekilde kuşatıp yuttu.”²⁰⁴

Kur'an'da Allah'ın dünyevî zamana ve hâkimiyetini ortaya koyan delillerin ardından insanların bu olaylardan ibret almaları ve kendi hayatlarını buna göre düzenlemeleri istenmiştir.²⁰⁵ Kanaatimizce bu ibretlerden en önemlisi gerek fert gerek toplum olarak insanın, bugünkü konumuna güvenmemesi ve olayların sonucunu salt kendinden bilmemesidir. Bu gerçekliğin zaman ve mekân bağlamında gündelik hayata yansıtılması ise yarın yapılmaya niyet edilen her türlü iş için kesin bir dille konuşmaktan sakınıp Allah'ın murad-ı ilahîsine sığınmaktır:

²⁰¹ Ahmet Küçük, *Kur'an'da Toplumsal Sınanma*, Beyan Yay., İstanbul, 2007, s.345.

²⁰² Hud, 11/81-83.

²⁰³ Zuhruf, 43/51-55.

²⁰⁴ Taha, 20/77-78.

²⁰⁵ İnsanın ve toplumun, kendinden öncekilerin yaşamışlıklarından hangi açılardan ve ne tür dersler çıkarabileceğine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Küçük, *age.*, s.210-347.

*“Hiçbir şey hakkında sakın ‘yarın şunu yapacağım’ deme! Ancak, ‘Allah dilerse yapacağım’ de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve ‘umarım Rabbim beni bundan daha doğru olana ulaştırır’ de.”*²⁰⁶

*“Allah’ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*²⁰⁷

*“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”*²⁰⁸

Başlangıcında olduğu gibi, içerisindeki tüm yaşamlarla birlikte dünyevî zamanın ve mekânın bitişi ya da yok oluşunun da aynı ilahî takdir ile gerçekleşmesi, yapan öznenin tekliğinin/ortaksızlığının bir diğer tecellisidir.²⁰⁹ Öncelikle fert ve toplumların kendi tarihleri içerisinde çeşitli dönemlerin başlayıp bitmesine, ardından dünya hayatının bütünüyle sonlanmasına tek Allah hükmetmekte ve bunu gerçekleştirilmektedir:

*“Kıyametin ne zaman kopacağına ilişkin bilgi O’na havale edilir. Meyveler tomurcuklarından ancak O’nun bilgisi altında çıkar, dişi ancak O’nun bilgisi altında hamile kalır ve doğurur.”*²¹⁰

*“O öyle bir Rab”dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (Kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecel de O’nun katındadır. Siz ise hâlâ şüphe ediyorsunuz.”*²¹¹

“Ey insanlar! Ölümünden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir ‘alaka’dan sonra da yaratılışı belli belirsiz bir ‘mudga’dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım. Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyor, sonra da (akıl, temyiz ve kuvvette) tam gücünüze ulaşmanız için (sizi kemale erdiriyoruz.)

²⁰⁶ Kehf, 18/23-24.

²⁰⁷ İnsan, 76/30.

²⁰⁸ Lokman, 31/34.

²⁰⁹ Mevdudi, *age.*, II, 30.

²¹⁰ Fussilet, 41/47.

²¹¹ Enam, 6/2.

İçinizden ölenler olur. Yine içinizden bir kısmı da ömrün en düşkün çağına ulaştırılır ki, bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelsin. Yeryüzünü de ölü, kupkuru görürsün. Biz, onun üzerine yağmur indirdiğimiz zaman kıpırdar, kabarır ve her türden iç açıcı çift çift bitkiler bitirir.”²¹²

“Şunlar (inanmayanlar) dünyayı tercih ediyorlar ve çetin bir günü arkalarına atıyorlar. Onları biz yarattık ve eklemlerini (birbirine) biz bağladık. Dilediğimizde (onları yok eder) yerlerine benzerlerini getiririz.”²¹³

Fert ve toplumların kendi yok oluşlarının anlatıldığı ayetler gibi, kıyamet sahnelerini anlatan ayetlerin de konumuz açısından önemi büyüktür. Bu ayetlerde bir taraftan kıyamet anını belirleyen Allah’ın zamana hâkimiyeti ortaya konurken, diğer taraftan dünyevî sistemlerin çökme şekilleriyle²¹⁴ de O’nun mekâna ve mekânda yaşanacaklara hâkimiyeti vurgulanmaktadır:

“Sûr’a bir defa üfürülünce, yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine bir çarptırılınca, işte o gün olacak olmuş (kıyamet kopmuş)tur. Gök de yarılmış ve artık o gün o da çökmeye yüz tutmuştur.”²¹⁵

“Göğün, erimiş maden gibi ve dağların atılmış renkli yün gibi olacağı günü hatırla.”²¹⁶

“Güneş, dürüldüğü zaman, yıldızlar bulanıp söndüğü zaman, dağlar, yürütüldüğü zaman, gebe develer salıverildiği zaman. Yaban hayatı yaşayan (irili ufaklı) tüm canlılar toplandığı zaman, denizler kaynatıldığı zaman.(...)”²¹⁷

Kur’an’ın tarih inşâsının merkezinde yer alan *tevhid* ilkesinin, geçici bir dönemi kuşatan dünyevî zaman ve mekândaki yansımaları insanın algılama gücü dâhilindedir. Allah’ın zamana ve mekâna hâkimiyetinin sonsuz tecellileri ise O’nun uhrevî zaman ve mekâna hâkimiyetinde kendini göstermektedir. Ayrıca tarihsel akışı gerçekleştirme bakımından dünya hayatında Allah gerçek özne,

²¹² Hac, 22/5.

²¹³ İnsan, 76/27-28.

²¹⁴ Kıyametin yaklaşması ve gerçekleşmesi süreçlerinde yaşanacak kozmik bozulmaların anlatıldığı ayetlerin ayrıntılı tahlili için bkz. Ömer Faruk Yavuz, *Kur’ân Ve Kıyâmet*, Marifet Yay., İstanbul, 1997, s.189-207.

²¹⁵ Hakka, 69/13-16.

²¹⁶ Mearic, 70/8-9.

²¹⁷ Tekvir, 81/1-6.

insan görünür özne konumundayken, uhrevî zaman ve mekânda Allah tek özne olacaktır. Araştırmamızın bu bölümünde Allah'ın uhrevî zaman ve mekâna hâkimiyetini ve bunun tarih inşâsı açısından önemini ayetler ışığında değerlendireceğiz.

2.1.3.3. Uhrevî Zamana ve Mekâna Hükmeden Özne

Kur'an'da *tevhid* ilkesinin tarih anlayışındaki merkezi rolünü ortaya koyan ayetlerin önemli bir bölümü ahiret hayatını, yani uhrevî zaman ve mekânlarda gerçekleşecek olayları konu almaktadır. Kanaatimizce bu zamana ve mekâna hâkimiyetin en önemli göstergesi, Allah'ın bu âlemlerde insanı yaratmayı ve dünya hayatının belirli bir anında onu öldürüp yeniden aynı âleme getirmeyi murad etmesidir. Dolayısıyla Kur'an'ın tarihsel sürece dair ayetlerinden insanın yaratılışını konu alanlar, *tevhid*'in uhrevî plandaki ilk tecellilerini örneklemektedir denilebilir. Kur'an'da uhrevî zaman ve mekânların konu edildiği ikinci grup ayetler ise, kıyametin kopmasıyla birlikte dünya hayatının tamamen noktalanıp ahiret hayatının başlamasını ve bu âlemde gerçekleşecek olayları anlatmaktadır. Ahiret hayatının fertler açısından kişinin kendi ölümüyle, insanlık ailesi açısından ise kıyametin kopup dünyanın yok olmasıyla başlayacağını daha önce belirtmiştik. Öncelikle fert olarak insanın nerede ve ne zaman öleceğine sadece Allah'ın karar veriyor olması *tevhid*'in bireysel tarihteki yerine işaret etmektedir:

*“Allah, dedi ki: “Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (mahşere) çıkarılacaksınız.”*²¹⁸

*“(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.”*²¹⁹

*“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”*²²⁰

²¹⁸ Araf, 7/24-25.

²¹⁹ Taha, 20/55.

²²⁰ Lokman, 31/34.

Kıyametin kopma zamanı ve şeklinin Allah tarafından takdir edilmesi ise *tevhid*in tüm insanlık tarihindeki yerini ortaya koymaktadır. Uhrevî zaman ve mekânlarda yaşanacaklara Allah'ın hükmetmesi bağlamında *tevhid* ilkesine, kıyametin kopmasıyla başlayan ahiret hayatının aşamalarını anlatan ayetlerde oldukça geniş yer verilmektedir. Zira ahiret hayatının aşamalarında gerçekleşecek farklı olaylara dair anlatılardaki ortak vurgu, insanın kendi başına hiçbir etkinliğinin olmayacağı, tüm yetkilerin sadece Allah'ta toplanacağı ve dünya hayatında buna inanmış olsun ya da olmasın bütün insanların Allah'ın hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalacakları noktasındadır.²²¹ Bu ayetlere göre Allah emredecek, insanın ise bu emri dinlememe gibi bir gücü olmayacaktır:

*“Yeryüzü kendine has bir sarsıntıya uğratıldığı, içindekileri dışarıya çıkarıp attığı ve insan, ‘Ona ne oluyor?’ dediği zaman, İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır. Çünkü Rabbin ona (öyle) vahyetmiştir. O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır.”*²²²

*“O gün Ruh ve melekler saf halinde ayakta duracaktır. Rahman'ın izin verdikleri dışında hiç kimse konuşmayacak ve (herkes, yalnız) doğruyu söyleyecek.”*²²³

*“Hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin? Evet, hesap ve ceza gününün ne olduğunu sen ne bileceksin? O gün kimse kimseye hiçbir fayda sağlayamayacaktır. O gün emir yalnız Allah'ındır.”*²²⁴

*“İşte o gün mülk (hükümranlık) Allah'ındır. O, insanların arasında hükümünü verir. Artık iman edip salih ameller işlemiş olanlar Naîm Cennetleri”ndedirler.”*²²⁵

²²¹ Kur'an'ın, içerisinde yaşanacaklarla birlikte tüm bir ahiret sürecinin kesinliğine dair getirdiği delillerin ve insanın ahiretin hakikati karşısındaki konumunun ayrıntılı tahlili için bkz. Türcan, *age.*, s.109-126.

²²² Zilzal, 99/1-6.

²²³ Nebe, 78/38.

²²⁴ İnfitar, 82/17-19.

²²⁵ Hac, 22/56.

“O gün gerçek hükümlerlik Rahman’ındır ve kâfirlere zorlu bir gün olacaktır.”²²⁶

Uhrevî zaman ve mekâna hâkimiyetin en önemli göstergelerinden birisi de hiç şüphesiz, bütünsel tarihin sonul amacının kalıcı olarak burada gerçekleşmesidir. Tüm insanlığın ilâhî hakikatin farkına varması olarak özetlenebilecek sonul amaç gerçekleştiğinde, insanlar dünya hayatında iken buna inanıp inanmama durumlarına göre karşılık göreceklerdir.²²⁷ Fakat söz konusu karşılığı görmeden önce geçirilmesi gereken aşamalar, Allah’ın uhrevî zamana hâkimiyetini net bir şekilde ortaya koyacaktır. Öncelikle tüm insanların yeniden diriltilmesinin, mahşerde toplanmalarının ve yaptıklarından tek tek sorguya çekilmelerinin ve nihayet ilahî mahkemede verilen hükme göre cennet ya da cehenneme yerleştirilmelerinin belirli bir sırayla yaptırılacak olması, Allah’ın ‘yapan’ ya da ‘yaptıran’ özne oluşunun ilk göstergesidir. Daha önemlisi bu sayılan aşamaların sayılı birkaç insan değil, gelmiş geçmiş tüm insanlar için çok kısa bir zamanda tamamlanacak olması Allah’ın uhrevî zamana, dünyevî zamandan çok farklı bir boyut getireceğinin delilidir.²²⁸ Allah’ın zamana hâkimiyetini gözler önüne seren boyut değiştirme olayının anlatıldığı ayetlerde, bir taraftan O’nun sınırsız gücü vurgulanırken, diğer taraftan dünyada kimi zaman kendisi dışında otorite tanımayan insanın aslında ne kadar aciz olabildiğine işaret edilmektedir:

“(Ey insanlar!) Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra tekrar diriltilmeniz, ancak bir tek insanı yaratmak ve diriltmek gibidir. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”²²⁹

“Sakin Allah’ın, peygamberlerine verdiği sözden cayacağını sanma! Şüphesiz Allah, mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir. O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kahhar (her şeyin üzerinde yegâne hâkim) olan Allah’ın huzuruna çıkarlar. O gün, suçluları zincirlere vurulmuş olarak görürsün. Gömleklere katrandandır. Yüzlerini de ateş

²²⁶ Furkan, 25/26.

²²⁷ Ali Ünal, *age.*, s.117-122.

²²⁸ Galip Türkan, *age.*, s.251-263.

²²⁹ Lokman, 31/28.

bürüyecektir. Allah, herkese kazandığının karşılığını vermek için böyle yapar. Şüphesiz Allah, hesabı çabuk görendir.”²³⁰

“O, kullarının üstünde mutlak hâkimiyet sahibidir. Üzerinize de koruyucu melekler gönderir. Nihayet birinize ölüm geldiği vakit (görevli) elçilerimiz onun canını alır ve onlar görevlerinde asla kusur etmezler. Sonra hepsi, gerçek sahipleri Allah’a döndürülürler. İyi bilin ki hüküm yalnız O’nundur. O, hesap görenlerin en çabuğudur.”²³¹

Daha önce bahsettiğimiz üzere tarihteki çatışmaların kalıcı olarak hükme bağlanması da uhrevî âlemde gerçekleşecektir. Söz konusu hükmün Allah’ın takdir ettiği şekilde gerçekleşmesi *tevhid*’in bir başka delili olacaktır. Dünya tarihinin akışı içerisindeki çatışmalardan görünürde galip ayrılan en zalim insan dâhil hiç kimsenin kendi organlarına bile söz geçiremeyecek olması hâkimiyetin tek Allah’ta toplanacağını göstermektedir:

“O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder.”²³²

“İffetli ve (haklarında uydurulan kötülüklerden) habersiz mümin kadınlara zina isnat edenler, gerçekten dünya ve ahirette lânetlenmişlerdir. İşlemiş oldukları günahtan dolayı dillerinin, ellerinin ve ayaklarının kendi aleyhlerine şahitlik edecekleri günde onlara çok büyük bir azap vardır.”²³³

“Nihayet cehenneme vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri, yapmış oldukları işler hakkında, kendileri aleyhine şahitlik ederler. Onlar derilerine, ‘Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?’ derler. Derileri de der ki; “Bizi her şeyi konuşuran Allah konuştu. İlk defa sizi O yaratmıştı ve yine yalnızca O’na döndürülüyorsunuz.”²³⁴

Allah’ın uhrevî mekâna hâkimiyetinin en önemli delili ise ilâhî ödül ve ceza makamları olan cennet ve cehennemdir. Bunlara “*ârâf*”¹ da eklemek mümkündür. Söz konusu mekânlarda bulunanların ve içerisinde

²³⁰ İbrahim, 14/47-51.

²³¹ Enam, 6/61-62.

²³² Yasin, 36/65.

²³³ Nur, 24/23-24.

²³⁴ Fussilet, 41/20-21.

yaşanacakların tek Allah'ın takdirinde olması ve insanın hiçbir karar verme yetkisinin bulunmaması *tevhidin* uhrevî mekândaki tecellisidir:

*“Ey insan! Şüphesiz, sen Rabbine (kavuşuncaya kadar) didinip duracak ve sonunda didinmenin karşılığına kavuşacaksın. Kime kitabı sağından verilirse hesabı çok kolay bir şekilde görülecek, sevinçli olarak ailesine dönecektir. Fakat kime kitabı arkasından verilirse, ‘Helâk!’ diye bağırarak ve alevli ateşe girecektir.”*²³⁵

*“Allah’a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?”*²³⁶

*“Ebediyen genç kalan uşaklar, onların etrafında; içmekle başlarının dönmeyeceği ve sarhoş olmayacakları, cennet pınarından doldurulmuş sürahileri, ibrikleri ve kadehleri, beğendikleri meyveleri ve arzu ettikleri kuş etlerini dolaştırırlar.”*²³⁷

*“Elleri boyunlarına bağlanmış, çatılmış olarak cehennemin daracık bir yerine atıldıkları zaman orada, yok olup gitmeyi isterler.”*²³⁸

*“İşte iki hasım taraf ki, Rableri hakkında tartışmaya girmişlerdir. Bunlardan inkâr edenler için ateşten giysiler biçilmiştir. Başlarının üstünden de kaynar su dökülür.”*²³⁹

*“O zaman onlar, boyunlarında demir halkalar ve zincirler olduğu hâlde kaynar suda sürüklenecekler, sonra da ateşte yakılacaklardır.”*²⁴⁰

²³⁵ İnşikak, 84/6-12.

²³⁶ Muhammed, 47/15.

²³⁷ Vakıa, 56/17-21.

²³⁸ Furkan, 25/13.

²³⁹ Hac, 22/19.

²⁴⁰ Mümin, 40/71-72.

Ayetlerden anlaşıldığı üzere, Allah'ın tarihteki gerçek özne olarak değerlendirilmesi bağlamında *tevhid* ilkesinin bilen özne, yönlendiren özne ve yapan özne olarak çok çeşitli yansımaları Kur'an'da zikredilmiştir. Kur'an'ın tarih anlayışında, tarihteki varlık bağlamında tevhidin esas alındığı ikinci durum ise "tarihin görünür öznesi"dir. Araştırmamızın bu bölümünde insanın tarihteki konumunu ve bu konunun *tevhid* ilkesiyle olan bağlantısını ortaya koymaya çalışacağız.

2.2. Tarihin 'Görünür' Öznesi Bağlamında *Tevhid*

Kur'an'ın tarih inşasında, tarihe Allah'ın hâkimiyetinin doğru anlaşılmasının en önemli gereklerinden birisi, tarihsel olayların akışında amil güç olarak insanın doğru konumlandırılması, bir başka deyişle insan etkinliğinin doğru tespit edilmesidir. Tarih, Allah'ın bilme, yönlendirme ve yapma fonksiyonlarıyla gerçekleşmekte fakat insanın elinde görünür hale gelmektedir. Burada görünürlükten kasıt Allah'ın tüm gayb ve şehadet âlemlerinin tek hâkimi olmakla birlikte, insanın bu hâkimiyetten sadece dünya hayatında gerçekleşen ve beş duyuya hitap eden yönleri algılıyor olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle insan, Allah'ın tarihsel akıştaki tek gerçek güç oluşu bağlamında *tevhidi*, dünya hayatı içerisinde kendisinin ya da kendisi gibi insan varlıkların başlarından geçen görünür olaylar kapsamında algılamaktadır. Dolayısıyla insan, mensubu olduğu dine, ideolojiye vs. göre tarihsel olayların arkasında ilahî bir iradenin varlığına inansın ya da inanmasın, onun bu yaşanmışlıklarda algılayabildiği özne kendisi gibi insan varlıklardır. İşte tam bu noktada insanın tarihteki öznellik fonksiyonunun kapsamı ve sınırları konusu gündeme gelmektedir.

İnsanın tarihteki konumu yani onun tarihi bilme, yönlendirme ve yapmadaki rolü ve sınırları nedir sorusu tarih felsefesinde yıllar boyu tartışılmıştır. Araştırmamızın birinci bölümünde açıkladığımız üzere, Kur'an dışı düşünce sistemlerinin bazıları insanı tarihin tek öznesi olarak ele alıp tarihsel yaşanmışlıkların tüm yetki ve sorumluluğunu insana yüklemişler, ilahî yönlendiriciliğe yer vermemişlerdir. Dinî motifler taşıyan kültürler ise çoğunlukla Tanrıyı/Tanrıları tarihin tek gücü ve dahası zulüm ve kötülükler dâhil tüm yaşanmışlıkların tek sorumlusu olarak görme eğilimine girmişler, böylece insanın

yapıp etmelerine hiçbir değer atfetmemişlerdir. Kur'an ise bu iki uç noktadan uzak durmuş, tarihte gerçek özneliği Allah'a verirken, getirdiği tüm sorumluluklarla birlikte görünür özneliği insana vermiştir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki dünya hayatındaki yaşanmışlıklarda insanın konumu sadece tarih felsefesinde değil kelam, ahlak felsefesi, hukuk felsefesi gibi farklı düşünsel alanlarda da tartışılmış, ulaşılan farklı sonuçlardan çeşitli mezhepler ve ekoller ortaya çıkmıştır.²⁴¹ Bu mezhep ve ekollerin mensupları, söz konusu yaşanmışlıklarda insanı asıl özne konumunda görmekle ikincil özne olarak görmek arasındaki çok büyük farkı sadece düşünce sistemlerine değil, kendi hayat anlayışlarına ve davranışlarına da fazlasıyla yansıtmışlardır. Araştırmamızın kapsamı gereği biz konunun tarih felsefesinde tartışılan boyutlarına ve gündeme getirdiği sorunsallara yoğunlaşacağız.

Kur'an'da bütünsel tarih içerisinde yaşananları/yaşanacakları konu alan ayetlerin, tarihteki hâkim gücün kimliği/neliği bağlamında doğru tahlili edilebilmesi için, bahsi geçen tarihsel olaylarda Allah'ın ve insanın doğru konumlandırılması zorunludur. Aksi takdirde tarihin akışında Allah aktif özne olarak konumlandırılırken, insan salt pasif nesne durumuna düşürülecek, böylece insanın kendi yapıp etmelerindeki tüm sorumluluklar Allah'ın iradesine yüklenecektir. Bu tarz bir anlayışla, gerek doğru ve hayırlı işlerle gerekse zulüm ve haksızlıklarla dolu bir ömür geçirmiş olsunlar, tüm insanların bir ve aynı olduğu, dolayısıyla ahirette aynı şekilde muamele görecekları gibi, vahyin mesajıyla hiçbir şekilde bağdaşmayacak sonuçlara gidilmesi kaçınılmazdır.²⁴² Çalışmamızda böyle bir sonuca gidilmesine mahal bırakmamak için, tarihin akışında insanın konumunu belirleyici ayetleri bir arada sunmayı ve bu ayetlerde kullanılan anlatım tekniğinden hareketle sonuca gitmeyi uygun buluyoruz.

Kur'an'da "bilme", "yönlendirme" ve "yapma" bağlamında tarihin akışı sunulurken, insan elinde gerçekleştiği düşünülen olayların dahi gerçekte Allah'ın

²⁴¹ Dünya ve ahiret hayatında gerçekleşen olaylarda Allah'ın makamı ile insanın konumunun özellikle kelâmî ve felsefî açılarından tahlili için bkz. Muhammed Abduh, *Tevhid Risâlesi*, Çev.: Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1986.

²⁴² Kur'an'da Allah'ın kâinatı bir ölçü ve düzen içerisinde yarattığını ve insana kendi bilinçli tercihleriyle yaptıklarının sorumluluğunu yüklediğini ifade eden ayetlerin insanın kaderi bağlamında ayrıntılı tahlili için bkz. H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013, s.35-55.

özneliğinde gerçekleştiğini vurgulayan özel bir anlatım tekniği kullanılmıştır. Bu anlatım, tarihin gerçek öznesi ile görünür öznesi arasındaki farkın anlaşılabilmesi açısından son derece önemli ipuçları vermektedir. Konuyla ilgili ayetlerde, tarihsel açıdan insanın elinde gerçekleşmiş olayların aslında Allah'ın oluşturduğu şartlara ve sünnetullah'a bağlanmasıyla Allah gerçek özne, insan ise görünür özne konumuna getirilmektedir:

“Ey iman edenler. Savaş düzeninde iken kâfirlerle karşılaştığınız zaman sakın onlara arkanızı dönmeyin (savaştan kaçmayın). Savaş taktiği olarak düşmanı vurmak için çekilme, ya da diğer bir birliğe katılmak durumu hariç-böyle bir günde her kim onlara arkasını dönerse mutlaka o, Allah'ın gazabına uğramış olur. Onun varacağı yer de cehennemdir. Ne kötü varılacak yerdir orası! (Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah onları öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı. Müminleri, tarafından güzel bir imtihanla denemek için Allah öyle yaptı. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. İşte durum bu: (Allah, müminleri güzel bir şekilde dener). Bir de Allah, kâfirlerin tuzağını zayıf düşürendir.”²⁴³

“Biz bir memleketi helâk etmek istediğimizde, onun mütreflerine (refah içinde yaşayan şumarık elebaşlarına) emrederiz de onlar orada kötülük işlerler. Böylece o memleket hakkındaki hükmümüz gerçekleşir de oranın altını üstüne getiririz.”²⁴⁴

“Sana biat edenler ancak Allah'a biat etmiş olurlar. Allah'ın eli onların ellerinin üzerindedir. Verdiği sözden dönen kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük bir mükâfat verecektir.”²⁴⁵

“Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir. Şimdi ise, Allah yükünüzü hafifletti ve sizde muhakkak bir zaaf olduğunu bildi. Eğer içinizde sabırlı yüz kişi olursa iki yüz kişiye galip gelirler.

²⁴³ Enfal, 8/15-18.

²⁴⁴ İsrâ, 17/16.

²⁴⁵ Fetih, 48/10.

Eğer içinizde (sabırlı) bin kişi olursa, Allah'ın izniyle iki bin kişiye galip gelirler. Allah, sabredenlerle beraberdir.”²⁴⁶

Ayetlerde bahsi geçen olaylarda, bu olayları gerçekleştirecek ruhsal ve fiziksel şartların insana Allah tarafından verilmesi, tarihsel akışı O'nun etkinliğine bağlamaktadır. Bu yönüyle insan kendi bilinçli tercihiyle, hayır ya da şer anlamında ne yapmak isterse istesin Allah'ın izni dışına çıkamamaktadır. Bir başka deyişle Allah'ın izni olmadan parmağını kıvıldatmaktan aciz olan insanın tarihteki gerçek öznelik iddiası Kur'an'da baştan çürütülmekte, olayların başını ve sonunu kendinden bilmenin her türlü eleştirilmektedir:

“Allah'ın yardımı ve fetih (Mekke fethi) geldiğinde ve insanların bölük bölük Allah'ın dinine girdiğini gördüğünde, Rabbine hamd ederek tespihte bulun ve O'ndan bağışlama dile. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir.”²⁴⁷

“Hiçbir şey hakkında sakın 'yarın şunu yapacağım' deme! Ancak, 'Allah dilerse yapacağım' de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve 'umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır' de.”²⁴⁸

“Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrahim ile tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, 'Benim Rabbim diriltir, öldürür.' demiş; o da, 'Ben de diriltir, öldürürüm' demişti. (Bunun üzerine) İbrahim, 'Şüphesiz Allah güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir' deyince, kâfir şaşırıp kaldı. Zaten Allah, zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”²⁴⁹

Dünya hayatında çok uzun yaşamakla daha etkin olacağını zanneden insana ise son derece çarpıcı bir cevap verilmektedir:

“Kime uzun ömür verirsek, onu yaratılış itibarıyla tersine çeviririz (gücünü azaltırız). Hâlâ düşünmeyecekler mi?”²⁵⁰

²⁴⁶ Enfal, 8/65-66.

²⁴⁷ Nasr, 110/1-3.

²⁴⁸ Kehf, 18/23-24.

²⁴⁹ Bakara, 2/258.

²⁵⁰ Yasin, 36/68.

Kur'an, tarihsel olaylarda insanın görünür, Allah'ın ise gerçek özne oluşunu sadece fiziksel şartların değil, sosyal ve psikolojik şartların da O'nun tarafından oluşturulması ile açıklamaktadır. Buna göre Allah, hem insanın kendi fitratına hem de bu fitratla şekillenen toplumsal psikolojiye yön verdiği için tarihsel akışın etkin gücü makamındadır. Ayetlere göre Allah bu psikolojik ve sosyal şartların hem yaratıcısı hem de gerektiğinde yönlendiricisi ve değiştiricisidir:

“Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) yüz kişi bulunursa, inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir kavimdir. Şimdi ise, Allah yükünüzü hafifletti ve sizde muhakkak bir zaaf olduğunu bildi. Eğer içinizde sabırlı yüz kişi olursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde (sabırlı) bin kişi olursa, Allah'ın izniyle iki bin kişiye galip gelirler. Allah, sabredenlerle beraberdir.”²⁵¹

“Tâlût, ordu ile hareket edince, ‘Şüphesiz Allah, sizi bir ırmakla imtihan edecektir. Kim ondan içerse benden değildir. Kim onu tatmazsa işte o bendendir. Ancak eliyle bir avuç alan başka.’ dedi. İçlerinden pek azı hariç, hepsi ırmaktan içtiler. Tâlût ve onunla beraber iman edenler ırmağı geçince, (geride kalanlar) ‘Bugün bizim Câlût’a ve askerlerine karşı koyacak gücümüz yok.’ dediler. Allah’a kavuşacaklarını kesin olarak bilenler (ırmağı geçenler) ise şu cevabı verdiler: ‘Allah'ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır. Allah, sabredenlerle beraberdir.’ (Tâlût’un askerleri) Câlût ve askerleriyle karşı karşıya gelince şöyle dediler: ‘Ey Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır, ayaklarımızı sağlam bastır ve şu kâfir kavme karşı bize yardım et.’ derken, Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davud, Câlût'u öldürdü. Allah, ona (Davud'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti. Eğer Allah'ın; insanların bir kısmıyla diğerlerini savması olmasaydı, yeryüzü bozulurdu. Ancak Allah, bütün âlemlere karşı lütuf sahibidir.”²⁵²

²⁵¹ Enfal, 8/65.

²⁵² Bakara, 2/249-251.

*“O, inananların imanlarını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir. Göklerin ve yerin orduları Allah’ındır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*²⁵³

*“Sonra Allah, Resulü ile müminler üzerine kendi katından güven duygusu ve huzur indirdi. Bir de sizin göremediğiniz ordular indirdi ve inkâr edenlere azap verdi. İşte bu, inkârcıların cezasıdır.”*²⁵⁴

Kur’an’da Allah’ın gerçek özneliğini vurgulayan, tarihsel olayları kendi üzerinden anlatma tekniği tarih felsefesinde çok tartışılan ‘insanın tarihteki rolü nedir ve dolayısıyla sorumluluğunun sınırları nereye kadardır?’ sorunsalıyla doğrudan ilgilidir.²⁵⁵ Kur’an açısından düşündüğümüzde bu soruyu ‘insanın tarihsel akıştaki “bilme’den, ‘yönlendirme’den, ‘yapma’dan payı ne kadardır, dolayısıyla insanın tarihteki tekerrürde, çatışmada, sonul amaçta konumu ve sorumluluğu nedir?’ şeklinde genişletmemiz daha uygundur. Zira Kur’an tarihte gerçek özneliği Allah’a verirken, kendisi dışındaki pekçok tarih anlayışının öngördüğü gibi insanın tarihsel yaşamışlıklardaki yetki ve sorumluluğunu asla görmezden gelmemiştir.²⁵⁶

Kur’an’a göre Allah insana birtakım fiziksel, sosyal ve psikolojik şartlar vermiş, fakat bunları da bir hikmete göre şekillendirip belirli yasalara bağlamıştır.²⁵⁷ Daha açık bir ifadeyle insana birtakım imkân ve kısıtlılıklar verip de onu dünya hayatı denen zaman ve mekânda asla başıboş bırakmamış, ondan ne istediğini kesin bir dille ifade etmiştir:

*“Kendilerine kitap verilenler, ancak kendilerine o apaçık delil geldikten sonra ayrılığa düştüler. Hâlbuki onlara, ancak dini Allah’a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O’na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir.”*²⁵⁸

Kur’an’da Allah’ın insana birtakım işleri yapmayı ya da yapmamayı emrettiği ayetlerinde, ona bahşedilenler sayesinde bu emirlere uymanın imkânsız

²⁵³ Fetih, 48/4.

²⁵⁴ Tevbe, 9/26.

²⁵⁵ Ömer Özsoy, *age.*, s.167-176.

²⁵⁶ Ömer Özsoy, *age.*, s.151-157.

²⁵⁷ Ömer Özsoy, *age.*, s.176-182.

²⁵⁸ Beyyine, 98/4-5.

olmadığı, ayrıca Allah'ın insana farklı kolaylıklar sunduğu ve gerek fiziksel gerekse ruhsal gücünü aşacak işleri beklemediği vurgulanmaktadır:

“Sen bu beldedeysen bu beldeye (Mekke”ye), babaya ve ondan meydana gelen çocuğa yemin ederim ki, biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gelecek şekilde) yarattık. İnsanoğlu, kendisine kimsenin güç yetiremeyeceğini mi sanıyor? “Yığınla mal harcadım’ diyor. Kendisini kimsenin görmediğini mi sanıyor? Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi; iki apaçık yolu (hayır ve şer yollarını) göstermedik mi?”²⁵⁹

“Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı iyilik kendi yararına, kötülük de kendi zararınadır.”²⁶⁰

“Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. (Bunlar savaşa katılmak zorunda değillerdir.)”²⁶¹

“Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya da güçlük yoktur. Kendi evlerinizde veya babalarınızın evlerinde veya annelerinizin evlerinde veya erkek kardeşlerinizin evlerinde veya kız kardeşlerinizin evlerinde veya amcalarınızın evlerinde veya halalarınızın evlerinde veya dayılarınızın evlerinde veya teyzelerinizin evlerinde veya anahtarlarına sahip olduğunuz evlerde ya da dostlarınızın evlerinde yemek yemenizde de bir sakınca yoktur. Bir arada veya ayrı ayrı olarak yemek yemenizde de bir sakınca yoktur.”²⁶²

Tarihin gerçek öznesi Allah'ın görünür özne olan insana, tarihsel olayların gidişatı esnasındaki bir diğer yönlendiriciliği ve aynı zamanda rahmeti, uzaklaşılması emredilenlerin insana kötü gösterilirken yapılması emredilenlerin insana sevdirmesidir. Ayrıca Kur'an dışı tarih anlayışlarının neredeyse hiçbirisi olayların akışı esnasında insana ikinci bir şans tanımazken, Allah insana, son nefesini verinceye kadar kendini ve yaptıklarını düzeltme şansı sunan “tevbe” imkânını tanımıştır. Bu da insanı ve onun yaptıklarını anlamlandırma konusunda ilahî olanla insanî olan arasındaki farkı gözler önüne sermektedir:

²⁵⁹ Beled, 90/4-10.

²⁶⁰ Bakara, 2/286.

²⁶¹ Fetih, 48/17.

²⁶² Nur, 24/61.

“Bilin ki, aranızda Allah’ın elçisi bulunmaktadır. Eğer o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz. Fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş; inkârı, fasıklığı ve (İslâm’ın emirlerine) karşı çıkmayı da çirkin göstermiştir. İşte bunlar doğru yolda olanların ta kendileridir.”²⁶³

“Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı gûnahtır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin giybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir.”²⁶⁴

“Ayetlerimize iman edenler sana geldikleri zaman, de ki: ‘Selâm olsun size! Rabbiniz kendi üzerine rahmeti (merhameti) yazdı. Şöyle ki: Sizden kim cahillikle bir kabahat işler de sonra peşinden tövbe eder, kendini düzeltirse (bilmiş olun ki) O, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁶⁵

“Kötülükleri işleyip de sonra ardından tövbe edenler ile iman(larında sebat) edenlere gelince şüphe yok ki, Rabbin ondan (tövbeden) sonra elbette çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”²⁶⁶

Tarihin akışındaki görünür öznelik konusuna insana bahşedilen psikolojik ve toplumsal şartlar açısından yaklaştığımızda, bu özneliğin getirdiği sorumluluğun sınırları daha belirgin hale gelmektedir. Öncelikle Allah hiçbir insanı sadece iyilik ya da sadece kötülük potansiyeli ile yaratmamış, peygamberler dâhil herkese hem olumlu hem olumsuz özellikleri birlikte vermiştir. Ayrıca insana bu özellikleri vermekle kalmamış, bunlardan hangilerini ne amaçlarla kullanacağını, hangilerini nasıl eğiteceğini, hatta bunun neden böyle olması gerektiğini kesin bir dille açıklamıştır.²⁶⁷

²⁶³ Hucurat, 49/7.

²⁶⁴ Hucurat, 49/12.

²⁶⁵ Enam, 6/54.

²⁶⁶ Araf, 7/153.

²⁶⁷ Kur’an’da Allah’ın insanı hem inanç hem de davranışlar bağlamındaki tüm eğitmeleri ‘hidayet’ kavramı ile ifade edilmiştir. Konuyla ilgili ayetlerin insanın görev ve sorumlulukları açısından tahlili için bkz. Bağcı, *İnsanın Kaderi*, s.51-56.

“İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı taraflarına çevirmeniz(den ibaret) değildir. Asıl iyilik, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin; mala olan sevgilerine rağmen, onu yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, (ihtiyacından dolayı) isteyene ve (özgürlükleri için) kölelere verenlerin; namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin ve zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda (direnip) sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar, doğru olanlardır. İşte bunlar, Allah’a karşı gelmekten sakınanların ta kendileridir.”²⁶⁸

“Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla sorumlu tutarız. (Birisi hakkında) konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa âdil olun. Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte bunları Allah size öğüt almanız diye emretti.”²⁶⁹

“Allah’ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah’a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir). Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah’ın azabı çetindir.”²⁷⁰

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”²⁷¹

Allah’ın, emirlerine uyma ve uymama noktasında insana tanıdığı seçme hakkı tarihsel akış içerisinde ona verdiği en büyük yetkidir. İnsanın tarihteki özneliği ve sorumluluğu işte bu yetkiden kaynaklanmaktadır.²⁷² Konuya tarih felsefesinin temel sorunsalları açısından yaklaştığımızda insanın tekerrür eden

²⁶⁸ Bakara, 2/177.

²⁶⁹ Enam, 6/152.

²⁷⁰ Haşr, 59/7.

²⁷¹ İsrâ, 17/36.

²⁷² Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yay., Ankara, 2005, s.66.

sorumluluğu, kendisine verilen ruhsal ve fiziksel yetileri vahiy rehberliğinde kullanarak ilahî yasanın farkına varmak ve ona direnmemektir.²⁷³

“Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e itaat edin ve sizden olan ulu”l-emre (idarecilere) de. Herhangi bir hususta anlaşmazlığa düştüğünüz takdirde, Allah’a ve ahiret gününe gerçekten inanıyorsanız, onu Allah ve Resulüne arz edin. Bu, daha iyidir, sonuç bakımından da daha güzeldir.”²⁷⁴

“(Ey Muhammed!) De ki: “Ey insanlar! Şüphesiz ben, yer ve göklerin hükümranlığı kendisine ait olan Allah’ın hepinize gönderdiği peygamberiyim. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, diriltir ve öldürür. O hâlde, Allah’a ve O’nun sözlerine inanan Resulüne, o ümmî peygambere iman edin ve ona uyun ki doğru yolu bulasınız.”²⁷⁵

“İnsana bir zarar dokunduğu zaman Rabbine yönelerek O’na yalvarır. Sonra kendi tarafından ona bir nimet verdiği zaman daha önce O’na yalvardığını unuttur ve Allah’ın yolundan saptırmak için O’na eşler koşar. De ki: ‘Küfrünle az bir süre yaşayıp geçin! Şüphesiz sen cehennemliklersin.” (Böyle bir kimse mi Allah katında makbuldür,) yoksa gece vakitlerinde, secde hâlinde ve ayakta, ahiretten korkarak ve Rabbinin rahmetini umarak itaat ve kulluk eden mi? De ki: ‘Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?’ Ancak akıl sahipleri öğüt alırlar.”²⁷⁶

“De ki: ‘Göklerin ve yerin Rabbi kimdir? “Allah’tır’ de. De ki: ‘O’nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?’ de ki: ‘Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah’a, O’nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah’ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?’ de ki: ‘Her şeyin yaratıcısı Allah’tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.”²⁷⁷

İnsanın tarihsel çatışmalar açısından sorumluluğu ise yine aynı yetileri kullanarak, kendi yaşadığı dönemde şahit olduğu çatışmada hakkı ve batılı kimin/neyin temsil ettiğini fark etmek ve hakktan yana tavır koymaktır:

²⁷³ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s.133-134.

²⁷⁴ Nisa, 4/59.

²⁷⁵ Araf, 7/158.

²⁷⁶ Zümer, 39/8-9.

²⁷⁷ Rad, 13/16.

“Ey iman edenler! Eğer Allah’a karşı gelmekten sakınırsanız; O, size iyiyi kötüden ayırt edecek bir anlayış verir ve sizin kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah, büyük lütuf sahibidir.”²⁷⁸

“Allah’a ve Peygamberlerine iman edenler var ya, işte onlar sıddıklar (sözü özü doğru kimseler) ve Allah katında şahitlerdir. Onların mükâfatları ve nurları vardır. İnkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlara gelince; işte onlar cehennemliklerdir.”²⁷⁹

“Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpırsanız veya (şahitlikten) çekinerseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”²⁸⁰

“Ayetlerimiz hakkında dedikoduya dalanları gördüğün vakit başka bir söze dalıncaya kadar onlardan yüz çevir, uzaklaş. Şayet şeytan sana unutturursa hatırladıktan sonra (kalk), o zalimler grubu ile beraber oturma.”²⁸¹

İnsanın tarihteki sonul amaç bağlamında sorumluluğu ise kendisinden önceki yaşanmışlıklara dair vahyî bilgiden ve kendi yaşantısında karşılaştıklarından hareketle, hem dünyanın hem ahiretin sonul amacını sorgulamak, bu amaca götürmeyecek yollardan, işlerden uzak durmaya gayret etmektir:

“(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, kendileriyle senin kalbini pekiştirdiğimiz her bir haberi sana aktarıyoruz. Bunlarda, sana hak, müminlere de bir öğüt ve hatırlatma gelmiştir.”²⁸²

²⁷⁸ Enfal, 8/29.

²⁷⁹ Hadid, 57/19.

²⁸⁰ Nisa, 4/135.

²⁸¹ Enam, 6/68.

²⁸² Hud, 11/120.

*“Yurtlarında dolaşıp durdukları, kendilerinden önceki nice nesilleri helâk etmiş olmamız, onları doğru yola ilemedi mi? Şüphesiz bunda akıl sahipleri için ibretler vardır.”*²⁸³

*“Onlar göklerdeki ve yerdeki sınırsız hükümler ve nizama, Allah’ın yarattığı her şeye, ecellerinin yaklaşmış olabileceğine hiç bakmadılar mı? Peki, bundan sonra artık hangi söze inanacaklar?”*²⁸⁴

İnsan fiziksel, psikolojik ve sosyal şartlarla birlikte kendisine verilen seçme hakkı yani cüz’î irade sayesinde edindiği yetki ve sorumluluğun sonuçlarını, tarihin hem dünyayı hem de ahireti kuşatan süreçlerinde görecektir,²⁸⁵ böylece tarihin sonul amacını bizzat yaşayacaktır. Kur’an’da konuyla ilgili en temel vurgu, tercihlerinin ve tercihleri doğrultusunda yaptıklarının karşılığı verilirken insana en küçük bir haksızlığın yapılmayacağı noktasındadır:

*“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”*²⁸⁶

*“Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”*²⁸⁷

*“O gün kimseye, hiç mi hiç zulmedilmez. Size ancak işlemekte olduğunuz şeylerin karşılığı verilir.”*²⁸⁸

*“Size ne oluyor da, Allah yolunda harcama yapmıyorsunuz? Hâlbuki göklerin ve yerin mirası Allah’ındır. İçinizden, fetihten (Mekke fethinden) önce harcayanlar ve savaşanlar, (diğerleri ile) bir değildir. Onların derecesi, sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah, hepsine de en güzel olanı (cenneti) vadetmiştir. Allah, bütün yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”*²⁸⁹

²⁸³ Taha, 20/128.

²⁸⁴ Araf, 7/185.

²⁸⁵ Esed, *age.*, II, 828-829.

²⁸⁶ Zilzal, 99/7-8.

²⁸⁷ Enbiya, 21/47.

²⁸⁸ Yasin, 36/54.

²⁸⁹ Hadid, 57/10.

Kur'an'ın tarihin akışında Allah'ın gerçek özneliği ile insanın görünür özneliği konusundaki bir diğer temel vurgusu, bu makamda Allah'ın da keyfî hareket etmediği, tarihteki tüm yönlendiriciliği ve yapıcılığında bir hikmetin ve yasanın bulunduğu noktasındadır. Bir başka deyişle Allah, gerek insan gerekse toplum bazında tarihe hükmederken kendisine de bir yasa belirlemekte ve bu yasanın dışına çıkmamaktadır. Örneğin en zor tarihsel şartlarda bile insana gideceği yolu tayin etme fırsatı vermekte ve hiç kimseyi imtihan etmeden ödüle ya da cezaya tâbî tutmamaktadır. Benzer şekilde, kendisini değiştirmeyen topluma tepeden inme bir müdahale söz konusu değildir:

*“İnsanlar, ‘İnandık’ demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah, doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir.”*²⁹⁰

*“İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe ilettiler. Allah, dilediğini doğru yola iletir. Yoksa siz, sizden öncekilerin başına gelenler, sizin de başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Peygamber ve onunla beraber müminler, “Allah'ın yardımı ne zaman?’ diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı pek yakındır.”*²⁹¹

*“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.”*²⁹²

“(Ey kâfirler!) Bu, sizin ellerinizin önceden yaptığının karşılığıdır. Yoksa, Allah kullarına zulmedici değildir. Bunların durumu tıpkı Firavun ailesi ve onlardan öncekilerin durumu gibidir. Allah'ın ayetlerini inkâr etmişler, Allah da kendilerini günahları sebebiyle hemen yakalamıştı. Şüphesiz Allah kuvvetlidir,

²⁹⁰ Ankebut, 29/2.

²⁹¹ Bakara, 2/213-214.

²⁹² Bakara, 2/155.

azabı çetin olandır. Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışlar)ı değiştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”²⁹³

“İnsanı önünden ve ardından takip eden melekler vardır. Allah’ın emriyle onu korurlar. Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez. Onlar için Allah’tan başka hiçbir yardımcı da yoktur.”²⁹⁴

Kur’an’da “sünnetullah” olarak isimlendirilen ve Allah’ın hem insana hem toplumlara müdahalesi anlamında tarihe hâkimiyetinin ilkelerini ortaya koyan yasada bir değişimin olmayacağı da kesin bir dille ifade edilmiştir:

“Ey Muhammed! İnkâr edenlere söyle: Eğer (iman edip, düşmanlık ve savaştan) vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır. Eğer (düşmanlık ve savaşa) dönerlerse, öncekilere uygulanan ilâhî kanun devam etmiş olacaktır.”²⁹⁵

“Müşrikler, eğer kendilerine bir uyarıcı gelirse, ümmetlerden herhangi birinden daha çok doğru yol üzere olacaklarına dair en güçlü şekilde Allah’a yemin etmişlerdi. Fakat onlara bir uyarıcı gelince, bu ancak onların nefretlerini artırdı. Yeryüzünde büyüklük taslamak ve kötü tuzak kurmak için (böyle davranıyorlardı). Oysa kötü tuzak, ancak sahibini kuşatır. Onlar ancak öncekilere uygulanan kanunu bekliyorlar. Sen Allah’ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen, Allah’ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.”²⁹⁶

Ayetlerden anlaşıldığı üzere tarihsel akışta görünür özne olan insanın, tüm imkân ve buna bağlı sorumluluklarını tek Allah’tan alması bağlamında *tevhid* ilkesi, Kur’an’ın tarih anlayışına farklı bir açıdan yerleştirilmektedir.

²⁹³ Enfal, 8/51-53.

²⁹⁴ Rad, 13/11.

²⁹⁵ Enfal, 8/38.

²⁹⁶ Fatır, 35/42-43.

SONUÇ

Bu çalışmamızda esas olarak Kur'an'ın tarih anlayışını, kendi anlatımları eşliğinde mana, muhteva ve ilkeleriyle ortaya koymaya çalıştık. Kur'an'ın, kendi muhataplarının zihninde inşa etmeyi hedeflediği tarih tasavvurunu ortaya koyarken, öncelikle onun, başka tarih anlayışlarının hangi yönleriyle uyuşup hangileriyle ters düştüğünü belirlememiz gerekti. Bunun için öncelikle Kur'an dışı düşünce sistemlerini ve bu sistemlere ait tarih anlayışlarını belirlemeye çalıştık. Bu tasnifte söz konusu sistemlerin ortaya çıkma sırasını esas aldık. Dolayısıyla çalışmamızda ayrıntılı incelemeye gayret ettiğimiz Antikçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Aydınlanma Dönemi tarih anlayışları zamansal bir sıralamayı göstermektedir. Ardından Kur'an'ın kendi tarih anlayışını ortaya koyduğu dönemde yani nüzul ortamında varlığını gösteren geçmiş ümmetlerin ve cahiliyenin tarih anlayışlarını tahlil ettik. Bu tasnif ise birbiriyle çağdaş olan düşünce sistemlerinin mukayesesini esas almaktadır. Gerek sıralı gerekse birbiriyle çağdaş yaklaşımların mukayeseli tahlilinin daha sağlıklı yapılabilmesi açısından ihtiyaç duyduğumuz kavramsal çerçeveyi ise tarih felsefesinin tüm dönemlerde kabul gören ve üzerinde tartışılan temel ilke ve sorunsallarından oluşturduk. Bunların başında tarihin epistemolojisi yani bilinebilirliği, tarihte varlık ve zaman algısı, özne-nesne ve sebep-sonuç münasebeti, sonul amaç, çatışma, tekerrür, ilerleme ve döngüsellik problemleri gelmektedir. Çalışmamızda bu sorunsallara dair kavram ve savunuları önce Kur'an dışı düşünce sistemlerinin, ardından Kur'an'ın bakış açılarıyla değerlendirip belirgin fark ve ortaklıkları ortaya koyduk. Tezimizde Birinci Bölüm bu çerçevede şekillendi.

Düşünce sistemlerini zamansal bir sıralamaya tabi tuttuğumuzda önce Antikçağın ve İlkçağın tarih anlayışlarını tahlil etmemiz gerekti. Bu tahlilden ulaştığımız en önemli sonuçlar söz konusu kültürlerin varlığa ve zamana yükledikleri anlamların, Batı medeniyetlerinin geliştirdiği ve günümüzde etkisi devam eden tarih felsefelerinin kökenini oluşturmuş olmasıdır. Birtakım önemli fark ve çelişkileri bünyesinde barındırmakla birlikte Tanrı olgusunun, iyi-kötü çatışmasının, ahiret ve hesap inancının kadim tarih anlayışlarının hemen tamamında yer alması, bunların ortaya çıktığı ya da yayıldığı coğrafyalarda vahiyden etkilenildiğinin en önemli kanıtıdır. Tüm kadim tarih anlayışlarının en

belirgin özelliği ise karmaşa ve çelişkilerdir. Hemen hiç birisinde tarihsel sürecin iki asli kesiti olan hayata ve ölüme dair net bir düşünce gelişebilmiş değildir. Mısır ve Yunan kültürlerinde yer alan ve aynı anda hem insanî hem ilahî özellikler taşıyabilen Tanrı krallar, Hind kültürünün ne zaman başlayıp ne zaman bittiği belli olmayan tarih döngüsü, Çin kültüründe tam olarak kimin kazandığı bir türlü bilinmeyen çatışma mefhumu bu zihinsel karmaşanın yansımalarından sadece birkaçıdır. Kadim kültürlerden etkilenmekle birlikte kendi anlayışlarını geliştiren Yahudiliğin ve Hristiyanlığın bu alandaki en büyük farkı, tarih felsefelerini düşünceden ziyade yaşanmışlıklarla şekillendirmeleridir. Teolojik gibi algılanmakla birlikte Yahudiliğin tüm varlık ve zaman anlayışı gerçekte Yahudi toplumun bu dünyada ulaşmayı hedeflediği dinî ve siyasî konum ile ilgilidir. Irk merkezli tarih anlayışı dâhil tüm bir felsefî söylem, büyük oranda dünyevî kısmen de uhrevî olan bir siyasî idealin zihin ve sözdeki karşılığıdır. Hristiyanlığın tarih anlayışı için de benzeri bir durum söz konusudur. Tek fark, Hristiyanlığın geleceğe dair hedeflere kısmen yer vermekle birlikte, geçmişteki acı dolu yaşanmışlıkların insan psikolojisindeki karşılıklarını yansıtmasıdır. Hristiyanların duygu durumlarını büyük oranda belirleyen bu ağır geçmişin, din adamlarının elinde bir tarih anlayışına dönüştürülmesi çok zor olmamıştır. Kur'an, Yahudilere ve Hristiyanlara getirdiği tüm eleştirilerinde, merkeze insanı ve sınırlı geçmiş ya da geleceği alan bu tarih anlayışlarını kesin bir dille reddetmiştir. Zira tarih, ne belirli bir ırkın elinde ne de belirli olayların etkisinde gelişemeyecek kadar geniş bir zamanı kuşatmaktadır.

Kur'an dışı tarih felsefesinin geçirdiği dönemlerden biri olan Ortaçağda Hristiyanlığın belirleyici etkisi hâkimdir. Yeniçağda ise pozitif bilimlerin gelişmesiyle birlikte dine ve din adamlarına duyulan güven ve ihtiyaç azalmış, dünyevileşme süreci tarih anlayışlarında son derece etkili olmuştur. Hayata dair her olguyu bilimle açıklama temayülü tarihi de bilim kalıpları arasına sıkıştırmaya götürmüş, böylece tarihin bilimi ile felsefesi birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır. Bilime duyulan güvenin sarsılması ise çok uzun sürmemiş, 19. ve 20. yüzyıllarda insanlar bilime önem vermekle birlikte, onun çözemediği hatta ondan kaynaklanan yeni sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Gelişen teknolojinin günlük hayata getirdiği refah ve zenginlik bir süre sonra aksi etki

göstermiş, her türlü maddî rahatlık ve imkânın daha fazlası için başlatılan dünya savaşları, insanlığı tam bir yıkıma sürüklemiştir. Maddî manevî bunalımların hüküm sürdüğü bu ortamda tarih felsefesinin kadim soruları bir kez daha gündeme gelmiştir. İnsanlığın geldiği ve gideceği yer, özgürlüğün sınırları, tarihteki çatışmaların özündeki sebep ve çatışmanın sonucu, iyi kötü tüm yaşanmışlıkların insanlığı belirgin bir sonul gayeye ulaştırıp ulaştırmadığı bunlardan yalnızca birkaç tanesidir. Bu sorulara verilen cevaplarda, tarih felsefecisinin yaşanmakta olan olay ve özellikle çatışmalarda hangi tarafa mensup olduğu belirleyicidir. Dolayısıyla bu dönemin tarih felsefesi hiç de iddia edildiği gibi bilimin, tarafsızlığı öne çıkaran ilkelerine sahip değildir. Bilimin ve teknolojinin hızlı gelişimine ayak uyduramayan ahlakî ve düşünsel yapının büyük bunalımlara maruz kalması, dine duyulan ihtiyacı tekrar gündeme getirmiş ve filozoflar bir taraftan Hristiyanlığa çekinceli yaklaşırken diğer taraftan birtakım dinî motifleri felsefeye dâhil etmek durumunda kalmışlardır. Buradan anlaşıldığı üzere insan zihninin üretimi olan hiçbir tarih anlayışı salt tarafsız düşünceden kaynaklanmış ya da şekillenmiş değildir, Kur'an'ın inşâ ettiği hariç tüm tarih anlayışları dönemin ve coğrafyanın şahit olduğu olaylardan beslenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünü Kur'an'ın tarih inşâsını ortaya koyan anlatımlara ve onun kendi çağdaşı olan düşünce sistemlerine karşı geliştirdiği anlayışa ayırdık. Kur'an, bir sosyoloji, psikoloji, hukuk vs. kitabı olmadığı gibi bir tarih kitabı da değildir ve onu esas alacak tarih anlayışını ayetlerin satır aralarından, tarihi anlatırken kullandığı kelime, kavram ve üsluptan çıkarmak gerekmektedir. Bu bölümde ulaştığımız en önemli sonuç Kur'an'ın, hayatın her hangi bir alanına dair tasavvur geliştirirken kendi kavram haritasını oluşturmasıdır ve tarih anlayışı için de bu durum geçerlidir. Kur'an geçmişe, şimdiye ve geleceğe dair savunularını kendine ait kavramlarla ortaya koymuş, zamana ve varlığa yüklediği anlamları bunlarla söze dökmüştür. *Sünnetullah, hakk, batıl, kıssa, mizan, hesap* bunlardan bazılarıdır. Tarihin özellikle geçmişe dönük yüzü, belirli olay örnekleri ve peygamber prototipleri üzerinden ortaya konurken, ulaşılan mesaj ya da sonucun tüm insanları kuşattığı ısrarla vurgulanmıştır. Bu durum Kur'an'ın tarih anlayışını sınırlı bir kişi, devlet, topluluk, dönem ya da coğrafyadan alıp tüm zaman ve mekânlara şamil kılmıştır. Kur'an, karşı çıktığı

anlayışları geçmiş topluluklar ve cahiliye dönemi insanları üzerinden açıklarken bu karşı çıkışın nedenlerini de hiçbir belirsizliğe mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuştur. Buradan ulaştığımız en önemli sonuç, Kur'an'ın herhangi bir düşüncenin şu ya da bu yönüne değil, ona götüren temel mantaliteye karşı çıktığıdır. Örneğin tarihteki çatışma sorunsalına yönelik çıkarımımıza göre, çatışan tarafın işçi ile işveren olmasıyla, Şeytan Devleti ile Tanrı Devleti olması arasında ciddi bir fark yoktur. Sorun tarihe yön veren bu kadar önemli bir mefhumun böyle basite indirilmesidir.

Kur'an'ın, kendi tarih anlayışını muhatapların zihninde inşâ ederken kullandığı üslubun tahlilinden ulaştığımız bir başka sonuç, onun, diğer anlayışların tarih alanında esas aldıkları sistematiği kabul etmemesidir. Geçmiş olduğunca yenilere dayanan tarih biliminin ve ondan etkilenen tarih anlayışlarının esas kabul ettikleri zaman, mekân, kişi ismi gibi bilgilere Kur'an neredeyse hiçbir önem atfetmemiştir. Kur'an'a göre tarihsel bir olayın hangi zaman ya da coğrafyada gerçekleştiği, sonucu ve mesajı etkilemediği sürece gereksiz bilgidir. Sayılı birkaç isim dışında onun bu türden bilgilere anlatılarında yer vermemesi, dikkatleri olayların arkasındaki hakikate çekmek içindir. Bu durum bizi Kur'an'ı, tarih dâhil herhangi bir alana dair okumaya tabi tutarken o alanın kalıplarına sokmaya çalışmak yerine, Kur'an'ın alana getirdiği yeni kavram ve bakış açısını tahlil etmenin daha doğru olacağı sonucuna götürmektedir. Bir başka deyişle, Kur'an'ı tarih biliminin ya da felsefesinin ilkelerini esas alarak okumak yerine, onun tarihe dair anlatılarını kendi özgün mantığı içinde tahlil etmek, tarih bilimi ve felsefesiyle benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak gerekmektedir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Kur'an'da inşâ edilen tarihin mana ve muhtevasını onun kendi kavramları ve savunuları üzerinden ortaya koyduk. Buna göre Kur'an'ın tüm tarih anlayışında ve tarih felsefesinin sorunsallarına getirdiği cevaplarda hareket noktası *tevhid* ilkesidir. Genel itibariyle mahiyette ve fiillerde tekliği, ortaksızlığı, eşsizliği ifade eden bu ilkenin, tarih felsefesinin tüm konu ve bölümlerinde bir karşılığı bulunmaktadır. Tarihin gerçek zamanı ile algılanabilen zamanı, gerçek öznesi ile görünen öznesi, tarihin bileni, yönlendireni ve yapanı bunlar arasındadır. Tüm bu konularda *tevhid*'in esas alınması aynı zamanda bunlar arasında bağlantıyı da kurmaktadır. Örneğin çatışma ile sonul gaye, bilme ile

yönlendirme, tekerrür ile sebep-sonuç arasında, Kur'an dışı tarih anlayışlarının kabul ettiği türden bir ayırım yoktur. Kur'an bunların her birini *tevhid* esasına göre açıkladığı için ulaştığı sonuç tüm sorunsallar için aynı olmaktadır. Bu bakımdan diğer tarih anlayışlarında yer alan çelişki ve tutarsızlıklar Kur'anî anlayışta bulunmamaktadır.

Kur'anî anlayış dâhil tüm tarih anlayışları yaşanmakta olan hayatı yorumlarken, öncelikle tarihin gerçekleştiği zamana ve onu yönlendiren varlığa birtakım anlamlar yüklemişlerdir. Dahası tüm bir tarih anlayışı aslında bir düşünce sisteminin varlığa ve zamana yüklediği anlamın somutlaşmış şeklidir denebilir. Bu durum belki de söz konusu anlayışlar arasındaki en önemli ortak noktadır. Varlığa ve zamana yaklaşımın değişmesi ise düşünce sistemleri arasındaki temel farklılıkları getirmiştir. Kur'an, tarihsel zamanı Allah açısından başlangıcı ve bitişi olmayan sonsuz bir akış olarak değerlendirirken, insan açısından başı sonu belli, dünya ve ahiret gibi belirli dönemlere ayrılabilen kesitler olarak sunmaktadır. Ahiret hayatının sonuç aşaması hariç tüm tarihsel süreçlerin bir başlangıcı ve bitişi olacağı, hatta bu süreçlerin insana çok kısa geleceği vurgulanmaktadır. Örneğin yıllar boyu sürmüş bir dünya hayatı bir gün kadar kısa, tüm insanlığın hesaba çekilmesi bir insanınki kadar süratli geçecektir. Ahiret hayatının son aşaması ise insan açısından da sonsuzdur. Dolayısıyla Kur'an'a göre zaman, çeşitli bölümlere ayrılabilir ya da ayrılmasın bütünseldir. Bu bütünsellik, geçmişin şimdikiyi, şimdinin ise özellikle ahiret hayatı bağlamında tüm geleceği etkilemesini zorunlu kılmaktadır. Bu durumun en somut karşılığını bulduğu alan ise dünyada yapılanların ahirette yaşanacakları, ahirete karşı beslenen olumlu olumsuz inancın dünya hayatını belirlemesidir. Kur'an dışı düşünce sistemlerinin büyük bölümünde zaman ve içerisinde gerçekleştirilenler sınırlıdır ve sınırlı bir etki gücüne sahiptir. Ahireti hesaba katmayan bu anlayış, dünya tarihinin savaşlar başta olmak üzere tüm önemli olaylarında kendini göstermiştir.

Zamana bütünsel veya parçacı yaklaşımla birlikte onun akıp geçmesine karşı geliştirilen olumlu olumsuz düşünceler, ayrıca zamanı yönlendiren öznenin kimliğine dair inançlar tüm dönem ve coğrafyalarda birbirine yakın anlayışların doğmasına neden olmuştur. Örneğin zamanın elde tutulamaması karşısında insanı

acizlik içerisinde gören anlayışın Antikçağ insanında oluşturduğu düşünce ve psikoloji, modern dönem insanında oluşturduklarıyla hemen hemen aynıdır. Zamanın değerini onun uzunluğu ya da kısalığından ziyade, içerisinde gerçekleştirilen davranışlarla ölçen vahyî anlayış ise her dönem ve coğrafyadaki muhataplarını hayatın değerini bilmeye yöneltmiştir. Yine kaynağını bir şekilde vahiyden alan ve insana Yaratıcı nazarında ve tarih içerisinde bir konum ve değer atfeden tüm anlayışlar hayata karşı daha ılımlı ve olumlu bir yaklaşıma götürürken, insanı tarihin salt nesnesi olarak gören anlayışlar umutsuzluğa ve pasifliğe yol açmaktadır. Bu noktada hiçbir tarih anlayışının bir zihinsel faaliyet olarak kalmadığı, insanın tüm yaşantısına bir şekilde yön verdiği unutulmamalıdır.

Gerek Kur'an dışı düşünce sistemlerinin gerekse Kur'an'ın hayatın farklı alanlarında inşâ ettiği tüm tasavvurların hedefinde insan bulunmaktadır. Bu bakımdan kaynağını vahiyden alan ve almayan tüm tarih anlayışlarında ve bunlarla şekillenen varlık ve zaman algısında birtakım ortak yönlerin de bulunması doğaldır. Kur'an, kendisi dışında kalan düşünce sistemlerinin tarih anlayışlarına tamamen karşı çıkmış değildir. Tarih anlayışlarının hemen tamamında yer alan vahye mutabık unsurlar onaylanırken, aykırı düşünce ve kabuller ya tamamen reddedilmiş ya da dönüştürülerek devam ettirilmiştir. Örneğin iyi olanla kötü olanın geçmişi ve geleceği kuşatan mücadelesi, Kur'an'ınki dâhil tüm tarih anlayışlarında mevcuttur. Farklılık ise iyi olanla kötü olanın kimliği ve mahiyeti noktasındadır. Tarih anlayışlarından birisinin iyi kabul ettiği ve yeryüzünde devletini kurmaya çalıştığı Tanrı, adı Zeus olduğunda hırsın, kıskançlığın, intikamın temsilcisi olabilmektedir. Yine proleterya sınıfı işçiler açısından çabanın, kutsal emeğin temsilcisi iken, işverenler açısından haksız isyancılar ve dolayısıyla düşmandır. Kur'an'da ise iyi ile kötü, doğru ile yanlış kesin çizgilerle birbirinden ayrılmaktadır. *Hakk* kapsamında değerlendirilen tüm kişi, toplum, düşünce ve davranışlar iyiyi, *batıl* kapsamında değerlendirilenler ise kötüyü temsil etmektedir.

Kur'an'ın tarih anlayışını diğerlerinden ayıran bir diğer özellik netlik noktasındadır. Antikçağlardan bugüne tüm tarih anlayışlarında görülen belirsizlik Kur'an'da her konuda netliğe dönüşmüştür. Kur'an'da Yaratılan ile yaratılan, iyi ile

kötü, galip ile mağlup, dünya ile ahiret, başlangıç ve son, sebep ile sonuç, hedef ile yöntem vs. tarih felsefesinde sorunsal teşkil eden her olgunun yeri, konumu, anlamı bellidir. Örneğin insanla aynı zaafalara sahip bir Tanrının tarihe hâkimiyeti, insanların sonsuza kadar tekrar tekrar doğup ölmeleri, tarihin sürekli değişen ve kazananı belli olmayan çatışmacı taraflarının bulunduğu gibi kabullerin Kur'anî anlayışta karşılık bulması mümkün değildir. Onun anlayışında tarihin gerçek öznesi ile görünür öznesi arasındaki ontolojik fark da, zamanın akışındaki düzen de, bu akıştaki çatışmaların tarafları ve sonucu da, bu sonuca götüren yollar da son derece belirgindir. Kur'anî tarih anlayışının mensuplarının kurdukları medeniyetler de ilahî iradenin ortaya koyduğu bu netliği yansıtmaktadır. Tarih boyunca müslümanların düştükleri sıkıntılı durumlar ise yine Kur'an'ın ifade ettiği üzere düşüncenin kendisinden değil, onu hayatına aktarmakla yükümlü insanın tekerrür eden zafiyetlerinden kaynaklanmaktadır.

Kur'an dışı düşünce sistemlerinin ile Kur'an'ın tarih anlayışı arasındaki temel farklılıklar söz konusu anlayışların, hayatın sınırlı bir alanını kuşatacak güçteki insan aklı ile Yaratan olması hasebiyle tüm yaşanmışlıkları ve yaşanacakları kuşatmakta olan ilahî iradeden kaynaklanması sebebiyledir. İlahî bilgi ve iradeyi yansıtan Kur'anî anlayış tarih felsefesinin yıllar boyu tartışılmalı tüm sorunsallarına daha derinlikli ve kuşatıcı cevaplar getirirken, insanın kendi bilgi ve tecrübesinin ürünü olan anlayışlar ister istemez daha dar yaklaşımlar sergilemişlerdir. Tarihi yazan veya felsefesini yapanla onu yaşayan aynı kişiler olduğunda söz konusu yaklaşımlar daha daralmaktadır. Bu bakımdan Kur'an'ın tarih anlayışının diğerlerinden en büyük farkı, olayların taraflarından birinin elinden çıkmaması sebebiyle, yaşanmışlıkların düşünceye etkisinden uzak olmasındadır. Tarih felsefesinin bilinebilirlik, özne-nesne, sonul amaç, tekerrür, çatışma, ilerleme ve döngüsellik gibi tüm sorunsallarına getirilen açıklamalarda, söz konusu farktan dolayı tarih anlayışlarının varlığa ve zamana yükledikleri sınırlı ya da kuşatıcı anlamın izlerini görmek mümkündür. Örneğin Kur'an kendi tarih anlayışını Yaratan ile yaratılan arasındaki, hem dünyada hem ahirette kendini gösterecek ontolojik fark ve ilişki üzerine bina etmektedir. Tarihi bilme, yönlendirme ve yapma anlamında gerçek özneliği Allah'a verirken, görünür özne konumundaki insana verdiği yetki ve sorumluluklarla tarih içerisinde bir değer ve

önem atfetmiştir. Diğer tarih anlayışlarında ise insan ya tek özne ya da salt pasif nesnedir. Bu noktada Kur'an'ın daha orta yollu savunular geliştirdiğini söylememiz mümkündür. Benzer şekilde sonul amacın varlığını ve şartlarını bu dünyaya has kılan anlayışlar karşısında Kur'an bu amacın hem içeriğini hem gerçekleşmesini her iki âleme de yayarak genişletmiştir. Çatışma teorisi için de bu durum geçerlidir. Tarih anlayışlarının belirli insanlar, gruplar, zümreler, ideolojiler vs. ile sınırladığı çatışma mefhumunu Kur'an, tüm bunları ve daha fazlasını bünyesinde barındıran *hakk* ve *batıl* arasında görerek oldukça genişletmiştir. Çatışmanın tarafları gibi sonucu da tarihin görünür kesiti olan bu dünya hayatı ile sınırlı değildir. Dolayısıyla Kur'an'ın ısrarla vurguladığı dünya ve ahiret bütünlüğünün tarih felsefesinin tüm sorunsallarına verilen cevaplarda esas kabul edildiğini söylememiz yerinde olacaktır.

Çalışmamızın başında da ifade ettiğimiz üzere farklı alanlar bağlamında gerçekleştirilen her okumanın, Kur'an ayetlerinin doğru anlaşılıp hayata aktarılmasında bir kilometre taşı olduğu kanısındayız. Geçmişte olduğu gibi günümüz dünyasının da gerek insan, gerekse toplum ve devletler bazında şekillenmesinde büyük etkisi olan tarih anlayışının bu alanların en önemlilerinden biri olduğu muhakkaktır. Özellikle kıssalar bağlamında tarih bilgisi Kur'an'ın anlaşılmasında nasıl önemliyse, Kur'an'ın varlığa ve zamana yüklediği anlam da tarihin doğru anlaşılıp yorumlanmasında o kadar önemlidir. Dolayısıyla tarih anlayışının ve bu anlayışın şekillenmesinde etkili olan insan ve toplum psikolojisinin Kur'an çerçevesinde incelenmesi, vahiy merkezli tasavvurların ve medeniyetlerin inşasının vazgeçilmez şartıdır.

KAYNAKÇA

ABDUH Muhammed - REŞİT RIZA Muhammed, *Menar Tefsiri (Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm)*, Çev.: Komisyon, Ekin Yay., İstanbul, 2014.

ABDUH Muhammed, *Tevhid Risâlesi*, Çev.: Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara, 1986.

ADAM Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Seba Yay., Ankara, 1997.

AĞARI Murat, *İslam ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi yay., İstanbul, 2002.

AKARSU Bedia, *Çağdaş Felsefe*, M.E.B. yay., İstanbul, 1979.

AKBAŞ Muhsin, 'Yahudi Ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm Sonrası Hayat Ve Diriliş İnancının Dini Ve Teolojik Temelleri', *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XV, 2002, s.37-60.

....., 'Süreç Felsefesinde Ölümsüzlük: Eleştirel Bir Bakış', *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S:1, 2003, 72-78.

AKMAN Mustafa, *Kur'an'da Cahil Cahiliye Cehalet*, Buruc Yay., İstanbul, 2005.

AKÖZ Hidayet, *Kur'an'da Allah- Kul İlişkisi*, Seriyeye Yay., İstanbul 2000.

ALBAYRAK Halis, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yay., İstanbul, 1993.

ALKAN Hasan, *İbn Haldun ile Arnold Toynbee'nin Tarih Görüşlerinin Karşılaştırılması*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010.

ALTINDAL Aytunç, *Üç İsa*, Çev.: Sibel Özbudun, Alfa Yay., İstanbul, 2004.

....., *Laiklik Enigmaya Dönüşen Paradigma*, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1994.

ALTINTAŞ Ramazan, *İslam Düşüncesinde Tevhid Ve Estetik İlişkisi*, Pınar Yay., İstanbul, 2002.

....., *Din Ve Sekülerleşme*, Pınar Yay., İstanbul, 2005.

ARON Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.: Korkmaz Alemdar, Bilgi yay., İstanbul, 1994.

ATAY Hüseyin, *Kur"ân"da Bilgi Teorisi*, Yeni Zamanlar Sahaf, İstanbul, 1982.

ATEŞ Süleyman, *Kur"ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.

AUDİ Robert, *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, U.S.A, 1999.

AYDEMİR Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2006.

AYDIN Fuat, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, FCR Yay, Ankara, 2011.

AYDIN Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 1999.

AYDIN Mahmut, *Tarihsel İsa, İmanın Mesihinden Tarihin İsa"sına*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.

AYSEVENER Kubilay - BARUTCA E. Müge, *Tarih Felsefesi*, Cem yay., İstanbul, 2003.

AYSEVENER Kubilay, 'Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S:41, 2001, s.171-186.

AZİMLİ Mehmet, *Cahiliye'yi farklı Okumak*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2015.

..... "Fil Hadisesi Hakkında Bazı Mülahazalar", *Hikmet Yurdu*, Yıl:1, S:2, Temmuz-Aralık/2008, s.45-55.

BAĞCI H. Musa, *Beşer Olarak Hz. Peygamber*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010.

-, *İnsanın Kaderi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013.
- BALCI İsrail, *Hz. Peygamber ve Mucize*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013.
- *Hz. Muhammed'in Savaşlarında İlahi Yardım*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2014.
- BARDAKOĞLU Ali, 'Hak", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 139-151.
- BEER Max, *Hegel'in Felsefesi ve Marx'ın Tarih Anlayışı*, Çev.: F. Sabit, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1969.
- BIÇAK Ayhan, 'Tarih Bilinci", *Felsefe Dünyası*, S: XX, 1996, s.46-52.
- BRUHL L. Levey, *Comte, Felsefesi ve Sosyolojisi*, Çev.: Z. F. Fındıkoğlu, İstanbul, 1970.
- CANDAN Abdulcelil, *Kur'an'da Hak-Batıl Mücadelesi*, Kaynak Yay., Ankara, 2000.
- CANDAN Ergun, *Atalarımızın Gök Tanrı Dini*, Sınır Ötesi yay., İstanbul, 2013.
- CERAN Zeynep, *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif Ve Tahlili*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2013.
- CEYLAN Şule Şahin, 'Francis Fukuyama ve Tarihin Sonu Tezi", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.X, S:2, 2006, s.233-252.
- COLLINGWOOD Robin George, *The Idea of History*, Oxford University Press, London, 1946.
- ÇAĞRICI Mustafa, 'Hak", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 137-139.
- ÇALIŞKAN İsmail, *Muhammed Esed Ve Düşünce Dünyası*, İnsan Yay., İstanbul, 2009.
- ÇELİKKOL Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.

DABAĞYAN Levon Panos, *Pearl Harbour'dan Hiroşima'ya*, Çev.: Erol Cihangir, Kum Saati yay., İstanbul, 2001.

DARYAL Ali Murat, *Dinî Hayatın Psiko-Sosyal Temelleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2009.

DAVUTOĞLU Ahmet, 'İslam Düşünce Geleneğinin Temelleri, Oluşum Süreci Ve Yeniden Yorumlanması', *Dîvân*, S:I, 1996, s.1-44.

....., 'Medeniyetlerin Ben İdraki', *Dîvân*, S:I, 1997, s.1-63.

....., 'Bunalımdan Dönüşüme Batı Medeniyeti Ve Hristiyanlık', *Dîvân*, S:II, 2000, s.1-74.

DELİSER Bilal, *Kur'an-ı Kerim'de Zaman Kavramı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1996.

DEMİR Ömer – Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç yay., İstanbul 1993.

DEMİRCİ Mehmet, 'Hak', *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 151.

DERVEZE Muhammed İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, Düşün Yay., İstanbul, 2014.

..... *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul, 1995.

DUMLU Ömer - SAVAŞ Rıza, *Kur'an Atlası*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2007.

DUMLU Ömer, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, Anadolu Yay., İstanbul, 1999.

el-BEYZÂVÎ Abdullah bin Ömer bin Muhammed, *Envârü't-Tenzil ve Esraru't-Te'vîl*, Beyrut, 1982.

el-ISFAHÂNÎ Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed er-Ragıb, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudî, Dâru'l-Kalem ed-Dâru's-Şâmiyye, Beyrut 1997.

ELİADE Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Çev.: Ali Berktaş, Kabalcı yay., İstanbul, 2000.

ELİADE Mircea - CAULİANO Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev.: Ali Erbaş, İnsan yay., İstanbul, 1997.

el-MERÂĞÎ Ahmet Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Beyrut, 1394/1974.

el-FERRÂ Ebî Zekerriyya Yahya bin Ziyad, *Meâni'l- Kur'ân*, Thk.: Ahmed Yusuf Necati, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru's-Surûr, ty.

en-NEDVÎ Ebu'l-Hasen, *Kur'an'da Adı Geçen Peygamberlerin Hayatı*, Risale Yayınları, İstanbul, 2005.

er-RÂZÎ Fahrüddîn, *Et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*, Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

ERSEVER Ömür Hakan, 'Öğrenilmiş Çaresizlik', *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.XXVI, S:2, 1993, s.621-632.

ERKIZAN Nur - ÇÜÇEN A. Kadir, *Felsefe Tarihi I*, Sentez yay., Ankara, 2013.

ERYILMAZ Doğanay, *Edebiyatta Birinci Dünya Savaşı/Fransız, Türk ve Ermeni Literatürlerinde Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

ESED Muhammed, *Kur'an Mesajı*, Çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İstanbul, 1996.

et-TABERÎ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân An Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998.

ez- ZEBÎDÎ Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed, *Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi*, Ankara, 1975.

ez-ZEMAHŞERÎ Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *El-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl*, Mektebetü'l-Abikân, Riyad, 1998.

..... , *Esâsu'l-Belâğa*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1996.

FAYDA Mustafa, 'Tarih', *DİA*, İstanbul, 1997, 30-37.

FÎRUZÂBÂDÎ Muhammed, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986.

FRİEDMAN Richard Elliott, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, Çev.: Muhammet Tarakçı, Kabalıcı Yay., İstanbul, 2005.

FUKUYAMA Francis, *Tarihin Sonu mu?*, (ter. Yusuf Kaplan), Rey yay., Kayseri, Tarihsiz.

GARAUDY Roger, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Çev.: Cemal Aydın, Pınar Yay., İstanbul, 1991.

GEDİKLİ Fikret, 'Kur'an'ın Tarihe İlişkin Anlatımlarında Değişime Direnç Göstermenin Yöntemi Ve Meşruiyet Kalıpları", *Milel ve Nihal*, C.VI, S:1, 2009, s.123-136.

GİLJE Nils - SKİRRBEK Gunanr, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Çev.: Emrullah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi yay., İstanbul, 1999.

GÖKBERK Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

....., *Kant ile Herder'in Tarih Anlayışları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul, 1948.

GÖLCÜK Şerafettin, *Kur'an Ve İnsan*, Esra Yay., Konya, 1996.

GÖRGÜN Tahsin, *İlâhî Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an*, Külliyyat Yay., İstanbul, 2013.

GÜNDOĞAN Ali Osman, 'Tarihin Sonunun Eleştirisi', *Felsefe Dünyası*, XIII, Güz, 1994.

GÜNDÜZ Şinasi, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004.

HALİL İmadüddin, *İslam Medeniyeti Üzerine*, Çev.: Mehmet Yolcu, Madve yay., İstanbul, 1987.

HANÇERLİOĞLU Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.

HAMİDULLAH Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev.: Salih Tuğ, İrfan Yay., İstanbul, 1993.

..... *Hz. Peygamber'in Savaşları*, Beyan yay., İstanbul, 2002.

HEGEL G.W.F., *The Philosophy of History*, İng. Çev.: J.Sibree, Dover Publications, New York, 1956.

HEİMSOETH Heinz, *Immanuel Kant'ın Felsefesi*, Çev.: Takiyettin Mengüşoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

HEYKEL Muhammed Hüseyin, *Hz. Muhammed'in Hayatı*, Çev.: Vahdettin İnce, Yöneliş Yay., İstanbul, 2000.

HİTTİ Philip K., *İslam Tarihi*, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 1989.

HOVARDAOĞLU Selim, 'Öğrenilmiş Çaresizlik', *Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Dergisi*, C.V, S:20, 1986, s.3-7.

HUMPHREYS R. Stephen, *İslam Tarihi Metodolojisi*, Çev.: Murtaza Bedir, Fuat Aydın, Litera Yay., İstanbul, 2004.

HÜSEYİN Tâhâ, *Câhiliye Şiiri Üzerine*, Çev.: Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.

IŞIK Aydın, *Bir Felsefi Problem Olarak Vahiy Ve Mucize*, Elis Yay., Ankara, 2006.

IZUTSU Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev.: Süleymen Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.

....., *Kur'an'da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, Çev.: Selahattin Ayaz, Pınar Yay., İstanbul, 2013.

....., *İslam'da Varlık Düşüncesi*, Çev.: İbrahim Kalın, İnsan Yay., İstanbul, 1995.

İBN HİŞÂM Muhammed, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1994.

İBN KESİR Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Thk.: Mustafa es-Seyyid Reşad, Müessesetü Kurtuba, Kahire, 2000.

..... *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut, 2005.

İBN MANZÛR Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisânu'l-Arab*, Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009.

INWOOD Michael, *Hegel Dictionary*, Blackwell, Massachusetts, 1992.

İMAM ZEHEBÎ *Tarihu'l-İslam*, Cantaş Yay., İstanbul, 1994.

KALIN Faiz, Felsefe ve Bilim Işığında, *Kur'an'da Zaman Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2005.

KARA Mustafa, 'Kur'an Kıssalarında Konu ve Kapsam Merkezli Bir Analiz', *Milel ve Nihal*, C.VI, S:1, 2009, s.69-102.

KASAPOĞLU Abdurrahman, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997.

..... *Kur'an'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997.

..... *Kur'an'da İman Psikolojisi*, Yalnızkurt Yay., İstanbul, 1997.

KAYACAN Murat, *Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar*, Ekin Yay., İstanbul, 2016.

KESKİN Hasan, *Kur'an'da Ümmet Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2003.

....., *Kur'an'da Fitne Kavramı*, Rağbet Yay., İstanbul, 2003.

KIERKEGAARD Soren, *Frygtog Bæven (Korku ve Titreme)*, Çev.: Ekrem Düzen, Ara yay., İstanbul, 1990.

KOÇ Ahmet, *Kur'ân'da İnsan Ve Hz. Muhammed*, Rağbet Yay., İstanbul, 2005.

KOMİSYON, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, (ed. Vecdi Akyüz), Beyan Yay., İstanbul, 2006.

KÖKSAL M. Asım, *Peygamberler Tarihi, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.*, Ankara, 2004.

Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil), Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yay., İstanbul, 2009.

KUTUB Muhammed, *İslami Açıdan Tarihe Bakışımız*, Çev.: Talip Özdeş, Risale Yay., İstanbul, 2007.

KUTUB Seyyid, *Fî Zilâli”l-Kur”ân*, Çev.: Bekir Karlığa vd., Birleşik Yay., İstanbul, 2012.

..... *Kur’an’da Kıyamet Sahneleri*, Çev.: A. Faruk Haznedaroğlu, Ravza Yay., İstanbul, 2011.

KÜÇÜK Ahmet, *Kur’an’da Toplumsal Sınanma*, Beyan Yay., İstanbul, 2007.

LACOSTE Yves, *Tarih Biliminin Doğuşu İbn Haldun*, (ter. M. Sert), Donkişot yay., İstanbul, 2002.

LANE Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Beyrut, 1980.

MARX Karl, *1844 El Yazmaları*, (ter. Murat Belge), Birikim yay., İstanbul, 2000.

MARX Karl - ENGELS Friedrich, *Felsefe İncelemeleri*, (terc. Sevim Belli), Sol yay., Ankara, 1975.

MERİÇ Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İletişim yay., İstanbul, 2008.

....., *Umrandan Uygarlığa*, İletişim yay., İstanbul, 2009.

MEVDÛDÎ Ebu’l Ala, *Tefhimu”l-Kur’an*, (ter.: Ali Ünal vd.), İnsan Yay., İstanbul, 2017.

OKUYAN Mehmet, *Kur’an-ı Kerim’de Çok Anlamlılık*, Düşün yay., İstanbul, 2013.

ÖGKE Ahmet, *Kur’an’da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1997.

ÖNER Necati, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yay., Ankara, 2005.

ÖZ Şaban, ‘Tarih Felsefesinde Tarihin Yasaları Üzerine’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XI, 2008, s.31-44.

....., ‘Marksist Tarih Felsefesine Giriş’, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:XII, 2008, s.21-37.

ÖZBEK Abdullah, *Kur’an’da Tevhid Eğitimi*, Esra Yay., Konya, 1996.

ÖZDEMİR Muhammet, ‘İbn Haldun ve Hegel’in Tarih Felsefelerinin Türkiye Bağlamında Anlamı’, *Turkish Studies*, S:VIII, Yaz, 2013, s.410-424.

ÖZLEM Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.

....., *Tarih Felsefesi*, Say yay., İstanbul, 2010.

ÖZLER Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhîd*, Rağbet Yay., İstanbul 2005.

ÖZSOY Ömer *Sünnetullah, Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması*, Fecr Yay., Ankara, 1994.

ÖZSOY Ömer - GÜLER İlhami, *Konularına Göre Kur’an*, Fecr yay., Ankara, 2015.

ÖZTÜRK Mustafa, *Kıssaların Dili*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2006.

PAK Zekeriya, *Kur’an’da Kulluk*, Kayıhan Yay., İstanbul, 1999.

....., *Allah- İnsan İletişimi*, İlâhiyât Yay., Ankara, 2005.

PAZARBAŞI Erdoğan *Kur’an Ve Medeniyet, Doğuşu, Gelişimi, Çöküşü*, Pınar Yay., İstanbul, 1996.

POPPER Karl Reimund, *Tarihselciliğin Sefaleti*, Çev.: Sabri Orman, İnsan yay., İstanbul, 1985.

REESE William L., *Dictionary of Philosophy and Religion*, Humanity Books, U.S.A, 1996.

RİNGGREN Helmer, *Israelite Religion*, İng. Çev.: D.Green, SPCK, London, 1966.

RUSSELL Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi 'antik Çağ'*, Çev.: Muammer Sencer, Kitaş Yay., İstanbul, 1969.

SÂBÛNÎ Muhammed Ali, *Peygamberler Tarihi*, Ahsen Yay., İstanbul, 2003.

SAİD Cevdet, *İslamî Mücadelede Şiddet Sorunu*, Çev.: H. İbrahim Kaçar, Pınar Yay., İstanbul, 1995.

SAĞIROĞLU Ekrem, *Kur'an'da İnsan ve Toplum*, Pınar Yay., İstanbul, 1993.

SAFRAN Mustafa-ŞİMŞEK Ahmet, 'Tarih Yazımında Bir Sorun: Tarih Ve Zaman İlişkisi', *The Pursuit Of History (Tarihin Peşinde)*, S:I, 2009, s.9-26.

SARIÇAM İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ankara, 2014.

SCHOEPS Hans-Joachim, *Yahudi-Hristiyanlığı*, Çev.: Ekrem Sarıkçıoğlu, İz Yay., İstanbul, 2012.

SERT Selahattin, *Mezopotamya'dan Mısır'a Büyük Uygarlıkların Doğuşu*, Ozan yay., İstanbul, 2009.

SİDDİKÎ Mazhuriddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, Çev.: Süleyman Kalkan, Pınar Yay. İst. 1982.

ŞAHİN İskender, *Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, Ekin yay., İstanbul, 2013.

ŞENGÜL İdris, *Kur'an Kısalarının Târihi Değeri*, IV. Kur'an Haftası Sempozyumu, Fecr Yay., Ankara, 1998.

ŞİMŞEK M. Sait, *Yaratılış Olayı*, Beyan yay., İstanbul, 1998.

..... *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2001.

ŞİŞMAN Ahmet, *Kuran'da Zulüm Kavramı*, Beyan Yay., İstanbul, 1983.

TANİLLİ Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Adam yay., İstanbul, 1989.

TAŞKIN Ali - BECERMEN Metin, *Felsefe Tarihi II*, Sentez yay., Ankara, 2013.

TAŞPINAR İsmail, *Duvarın Öteki Yüzü, Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, Gelenek yay., İstanbul, 2003.

The Penguin English Dictionary, (ed. Robert Allen), Penguin Books, London, 2003.

The Cambridge Dictionary of Philosophy, (ed. Robert Audi), Cambridge University Press, U.S.A, 1999.

TOGAN Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1950.

TOPALOĞLU Bekir, *İslâm Kelâmcılarına Ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, İsbât-ı Vâcip*, DİB Yay., Ankara, 1998.

....., 'Cehennem", *DİA*, İstanbul, 1991, VII, 225-230.

TOSH John, *Tarihin Peşinde*, Çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul, 1997.

TOYNBEE Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev.: Ufuk Uyan, İşaret yay., İstanbul, 1998.

TOPALOĞLU Bekir, 'Hak", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 152.

TÜRCAN Galip, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, Aziz Andaç Yay., Ankara, 2006.

TÜRKDOĞAN Orhan, 'Tarihin Sonu mu?', *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.7, S:1, İstanbul, 1993-94, s.13-21.

UÇAR Şahin, *Tarih Felsefesi Meseleleri*, Nehir yay., İstanbul, 1997.

ULUTÜRK Veli, *Kur'an-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yay., İstanbul, 1995.

....., *Kuran'da Ehli Kitab*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

UYANIK Mevlüt, *Felsefi Düşünceye Çağrı*, Elis yay., Ankara, 2003.

ÜNAL Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İstanbul, 2010.

WALLACE William, *The Logic of Hegel*, Oxford University Press, London, 1892.

YASE Josef, *el-Mu"cemü"l- Medrasât, Dâru"l-Mecânî*, Beyrut, 2000.

YAVUZ Ömer Faruk, *Metni, Dili ve Tefsiri Açısından Kur'an*, Asitan Yay., Sivas, 2013.

....., *Varlık Ve Yorum Açısından Kur'an Tasavvuru*, STS Yay., Rize, 2007.

....., *Kur"ân Ve Kıyâmet*, Marifet Yay., İstanbul, 1997.

....., 'Kur'an'ın Temel Amaçlarının İfade Edilmesinde Bir Anlatım Tekniği Olarak Kıssa'nın Rolü", *Milel ve Nihal*, 2009, C.VI, S:1, s.113-136.

....."Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VI, S:3, 2006, s.159-198.

YAZIR Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yay., İstanbul, ty.

YEDİYILDIZ M. Asım, 'Tarih Felsefesi Üzerine Bazı Düşünceler', *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XII, S:1, 2003, s.167-183.

YILDIRIM Celal, *Kur'an Ahkâmı ve Mezhep İmamlarının Görüş Farkları*, Bahar Yay., 1985.

YILMAZ Hasan, *Kur'an ve Muhtevası*, Fecr yay., Ankara, 2008.

YİĞİT İsmail, *Peygamberler Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2007.

YOLCU Mehmet, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, Çıra Yay., İstanbul, 2004.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Zeynep CERAN
Uyruğu : TC
Doğum Tarihi ve Yeri : 29.08.1978- Sivas
e-posta : zeynep.ceran@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2001
Yüksek Lisans	Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü	2013

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2010-2012	Akdağmadeni İmam Hatip Lisesi	Meslek Dersleri Öğretmeni
2012-.....	Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi	Araştırma Görevlisi

YABANCI DİL BİLGİSİ

Yabancı Dilin Adı:

İngilizce YDS (91.25) ÜDS () TOEFL () EILTS ()